

A NYÍREGYHÁZI
JÓSA ANDRÁS MÚZEUM

ÉVKÖNYVE

XXXIII-XXXV
(1990—1992)

Nyíregyháza, 1993.

A NYÍREGYHÁZI
JÓSA ANDRÁS MÚZEUM

ÉVKÖNYVE

XXXIII-XXXV
(1990—1992)

Nyíregyháza, 1993.

**Főszerkesztő:
Németh Péter**

**Szerkesztő:
Istvánovits Eszter**

**A szerkesztőbizottság tagjai:
Dám László, Kurucz Katalin, Páll István**

ISSN 0547-0196

**A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat támogatásával
kiadja a nyíregyházi Jósza András Múzeum
Felelős kiadó: Németh Péter múzeumigazgató**

**Készült 1000 példányban, 26 (B/5) ív terjedelemben
B/5 formátumban a Kinizsi Nyomda Kft.-ben
Felelős vezető: Illyés Sándor ügyvezető igazgató
Szedte: GPrint IRODA, Nyíregyháza**

A nyíregyházi
Jósa András Múzeum
Évkönyve

Jahrbuch
des Jósa András Museums
von Nyíregyháza

Tartalomjegyzék

Istvánovits Eszter: Az apagi császárkori telep (lektorálta: Kulcsár Valéria).....	9
Eszter Istvánovits: Die kaiserzeitliche Siedlung in Apagy (fordította: Bartus Imréné).....	25
Vörös István: Apagy barbaricum császárkori település állatcsont- maradványai (lektorálta: Kretzoi Miklós)	33
István Vörös: Animal Bones from the Roman Imperial Period Settlement at Apagy in Barbaricum (fordította: Kulcsár Valéria).....	64
László Szathmáry: Importance of Pre-auricular Region in Sex Deter- mination (in the analysis of a medieval sample from NE Hun- gary) (lektorálta: Marcsik Antónia)	67
Szathmáry László: A preauricularis régió jelentősége a nem-meghatározásban (ÉK-Magyarország egy középkori mintájának elemzése).....	78
Páll István: A tiszabecsi „csónaklelet”	79
Ede Hertelendi: Radiocarbon Age of a "Logboat" Discovered near Tiszabecs	83
Hertelendi Ede: Tiszabecsnél a folyómederben talált „bödönhajó” radiokarbon kormeghatározása.....	85
Papp Mária: A tiszabecsi Tisza mederből kiemelt „csónakfa” xylotómiai vizsgálata (lektorálta: Nagy Miklós)	87
Mária Papp: Xylem Structure of the Wood Lifted out of Tisza River at the village Tiszabecs.....	90
Erdész Sándor: A magyar Faust-mondák típusai (lektorálta: Kotics József)	91
Sándor Erdész: Die Typen der ungarischen Faust-Legenden (fordította: Bartus Imréné).....	106
Ratkó Lujza: A téli ünnepkör jeles napjai egy nyírségi faluban (lektorálta: Erdész Sándor)	109
Lujza Ratkó: Sitten und Bräuche zu den Festtagen der Winterszeit in einem Dorf des Gebietes Nyírség (fordította: Bartus Imréné).....	131
Dám László: Földbe mélyített lakóépítmények az Alföld népi építészetében (lektorálta: Cseri Miklós).....	133
László Dám: Im Boden versenkte Wohngebäude in der Ungarischen Tiefebene (fordította: Bartus Imréné).....	152

Páll István: Egy szabolcsi kirajzású telepesközség társadalomrajza az I. világháborúig (Újléta társadalma az egyházközségi forrásanyag alapján) (lektorálta: Dankó Imre).....	155
István Páll: Gesellschaftsskizze einer Siedlergemeinde im Einzugsgebiet Szabolcs bis zum I. Weltkrieg (Die Gesellschaftsstruktur von Újléta aufgrund des Quellenmaterials der Kirchengemeinde) (fordította: Bartus Imréné).....	225
Nagy Ferenc: „Egészet és fertályt üssön!” A nyíregyházi toronyórák története (lektorálta: Margócsy József)	227
Ferenc Nagy: „Ganze und halbe Stunden soll sie schlangen!” Die Geschichte der Turmuhren von Nyíregyháza (fordította: Bartus Imréné).....	238
Németh Péter: Beszámoló az 1986 június 23—28-a között Linz-bergben végzett régészeti feltárásról.....	241
Bene János: A nyíregyházi tűzoltók és kincseik (lektorálta: Dózsa Katalin).....	253
János Bene: Die Feuerwehr von Nyíregyháza und ihre Schätze (fordította: Bartus Imréné).....	290
Baranyi Ferenc: A Jósa András Múzeum Irodalmi Gyűjteménye (lektorálta: Katona Béla).....	291
Ferenc Baranyi: Die literarische Sammlung des Jósa-András-Museums (fordította: Bartus Imréné).....	308
Papp Ágoston: A nyíregyházi Jósa András Múzeum Baráti Körének tizenöt éves története (lektorálta: Páll István)	309
Ágoston Papp: 15 Jahre Freundeskreis des Jósa-András-Museums (fordította: Bartus Imréné).....	323
Bartha Dénes: A Nyírség gombavilágának kutatói. A mikológiai kutatások egy évszázada (1842-1943) (lektorálta: Oroszi Sándor).....	325
Dénes Bartha: Die Forscher der Pilzwelt des Gebietes Nyírség. Ein Jahrhundert mykologische Forschungen (1842-1943) (fordította: Bartus Imréné).....	334
Braun Mihály — Sümegi Pál — Szűcs László — Szőőr Gyula: A kállósemjéni Nagy-Mohos láp fejlődéstörténete (Lápképződés emberi hatásra és az ősláp hipotézis) (lektorálta: Kropp Endre)	335
Mihály Braun — Pál Sümegi — László Szűcs — Gyula Szőőr: The History and Development of the Nagy-Mohos Fen at Kállósemjén (NE Hungary) (Man induced fen formation and the „archaic fen” concept)	367

Szilágyi Katalin — Szathmáry László — Tóth Ilona: A szatmári Erdőhát tíz népességének cephalometriai vizsgálata (lektorálta: Gyenis Gyula)	369
Katalin Szilágyi — László Szathmáry — Ilona Tóth: Cephalometric Examinations on Ten Populations in Erdőhát in Szatmár County.....	386
A Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Múzeumok Igazgatósága munkatársainak publikációi 1987—1991 között. Összeállította: Iván Renáta és Mészáros Ágnes	389
Rövidítések jegyzéke	415

Az apagi császárkori telep

ISTVÁNOVITS ESZTER

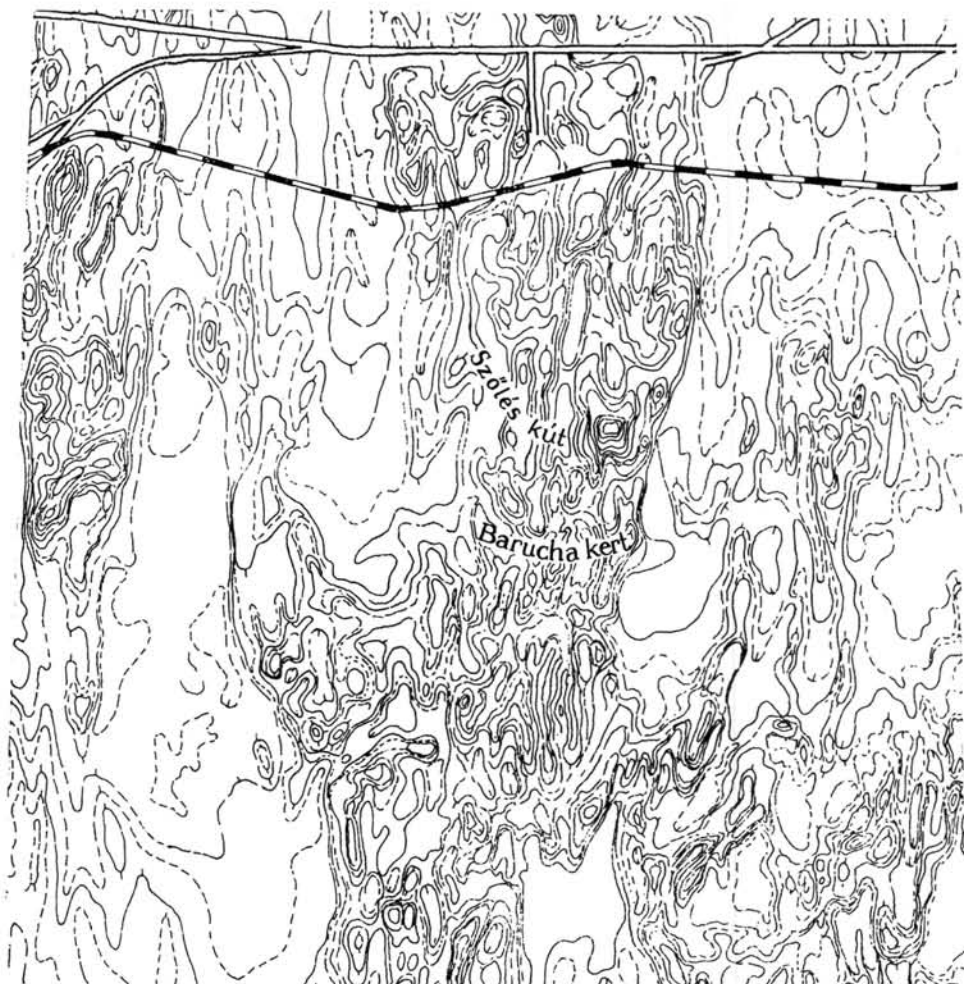
„Apagy községben, a határszak délnyugati részén, a Peckés-rét keleti oldalán, a napkori vasúti állomástól 3 kilométerre a Barucha József mérnök gyümölcsösében (régén Zoltán-tag) rigolírozás alkalmával egész halom cserepet szedtek ki a munkások a felforgatott földből.” — írja Kiss Lajos a Szabolcsvármegyei Jósa múzeum 1936. évi működéséről és állapotáról szóló jelentésében, mely a Jósa András Múzeum adattárában található. A lelőhely (1. kép) a „Peckés lapos és Büdösér dűlő közt, keletről a Szöcskő hegy által közrefogott Szőlés kúton a Barucha József mérnök gyümölcsöse északkeleti sarkában” található az 1937-es jelentés pontosítása szerint.¹

Az 1936 őszi és 1937 tavaszi rigolírozás után Kiss Lajos múzeumigazgató összesen 103 db tárgyat gyűjtött össze, s vett leltárba a nyíregyházi Jósa András Múzeumban.² A leleteket később újraleltározták.³

A helyszíni szemle során Kiss Lajos a következőket figyelte meg: „nagyobb telepük volt itt..., mert a földből kikerült tárgyak között ... sok faltapasztás is van, mindegyik darabon észlelhetők a vesszők nyomai, kétségtelen bizonyítékaul, hogy vesszőből font falú házról valók. A lelőhelyek legtöbbszörénél tűzhelyek égetett földrétegei és sok hamu látható. Órlőkő darab is nagy számmal található. Nagy tömegben van széthasított szarvasmarha-, ló-, disznó- és juhcsont, lábszárcsont, pata. Szarvaskoponyatöredék agancsrózsával. Kutyakoponya.” Az 1937 tavaszi helyszíni szemle alapján megtudjuk még, hogy a múzeumigazgató ekkor a „felásott terület 10 különböző helyéről” hozott be tárgyakat, köztük két fibulát is.

A Jósa András Múzeum a következő anyagot őrzi Apagy-Peckésről:

-
- 1 A lelőhelyet terepbejárások során nem sikerült azonosítanom, a környéken sehol nem találtunk a felszínen leleteket.
 - 2 1-53/1936. és 38-87/1937. leltári számon.
 - 3 56.1.1-64 és 56.2.1-44. leltári számon.

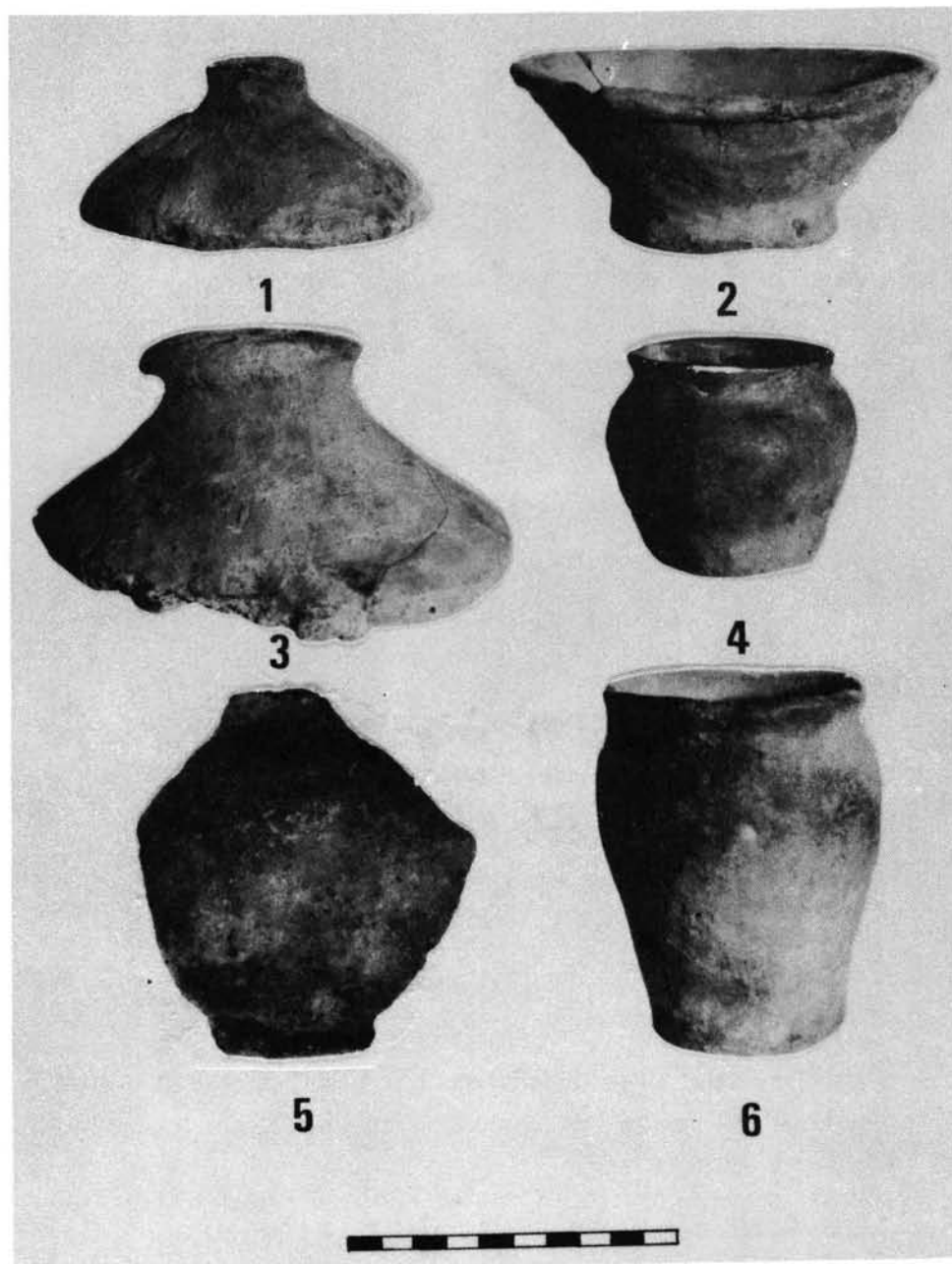

1. kép Apagy-Peckéstanya és környéke

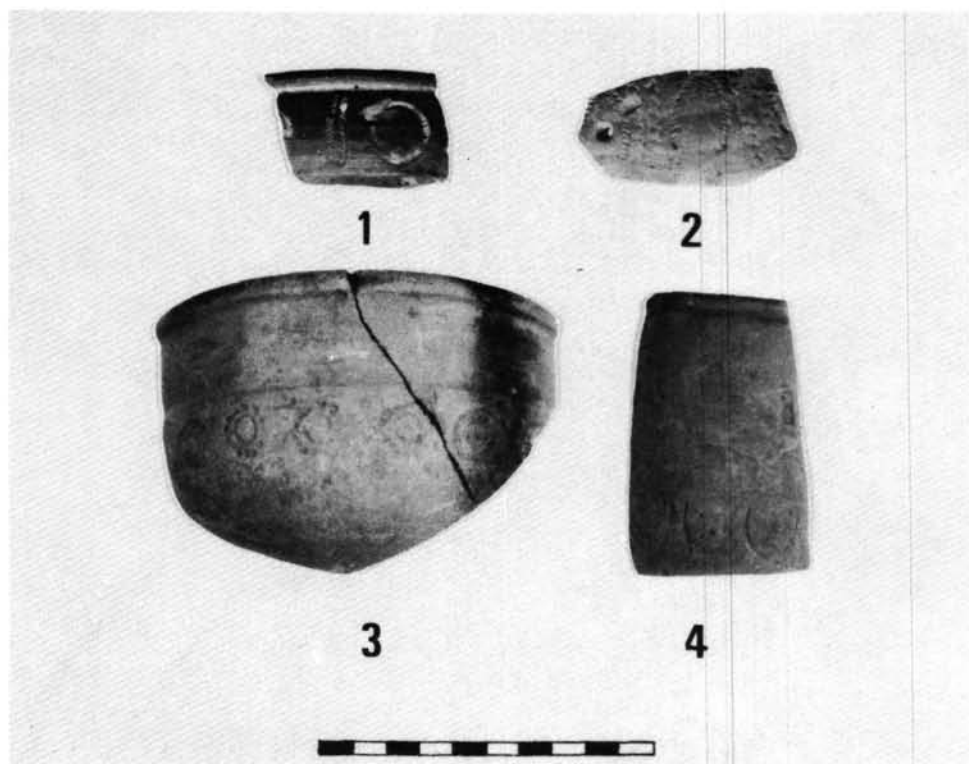
Abb. 1. Apagy-Peckéstanya und seine Umgebung

1. Téglasszínű, szürke foltos, eldolgozott felületű, kézzel formált edény (III. tábla 6., 2. kép 6.⁴).
2. Téglasszínű, kívül-belül pirosra festett, korongolt tál fekete foltos, kopott töredéke. Válla körben pecsételt rozettákkal díszített (III. tábla 15., 3. kép 3.).
3. Téglasszínű, korongolt tál vízszintesen simított vállú töredéke, melyen halvány, függőleges vonalas besítmítás látszik (II. tábla 6.).

4 A rajzokat Benke Zsolt, a fotókat Belánszky Demkó Péter készítette.

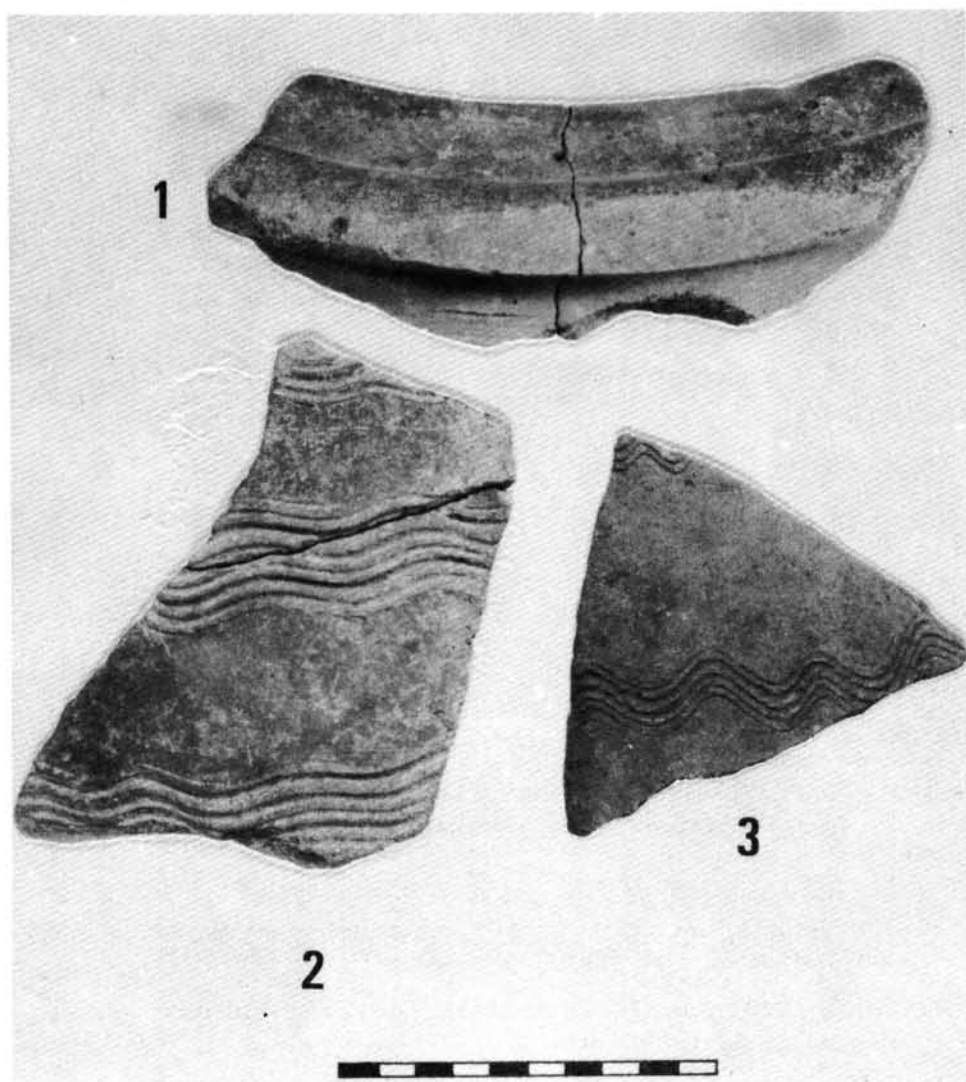
2. kép Apagy-Peckéstanya: kézzel formált edények
Abb. 2. Apagy-Peckéstanya: handgeformte Gefäße

3. kép Apagy-Peckéstanya: pecsételt díszű töredékek

Abb. 3. Apagy-Peckéstanya: Fragmente mit Stempelverzierung

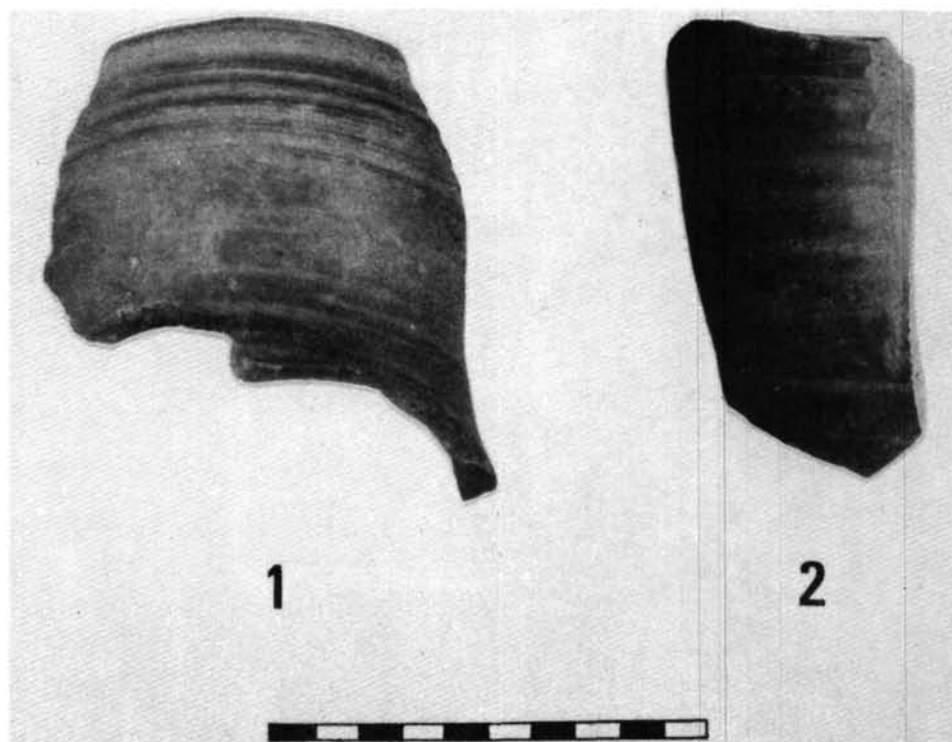
4. Középszürke, korongolt, külső felületén sötétre simított kisebb hombár töredékei (IV. tábla 11.).
5. Sötétszürke, korongolt, simított bikónikus edény töredéke (II. tábla 17.).
6. Világosszürke, korongolt, sötétre simított felületű, gömbölyű testű edény besimított hullámvonallal díszített válla (IV. tábla 10.).
7. Pizskosszürke, vékony falú, eldolgozott felületű, kézzel formált kis edény (III. tábla 4., 2. kép 4.).
8. Barna, szemcsés, korongolt, vastag falú, ún. északi hombár karcolt hullámvonalköteggel díszített oldaltöredéke (4. kép 3.).
9. Téglaszínű, korongolt, kopott edényalj (II. tábla 7.).
10. Középszürke, korongolt, sötétre simított tál pereme (I. tábla 10.).
11. Világosszürke, korongolt Faltenbecher töredéke (5. kép 2.).
12. Sötétszürke, korongolt, simított tál töredéke (I. tábla 8.).

4. kép Apagy-Peckéstanya: ún. északi típusú hombárok töredékei

Abb. 4. Apagy-Peckéstanya: Fragmente von Krausengfäßen des sog. nördlichen Typus

- 13. Világosszürke, korongolt, simított tál töredéke. Kopott, egy helyen átfúrt (I. tábla 12.).
- 14. Középszürke, korongolt, sötétre simított bikónikus edény töredéke (II. tábla 15.).
- 15. Középszürke, korongolt hombár töredékei, vállát karcolt hullámköteggel díszítették (IV. tábla 4.).

5. kép Apagy-Peckéstanya: a beregsurányi műhelyből származó töredékek
Abb. 5. Apagy-Peckéstanya: aus der Werkstatt von Beregsurány stammende Fragmente

16. Középszürke, korongolt, gömbtestű edény besimított álló háromszögekkel díszített válla (IV. tábla 14.).
17. Szürke, korongolt, érdes felületű hombár karcolt hullámvonalköteggel díszített oldaltöredékei (4. kép 2.).
18. Lilástéglaszínű, szemcsés, korongolt ún. északi típusú hombár pereme. Vállán karcolt dísz (IV. tábla 2., 4. kép 1.).
19. Középszürke, korongolt, bikónikus edény töredéke (II. tábla 19.).
20. Középszürke, korongolt, bikónikus edény töredéke (II. tábla 14.).
21. Téglaszínű, jó kidolgozású, korongolt tál töredéke (II. tábla 3.).
22. Téglaszínű, korongolt, kívül-belül pirosra festett kopott tál töredéke (IV. tábla 6.).
23. Téglaszínű, korongolt, kopott tál töredéke (I. tábla 4.).
24. Téglaszínű, korongolt tál kopott töredéke (II. tábla 4.).

25. Világos téglaszínű, korongolt gömbtestű edény simított töredéke (IV. tábla 8.).
26. Szürke, korongolt gömbtestű edény besimított hálómintával díszített válla (IV. tábla 12.).
27. Sötétszürke, korongolt, simított kis gömbtestű edény válla (IV. tábla 7.).
28. Sötétszürke, korongolt, simított tál pereme (I. tábla 2.).
29. Téglaszínű, korongolt, külső felületén pirosra festett tál pecsételt díszű, kopott töredéke (III. tábla 14., 3. kép 4.).
30. Világosszürke, korongolt edény domború aljtöredéke (II. tábla 11.).
31. Középszürke, korongolt edény átfűrt aljtöredéke (IV. tábla 15.).
32. Középszürke, korongolt edény átfűrt aljtöredéke (IV. tábla 16.).
33. Fekete, sötétszürke foltos, kézzel formált, durva kidolgozású tál (III. tábla 1.).
34. Sötétszürke, kézzel formált, durva kidolgozású fedő fogója (III. tábla 9.).
35. Sötétszürke, kézzel formált, durva kidolgozású fedő fogója (III. tábla 5.).
36. Világosszürke, kézzel formált, durva kivitelű fedő (III. tábla 3., 2. kép 1.).
37. Sötétszürke, korongolt orsógomb.
38. Szürke, kézzel formált orsógomb.
39. Barna, kézzel formált orsógomb.
40. Lilásszürke, rombusz alakú homokkő lap.
41. Fenőkő sárga homokkőből.
42. Fenőkő drapp homokkőből.
43. Fenőkő szürke homokkőből.
44. Két paticsdarab gallyenyomatokkal.
45. Világosszürke, korongolt, simított, tagolt korsóperem (III. tábla 11., 5. kép 1.).
46. Középszürke, korongolt hombár karcolt hullámvonalköteggel díszített oldaltöredéke.
47. Középszürke, korongolt Faltenbecher simított oldaltöredéke.
48. Középszürke, korongolt, szemcsés, ún. északi típusú hombár pereme (IV. tábla 3.).
49. Középszürke, korongolt, szemcsés, ún. északi típusú hombár pereme (IV. tábla 5.).
50. Szürke, korongolt, kihajló peremű edény. Elveszett.
51. Sárga felületű, szürke törésű, korongolt, kopott aljtöredék (II. tábla 8.).

52. Sötétszürke, kívül-belül sávosan simított, korongolt tálperem (III. tábla 16.).
53. Négy nittel felerősített bronzveret (I. tábla 1.).⁵

Az 1937-ben bekerült anyag a következő:

54. Világosszürke, korongolt, kívül-belül simított tál pereme (I. tábla 14.).
55. Téglaszínű, fekete foltos, korongolt, simított gömbtestű edény pereme (IV. tábla 9.).
56. Világosszürke, téglaszín foltos, kézzel formált, durva kivitelű fedő fogója (III. tábla 8., 2. kép 3.).
57. Sötétszürke, a peremén belül téglaszínű, kézzel formált, durva kivitelű, könnyűre átégetett fazékperem (III. tábla 10.).
58. Sötétszürke, korongolt tál töredéke (I. tábla 7.).
59. Világos téglaszínű, fekete foltos, korongolt tál oldala (I. tábla 6.).
60. Középszürke, korongolt hombár pereme (IV. tábla 1.).
61. Világosszürke, korongolt edény sötétre simított szalagfüle (II. tábla 2.).
62. Középszürke, korongolt, simított tál töredéke (I. tábla 3.).
63. Téglaszínű, fekete foltos, korongolt, függőlegesen simított tál pereme. Belső felülete töredezett (I. tábla 9.)
64. Középszürke, korongolt, besimított vállú, gömbölyű hasú korsó töredéke (II. tábla 5.).
65. Középszürke, korongolt, simított, két helyen átfürt tál oldala (II. tábla 9.).
66. Középszürke, korongolt edény alja (II. tábla 10.).
67. Sötétszürke, kézzel formált, durva kidolgozású tál (III. tábla 2., 2. kép 2.).
68. Sárga, korongolt, simított tálperem (I. tábla 11.).
69. Világos téglaszínű, korongolt, simított tálperem (I. tábla 15.).
70. Világossárga, korongolt tálperem (I. tábla 13.).
71. Téglaszínű, korongolt, kopott tálperem (I. tábla 5.).
72. Téglaszínű, fekete foltos, korongolt edény alja (II. tábla 12.).
73. Sötétszürke, korongolt, simított bikónikus edény hastöredéke (II. tábla 18.).
74. Középszürke, korongolt, simított edény bikónikus hastöredéke (II. tábla 16.).

5 A felsoroltak közül a 25., 45., 46., 47., 50., 51. és 52. számú tárgy a Kiss Lajos által leltározott anyaggal nem azonosítható. Az újraleltározáskor az 50., 51. és 52. szám alatt leírt darabokról megjegyezték, hogy azok az állatsontokkal voltak együtt. A hét tárgy apagyí származása kérdéses, azonban jellegük alapján beleillenek a telep többi anyagai közé.

75. Téglaszínú, korongolt, simított kis hombár fenéktöredéke (IV. tábla 13.).
76. Sötétszürke, kézzel formált kis bögre töredéke (III. tábla 7., 2. kép 5.).
77. Téglaszínú, korongolt edény alja (II. tábla 13.).
78. Sárgásszürke köeszköz.
79. Drapp kő.
80. Sötétszürke kő.
81. Tapasztásdarab.
82. Sötétszürke, korongolt orsógomb.
83. Világosszürke, kézzel formált orsógomb.
84. Téglaszínú, korongolt, kopott, átfürt edényalj (IV. tábla 17.).
85. Világosszürke, korongolt kis tál pecsételt töredéke (III. tábla 12., 3. kép 1.).
86. Drapp, korongolt, pecsételt díszű oldaltöredék (III. tábla 13., 3. kép 2.).
87. Egy-egy piros és fehér gömbölyű üveggyöngy. Elveszett.
88. Csontkorcsolya.⁶
89. Talán az apagi vasfibulát leltározták újra 64. 757. 2. leltári számon a Jósa András Múzeumban. Aláhajlított lábú, felül húros, egytagú példány (II. tábla 1.).⁷

Az anyagot csak szórvány leletegyüttesként kezelhetjük. Sokrétű összetétele azonban arra inspirált, hogy vizsgálatom tárgyává tegyem az apagi tárgyakat.

Az előkerült kerámia többsége korongolt (60 edény töredéke), de előfordultak kézzel formáltak is (10 db). A korongoltak között túlsúlyban vannak a szürke, finoman iszapolt, gyakran simított felületű példányok (36 db). Közülük 2 db pecsételt. A sárga, illetve téglaszínű, hasonló kivitelűek száma 20. Közülük 3 töredéken piros festés nyomai figyelhetők meg, s ez utóbbiak közül 2 db pecsételt díszű. A korongoltak számát szaporítják a homokkal soványított, nagyméretű tárolóedények, az ún. északi típusú hombárok (4 edény).

6 Az 59. és 67. szám alatt leírt daraboknak régi leltári száma nincsen. Ld. 3. jegyzet. Ugyanakkor hiányzik az újraleltározott anyagból egy durva edényszél, egy piros edény harmada, valamint egy bronzfibula.

7 Alispáni Jelentések 1937. 2. 76. Régi leltári száma: 85/1937.

A korongolt kerámia formai megoszlása a következő:

22	tál
9	hombár
9	gömbtestű edény
6	bikónikus edény
3	korsó
2	Faltenbecher
6	aljtöredék
3	átfürt aljtöredék

A kézzel formált edényeket két csoportra oszthatjuk kivitelük alapján. Az egyikbe a jól eldolgozott felületű, finomabb példányok tartoznak (4 db). A másikba az omlékonyabb, szemcsésebb, durvább kivitelűek (4 db).

A kézzel formált edények között a következő típusok különíthetők el:

4	fedő
4	bögre, illetve fazék
2	tál

Az apagi anyag kapcsolatai

A bemutatott cserepek túlnyomó többségének mind technikai kivitelét, mind formáját tekintve számos analógiáját ismerjük az alföldi szarmata Barbaricum leletanyagában. A *tálak* közül a tagolt oldalú, gömbtestű darabok (I. tábla 3, 5, 6, 8, 10, 12.), a duzzadt peremű, félgömbösek (I. tábla 13, 15.), a perem alatt horonnyal tagolt félgömbös formák (I. tábla 11, 14.), a kónikusak (I. tábla 2, 4.), valamint a bikónikus típusok (I. tábla 9.) a szarmata telepek általános leletei.⁸

A Felső-Tisza-vidéken ugyancsak gyakran megtaláljuk ezeket a II. század végén betelepülő szarmaták leletanyagától kezdve egészen e telepek felhagyásának időszakáig (ISTVÁNOVITS 1986.). Kevésbé elterjedt forma a II. tábla 3. (PÁRDUCZ 1942. V/15., II/4.), valamint a II. tábla 6.⁹

A tálak mellett a szarmata telepek jellegzetes leletei a *gömbtestű edények*. Az apagi e csoporthoz tartozó 9 töredék közül 7 esetében sorolhatnánk számtalan analógiát (VADAY 1989. 153-157.). Köztük besimított díszűek is előfordulnak. Nem tartozik a szarmata típusú leletek közé a III. tábla 13. pecsételt díszű darabja, valamint a IV. tábla 6. festett pereme. Ezekre az alábbiakban visszatérek.

8 A típusokat VADAY 1989. 147-150.-nek megfelelően adtam.

9 Analógiája pl. Tiszavasvári-Paptelekháton került elő: JAM 63. 844. 1.

Különleges csoportot alkotnak az éles hastörésű, *bikónikus edények* (II. tábla 14-19.). Közülük is elsősorban a II. tábla 15. és 19. jellemző a Felső-Tisza-vidékre. A bikónikus edények különálló csoportjára Párducz Mihály hívta fel elsőként a figyelmet: „feltűnő ugyanis, hogy itt (ti. Debrecentől északra) a jól iszapolt szürke kerámia egy része élesen hasasodó formát mutat...” (PÁRDUCZ 1950. 121.). Jellegzetes formájuk kelta-germán eredetre utal. Bár egy-egy példányuk előfordul Debrecentől délre is, valóban a Felső-Tisza-vidéken sűrűsödnek a típus képviselői.¹⁰ A felső-tisza-vidéki lelőhelyek a következők:

1. Apagy-Peckés (II. tábla 14-19.)
2. Hortobágy-Poroshát X/7. sír (V. tábla 5.). (ZOLTAI 1941. 303. LXV. 5., DDM. 1914. 69. 15.)¹¹
3. Nyíregyháza-Lovaskaszárnya (V. tábla 8.). (Ma Guszevtelep, PÁRDUCZ 1941. 318. 1/1. kép., JAM. 63. 71. 1.)
4. Nyíregyháza-Lovaskaszárnya¹² (V. tábla 11.) (JÓSA 1899. 62. 13. szám., PÁRDUCZ 1941. 318. 1/2. kép., PÁRDUCZ 1950. 448. lh. 59. CXXXIX. 29., JAM. 63. 117. 4)
5. Oros (V. tábla 2.). (JAM. 63. 935. 1.)
6. Tiszadada-Kálvinháza-Homokos 5. árok és lakógödör (V. tábla 13.). (Gombás András ásatásából. JAM. 85. 13. 12.)¹³
7. Tiszadob-Rejetanya (V. tábla 1.). (Gombás András leletmentése, 1965., Tiszavasvári múzeum 65. 42. 430.)
8. Tiszaeszlár-Bashalom-Kistanya (V. tábla 6.). (JÓSA 1899. 36. 257. szám., JAM. 56. 7. 1.)
9. Tiszalök-Belterület (V. tábla 12.). (Sadi István tulajdonában van Tiszalökon, Wesselényi u. 63.)
10. Tiszanagyfalu DNY-i részén, elmállott koponya mellett találták 1890 körül (V. tábla 3.). (JÓSA 1899. 37. 269. szám., PÁRDUCZ 1950. 442. lh. 59. CXXXIX. 14., JAM. 63. 68. 2.)
11. Tiszavasvári-Berecki part, a K-i főcsatorna építéskor előkerült edény (V. tábla 9.). (Tiszavasvári múzeum 65. 4. 1.)
12. Tiszavasvári-Józsefháza-Téglás 31. gödör (V. tábla 14.). (Gombás András ásatása. JAM. 63. 273. 1.)¹⁴

10 Délebbre pl. Jászapátiból ismert: PÁRDUCZ 1941. 318. CXXXV/25., VADAY 1989. Taf. 16/8. A közép-tisza-vidékiekhez ld. VADAY 1989. 155-156.

11 Ugyanebből a kirabolt sírból orsógomb és néhány szem sokszögű karneolgyöngy került elő az edényen kívül.

12 A leltárkönyvben tévesen Vasúti közraktárral szemben.

13 A bikónikus edénnyel egy gödörben szürke, simított felületű, illetve néhány besimított díszű edény töredéke került elő (VI. tábla 4-11.), valamint egy téglaszínű, kívül-belül piros festésű peremtöredék (VI. tábla 3.). Az e lelőhelyről származó további leleteket részben a nyíregyházi (85. 13.), részben a tiszavasvári (66. 17.) múzeumban leltározták be.

14 A gödörből szürke és sárga korongolt, valamint kézzel formált töredékeken kívül (VI. tábla

13. Vasmegyer, 1 ép és 1 töredékes példány (V. tábla 4.). (A vasmegyeri iskolai gyűjteményben 83. 8. 1. és 83. 10. 1. leltári számon.)
14. Szabolcs megye, közelebről ismeretlen lelőhelyről 2 db. (JAM. 61. 5. 1. és 63. 935. 1., ISTVÁNOVITS 1986. Kat. 304. CCXXVIII. 3-4.)

A bikónikus edények magasabb változata is ismert a területről, pl. Vencselőről (V. tábla 10.) (PÁRDUCZ 1950. 475. lh. 60. CXI. 10., JAM. 63. 902. 1.) vagy Nyíregyházáról, a lovassági laktanya területéről (V. tábla 7.) (PÁRDUCZ 1941. 318-320. 1/9. kép., PÁRDUCZ 1950. 447. lh. 59. CXXXIX. 33., JAM. 61. 3. 1.)

A bikónikus edények elterjedési korának meghatározásához a velük előkerült kísérőleletek nyújtanak némi támpontot. Itt említhetjük a Tiszavasvári-józsefházi terra sigillata töredéket¹⁵, mely a III. sz. első feléből származik. A Hortobágy-porosháti sír pontosabb keltezését a kísérőleletek nem teszik lehetővé. A Nyíregyháza-Lovaskaszárnya területéről származó síregyüttesben(?) a bikónikus edény egy – a III. sz. második felére - IV. sz. elejére keltezhető – aranyozott ezüstműgyöngy¹⁶ (VI. tábla 2.) (JAM. 63. 117. 2., PÁRDUCZ 1941. 313., BÓNA 1986. 67., 14. kép) társaságában került elő.¹⁷ Eddigi ismereteink szerint tehát a bikónikus típus a III. század elején tűnik fel, s előfordul a IV. sz.-ban is.

A szarmata telepek legáltalánosabb edényformái közé tartoznak a *hombárok*. Ezek finoman iszapoltak, szürke vagy téglaszínű, korongolt, különféle méretű edények. Köztük két típust különített el a kutatás (PÁRDUCZ-KOREK 1958. 30-31.). Az egyik egy karcsúbb, nyúlánkabb forma — ehhez tartozik az apagyi anyagból a IV. tábla 13. aljtöredék —, a másik változat zömökebb, szélesebb szájú. Az utóbbi csoport képviselője a IV. tábla 1. és 4. rajzon látható két töredék.

Ugyanakkor az apagyi anyagban előfordultak olyan hombártöredékek is, amelyek anyagukban, technikai kivitelükben és formájukban egyaránt eltérnek a fenti két csoporttól. Jóval nagyobbak és nehezebbek azoknál, ami használat- és rendeltetésbeli különbséget takar. Korongoltak, szürkék vagy barnák, homokkal soványítottak, tapintásuk érdes. Gyakori a karcolt és fésűs hullámköteg dísz a vállukon és peremükön, amely vízszintesen kihajló, profilált. Nagy méretűek: peremátmérőjük eléri a 30-40 cm-t, falvastagságuk 1,5-2 cm. Előfordulási areájuk az éles hastörésű forma elterjedéséhez hasonló képet mutat, kizárólag a Kárpát-medence északi részén terjedtek el, az Apagy-Nyíregyháza-Eger vonaltól délre hiányoznak vagy csak rendkívül szórványo-

12-17.) egy – a III. sz. első felére keltezhető – terra sigillata oldaltöredék került elő, mely vagy a westendorfi, vagy a pfaffenhofeni műhely terméke. (A meghatározást Gabler Dénesnek, MTA Régészeti Intézet, köszönöm.)

15 Ld. a 14 jegyzetet!

16 Analógiája pl. Wilhelmsau 58. sír. (Praistoria Ziem Polskich V. Wrocław-Warszawa- Kraków-Gdańsk 1981. XXXVIII/5. Lubosycka III. fázis.)

17 A többi lelet vagy szórvány, vagy a kísérőleletei nem keltezhetőek.

san tűnnek fel (ISTVÁNOVITS 1986. 28-34.)¹⁸. (Éppen ezért nevezhetjük őket *északi hombárok*nak¹⁹.)

A szarmata telepeken általános, finom kidolgozású tárolóedények az I. szótól a hunkorig megtalálhatók az Alföldön (PÁRDUCZ 1941.37., PÁRDUCZ 1959.363., VADAY-VÖRÖS 1980.122., NEPPER 1985.231., KŐHEGYI 1971.280. stb.). Az északi típusú szemcsés tárolóedények ugyancsak feltűnnek az I-II. századi telepek anyagában (PÁRDUCZ-KOREK 1958.30. pl.²⁰), eredetüket a Puchov kultúrában keresi a szlovák kutatás (LAMIOVÁ-SCHMIED-LOVÁ 1969. 477. - további irodalommal). Előfordulásuk széles kronológiai határok közt kimutatható: késői (IV-V. sz. fordulójára datálható) környezetből is ismerjük őket.

A III. tábla 16. tálperem és a II. tábla 8. aljtöredék formája és technikai kivitele alapján elválik a többi leletanyagtól. Analógiáikat a *LT leletanyagból* ismerjük. Formai meghatározásra elsősorban a tálperem (III. tábla 16.) alkalmas, ez megfelel a Hunyady-féle 9. típusnak (HUNYADY 1944. 13.). Hasonló töredéket Tiszavasvári-Városere-erdő lelőhelyen terepbejárásakor — ugyancsak szarmata anyaggal együtt — találtak (JAM. 64. 200. 70.). E két tálperem szórvány, a Felső-Tisza-vidéken azonban ismerünk olyan lelőhelyet is, ahol zárt objektumban együtt fordult elő a szarmata leletanyag kelta jellegű darabokkal. Ilyen pl. Tiszavasvári-Városföldje-Béke TSz 2. pajta 2. gödre (JAM. 63. 224. 39.). Itt csupán utalnék rá, hogy Salamon Ágnes már 1966-ban felhívta a kutatók figyelmét arra, hogy az Északi-Középhegységben és a Felső-Tisza-vidéken a római korban kelta továbbéléssel kell számolnunk (SALAMON 1966. 86.). Kelta leletek jelenlétét római kori telepeken azóta az Északi-Középhegységben bizonyította a kutatás (VEGH 1988. 484., 488. — további irodalommal.). Hasonló a helyzet Biharban (NEPPER 1985. 236.). Nem meglepő tehát, hogy a két terület közé ékelődő Nyírségben is ugyanezt a jelentőséget figyelhetjük meg.

Az apagyi anyagon belül külön csoportot jelentenek a *pecsételt* edények. Összesen 4 darabot ismerünk a lelőhelyről, két szürke (III. tábla 12-13.) és két téglaszínű (III. tábla 14-15.) töredéket. A téglaszínű, *piros festésű* pecsételt példányok nagy valószínűséggel tekinthetők római importnak (VADAY 1989. 170-171.), nem eldönthető azonban, hogy vidékünkre honnan kerültek.

18 A publikálók többsége nem írta le pontosan a hombárok anyagát, csupán a forma és díszítés alapján különítette el őket. Így van ez még a legújabb publikációkban is (VEGH 1988.).

19 Az északi hombárok, valamint a szarmata telepek finoman iszapolt tárolóedényei mellett a Felső-Tisza-vidéken ismerünk egyéb nagyméretű edényeket is, amelyek ismét más technikával készültek. Ilyen pl. a RICHTHOFEN Bolkó által publikált (1931. 262. 146. kép) rakamazi kerámia, de említhetjük a beregsurányi körhöz sorolható együttesekből származó töredékeket is.

20 Meg kell jegyezmem itt, hogy az észak-magyarországi telepek keltezése ma még nagy bizonytalanságot mutat. Így az általam tárgyalt típus kronológiai helyzetében sincs egyetértés a kutatók közt. Elhangzott olyan vélemény is pl., hogy csak 200 táján jutott el ez az edényfajta erre a vidékre (SALAMON 1960. 156., VEGH 1962/63. 50.). Legutóbb Vég K. azt az álláspontot fogadta el, hogy a tagolatlan peremek korábbiak, a tagoltak pedig csak a II. sz. végétől jelennek meg (VEGH 1988. 491.). A vitához ld. ISTVÁNOVITS 1986. 32-33.

Földrajzilag kézenfekvő, hogy Dacia provinciát kell itt elsősorban figyelembe vennünk. Az apagi két cserép nem egyedüli képviselője e körnek a Felső-Tisza-vidéken. Hasonló töredéket említhetünk pl. Tiszavasvári-Keresztfal lelőhelyről (VI. tábla 1.) (JAM 65. 60. 268., 65. 60. 354.).

Pontosabban határozható meg a két szürke pecsételt töredék gyártási helye. A Csallány Dezső által feltárt *beregsurányi* fazekastelepről nagy mennyiségben ismerünk hasonló kivitelű, anyagú és díszítésű edényt (CSALLÁNY 1991.). A műhelyközpont termékeinek szóródása nem túl nagy. A mai Szabolcs-Szatmár-Bereg megye területéről egyetlen sírból ismerünk pecsételt kerámiát. Ezt Kálmánházán vályogvetés közben találták. Valószínűleg szarmata sír melléklete lehetett. Ugyanakkor a beregsurányi kerámia fő elterjedési körzetében — a Szatmár-Beregi síkságon — nemcsak pecsételt kerámia mellékletes temetkezést nem ismerünk, de alig-alig említhetünk császárkori sírt. Ez a tény eléggé megnehezíti a beregsurányi kör keltezését²¹. A két pecsételt töredéken kívül anyaga és technikai kivitele alapján e műhely termékei közé kell sorolnunk az apagi anyagból egy korsófület (II. tábla 2.), egy korsópereget (III. tábla 11. és 5. kép 1.), valamint két Faltenbecher töredékét (5. kép 2. és Kat. 47.).

Végül a *kézzel formált* darabokról kell néhány szót ejtenünk. Ezek egy része megfelel az alföldi szarmata telepeken megszokottaknak. Ilyenek pl. a fedők (III. tábla 3, 5, 8, 9.), valamint egy kisebb (III. tábla 7.) és egy nagyobb (III. tábla 10.) edény töredéke. Szokatlan viszont a szarmata környezetben a finomabb kidolgozású, elsimított felületű két bögre (III. tábla 4, 6.) és két tál (III. tábla 1-2.). Ezek talán szintén a beregsurányi körből kerültek lelőhelyünkre.

Az eddigiekből leszűrhetjük, hogy a szarmata edénműveléssel szoros kapcsolatba hozható anyag dominál az apagi telep leletei között. Ezt kiegészíthetjük még az aljtöredékekkel, az edényaljból faragott orsókkal, a két szemgyönggyel, valamint a kézzel formált edények egy részével²². A szarmata szállásterületen elterjedt formák mellett a bikónikus edények helyi csoportot alkotnak, a szemcsés soványítású hombárok pedig északi (északmagyarországi, kárpátaljai és szlovákiai kapcsolatokra utalnak) (pl. VÉGH 1974/75. 85. I. tábla 1., 9., II. tábla 4., III. tábla 1-2., 4., V. tábla 1., X. tábla 6., XV. tábla 1., 6., XVI. tábla 7., XVII. tábla 6., XX. tábla 13., XXIII. tábla 1., XXV. tábla 4., 8. stb. PÁRDUCZ-KOREK 1958., SALAMON-TÖRÖK 1960. XXX/9., XXXI/12. stb., LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ 1969. 477.). Előfordulnak a beregsurányi műhely termékei, valamint római — feltehetőleg daciai — importok is.

A római és a beregsurányi pecsételt áru jelenléte, kiegészítve a bikónikus edényekről elmondottakkal valószínűsíti, hogy az apagi telep a III. sz. első

21 A beregsurányi fazekastelep keltezéséhez némi támpontot nyújtanak az ásatás során talált fémtárgyak, elsősorban a fibulák. Ezek alapján a II. sz. vége táján már bizonyosan dolgoztak itt. A telep felhagyásának időpontját nehezebb meghatározni, de talán a IV.sz. végén — V. sz. elején sejthetjük. (ISTVÁNOVITS 1986. 65.)

22 Az eldolgzott felületű, finomabb kidolgozású példányok a Felső-Tisza-vidék szarmata telepein is csak nagyon ritkán fordulnak elő, s a formák is atipikusak.

felében már létezett, s a IV. században szűnt meg. A többi anyag e feltevésnek nem mond ellene²³.

Az anyag sajátos összetételének okát abban kereshetjük, hogy a különféle (kulturális/etnikai?) régiók találkozási szférájában élő csoport hagyatékával állunk szemben. Hasonló összetételű telepanyagot említhetünk még Beszterec-Vár lelőhelyről²⁴.

Alapvető eltéréseket találunk az Apagy-Beszterec típusú leletanyag és az észak-magyarországi telepek leletei között. Az utóbbiak esetében a Puchov, ill. Przeworsk kultúra jellegzetes jó kidolgozású, kézzel formált edényeinek töredékei szép számmal feltűnnek arra ösztönözve a kutatókat, hogy vandál, illetve őket megelőzően egy másik, ugyancsak északi irányból bevándorló etnikumot keressenek. Esetünkben ez a leletanyag teljesen hiányzik. A beregsurányi műhely közvetlen vonzáskörzetéhez tartozó telepek anyagáról csak kevés információnk van, azonban ezek anyaga is más, mint az apagy.

A Felső-Tisza-vidék etnikai képe a II. sz. végén változik. Ebben az időszakban jelennek meg a szarmaták és a vandál/viktóválok vikékünkön (ISTVÁNOVITS 1990.), s valószínűleg ekkoriban kezdi működését a beregsurányi műhely is²⁵. A telepanyagok ma még aligha alkalmasak bármiféle etnikai elkülönítésre²⁶, jelzik viszont a terület lakóinak szerteágazó kapcsolatait, s adatokat szolgáltatnak az életmód kutatásához²⁷.

Irodalom

- BÓNA 1986. = Bóna, I.: Szabolcs-Szatmár megye régészeti emlékei I. In.: Szabolcs-Szatmár megye műemlékei I. Magyarország műemléki topográfiája X. Szerk. Entz G. Budapest 1986. 15-91.
- CSALLÁNY 1991. = Csallány, D.: Die Töpfersiedlung von Beregsurány im spätkaiserzeitlichen Barbaricum. Kézirat. Nyíregyháza
- HUNYADY 1944. = Hunyady, I.: Kelták a Kárpátmedencében. (Die Kelten im Karpatenbecken I-II.) *DissPann* II, 18. 1944.
- ISTVÁNOVITS 1986. = Istvánovits, E.: Északkelet-Magyarország területének római kori története. Kandidátusi értekezés. Budapest 1986.
- ISTVÁNOVITS 1990. = Istvánovits, E.: A Felső-Tisza-vidék legkorábbi szarmata leletei — 2-3. századi sírok Tiszavasváriból. (The earliest Sarma-

23 A II. tábla 1. számú rajzán közölt fibula nem jelent fogódzópontot a keltezésnél, mivel nem teljesen egyértelmű a lelőhelye (ld. előbb!), azonban datálása nem mond ellent a többi tárgy által meghatározott időpontnak.

24 Németh Péter ásatása. Ld. ISTVÁNOVITS 1986.

25 Ez utóbbi keltezés helyességét a további kutatások dönthetik el.

26 Még abban az esetben sem valószínű az elkülönítés lehetősége, ha a telepszerkezetről is állnak rendelkezésünkre információk, hiszen azt elsősorban az életmód határozza meg. Figyelembe kell vennünk azt is, hogy a telepanyagok túlnyomó hányadát a kerámia jelenti, ez pedig a műhelyről, s nem az etnikumról árulkodik.

27 Ld. Vörös István tanulmányát a kötetben!

- tian finds of the Upper Tisza region. –2nd–3rd century burials in Tiszavasvári.) *NyJAMÉ* 27/29. 1984/86. (1990.) 83-133.
- JÓSA** 1899. = Jósa, A.: Szabolcsvármegyei Múzeum ős- és középkori tárgyaitak ismertetése. Nyíregyháza 1899.
- KÓHEGYI** 1971. = Kóhegyi, M.: Hunkori edények Jánosszállásról. (Hunnenzeitliche Gefäße von Jánosszállás.) *MFME* 1971-1. 275-280.
- LAMIOVÁ-SCMIEDLOVÁ** 1969.: Lamiová-Schmiedlová, M.: Römerzeitliche Siedlungskeramik in der Südostslowakei. *SLA* XVII-2. 1969. 403-501.
- NEPPER** 1985. = M. Nepper, I.: Császárkori szarmata telep Biharkeresztes-Ártánd Nagyfarkasdombon. (Eine sarmatische Siedlung aus der Kaiserzeit, Gelegen auf dem Nagyfarkas-Hügel, Biharkeresztes-Ártánd.) *DMÉ* 1982. (1985) 101-249.
- PÁRDU CZ** 1941. = Párducz, M.: Die nähere Bestimmung der Hügelgräber der römische Kaiserzeit in Hortobágy. *DissPann* II. 11. 1941. 309-342.
- PÁRDU CZ** 1942. = Párducz M.: Óskori és szarmatakori telep Hódmezővásárhely határában. (Siedlung der Urzeit und der Sarmatenzeit in der Umgebung von Hódmezővásárhely.) *Dolg* 18. Szeged 1942. 113-127.
- PÁRDU CZ** 1950. = Párducz, M.: A szarmatakor emlékei Magyarországon III. Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns III. *ArchHung* 30. 1950.
- PÁRDU CZ** 1959. = Párducz, M.: Archäologische Beiträge zur Geschichte der Hunnenzeit in Ungarn. *AAH* 11. 1959. 309-398.
- PÁRDU CZ-KOREK** 1958. = Párducz, M.-Korek, J.: Császárkori telep Ózdon. (Une colonie de l'époque imperiale à Ózd.) *AE* 85. 1958. 18-36.
- SALAMON** 1966. = Salamon, Á.: Észak-Magyarország császárkori történetének kutatása. *AntTan* XIII. 1966. 84-87.
- SALAMON-TÖRÖK** 1960. = Salamon, Á.-Török, Gy.: Funde von NO-Ungarn aus der Römerzeit. *FA* 22. 1960. 145-171.
- VADAY** 1989. = H. Vaday, A.: Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok. Ein Beitrag zur Archäologie und Geschichte des sarmatischen Barbaricums. *Antaeus* 17-18. Budapest 1989.
- VADAY-VÖRÖS** 1980. = Vaday, A.-Vörös, I.: Szarmata település Kunszentmártonban. (Sarmatian Settlement at Kunszentmárton.) *SZMMÉ* 1979/80. 117-139.
- VÉGH** 1962/63. = K. Végh, K.: Koracsászárkori település maradványa a miskolci Szabadság téren. (Frühkaiserzeitliche Siedlungsreste auf dem Szabadság-tér in Miskolc.) *HOMÉ* 1962/63. (1964) 45-62.
- VÉGH** 1974/75. = K. Végh, K.: Régészeti adatok Észak-Magyarország i.sz. I-IV. századi történetéhez. (Archäologische Beiträge zur Geschichte Nordungarns im I-IV. Jahrhundert n. Z.) *HOMÉ* 13-14. 1974/75. (1975) 65-129.
- VÉGH** 1988. = K. Végh, K.: Császárkori telep Miskolc-Szirmán. (Kaiserzeitliche Siedlung in Miskolc-Szirma.) *HOMÉ* 27. 1988.(1989) 463-499.
- ZOLTAI** 1941. = Zoltai, L.: Die Hügelgräber der römischen Kaiserzeit in Hortobágy. *DissPann* II. 11. 1941. 269-308.

Die kaiserzeitliche Siedlung in Apagy

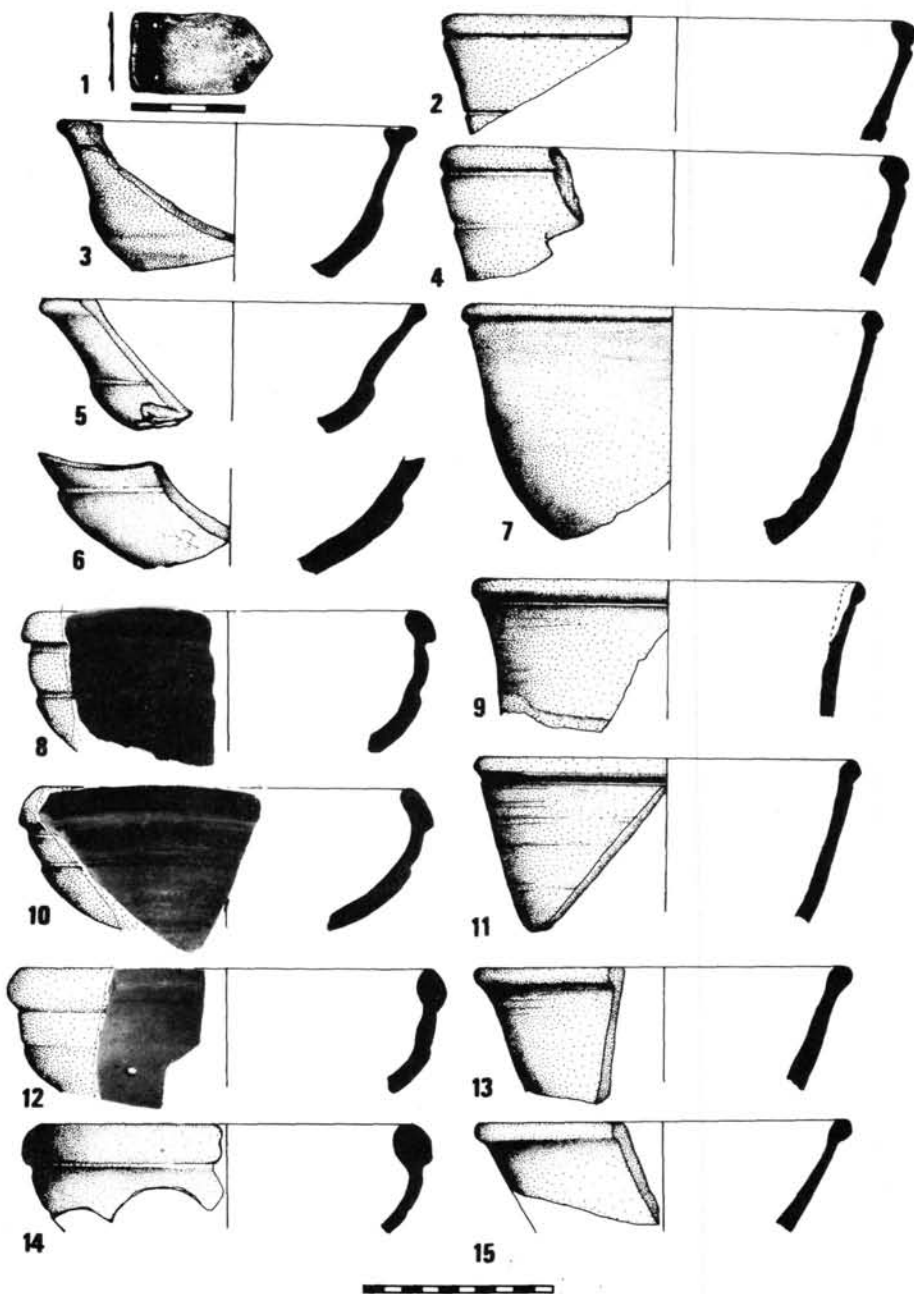
Meine Arbeit befaßt sich mit der größeren Menge kaiserzeitlichen Fundgutes, das in den Jahren 1936-37 an der Grenze zur Gemeinde Apagy im Komitat Szabolcs-Szatmár-Bereg zusammengestellt wurde. Ausgrabungen fanden auf dem Gebiet nicht statt, infolge des Tiefpflügens kamen lediglich Scherben und wenige Metallstücke (zwei Fibeln und ein Beschlag) zum Vorschein. Dennoch gibt es für die Publizierung des Materials vielseitige Gründe.

Die Mehrzahl des Keramikgutes zeigt Verwandtschaft zu dem Siedlungsmaterial des sarmatischen Barbaricums der Tiefebene. Ergänzt wird es von zwei solchen Typen, die im Norden (Nordungarn und Südslowakei) zu beobachten sind. Einer davon ist eine scheibengefertigte Gefäßform mit scharfem Bauchknick und bikonischer Form (II. Tafel 14-19, Analogien s. V. Tafel). Der zweite Typus ist eine Variante der Krausengefäße aus körnigem Material, scheibengeformt und großformatig (Abb. 4, IV. Tafel, 2., 3., 5.). Letztere sind in südlicher Richtung bis etwa zur Linie Apagy-Nyíregyháza-Eger verbreitet gewesen.

Zum Ensemble von Apagy kommen noch gestempelte Fragmente. Darunter sind zwei rot bemalte Exemplare (Abb. 3, 3-4., III. Tafel 14-15.) – vermutlich Importe aus Dacia. Weiters zwei graue Fragmente mit Stempelverzierung. Sie gelangten unter den Erzeugnissen der Töpferwerkstatt von Beregsurány hierher (Abb. 3, 1-2., III. Tafel 12-13.). Ebenfalls Fragmente von in dieser Werkstatt gefertigten Gefäßen sind zwei Wandstücke eines Faltenbechers (Abb. 5, 2.), der Rand eines Kruges (Abb. 5, 1., III. Tafel 11.) und ein Henkel (II. Tafel 2.).

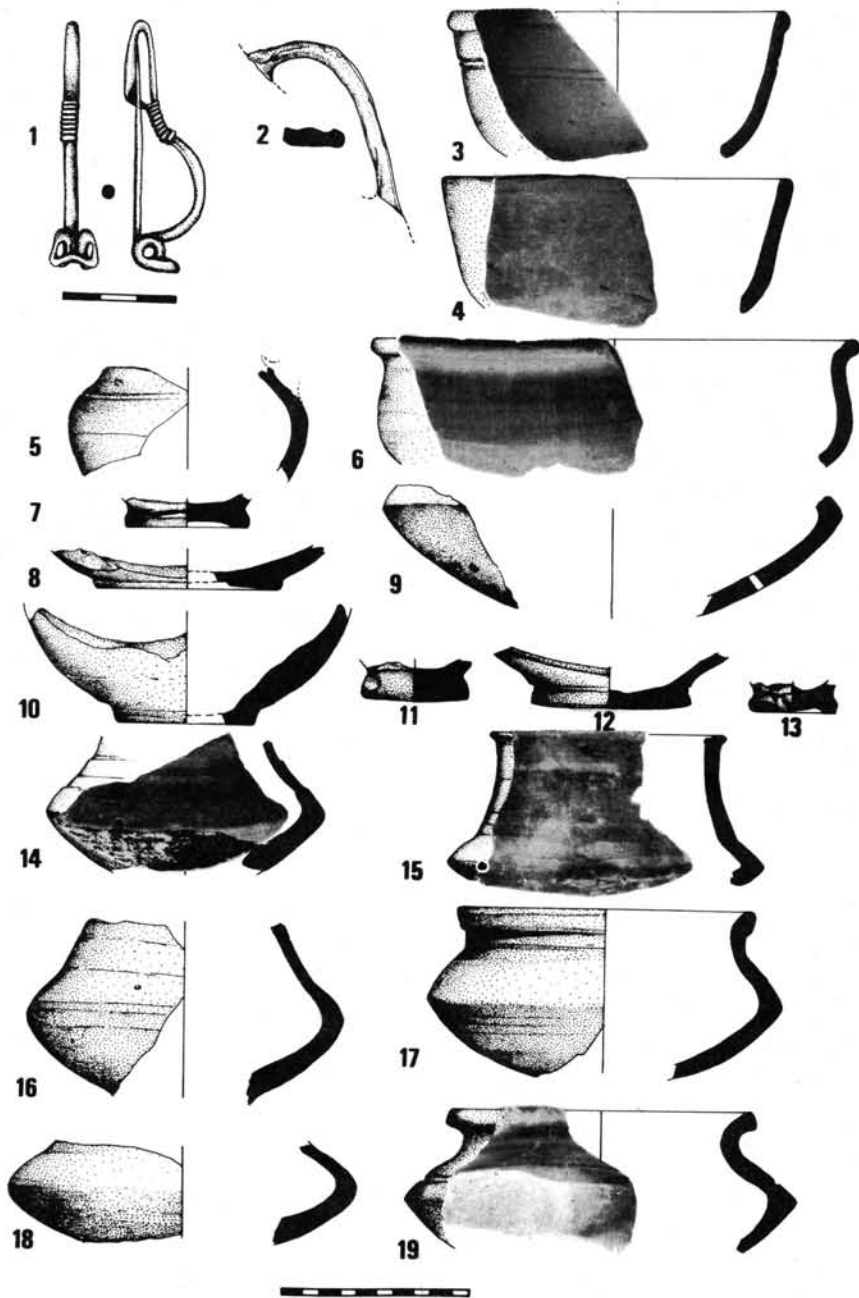
Die Funde lassen sich mit großer Wahrscheinlichkeit auf die erste Hälfte des 3. Jh. bis 4. Jh. datieren.

Eszter ISTVÁNOVITS
Jósa András Múzeum
Nyíregyháza
Pf. 57. H-4401

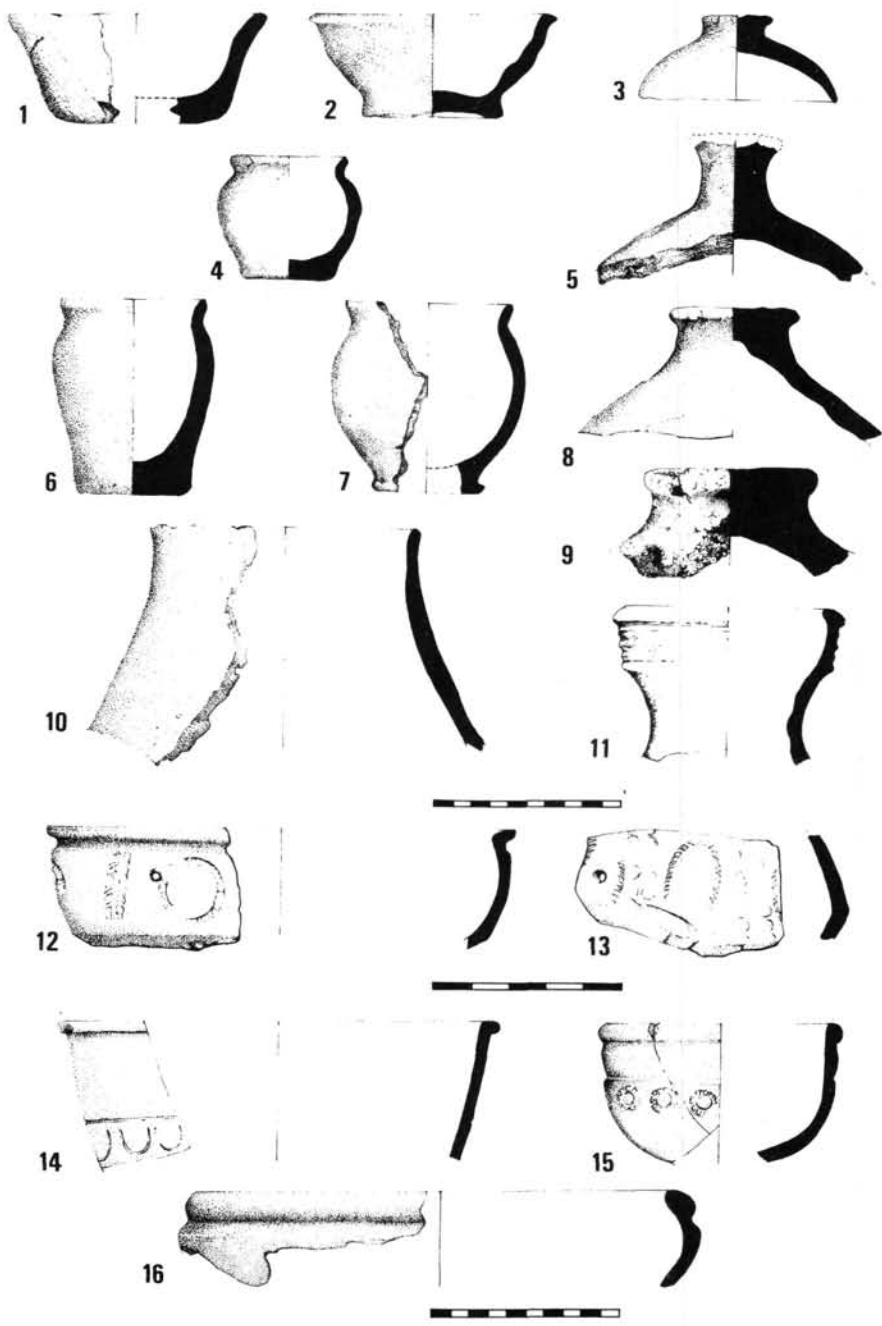

I. tábla Apagy-Peckéstanya

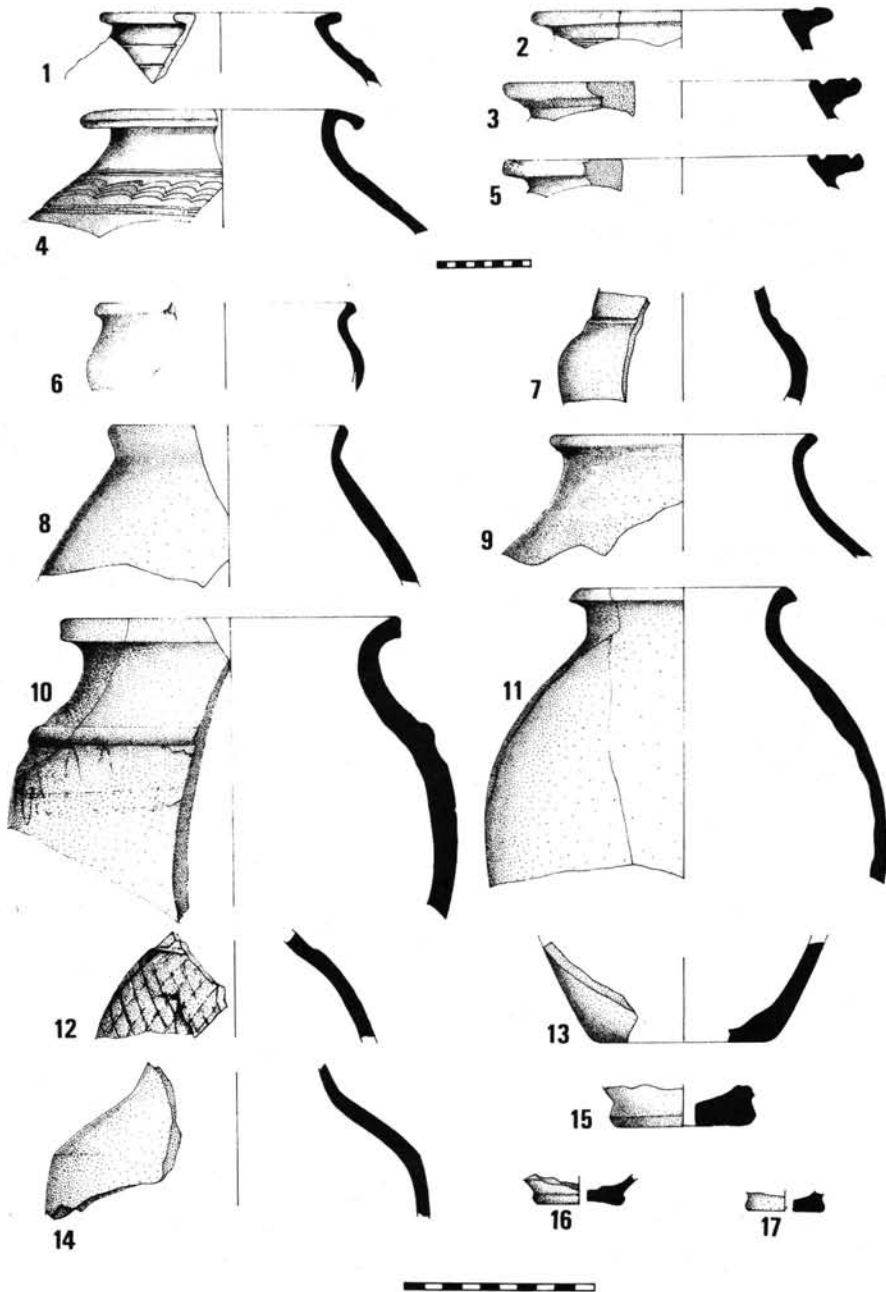
I. Tafel Apagy-Peckéstanya

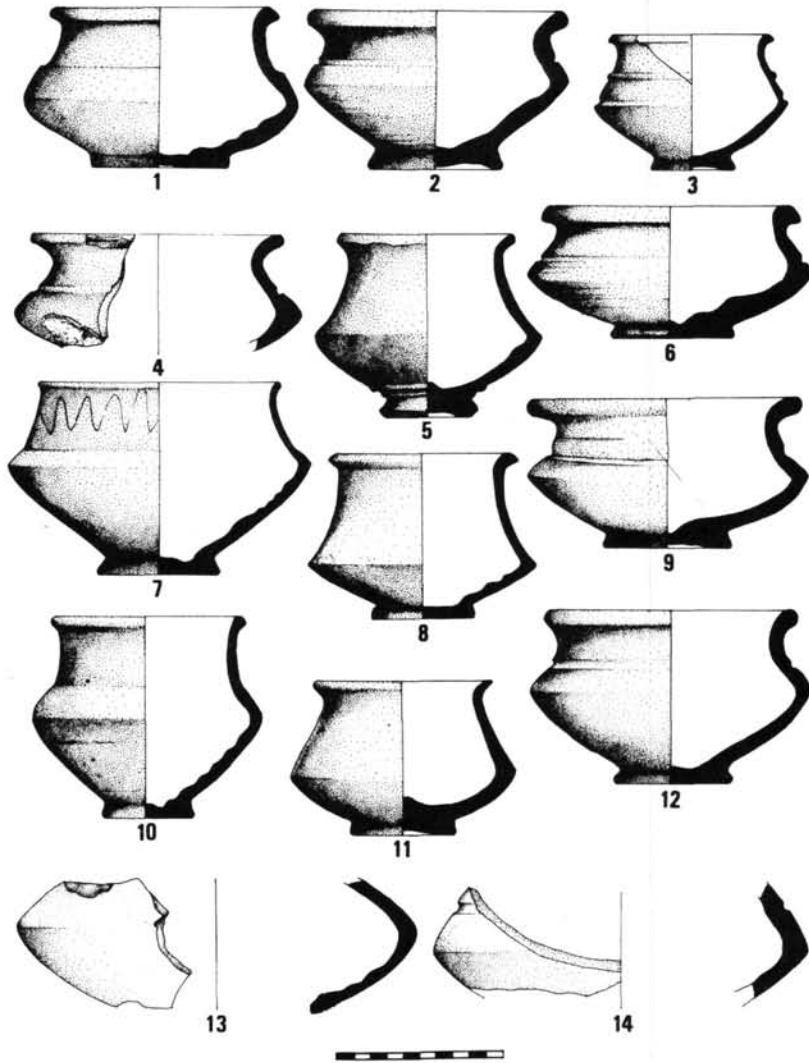
II. tábla Apagy-Peckéstanya
II. Tafel Apagy-Peckéstanya

III. tábla Apagy-Peckéstanya
 III. Tafel Apagy-Peckéstanya

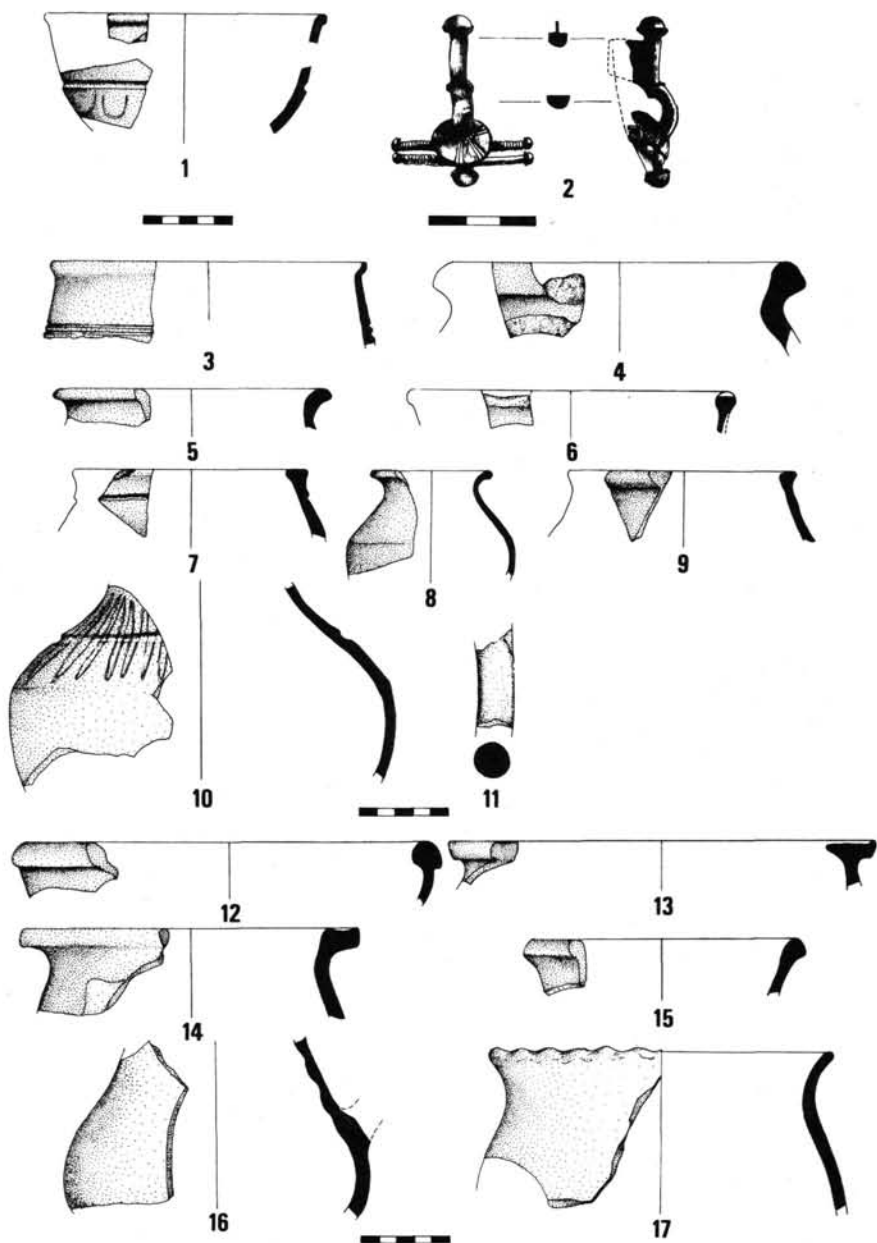

IV. tábla Apagy-Peckéstanya
 IV. Tafel Apagy-Peckéstanya

V. tábla 1. Tiszadob-Rejetanya, 2. Oros, 3. Tiszanagyfalu, 4. Vasmegyer, 5. Hortobágy-Poroshát X/7. sír, 6. Tiszaeszlár-Bashalom-Kistanya, 7. Nyíregyháza-Lovaskaszárnya, 8. Nyíregyháza-Lovaskaszárnya, 9. Tiszavasvári-Berecki part, 10. Vencsellő, 11. Nyíregyháza-Lovaskaszárnya, 12. Tiszalök-Belterület, 13. Tiszadada-Kálvinháza-Homokos 5. árok és lakógödör, 14. Tiszavasvári-Józsefháza-Téglás 31. gödör

V. Tafel 1. Tiszadob-Rejetanya, 2. Oros, 3. Tiszanagyfalu, 4. Vasmegyer, 5. Hortobágy-Poroshát Grab X/7., 6. Tiszaeszlár-Bashalom-Kistanya, 7. Nyíregyháza-Lovaskaszárnya, 8. Nyíregyháza-Lovaskaszárnya, 9. Tiszavasvári-Berecki part, 10. Vencsellő, 11. Nyíregyháza-Lovaskaszárnya, 12. Tiszalök-Belterület, 13. Tiszadada-Kálvinháza-Homokos, Graben 5. und Wohngrube, 14. Tiszavasvári-Józsefháza-Téglás, Grube 31.

VI. tábla 1. Tiszavasvári-Keresztfal, 2. Nyíregyháza-Lovaskaszárnya, 3-11. Tiszadada-Kálvinháza-Homokos, 5. árok és lakógödör, 12-17. Tiszavasvári-Józsefháza-Téglás 31. gödör

VI. Tafel 1. Tiszavasvári-Keresztfal, 2. Nyíregyháza-Lovaskaszárnya, 3-11. Tiszadada-Kálvinháza-Homokos, Graben 5. und Wohngrube, 12-17. Tiszavasvári-Józsefháza-Téglás, Grube 31.

Apagy barbaricumi császárkori település állatcsontmaradványai

VÖRÖS ISTVÁN

Apagy-Peckés réten 1936-37-ben (Barucha J. gyümölcsösében) talajmunkálatok során császárkori település objektumait bolygatták meg. Az előkerült régészeti és állatcsont leleteket *Kiss L.* a nyíregyházi Jósza András Múzeumban helyezte el.

A régészeti leletanyag dokumentálását és értékelését *Istvánovits Eszter (JAM)* végezte el (tanulmányát lásd ugyanebben a kötetben!).

Az állatcsontanyag a régészeti leletekkel együtt került beletárolásra, *Ltsz.: 1937/69-70, 72, 74-75., 56.1. 34., 57., 59-60., 62.*

A szelektált gyűjtésű csontanyagban hat háziállat: a *szarvasmarha* (*Bos taurus L.*), a *juh* (*Ovis aries L.*), a *kecske* (*Capra hircus L.*), a *sertés* (*Sus scrofa domestica Gray*), a *ló* (*Equus caballus L.*) és a *kutya* (*Canis familiaris L.*); öt vadászott állat: az *óstulok* (*Bos primigenius Boj.*), a *gímszarvas* (*Cervus elaphus L.*), az *óz* (*Capreolus capreolus L.*), a *vaddisznó* (*Sus scrofa ferus L.*) és a *barnamedve* (*Ursus arctos L.*) valamint a *mocsári teknős* (*Emys orbicularis L.*) maradványai voltak meghatározhatók (1. táblázat).

1. táblázat: Apagy-Peckés rét 1936-37. Állatsontleletek (db)
Table 1. Apagy-Peckés rét 1936-37. Animal bone finds (pieces)

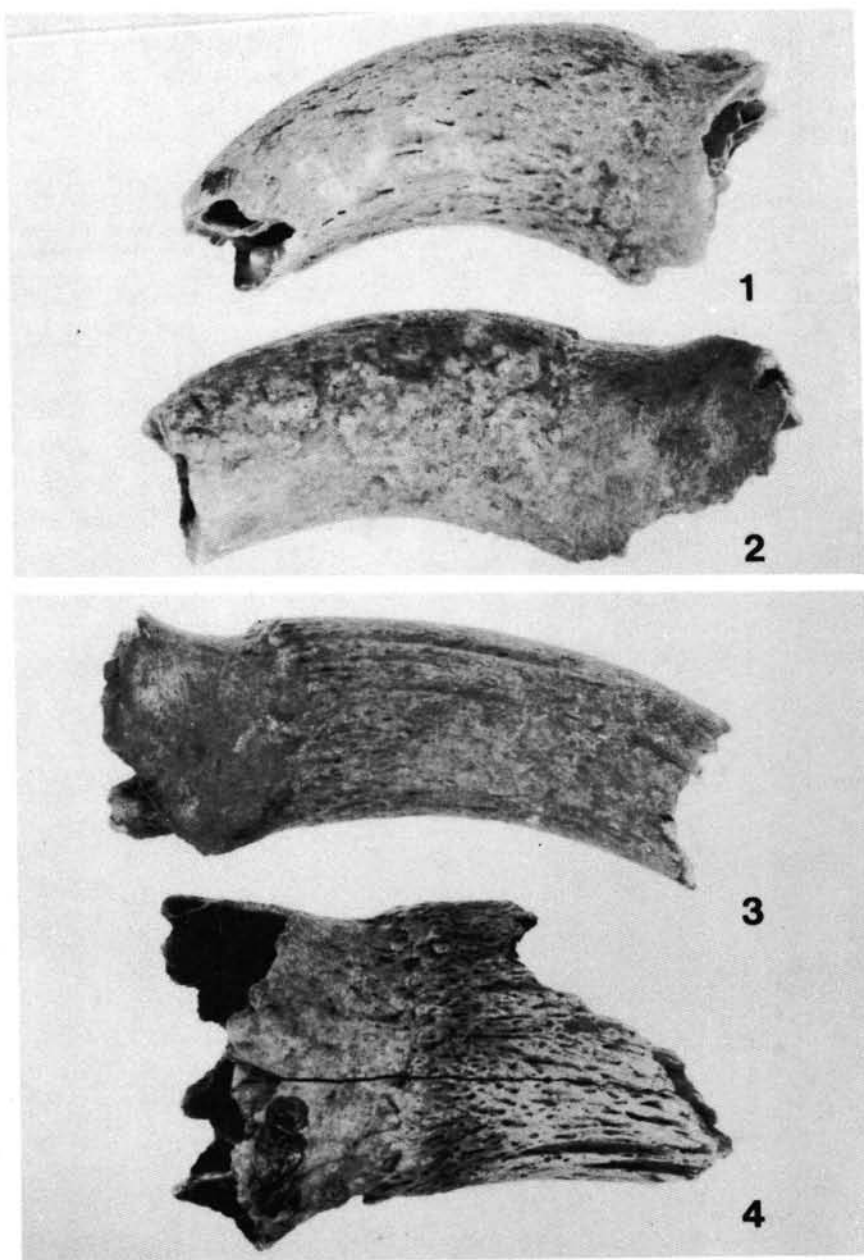
Szarvasmarha (<i>Bos taurus</i> L.)	87	
Juh (<i>Ovis aries</i> L.)	15	} 55
Kecske (<i>Capra hircus</i> L.)	10	
Juh és Kecske (<i>Ovis-Capra</i>)	30	
Sertés (<i>Sus scrofa domestica</i> Gray)	61	
Ló (<i>Equus caballus</i> L.)	15	
Kutya (<i>Canis familiaris</i> L.)	5	
	223	
Óstulok (<i>Bos primigenius</i> Boj.)	10	
Gimszarvas (<i>Cervus elaphus</i> L.)	12	
Óz (<i>Capreolus capreolus</i> L.)	1	
Vaddisznó (<i>Sus scrofa ferus</i> I.)	6	
Barnamedve (<i>Ursus arctos</i> L.)	3	
	32	
Mocsári teknős (<i>Emys orbicularis</i> L.)	4	
	4	
Összesen / Total:	259	

A magyarországi archaeozoológiai irodalom az apagy nagyméretű szarvasmarha csontokat Pannoniából származó import római állatoknak tartja (BÖKÖNYI 1974, 1976, 1985).

Szarvasmarha — 87 db

— 2 bal és 3 jobb oldali agykoponya tarkói része — frontale + szarvcsap (1. kép 1-4.)¹, bal oldali szarvcsap, 4 szarvcsap fr., 2 dext. — 1 sin. os frontale az orbiták felső peremével, os zygomaticum sin. — dext., os temporale fr. 2 dext. — 1 sin., intermaxilla dext. fr., 2 M sup., M inf., 3 dext. — 1 sin. corpus mandibulae fr., 1 dext. — 2 sin. ramus mandibulae fr., corpus mandibula pár (inf.), corpus mandibulae fr. (inf.), atlas jobb oldali fele (hosszában hasított), epistripheus bal oldali fele (hosszában hasított), 8 vertebra fr., 3 sin. scapula dist. fr., scapula sin. fr. (hosszában hasított), humerus sin. — dext. dist., ulna sin. fr. (juv.), 2 sin. — 1 dext. metacarpus prox., 2 dext. — 1 sin. metacarpus dist. (egyik dist. epiph. vágott), metacarpus dext. (vent. oldala csiszolt), pelvis sin. — dext. fr., femur dext. prox. fr. (hasított), 2 sin. — 2 dext. tibia dist., tibia sin. dist.

¹ A fényképeket Belánszky-Demkó Péter készítette.

1. kép Apagy-Peckés rét. Szarvasmarha szarvcsapok. 1-2. jobb oldali, 3-4. bal oldali

Fig. 1. Apagy-Peckés rét Cattle horns 1-2. right side, 3-4. left side

diaph. (juv.), 4 astragalus dext., 2 calcaneus sin., os centrotarsale sin., metatarsus sin. (juv., vent. oldala csiszolt), metatarsus dext. (juv.), 2 dext. — 1 sin. metatarsus prox., 2 dext. — 2 sin. metatarsus dist. (egy mt lat. oldala csiszolt), metapodium diaph. fr. (csiszolt), 3 os phalangis I., os phalangis II., 2 os phalangis III.

Szarvasmarha csontméretek (mm):

	<i>Hossz</i>		<i>nagy átm.</i>		<i>kis átm.</i>		<i>báziskeresztmetszet</i>	
Szarvcsap	—	—	57	45	170	tehén		
	240	—	60	48	180	bika		
	—	—	57	46	175	ökör		
	—	—	63	47	180	ökör		
	—	—	63	50	180	ökör		
	—	—	80	59	220	ökör		
	<i>coll.sz.</i>		<i>ang. artic. sz.</i>		<i>fac. artic. m.</i>			
Scapula	48	—	—	66	—	47		
	51	—	—	66	—	48		
	57	—	—	66	—	49		
	—	—	—	70	—	50		
	<i>H.</i>	<i>Psz.</i>	<i>dlksz.</i>	<i>Dsz.</i>	<i>Pm.</i>	<i>dlkm.</i>	<i>Dm.</i>	
Humerus	—	—	—	82	—	—	78	
	—	—	—	89	—	—	84	
Metacarpus	185	—	27	50	—	19	—	
	—	—	—	49	—	18	—	
	—	—	—	65	—	24	33,5	
	—	—	—	67	—	24	34	
	—	58	—	—	35	—	—	
	—	58	—	—	35	—	—	
	—	60	—	—	37	—	—	
Tibia	—	—	—	62	—	—	44	
	—	—	—	63	—	—	—	
	—	—	—	65	—	—	46	
	—	—	—	65	—	—	47	
Metatarsus	—	45	—	—	45	—	—	
	—	47	22	—	47	22	—juv.	
	—	52	24	—	49	—	—	
	—	—	—	56	—	26	32	
	—	—	—	58	—	26	34	

	H.	Psz.	dlksz.	Dsz.	Pm.	dlkm.	Dm.
	-	-	-	61	-	27	33
	-	-	-	66	-	-	33
Os phalangis I.							
	55	35	29	32	39	21	25
	56	32	25	30	39	19	23
	58	33	27	34	36	21	25
Os phalangis II.							
	36	30	23	25	33	22	27
		H.		Sz.		M.	
Astragalus		68		48		38	
		75		53		42	
		69		46		38	
		76		51		42	
Calcaneus		134		41		58	
		144		48		61	
Os phalangis III.							
		74		30		42	
		77		27		34	

A szarvasmarhacsontok osteometriai adatainak a vizsgálatánál megfigyelhető volt, hogy az egyes csontok hosszúsági és szélességi méretei széles intervallumban oszlanak meg. De a széles határértékeken belül a méretadatok két, vagy három csoportba különülnek el. A csontok abszolút méreteiktől függően *kisméretű* — microvarians, *középméretű* — mesovarians és *nagyméretű* — macrovarians méretcsoportba/mérettartományba tartoznak.

Az apagyi szarvasmarhacsontok mérettartományai a következők (mm):

Szarvcsap

Az egyetlen ép szarvcsap hossza 240 mm, bikáé.

nagyátmérő: n-6, 57-80 (meso 57-57, macro 60-63, gigantikus 80; tehén 57, bika 60, ökör 57-80),

kisátmérő: n-6, 45-59 (meso 45-46, macro 48-50, gigantikus 59; tehén 45, bika 48, ökör 46-59),

báziskörméret: n-6, 170-220 (meso 170-175, macro 180 (3x), gigantikus 220; tehén 170, bika 180, ökör 175-220),

Scapula

collum scapulae sz.: n-3, 48-57 (meso, tehén),

angulus articularis sz.: n-4, 66-70 (meso, tehén),

facies articularis m.: n-4, 47-50 (meso, tehén),

Humerus dist. epiph. sz.: n-2, 82-89 (meso 82, bika; macro 89, ökör),

2. táblázat Szarvasmarhacsonatok megoszlása a Barbaricumban
 Table 2. Cattle bone sizes in the Barbaricum

	Duna-Tisza köze Between Danube and Tisza			Bihar			Észak-Magyarország North Hungary				Északkelet-Magyarország Northeastern Hungary			
	mic.	mes.	mac.	mic.	mes.	mac.	mic.	mes.	mac.	gig.	mic.	mes.	mac.	gig.
szarvcsap (horn core)	+	-	-	+	-	-	+	+	+	-	+	+	+	+
scapula	-	+	-	o	o	o	+	+	-	-	-	+	-	-
humerus	-	+	-	+	-	-	+	+	-	-	-	+	+	-
radius	+	+	-	-	+	+	+	+	-	+	+	+	-	-
metacarpus	+	+	-	-	+	-	+	+	-	-	+	+	+	-
tibia	+	-	-	+	+	-	+	+	-	-	+	+	-	-
astragalus	+	+	-	+	+	-	+	+	+	-	-	+	+	-
calcaneus	o	o	o	+	-	-	-	+	-	-	-	+	+	-
metatarsus	+	+	+	-	+	-	+	+	+	-	-	+	+	-
os phalangis I.	o	o	o	-	+	-	+	+	+	-	+	+	-	-
esetszám number of cases	6	6	1	5	6	1	9	10	4	1	5	10	6	1

mic. = micro-, mes. = meso-, mac. = macrovarians, gig. = gigantikus

o = mérhető csont nincs, vagy a csontméretadat nem közölt
 no measurable bones or bone size not published

Metacarpus

Az egyetlen ép mc egy tehéné, hossza 185 mm.

prox. epiph. sz.: n-3, 58-60 (meso, 58-60, bika),

dist. epiph. sz.: n-4, 49-67 (micro 49-50, tehén; meso 65-67, bika),

Tibia dist. epiph. sz.: n-4, 62-65 (meso, bika),

Astragalus

hossza: n-4, 68-76 (meso 68-69, tehén; macro 75-76, bika),

szélesség: n-4, 46-53 (meso 46-48, tehén; macro 51-53, bika),

Calcaneus hossza: n-2, 134-144 (macro, 134 bika; 144 ökör),

Metatarsus

prox. epiph. sz.: n-3, 45-52 (meso 45-47, tehén; macro 52, bika),

dist. epiph. sz.: n-4, 56-66 (meso 56-58, tehén; macro 61-66, bika),

Os phalangis I. hossza : n-3, 55-58 (meso),

Os phalangis II. h.: n-1, 36 (meso),

Os phalangis III. h.: n-2, 71-77 (meso).

A szarvcsap méretei három (meso, macro és gigantikus), a scapula, tibia és az os ph. I.-II.-III. méretei egy (meso), a calcaneus méretei egy (macro), a humerus, astragalus és a metatarsus méretei két (meso és macro), a metacarpus méretei három (micro, meso és macro) mérettartományokra különülnek el (2. táblázat).

A barbaricum szarvasmarhák testméret és fajta típusát öt *Duna-Tisza köz*i (Kunpeszére, Kunszállás-Alkotmány TSZ., Kunszentmiklós-Bak ér, Szabadszállás-Józan, Öregcsertő-Csorna csatorna BÖKÖNYI 1976.), két *Tisza völgyi* (Bánhalma-Czebepuszta VADAY-VÖRÖS 1977., Kunszentmárton VADAY-VÖRÖS 1979/80.), négy *észak-magyarországi* (Szilvásvárad, Garadna, Arka BÖKÖNYI 1974, VÖRÖS sajtó alatt I., Zalkod VÖRÖS sajtó alatt I., Szirmabesenyő VÖRÖS sajtó alatt II.), egy *bihari* (Biharkeresztes BÖKÖNYI 1985.), és egy *északkelet-magyarországi* (Beregsurány) II-IV. századi szarmata és császárkori települések szarvasmarha-állományával hasonlíthatjuk össze (5-6. táblázat).

Így a magyarországi Barbaricum eltérő ethnikumainak szarvasmarháit hasonlíthatjuk egymáshoz, és azok hasonlósága vagy eltérése tanulmányozható.

A Duna-Tisza köz (BÖKÖNYI 1976. 64.) és az észak-magyarországi szarvasmarha *scapulák* méretei megegyeznek, illetve kisebbek az apagi tehének scapula méreteinél (2. táblázat). Az apagi *humerus* meso méretvariánsa előfordul Kunszentmiklóson (BÖKÖNYI 1976. 64.), Zalkodon és Beregsurányban; a macrovariáns csak Beregsurányból ismert. A Duna-Tisza köz (BÖKÖNYI 1976. 64.), észak-magyarországi és a beregsurányi *metacarpus* méretei a micro- és a mesovariánsal, a biharkeresztes a mesovariánsal (BÖKÖNYI 1985. 262.) egyezik meg. A kunszentmártoni (VADAY-VÖRÖS 1979-80. 124.) és az észak-magyarországi *tibia dist. epiph. szélesség* mérete megegyezik az apagi meso méretvariánsal, de a Duna-Tisza közén (BÖKÖNYI 1976. 64.), Biharkeresztesen (BÖKÖNYI 1985. 262.) és Észak-

Magyarországon microvarians is található. Az apagi macro méretvarians *astragalus* csak Zalkodon; a mesovarians a Duna-Tisza közén (BÖKÖNYI 1976. 65.), Biharkeresztesen (BÖKÖNYI 1985. 262.) és Észak-Magyarországon fordulnak elő. Az apagi macrovarians *calcaneus* más barbaricum telepről nem közölt, a mesovarians Észak-Magyarországon és Beregsurányban van. Microvarians Biharkeresztesen fordult elő (BÖKÖNYI 1985. 263.). Az apagi mesovarians *metatarsus* Kunszentmártonon (VADAY-VÖRÖS 1979/80. 124.), Biharkeresztesen (BÖKÖNYI 1985. 263.) és Észak-Magyarországon; a macrovarians Öregcsertőn (őstuloknak határozva BÖKÖNYI 1985. 263.) és Zalkodon; a microvarians Beregsurányban és Szilvásváradon fordult elő. Az apagi szarvasmarhák os phalangis I. méretével a beregsurányi, északmagyarországi és a kunszentmártoni (VADAY-VÖRÖS 1979/80. 124.) szarvasmarhák ujjcsontjai egyeznek meg.

A 10 vizsgált szarvasmarhacsont méretvariánsainak (2. táblázat) területi megoszlása a következő:

	<i>Duna-Tisza köze</i>	<i>Alföld</i>	<i>Észak- Magyarország</i>	<i>Északkelet-</i>
Lh. száma	5	3	6	2
gigantikus	–	–	1	1
macrovarians	1	1	4	6
mesovarians	6	6	10	10
microvarians	6	5	9	5

A Duna-Tisza közén és a biharkeresztesi településeken — az eddig közölt — csontméretek alapján (BÖKÖNYI 1976, 1985, VADAY-VÖRÖS 1977, VADAY-VÖRÖS 1979/80.) a szarvasmarha-állomány dominánsan kis és közepes testméretű állatokból tevődött össze. Észak- és Északkelet-Magyarországon minden vizsgált csontnak — melyeknek méretei három mérettartományra különültek el — előfordult a közép méretű (mesovarians) változata. És csak itt, Zalkod és Apagy településeken található gigantikus méretű és csontozatú ökoradvány is.

Szilvásváradon dominánsan meso-, Garadnán* microvarians szarvasmarhacsontok kerültek elő. Az arkai telepen micro- és meso-, Zalkadon micro- és macrovarians csontok fordultak elő.

A szarvasmarhacsontok osteometriai adatainak különböző mérettartományokba tartozását az ivari kétalakúság és az eltérő tájfajták egyidejű tartása okozza.

A szarvasmarhacsontok abszolút méretei alapján a nemek elkülönülése Apagyon a következőképpen alakult:

mellső végtag:

- a tehén scapula meso-, metacarpus microvarians;
- a bika humerus és a metacarpus mesovarians;
- az ökör humerus macrovarians.

hátsó végtag:

- a tehén astragalus és metatarsus mesovarians;
- a bika tibia meso-, az astragalus-calcaneus és a metatarsus macrovarians;
- az ökör calcaneus szintén macrovarians.

A szarvasmarhák testméretének további jellemzésére, illetve a nemek — NOBIS-index (1954.) alkalmazásával történő — szétválasztására használható fel a hosszúcsontok hossz méretéből számított marmagassági érték is. A szarvasmarhák marmagasságának kiszámítására a Kárpát-medencében a MA-TOLCSI-index (1970.) használandó.

Apagyon az egyetlen ép hosszúcsont egy tehén metacarpusa, melynek hossz méretéből számított marmagassági értéke 1115.6 mm, közepes testmagasság kategóriájú (VÖRÖS 1982.).

A Duna-Tisza közén a szarmata településeken a *tehenek* marmagassága 1050 (mt)-1194 (mt) mm, alacsony-közepes; egy alföldi telepen 1200 (mc) mm, nagy-közepes (Biharkeresztes BÖKÖNYI 1985. 252.); Észak-Magyarországon 1050 (mc)-1172 (mt) mm, alacsony-közepes.

A Duna-Tisza közén a *bika* marmagassága 1231 (tib) mm, nagyközepes (Kunszállás BÖKÖNYI 1976. 64.); Észak-Magyarországon 1088,8 (mc)-1272,3 (mc) mm, alacsony-közepes-nagyközepes; (Beregsurányban 1212-1247 (rad) mm, nagyközepes.

A szabadszállási *ökör* marmagassága 1422 (mt) mm, gigantikus testmagasságú (BÖKÖNYI 1976. 65.), de csontozata rendkívül vékony.

Észak- és Északkelet-Magyarországon, így Apagyon is a szarvasmarhacsontok hosszúsági és szélességi méretei, valamint a sculpturája alapján megállapítható, hogy az alacsony és közepes testmagasságú, micro-, és mesovarians csontméretű tehenek; az alacsony, közepes és nagyközepes testmagasságú, micro-, meso- és macrovarians csontméretű bikák eltérő tájfajtaéhoz tartoztak.

Hogy a szarvasmarha csontanyag nagyfokú méretvariabilitása, heterogenitása fajtajelleghez köthető valószínűsíthető pl. a manchingi kelta oppidium szarvasmarháinak marmagasság megoszlása is (BOESSNECK et al. 1971.). Manchingban a *tehenek* marmagassága a törpe-alacsony-közepes; a *bikáké* törpe-alacsony-közepes-nagyközepes testmagasság kategóriába tartoztak. Ugyancsak több fajta együttes előfordulását bizonyítja az Oberdorla melletti Opfermoor késő kelta-császárkori germán telep szarvasmarha állománya is, ahol a tehenek marmagassága a törpe-alacsony-közepes; a *bikáké* pedig a közepes-nagyközepes-magas kategóriájú (TEICHERT 1974.). A magdalensbergi kora császárkori római városban a szarvasmarhák méretvariabilitása még nagyobb, a tehenek marmagassága a törpe-nagyközepes; a *bikáké* pedig a törpe-gigantikus kategóriákban oszlott meg (HILDEBRANDT 1966.).

Az eddig tanulmányozott postcranialis csontvázelemeken kívül a *szarvcsapok* mérete és formája is igen változatos. Az Apagyon előkerült szarvcsapok változatosak, a tehén és a bika szarvcsapja vastag falú, az ökröké pedig vékony.

A magyarországi barbaricumii II-IV. századi szarvasmarhák szarvcsapméretének megoszlása a következő (BÖKÖNYI 1974, 1976, 1985, VADAY-VÖRÖS 1977, VADAY-VÖRÖS 1979/80, VÖRÖS sajtó alatt I-II.):

nem	hossz	nagy átm.	kis átm.	báziskeresztm.
tehén	125–170	36–55	28–40	110–155
bika-ökör*	240*	57–80*	42–59*	160–220*

A Barbaricumban az II-V. században élt ethnikumok többféle szarvasmarhát tartottak. A szarvasmarha-állomány nagyobb része népcsoport(ok)hoz tartozó „bennszülött” lokális tájfajtá(k)ból áll, míg a kisebb része zsákmány és/vagy kereskedelem során megszerzett „import” fajtá(k)ból tevődött össze.

A barbaricumii nagytestű szarvasmarha „fajtát” és ökröt BÖKÖNYI S. római eredetűnek, Pannoniából származónak tartja (BÖKÖNYI 1985. 252.). Gigantikus méretű és magasságú ökrök maradványai ezidáig kizárólag a szarmata nagysáncon kívüli császárkori Apagy és Zalkod településeken fordultak elő.

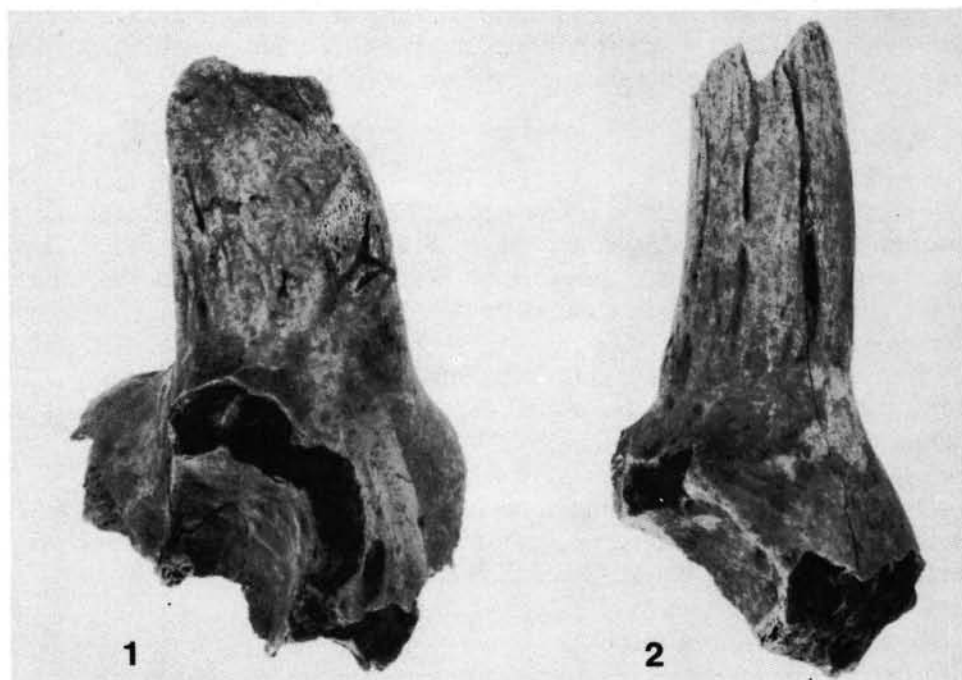
A macrovarians csontméretű szarvasmarhák dominánsan szintén a szarmata sáncon kívüli területen, illetve kis számban a sánc melletti szarmata telepeken fordulnak elő (2. táblázat).

A szarmata nagysáncon kívül az apagy — és az észak-északkelet-magyarországi császárkori — nagytestű szarvasmarhák és ökrök nem pannoniai eredetűek (Pannoniában a római nagy testű szarvasmarhák az i.sz. II. században jelennek meg (VÖRÖS 1982. 134.). Ezek feltételezhetően az észak-italiai Pó-völgyéből (RIEDEL 1979. 19–74., 1985. 138.) származnak. A szarvasmarha-állomány megújulása — leegyszerűsítve — kétféleképpen következhet be:

1., *gyors változás*– „idegen” állatok nagy tömegével tulajdonképpen állomány (fajta) cserét hajtanak végre; 2., *lassú változás* – az állattartás feltételeinek javításával, a tenyésztési ismeretek bővítésével az adott régióra (környezetre) jellemző „tájfajtát” hoznak létre.

A barbaricumii szarmaták élőállat kereskedelme nem Pannoniából irányult a Barbaricumba, ahogy azt BÖKÖNYI S. feltételezi (BÖKÖNYI 1974. 130., 1976. 46, 71.), hanem éppen ellenkezőleg, a szarmata nagysáncon belüli, az extensív (=legeltetéses, legelőváltós) nagyállattartásra kiválóan alkalmas Alföldről hajthattak élő szarvasmarhákat a dunai limes kijelölt vásárhelyeire. A Barbaricumban a római importárak és pénzforgalom II. sz. végi–III. századi megjelenése is ezt látszik igazolni. (BÓNA 1986. 56–91., ISTVÁNOVITS tanulmánya ugyanezen kötetben).

A gigantikus testméretű igavonó ökröket áruszállításra, kötött erdei talaj feltörésére használhatták.

2. kép Apagy-Peckés rét. 1. juh, jobb oldali frontale a szarcsappal, 2. kecske, jobb oldali frontale a szarvcappal

Fig. 2. Apagy-Peckés rét. 1. sheep, right side frontale with horn, 2. goat, right side frontale with horn

3. kép Apagy-Peckés rét. Kecske, bal oldali szarvcsap

Fig. 3. Apagy-Peckés rét. Goat, left side horn

A szállító kocsikat vonó erős testalkatú szarvasmarhák maradványai az észak-magyarországi vandáloknál(?) (Szilvásvárad, Zalkod) megtalálható; déli irányból Dacia Superiorból ezidáig osteológiai anyag nem ismert.

Kiskérődzők — 55 db

Juh — 15 db

— a jobb oldali frontale a szarvcsappal (2. kép 1.), jobb oldali frontale a szarvcsappal, maxilla sin., epistropheus, 3 scapula dext. fr., 3 dext. 1 sin. humerus dist., radius sin., metacarpus dext. prox., metacarpus dext. dist. epiph. (juv.), metatarsus dext. diaph. (juv.).

Kecske — 10 db

— frontale a két szarvcsappal (3. kép), jobb oldali frontale a szarvcsappal (2. kép 2.), 2 szarvcsap fr. sin., basioccipitale fr., epistropheus, 2 scapula sin. fr., 2 humerus dext. dist.

Juh és kecske — 30 db

— 8 dext.,-7 sin. corpus mandibulae (1 inf., 1 juv., 6 adult), vertebra fr., 3 radius diaph. (juv.), radius prox.,-dist. fr., 3 sin.-1 dext. pelvis fr., femur dext. dist., tibia dext. prox., 2 dext.-1 sin. tibia dist.

Kiskérődző csontméretek (mm):

	Hossz	nagy átm.	kis átm.	báziskörméret	
Szarvcsap	50	35	20	90	juh
	—	40	29	115	juh
	200	35	23	95	kecske
	—	35	23	100	kecske
	146	37	26	100	kecske
	—	30	20	85	kecske

Scapula	coll.sz.	ang. artic. sz.	fac. artic. m.	
	17	28	19	juh
	18	30	19	juh
	18	—	—	juh
	18	31	22	kecske
	22	37	25	kecske

Humerus

H.	Psz.	dlksz.	Dsz.	Pm.	dlkm.	Dm.	
—	39	—	—	44	—	—	juh
—	—	13	26	—	13	23	juh
—	—	—	29	—	15	23	juh

	H.	Psz.	dlksz.	Dsz.	Pm.	dlkm.	Dm.	
	-	-	15	-	-	15	-	juh
	-	-	-	29	-	15	25	kecske
	-	-	-	30	-	15	25	kecske
Radius								
	133	27	14	25	13	7	17	juh
	-	25	13	-	14	7	-	(juv.)
	-	26	14	-	13	7	-	(juv.)
	-	26	-	-	14	6	-	
	-	29	17	-	14	8	-	
	-	-	-	23	-	7	16	
Metacarpus								
	-	19	12	-	14	8	-	juh
Tibia								
	-	37	14	-	41	-	-	
	-	-	12	23	-	10	18	
	-	-	-	28	-	-	22	
Metatarsus								
	-	23	11	-	21	20	-	juh (juv.)

Az apagi kiskérődzők csontjainak mérettartományai a következők (mm):

Szarvcsap

Az egységes szarvcsap-típusú kecske szarvcsap hossza: 146-200, nagyátm.: 30-37, kis átm.: 20-26, báziskörméret: 85-100.

A településről származó két juh szarvcsap két eltérő szarvcsap-típusú és testméretű fajtától származik.

Scapula

coll. sz.: n-3, 17-18 juh,

n-2, 18-22 kecske,

ang. art. sz.: n-2, 28-30 juh,

n-2, 31-37 kecske,

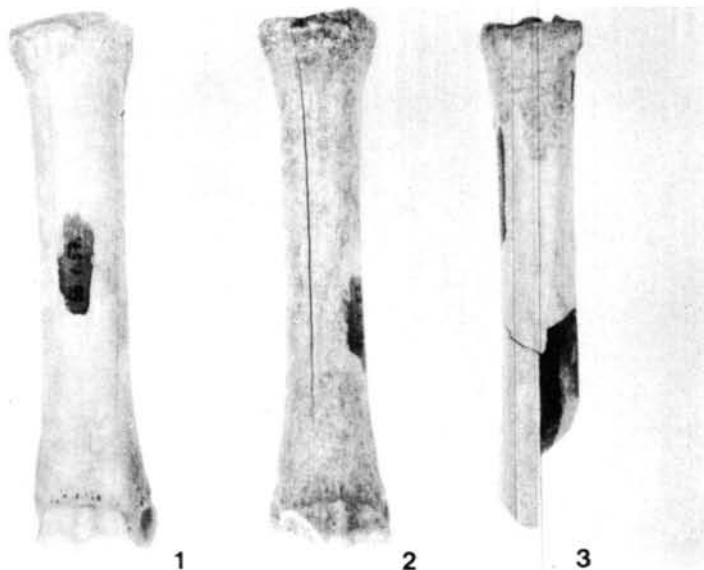
fac. art. m.: n-2, 22-25 kecske,

Humerus

prox. epiph. sz.: n-1, 39 juh,

dist. epiph. sz.: n-2, 26-29 juh,

n-2, 29-30 kecske,

4. kép Apagy-Peckés rét. Ló metapodiumok. 1. metacarpus sin., 2. metacarpus sin., 3. metatarsus sin. (csiszolt, dist. vége letört)

Fig. 4. Apagy-Peckés rét. Horse metapodia. 1. metacarpus sin., 2. metacarpus sin., 3. metatarsus sin. (polished, dist. end was broken)

Radius

prox. epiph. sz.: n-5, 25-29

dist. epiph. sz.: n-2. 23-25

Metacarpus prox. epiph. sz.: n-1, 19 juh,

Tibia

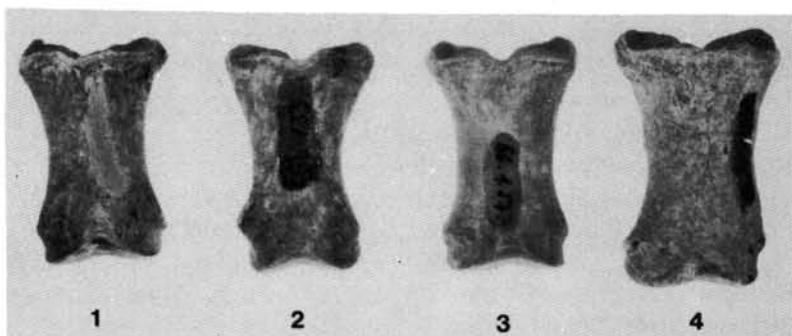
prox. epiph. sz.: n-1, 37

dist. epiph. sz.: n-3, 23-28

Metatarsus prox. epiph. sz.: n-1, 23 juh.

Az apagy juhok és kecskék kis testméretűek. Ezen állatok mellett nagyobb méretvariánsú és magasabb juhok Észak-Magyarországon és a Duna-Tisza közén is előfordulnak. Az apagy egyetlen ép juhcsont egy radius, melynek hosszmeretéből TEICHERT-módszerrel (1975.) számított marmagassági értéke: 535 mm, nőstényé. Észak-Magyarországon a nőstény juhok marmagassága 585 (mt)-608 (num), a bakoké 681-700 (mt). A Duna-Tisza közti juhok marmagassága: 623 (rad)-660,5 (mt) mm (BÖKÖNYI 1976. 65.).

Az apagy településen előkerült kétféle juh szarvcsap közül a kicsi „kecskeszarv”-szerű ún. „tőzeg-juh” típusú; a vastos, háromélű csigás ún. „rézjuh” típusú. A kecske szarvcsapok kisméretű, egyenes „szablya alakúak”.

5. kép Apagy-Peckés rét. Ló os phalangis I. 1-4.

Fig. 5. Apagy-Peckés rét. Horse os phalangis I. 1-4.

Sertés — 61 db

— 2 os frontale dext. fr., agykoponya fr., os occipitale sin. — dext., maxilla — os zygomaticum dext. fr., 5 dext. — 3 sin. maxilla fr., 8 sin. — 5 dest. corpus mandibulae, 2 corpusmandibulae sin. (inf.), ramus mandibulae dext. fr., atlas, atlas fr., 4 sin. — 2 dext. scapula fr., (juv), 3 sin. — 2 dext- humerus dist db, 1 sin. — 2 dext. radius (juv.), 2 sin. — 5 dext. ulna (juv.), pelvis sin. fr., femur dext. prox. — dist. fr., (juv.), astragalus dext. fr., calcaneus fr. (juv.).

Sertéscsont méretek (mm):

Felsőfogsor hossza: 3 x 60, 62.

Scapula	coll. sz.	fac. artic. m.					
	16	—	juv.				
	19	—	juv.				
	19	—	juv.				
	20	23	juv.				
	20	22	juv.				
	24	25	juv.				
	H.	Psz.	dlksz.	Dsz.	Pm.	dlkm.	Dm.
Humerus	—	—	—	36	—	23	39
	—	—	—	37	—	23	38
	—	—	—	37	—	23	38
	—	—	—	37	—	—	38
Radius	—	22	16	—	19	10	— juv.
MetacarpusIII.	79	18	12	17	18	9	15
	79	18	12	17	19	9	16
	H.	Sz.	M.				
Astragalus	—	25	26				
Calcaneus	—	20	27	juv.			

Egy agykoponya nyakszirtil magassága (B-Ac) 67 mm, os occipitale m. (O-Ac) 43 mm, a foramen magnum sz. 24, magassága 26 mm. A codylus occipit. sz. (c-c): 55 mm.

A collum scapulae sz.: n-6, 16-24 (juv.),

A humerus dist. epiph. sz.: n-3, 36-37.

Az apagyi településen kevés mérhető sertéscsont van. Az állatok közepes testméretűek voltak. Egy töredékes astragalus méretéből korrelálható marmagassági érték (TEICHERT 1969.) 750-780 mm, hatalmas, vaddisznó méreteit megközelítő — valószínűleg — kan egyed maradványa. Hasonló méretű sertés astragalus került elő Garadnán is.

Ló — 15 db

— angulus mandibulae fr., atlas bal fele (hasított), borda fr., 3 metacarpus sin. (4. kép 1 — 2), pelvis fr., femur sin. dist. fr., femur dext. dist. fr., metatarsus sin. / juv, ventralis oldala faragott (4. kép 3), 5 os phalangis I. (5. kép 1-4.).

Csontméretek (mm):

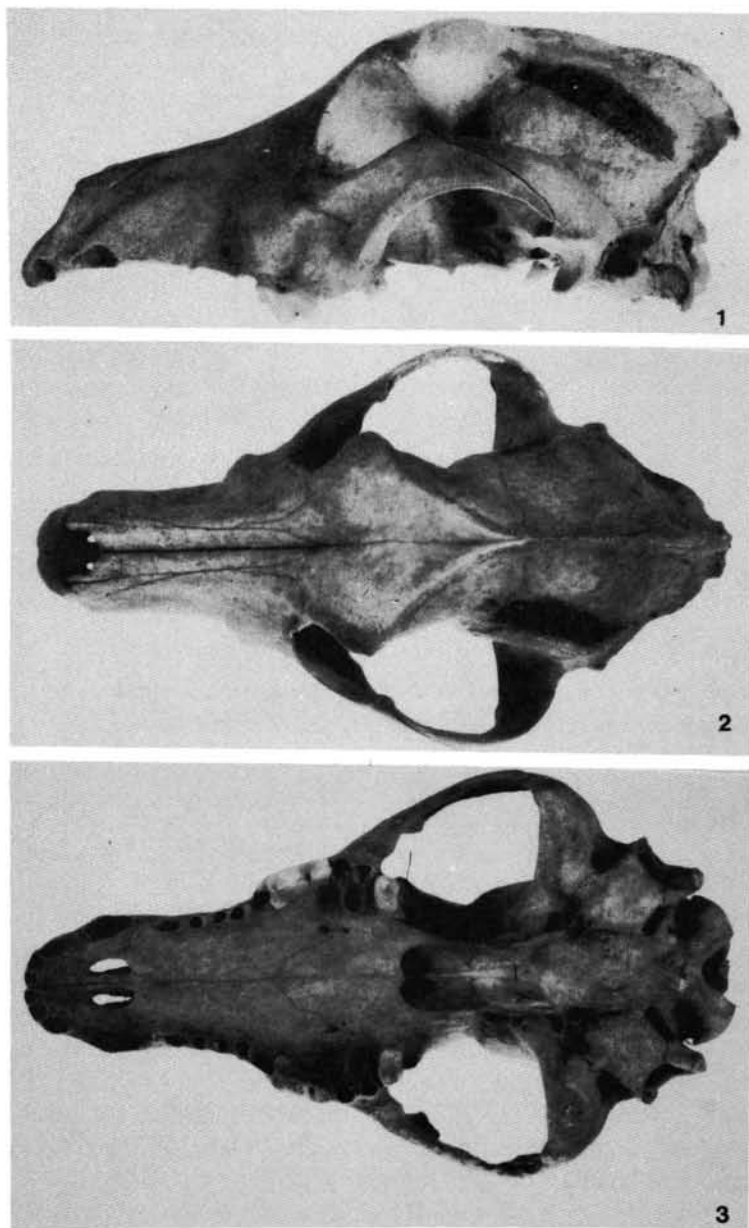
	<i>H.</i>	<i>Psz.</i>	<i>dlksz.</i>	<i>Dsz.</i>	<i>Pm.</i>	<i>dlkm.</i>	<i>Dm.</i>
Metacarpus	215	49	34	47	33	21	34
	216	50	31	50	32	22	31
	219	51	35	49	34	22	36
Os ph. I. ant.	71	54	34	46	35	18	24
	77	54	35	48	36	20	24
post.	65	50	31	48,5	32	17	22
	67,5	50	28	41	33,5	17	21
	68	50	31	42	34	18	22

Az apagyi három metacarpus hossz méretéből VITT-módszerrel (1952.) számított marmagasság (mm):

csont	hossz	Brauner Index	Marmagasság
mc	215	15,8 középkarcsú	1334
	216	14,3 karcsú	1338
	219	15,9 középkarcsú	1355

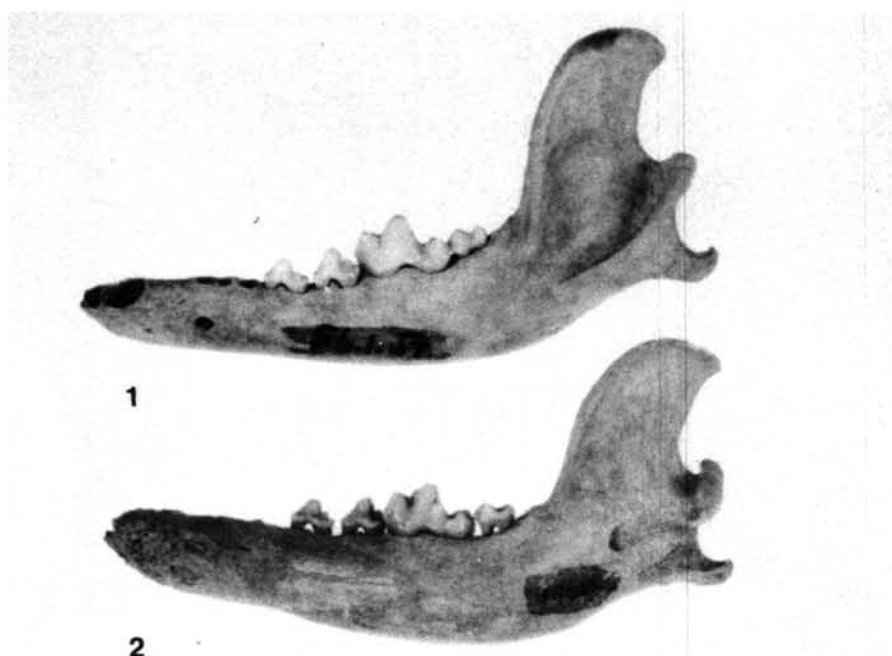
Az apagyi lovak 1334-1355 mm, *alacsony* testmagasságúak voltak.

Beregsarányban *kicsi*, 1274 mm Mm (mc) és *közepes*, 1376 mm Mm (mc); a Duna-Tisza közén *közepes*, 1381 mm Mm (cm)-1440 mm Mm (rad) testmagasságú lovak fordultak elő. Biharkeresztesen a lovak *alacsony*, 1317 mm Mm (mc) és *közepes* 1440 mm Mm (mc) testmagasságúak voltak (BÖKÖNYI 1985. 262.).

6. kép Apagy-Beckés rét. Kutyakoponya. 1. norma lateralis, 2. norma dorsalis, 3. norma basalis

Fig. 6. Apagy-Beckés rét. Dog skull. 1. norma lateralis, 2. norma dorsalis, 3. norma basalis

7. kép Apagy-Peckés rét. Kutya mandibula. 1. sin., 2. dext

Fig. 7. Apagy-Peckés rét. Dog mandibula. 1. sin., 2. dext.

A karcsú, kistestű cca. 1200-1360 mm Mm *kicsi és alacsony szarmata lovakal* formailag analóg germán/kelta lovak példányai szórványosan előfordulnak az észak-magyarországi császárkori településeken is.

Az eddig publikált szarmata telepekről az ún. „római katonaló” maradványa nem ismert. A Duna-Tisza közti Kunszentmiklós szarmata telepről közölt „152 cm marmagasságú, ... nagy valószínűséggel erőteljes római katonalóval azonosítható” (BÖKÖNYI 1976. 52., 1985. 257.) *barbaricum* ló *nem római ló!* A „152 cm-es” érték ugyanis számítástechnikai tévedés következménye. A kunszentmiklói telepen talált 357 mm hosszúságú ló tibia (BÖKÖNYI 1976. 50. Table 6., 66.) hosszmeretéből VITT-féle módszerrel (1952.) számított marmagassági értéke 11,2 cm-rel (!) alacsonyabb, tehát csak 1408 mm! Hasonlóan a biharkeresztesi ló tibiához (BÖKÖNYI 1985. 257.).

Kutya — 5 db

— koponya (6. kép 1-3.), mandibula sin. — dext. (7. kép 1-2), ulna sin.-dext.

A koponya leírása: középhosszú, széles, az arcorri rész megnyúlt. A koponyafal vastag. Az agykoponya széles, az agytek boltozatos. Az interparietale hosszú (Op-L): 38 mm. A crista sagittalis externa nagyon erős, a linea frontalis a lambda varrat előtt záródik. Az opistocranium hátrahajló. A kop-

nya a frontosenionnál erősen befűződő, az ectorbitaléknál széles. A homlokcsont orri nyúlványa hosszú (N-Fo): 25 mm. A homlok profilvonala hosszú, domború, amely ívben megy át a hosszú orrhátba. Az orrnyereg (stop) superior, vagy posterior állású. A szájpadrás széles, a fogazat ritka növésű, és relatíve kicsi (3. táblázat).

A kutya neme: a koponya morfológiai jellege alapján hím.

A kutya életkora: cc. 3,5-5 éves.

A kutya marmagassága: — a WYROST-KUCHARCZYK koefficiens alapján számítva — 60-62 cm.

A kutya fajta (típus) jellege: a koponya morfológia és méretei alapján a szarmata ún. 2. csoportba (kutyatípusba) tartozik (pl. megegyezik a szabadszállási koponyával BÖKÖNYI 1976. Fig. 14., 56.), de *nem agár*, vagy primitív agár.

A nagytestű, erős csontozatú, farkasra emlékeztető koponyaalkattal a *juhászutyák* csoportjába, a *Canis familiaris matris-optimae* (JEITTELES 1877.) alakkörbe sorolható. A nagyállattartáshoz nélkülözhetetlen őrző-terelő nagytestű pásztorkutyák, valamint a nyílttéri vadászatok kutyája az agár a Duna-Tisza közti és a biharkeresztesi telepeken általánosan előforduló kutyatípusok (BÖKÖNYI 1976. 52., 1985. 258-259., VADAY-VÖRÖS 1977. 105., VADAY-VÖRÖS 1979/80. 125.).

3. táblázat: Kutyakoponya méretadatok (mm)

Table 3. Size data of dog skule (mm)

1. tetőhossz/profil lenght (Op-P)	198
2. parietale h. (Op-Br)	61
3. os interparietale h. (Op-L)	38
4. os parietale med. sag. h. (Br-N)	26
5. os frontale med. sag. h. (Br-N)	54
6. os nasale med. sag. h. (N-Rh)	64
7. agykop./neurocranial med. sag. h. (Op-N)	108
8. arckop./viscerocranial med. sag. h. (N-P)	100
9. agykoponya/neurocranial aboralis h. (Op-Ect lin.)	98
10. arckoponya/viscerocranial oralis h. (Ect lin.-P)	111
11. frontale proc. nasalis h. (N-Fo lin.)	25
12. maxilla dorsalis h. (Fo-Ni)	18
13. maxilla lateralis h. (Fo-Mo)	66
14. intermaxilla dorsalis h. (P-Ni)	58
15. intermaxilla lateralis h. (P-Mo)	18
16. intermaxilla basalis h. (P-Im)	23
17. P-If távolság/dist. between P-If	63
18. agykoponya magasság/neurocranial height (B-Op)	50
19. os occipitale mag./hight (O-op)	30
20. for. magnum h. (B-O)	17

21. for. magnum szélesség/breadth	20
22. alaphossz/basal length (B-P)	173
23. agykoponya/neurocranial basalis h. (B-ho)	68
24. arckoponya/viscerocranial basalis h. (ho-P)	105
25. szájpadlás h./median palatal length (P-St)	96
26. os palatinum h. (St-Po)	33
27. St-B távolság/dist. between St-B	76
28. fogsorhossz/dental length (P-Pd)	93
29. I-k hossza/I-k length (P-Ic)	10
30. diastema h./length (Ic-Pm)	22
31. premolaris h./length (P1-4, Pm-Mol)	44
32. P ⁴ korona h./length of P ⁴ crown	19
33. molaris h./length of molar row (M1-2, Mol-Pd)	16
34. P-Mol lin. táv./dist. between P-Mol lin.	76
35. Mol lin./dist. between Mol lin.-B B táv.	96
36. os temporale sz./breadth (Ot-Ot)	71
37. As-As táv./dist. between As-As	41
38. proc. jugulare közötti táv./ dist. between proc. jugulare (Ju-Ju)	46
39. agytok sz./breadth (eu-eu)	63
40. koponya legnagyobb sz./greatest cranial breadth (Zy-Zy)	112
41. frontale legn. sz./greatest breadth (Ect-Ect)	57
42. frontale legk. sz./least breadth (fs-fs)	38
43. belső szemzugok közötti táv./ least breadth between Orbits (Ent-Ent)	39
44. If-If táv./dist. between for. infraorbits	40
45. os nasale sz./breadth I. (Ni-Ni)	12
os nasale sz./breadth II. (Fo-Fo)	10,5
46. külső hallójáratok közötti táv./ dist between the porions (po-po)	63
47. sziklacsont sz./dist. between Pha-Pha (Pha-Pha)	20
48. fossa mandibulae sz./breadth	28
49. I.-k sz./breadth	24
50. C.-k sz./breadth	36
51. Pm sz./breadth	34
52. Mol sz./breadth	61
53. Pd sz./breadth	50
54. condylus occipit. sz./breadth (c-c)	40
55. Zmi-Zmi táv./dist. between Zmi-Zmi	66
56. belső agyüreg h./neurocranial inner length (B-fossa ethmoidalis)	90

Mandibula méretek: (mm)

	mandb.		corpus mag.			fogsor- zápfog-		P ₁₋₄	M ₁₋₃	M _{1h}
	hossz.	mag.	P ₁	M ₁	M ₃	hossz	sorh.			
sin.	144	56	19	25	28	98	75	42	34	20
dext.	143	57	19	24	28	98	71	37	35	20

Vadászott állatok

Óstulok — 10 db

— maxilla dext. fr., corpus mandibulae sin. fr., atlas fr., scapula sin. dist. db, 2 metacarpus sin. prox. db, astragalus sin., metatarsus prox. db, os phalangis II., os phalangis III.

Gímszarvas — 12 db

— agykoponya és homlokrész a két agancstővel (az agancsszár levágva. rózsakörméret 240 mm), bal oldali agancstő a szemággal és a jégágcsonkkal, 2 agancsszár fr., koronaelágazás, kehelyalakú koronaelágazás, ágvég fr., atlas bal fele (hasított), scapula sin. dist. db, astragalus sin, calcaneus dext. fr.

A postcraniális csontok közül az atlas, scapula és a calcaneus gímszarvas bika, az astragalus gímszarvastehén maradványa (VÖRÖS 1975., 1985.).

Óz — 1 db

— metacarpus dext. (juv.).

Vaddisznó — 6 db

— agykoponya fr., scapula dext. dist. db, 2 humerus dext. dist. db, humerus dist. fr., metapodium.

Barnamedve — 3 db

— humerus sin. dist. db (8. kép 2., a daphysis dorsalis oldalán csontlécek alakultak ki), humerus dext. dist. db (8. kép 1.), metacarpus II. dext.

Mocsári teknős — 4 db

— 4 haspáncél db.

Vadászott állatok csontméretei (mm):

<i>Scapula</i>	<i>coll. sz.</i>	<i>ang. artic. sz.</i>	<i>fac. artic. sz.</i>
óstulok	—	83	63
gímszarvas	—	70	57
vaddisznó	32	46	32

	<i>H.</i>	<i>Psz.</i>	<i>dlksz.</i>	<i>Dsz.</i>	<i>Pm.</i>	<i>dlkm.</i>	<i>Dm.</i>
<i>Humerus</i>							
vaddisznó	-	-	-	41	-	-	42
	-	-	-	42	-	-	46
barnamedve	-	-	-	99	-	-	55
	-	-	-	109	-	-	70
<i>Metacarpus</i>							
óstulok	-	71	-	43	-	-	-
	-	71	-	43	-	-	-
őz	-	24	12	-	19	10	-juv.
barnamedve	79	13	12	18	23	8	15 mc II.
<i>Metatarsus</i>							
óstulok	-	60	-	-	60	-	-
<i>Os phalangis II.</i>							
óstulok	52	40	30	33	47	30	37

8. kép Apagy-Peckés rét. Barnamedve humerus dist. 1. dext., 2. sin.
Fig. 8. Apagy-Peckés rét. Brown bear humerus dist. 1. dext., 2. sin.

	H.	Sz.	M.
<i>Astragulus</i>			
őstulok	90	65	51
gimszarvas	55	35	30
<i>Os phalangis III.</i>			
őstulok	85	30	47

Az apagi telep állattartása, vadászat

A településről begyűjtött — szelektált — állatcsontanyag a telep állatállományának mennyiségi összetételére nem, minőségi jellemzésére azonban felhasználható.

A Barbaricumban, így Apagyon is a legfontosabb gazdasági haszonállat a *szarvasmarha* volt (1., 5., 6. táblázat), majd ezt követte a sertés és a juh.

Apagyon a mérhető szarvasmarhacsontok közül 13 tehén, 17 bika és 6 ökör maradványa volt. A nem mérhető fregmentált csontok között a nemek aránya hasonló. A szarvasmarhák közül egy 6 hónapos, egy 16-18 hónapos, három 1,5-2 éves, a többi kifejlett állat volt. A legfontosabb vágóállat a szarvasmarha (csigolyái, hosszúcsontjai hasítottak, felületükön vágási és hasítási sérülések találhatók), de elsődleges hasznosítása az élő állat sokoldalú alkalmazása volt. A bikák és az ökrök igavonó erejét a földművelésen kívül az áruszállításban használták. A tehenek teje — a rómaiakhoz hasonlóan (WHITE 1970. 227.) — valószínűleg nem játszott szerepet a szarmaták élelmézésében.

A *sertés* maradványok anatómiai (4. táblázat) és az életkorcsoportok szerinti megoszlása (4, 6-88, 10 hónapos, 1-1,5 éves; kis számban kifejlett és öreg egyedek) egyértelműen a húshasznosítást reprezentálja.

A *juhok* között előfordulnak fiatal egyedek, de a kifejlett juh és *kecske* elsődlegesen tejtermelő, a juhok gyapjút; levágásuk esetében a húson kívül prémet, bőrt szolgáltatottak.

A nyerges és málhás *ló* a hadsereg legfontosabb állata. Húsát rendszeresen ették.

A *pásztorkutya* a marhacsorda védelmét és terelését látta el.

Apagyon a Kárpát-medence mind a négy nagyvadja: az *őstulok*, a *gimszarvas*, az *őz* és a *vaddisznó* is előfordult. A *barnamedve* a hegyvidékek erdei állata. A nagyvadakat húsupért, trófeájukért és bőr/prémjükért ejtették el.

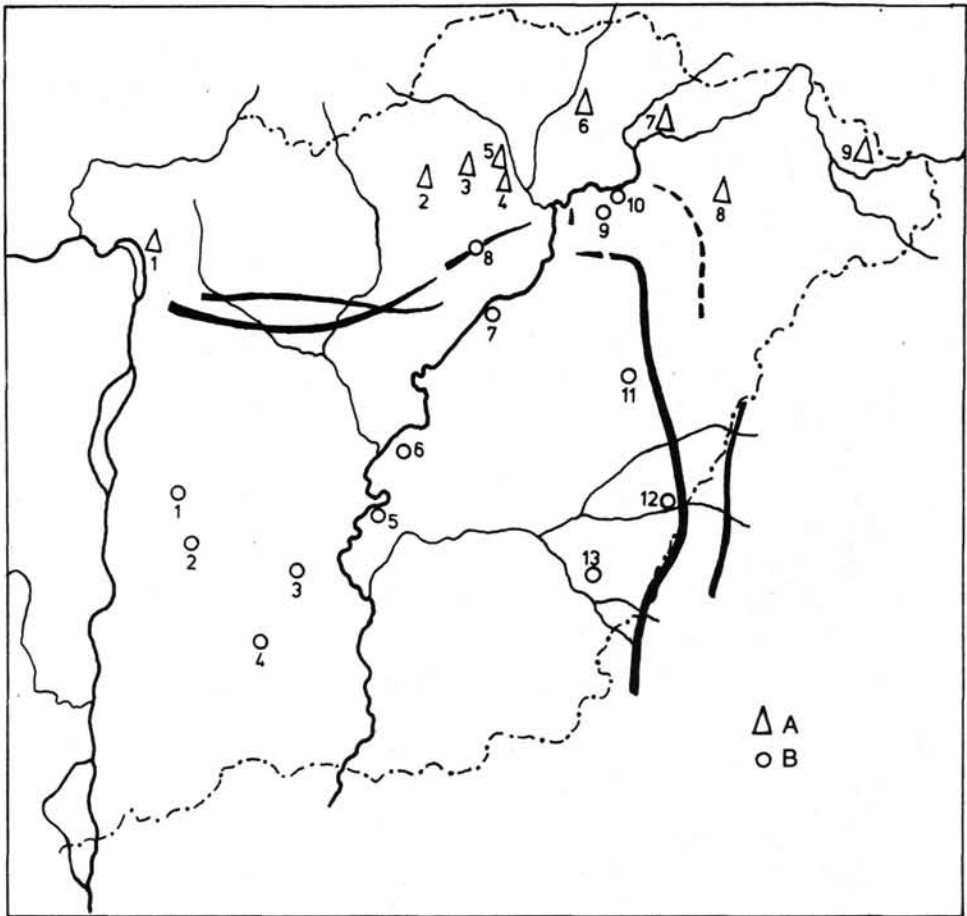
Az apagi településen a csontmegmunkálás eredményeként szarvasmarha és ló metapodiumok „csontkorcsolyák”, illetve szétdarabolt gimszarvas agancsok kerültek elő.

Az apagi településen előforduló fiatal állatok életkora, valamint a koponyás agancs alapján megállapítható, hogy ezeket az állatokat *nyár végi-ősz* időszakban vágják le, illetve ejtették el

4. táblázat: Az állatcsontok anatómiai megoszlása (db)

Table 4. Anatomical division of animal bones (pieces)

	<i>szarvas- marha (cattle)</i>	<i>juh (sheep)</i>	<i>kecske (goat)</i>	<i>juh/ kecske (sheep/ goat)</i>	<i>sertés (pig)</i>	<i>ló (horse)</i>
szarvcsap/horn-core	5	–	2	–	0	0
frontale+szarvcsap/ horn-core	5	2	2	–	0	0
frontale	3	–	–	–	2	–
agykop./neurocranium	3	–	1	–	3	–
arckop./viscerocranium	3	1	–	–	9	–
mandibula	10	–	–	15	16	1
fog/tooth	3	–	–	–	–	–
	32	3	5	15	30	1
csigolya/vertebra	10	1	1	1	2	1
borda/costa	–	–	–	–	–	1
scapula	4	3	2	–	6	–
humerus	2	4	2	–	5	–
radius	–	1	–	5	3	–
ulna	1	–	–	–	7	–
metacarpus	7	2	–	–	2	3
pelvis	2	–	–	4	1	1
femur	1	–	–	1	2	2
tibia	5	–	–	4	–	–
astragalus	4	–	–	–	1	–
calcaneus	2	–	–	–	1	–
tarsus 1	–	–	–	–	–	–
metatarsus	9	1	–	–	–	1
metapodium	1	–	–	–	–	–
os phalangis I.	3	–	–	–	–	5
os phalangis II.	1	–	–	–	–	–
os phalangis III.	2	–	–	–	–	–
összesen (total)	87	15	10	30	61	15

9. kép Barbaricum császárkori telepek. A. Észak-Északkelet-Magyarország (5. táblázat), B. Duna-Tisza köze, Alföld (6. táblázat)

Fig. 9. Settlements of the Barbaricum of the Roman Age. A. N-NE-Hungary (Tab. 5.), B. Territory between Danube and Tisza, Hungarian Plain (Tab. 6.)

A barbaricum állattartás és vadászat rövid jellemzése

Az utóbbi időben feltárt szarmata telepek meghatározott állatcsontanyagából, és a korábbi anyagok összegyűjtéséből a barbaricum állattartás általánosan jellemezhető.

Lelőhelyek:

Az Alföld Csörsz-árkon belüli területe (5. táblázat, 9. kép):

1. Kunszentmiklós-Bak ér. H. Tóth E. 1966 (BÖKÖNYI 1976.)
 2. Szabadszállás-Józan. Horváth A. 1961-63. (BÖKÖNYI 1976.)
 3. Kunszállás-Alkotmány TSZ. H. Tóth E. 1967., 1970. (BÖKÖNYI 1976.)
 4. Tázlár, Kulcsár V. 1983.
 5. Tiszaföldvár-Téglagyár. Vaday A. 1976-82.
 6. Törökszentmiklós-Surján. Vaday A. 1970.
 7. Tiszafüred-Nagy Kenderföldek. Vaday A. 1973-74.
 8. Mezőkövesd-Csörsz-árok. Patay P. 1959., 1964.
 9. Tiszavasvári-Paptelekhát. Kalicz N.-Makkay J. 1956-60.
 10. Tiszavasvári-Városföld. Istvánovits E. 1984-85.
 11. Tiszalök-Rázom. Méri I. 1950.
 12. Derecske. Dienes I. 1960.
 13. Biharkeresztes-Ártánd, Nagy- és Kisfarkasdomb. Mesterházy K. – M. Nepper I. 1965-1975. (BÖKÖNYI 1985.)
 14. Doboz-Hajdúirtás. Kovalovszki J. 1965.
- Észak-, Északkelet-Magyarország: (6. táblázat, 9. kép):*
1. Vác-Kavicsbánya. Dinnyés I. 1972-73.
 2. Szilvásvárad-Sportpálya. Salamon Á. 1952., 1962. (BÖKÖNYI 1974., VÖRÖS sajtó alatt I.)
 3. Garadna-Kastélyzug. Török Gy. 1960. (BÖKÖNYI 1974., VÖRÖS sajtó alatt I.)
 4. Szirma. K. Végh K. 1964-65.
 5. Szirmabesenyő. K. Végh K. 1966-67. (VÖRÖS sajtó alatt II.)
 6. Arka. Salamon Á. 1960. (BÖKÖNYI 1974., VÖRÖS sajtó alatt I.)
 7. Zalkod-Jakab domb. Salamon Á. 1965.
 8. Apagy-Barucha J. földje. (BÖKÖNYI 1974.)
 9. Beregsurány-Barátságkert ill. Vásárostóhát (Csallány D. 1965-68.).

A Barbaricum területén feltárt császárkori telepek állatmaradványainak faji összetétele és egymáshoz viszonyított aránya érdekesen alakul: az alföldi mezőségi talaj határát, illetve a zárt erdő-erdős sztyeppe határvonalát tendenciájában követő szarmata nagysáncon belül, a Duna-Tisza köze, a Tiszavölgy és a Tiszántúl szarmata telepein a gazdasági haszonállatok gyakorisági sorrendje: *szarvasmarha-juh-sertés* (5. táblázat), a nagysáncon kívüli észak- és északkelet-magyarországi császárkori telepeken pedig *szarvasmarha-sertés-juh* a sorrend (6. táblázat). A Dunakanyarban a váci kvád településen a juh megelőzi a sertéseket. A ló minden telepen előfordul, a *szamár* csak a sáncon belül található. A *pásztorikutya*k általánosan, a *vadász agarak* elsősorban a sáncon belül találhatóak.

5. táblázat A barbaricum szarmata telepek állatcsontleletei (db)
Table 5. Animal bones of the Sarmatian settlements of Barbaricum (pieces)

	Kunszen- miklós*	Szabad- szállás*	Kun- szállás*	Tázlár	Tisza- földvár	Török- szent- miklós	Tisza- füred	Mezőköves	Tiszavasvári		Tiszalök	Derecske	Bihar- keresz- tes**	Doboz
									PTH.	Vf.				
Szarvas- marha /Cattle	127	125	128	724	2602	59	153	24	81	337	53	50	143	88
Kiskérődző /Small ruminant	83	117	219	660	1151	7	41	55	10	120	1	-	98	19
Sertés/Pig	35	10	71	66	474	8	25	2	7	40	1	-	57	35
Ló/Horse	42	7	41	25	408	10	24	8	37	21	3	31	70	12
Szamar/Ass	-	-	-	2	4	-	-	-	-	4	-	1	1	-
Öszvér/Mule	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
Kutya/Dog	3	233	100	-	108	-	14	-	11	2	-	1	287	-
Macska/Cat	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	26
	290	492	559	1477	4748	85	257	89	146	524	59	73	658	180
Óstulek /Aurochs	-	-	-	-	22	-	-	-	1	-	-	-	-	-
Gímszarvas /Red deer	1	1	-	2	55	-	6	-	2	1	-	-	1	-
Őz/Roe deer	-	-	-	-	3	-	-	-	-	1	-	-	-	-
Vaddisznó /Wild boar	2	-	-	-	16	-	-	-	-	1	-	-	-	-
Róka/Fox	-	-	-	-	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Borz/Badger	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
Görény/Polecat	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Mezei nyúl /Brown hare	-	4	-	-	7	-	-	-	-	3	-	-	4	-
	3	5	-	2	108	-	6	-	3	6	-	-	6	-
Madár, Teknős, Hal /Bird, Tortoise, Fish	-	3	9	4	55	1	5	-	-	10	-	-	-	1
Összesen	293	500	568	1483	4917	86	268	89	148	540	59	73	664	181

* BÓKÓNYI 1976, ** BÓKÓNYI 1985.
 PTH. = Páptelekhat, Vf. = Városvásár

6. táblázat Észak- és Északkelet-Magyarország császárkori telepeinek állatsontleletei (db)
Table 6. Animal bone finds from settlements of Roman Imperial Period in N and NE Hungary (pieces)

	Vác	Szilvásvárad	Garadna	Szirma	Szirmabesenyő	Arka	Zalkod	Apagy	Beregsurány
Szarvasmarha /Cattle	306	264	86	752	661	97	93	87	259
Kiskérődző /Small ruminant	211	69	31	80	109	27	25	55	29
Sertés/Pig	20	157	41	140	128	30	28	61	63
Ló/Horse	36	40	7	26	29	6	3	15	13
Szamár/Ass	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kutya/Dog	1	31	2	3	36	44	-	5	-
	574	543	167	1001	963	204	149	223	364
Óstulok/Auroch	-	-	-	1	1	-	-	10	-
Gimszarvas /Red deer	1	8	1	21	7	2	4	12	2
Óz/Roe deer	-	3	1	3	-	4	2	1	-
Vaddisznó /Wild boar	-	1	-	-	4	-	20	6	1
Barnamedve /Brown bear	-	-	-	-	-	-	-	3	-
Borz/Badger	-	-	-	1	-	-	-	-	-
Hód/Beaver	-	-	-	20	-	-	1	-	-
Mezei nyúl /Brown hare	2	1	-	-	-	-	-	-	-
	3	13	2	46	12	6	27	32	3
Madár, Teknős, Hal /Bird, Tortoise, Fish	3	-	-	21	12	-	18	4	1
Összesen/Total:	580	557	170	1068	983	211	198	259	368

A vadászott állatok közül a *négy nagyvadon* kívül még prémes állatokra vadásztak: pl. *róka, borz, barnamedve, hód, mezei nyúl* és *görény* maradványai ismertek.

A *gímszarvas* zárt erdei, az *őz*, a *vaddisznó* bozótos erdei, az *óstulok* erdős sztyeppe-i állat. A mezei nyúl kivételével a többi elejtett prémvad mind erdei milió-jú vad.

Különleges vadászati szokás ismeretét jelzi a Tiszaeszlár-Szellőhalom II. halom 7. sírjából előkerült *vadászgörény* fej (koponya és mandibulapár).

Római importból származó állat a Barbaricumban a macska és a házilúd (VADAY-VÖRÖS 1979/80. 125.), további importállat lehet a római katonaló és a galamb.

A baromfi száma rendkívül kicsi, ugyancsak kis számban találhatók vadmadarak, halak és teknősök maradványai.

Irodalom

- BOESSNECK et al. 1971. = Boessneck, J.- von der Driesch, A.- Meyer-Lemppenau, U.-Wechsler-von Ohlen, E.: Die Tierknochenfunde aus dem Oppidum von Manching. Die Ausgrabungen in Manching. Bd. 6. Wiesbaden 1971.
- BÓNA 1986. = Bóna, I.: Szabolcs-Szatmár megye régészeti emlékei I. In.: Balogh I. et al.: Szabolcs-Szatmár megye műemlékei I. *Magyarország Műemléki Topográfia* X. köt. Akadémiai Kiadó, Budapest 1986. 15-91.
- BÖKÖNYI 1974. = Bökönyi, S.: History of domestic mammals in Central and Eastern Europe. Akadémiai Kiadó, Budapest 1974.
- BÖKÖNYI 1976. = Bökönyi, S.: Animal remains of Sarmatian sites from Bács-Kiskun County. *Cumania*. IV. Kecskemét 1976. 41-72.
- BÖKÖNYI 1985. = Bökönyi, S.: Szarmata állatsontleletek Biharkeresztes-Ártánd-Nagy- és Kisfarkasdombról. *DME* 1982. (1985). 251-265.
- HILDEBRANDT 1966. = Hildebrandt, K.: Tierknochenfunde aus der Stadt auf dem Magdalensberg bei Klagenfurt in Kärnten. V. Die Rinderknochen. *Kärtner Museumsschr.* 42. Klagenfurt 1966.
- MATOLCSI 1970. = Matolcsi, J.: Historische Erforschung der Körpergröße des Rindes auf Grund von ungarischem Knochenmaterial. *Z. Tierzüchtung. u. Züchtungsbiol.* 87,2. 1970. 89-137.
- NOBIS 1954. = Nobis, G.: Zur Kenntnis der ur- und frühgeschichtlichen Rinder Nord- und Mitteldeutschland. *Z. Tierzüchtung. u. Züchtungsbiol.* 63,2. 1954. 155-194.
- RIEDEL 1979. = Riedel, A.: A cattle horn cores deposit of Roman Aquileia. *Padusa* 15. 1979. 3-74.
- RIEDEL 1985. = Riedel, A.: Ergebnisse der Untersuchung einiger Südtiroler Faunen. *Preistoria Alpina*. 21. Trento 1985. 113-177.
- TEICHERT 1969. = Teichert, M.: Osteometrische Untersuchungen zur Berechnung der Widerristhöhe bei vor- und frühgeschichtlichen Schweinen. *Kühn-Arch.* 83. Berlin. 1969. 237-292.

- TEICHERT** 1974. = Teichert, M.: Tierreste aus dem germanischen Opfermoor bei Oberdorla. Weimar 1974. 1–263.
- TEICHERT** 1975. = Teichert, M.: Osteometrische Untersuchungen zur Berechnung der Widerristhöhe bei Schafen. In.: Clason, A. T. ed.: *Archaeozoological Studies*. Amsterdam-Oxford-New York 1975. 51–69.
- VADAY-VÖRÖS** 1977. = H. Vaday A.–Vörös, I.: Szarmata telep nyomai Bánhalma határában. (Sarmatische Siedlungsspuren in der Gemarkung von Bánhalma.) *AE*. 104. 1977. 98–105.
- VADAY-VÖRÖS** 1979/80. = H. Vaday A.–Vörös, I.: Szarmata település Kunszentmártonban. (Sarmatian settlement at Kunszentmárton.) *SzMMÉ*. 1979/80. (1980) 117–139.
- VITT** 1952. = Вит, В. О.: Лошади пазырикских курганов. *CA* 16. 1952. 163–205.
- VÖRÖS** 1975. = Vörös I.: A magyarországi subfossilis szarvaspopulációk archaeozoológiai vizsgálata. Dokt. dissz. Debrecen. Kézirat. pp. 288.
- VÖRÖS** 1982. = Vörös, I.: The animal bones from the Late La Tène and Roman settlement of Szakály-Réti Földek. In.: Gabler, D.–Patek, E. and Vörös I.: *Studies in the Iron Age of Hungary*. *BAR* Internat, Ser. 144. 1982. 129–179.
- VÖRÖS** 1983. = Vörös I.: Archaeozoological investigations of subfossil red deer populations in Hungary. In: Kubasiewicz, M.: *Archaeozoology*. Vol. I. Szczecin 1979. (1983.) 637–642.
- VÖRÖS** sajtó alatt I. = Vörös, I.: Észak-magyarországi császárkori germán települések állatsontleletei. (1980)
- VÖRÖS** sajtó alatt II. = Vörös, I.: Római császárkori telep állattartása Szirmabesenyőn. (1987)
- WHITE** 1970. = White, K.D.: *Roman Farming*. London 1970.
- WYROST-KUCHARCZYK** 1967. = Wyrost, P.–Kucharczyk, J.: Versuch der Bestimmung der Widerristhöhe des Hundes mittels der inneren Hirnhöhlenlänge. *Acta Theriologica*. XII. Bialowieza 1967. 105–110.

Csontméret rövidítések

<i>ang. artic. sz.</i>	angulus articularis szélesség <i>breadth of angulus articularis</i>
<i>coll. sz.</i>	collum scapulae szélesség <i>smallest breadth of collum</i>
<i>dlkm.</i>	diaphysis legkisebb szélesség <i>smallest breadth of diaphysis</i>
<i>dlkm.</i>	diaphysis legkisebb mélység <i>smallest diameter of diaphysis</i>
<i>Dm.</i>	dist. epiph. mélység <i>diameter of distal epiphysis</i>
<i>Dsz.</i>	dist epiph. szélesség <i>breadth of distal epiphysis</i>
<i>fac.artic. m.</i>	facies articularis mélység <i>diameter of fac. articularis</i>
H.	hossz <i>length</i>
Mz.	magasság <i>height</i>
Mm	marmagasság <i>withers height</i>
Pm.	prox. epiph mélység <i>diameter of proximal epiphysis</i>
Psz.	prox. epiph. szélesség <i>breadth of proximal epiphysis</i>
Sz.	szélesség <i>breadth</i>

Animal Bones from the Roman Imperial Period Settlement at Apagy in Barbaricum

In 1936-37 archaeological finds and animal bones were collected from a settlement of Roman Imperial Period in Apagy, Peckés rét (Szabolcs-Szatmár-Bereg County, NE-Hungary). In the selected bone material there were remains of six domestic animals: cattle, sheep, goat, pig, horse, dog; five wild animals: aurochs, red deer, roe deer, wild boar and brown bear; and remains of a marsh tortoise (Table 1.).

On the basis of osteometric examination of cattle bones we can assume that ethnic groups of the Barbaricum in the II-V cc. A.D. kept several types of cattle. Roman Age large cattle and oxen found outside the great Sarmatian entrenchment in N-NE-Hungary – among them the ones from Apagy – are not of Pannonian origin. Roman large cattle appears in Pannonia in the IInd c. A.D.

Sarmatian livestock trade was directed not from Pannonia towards Barbaricum as S. BÖKÖNYI has suggested (1972. 130., 1976. 46-72.), but on the contrary: cattle livestock must had been driven from the Great Hungarian Plain – brightly suitable for extensive animal husbandry – to the market places of the Danube limes.

Besides *small* and *short* slim bodied Sarmatian horses (about 1200-1360 mm withers height) there were also *middle* height horses in the territory between the Danube and Tisza. We have no information about big bodied „Roman military horse” from the Barbaricum (wrong data – BÖKÖNYI 1976. 50.).

The big dog scull from Apagy belonged to a sheep dog.

The most important domestic animal was *cattle*, next ones were pigs and sheep/goats. The most important meat stock was cattle, but primarily it was used in many ways as livestock animal. Drought strength of bulls and oxen was used besides the agriculture in transportation of goods.

Remains of *pigs* represent their meat stock character.

Sheep and *goats* gave milk, wool, meat, fur and skin.

Saddle backed and riding *horse* was the most important animal of the army. Also its meat was used for eating regularly.

Sheep dog supplied the safety and directing of cattle herd.

In Apagy we meet all the four large wild animals of the Carpathian basin: *aurochs*, *red deer*, *roe deer* and *wild boar*. Brown bear lives in woods, in the mountains. Big games were hunted for their meat, trophy and skin/fur.

Bone-processing activity of the settlement is proved by carved and polished cattle and horse metapodia. Red deer antlers were also cut to pieces.

It is interesting to examine the composition of species and relative proportions of animal bone remains from the settlements of Roman Imperial Period in the Barbaricum (Table 5, 6.): the frequency order of domestic animals in the

Sarmatian settlements between the Danube and Tisza, the Tisza basin and East from Tisza (this is the territory closed by the Sarmatian entrenchment which in its tendency follows the border between the fields soil of the Great Hungarian Plain and the closed wood-woody steppe) is the following: *cattle-sheep-pig* (Table 6.); and in the Sarmatian settlements of the Roman Imperial Period outside the great entrenchment (N-NE-Hungary): *cattle-pig-sheep* (Table 5.). Horses were met in all settlements, but *asses* only inside the entrenchment. Sheep dogs were not met everywhere, but *greyhounds* were found primarily inside the entrenchment.

Besides the four *big games* there were animals hunted for their fur: e.g. remains of *fox, badger, brown bear, beaver, hare* and *polecat* are known.

Red deer comes from closed woods, *roe deer* and *wild boar* from brushwoods, *aurochs* from woody steppe. Except for hare all the other fur animals come from wood milieu.

A head of a *hunter polecat* (skull + a pair of mandibula) found in grave 7., barrow II. in Tiszaeszlár, Szellóhalom shows a special way of hunting.

Domestic animals of Barbaricum that come from Roman import are *cat* and domestic *goose*. Import animals can be Roman military horses and pigeons.

The number of poultry is very low, as well as the number of wild birds and fish.

István VÖRÖS
Magyar Nemzeti Múzeum
Budapest
Pf. 364. H-1370

Importance of Pre-auricular Region in Sex Determination

(in the analysis of a medieval sample from NE Hungary)

LÁSZLÓ SZATHMÁRY

In memoriam
Prof. Dr. János Nemeskéri

Introduction

Pre-auricular region — mainly pre-auricular sulcus — is one of those characteristic features on the basis of which the sex of skeleton remains is usually determined. Besides establishing sex, the requirement of describing the degree of sexualization has grown an equally significant component in biological reconstructions of ancient populations (NEMESKÉRI 1962.).

In relation to pre-auricular sulcus most studies lay particular stress on the fact that this feature can be much more met with females and seldom if ever with males. If this should manifest itself in males, it appears shallow and narrower than in females (OLIVIER 1965., BASS 1971., FEREMBACH-SCHWIDETZKY-STLOUKHAL 1979., UBELAKER 1978., BENNETT 1987., SJØVOLD 1988.). St. HOYME and İŞCAN (1989.) also emphasize that the pre-auricular sulcus is narrow and shallow in children and males, represents a growth scar, and its greater width and depth in adult women, along with structural details, suggests that it represents the site of posterior iliac widening. Developing this train of thoughts from an ontogenetic point of view it can be mentioned that the sacroiliac joint is more movable in females, therefore the growth in the width of the pelvis may also exert an influence on the development of the sulcus next to the auricular surface. The examinations of HOUGHTON (1974., 1975.), ULLRICH (1975.) and KELLEY (1979.) performed on multiparas also refer to the same relation in an indirect way.

So that we could describe the sexualization of a human skeleton we need a multiple scale for the distribution of secondary sex characters. First GENOVÉS

(1959.) elaborated a four-scaled system of standardization for pre-auricular sulcus which, nevertheless, cannot be adjusted to the five-scaled system frequently used (ACSÁDI-NEMESKÉRI 1970.). This gives ground for the attempt the present study makes at distinguishing *the five degrees* in sexualization, in the pre-auricular region of ilium bone.

Material and method

The examinations covered skeleton remains from North-Eastern Hungary dating from the 10th to the 17th centuries (including 265 adult males and 206 adult females). The distribution of the findings is demonstrated in Table 1. The archaeological documentation is accessible in the Herman Ottó Museum in Miskolc (1), in the Jóna András Museum in Nyíregyháza (2), in the Déri Museum in Debrecen (3) and in the Hungarian National Museum in Budapest (4).

Table 1. Distribution of the examined finds

1. táblázat: A vizsgált leletek eloszlása

<i>Locality (Documentation)</i>	<i>Century A. D.</i>	<i>Males</i>	<i>Females</i>
<i>Lelőhely (Dokumentáció)</i>	<i>Évszázad i. sz.</i>	<i>Férfiak</i>	<i>Nők</i>
Ároktő – Dongó halom (1)	11th	4	2
Beszterec – Vársziget (2)	11–13th	4	6
Debrecen – Városközpont (3)	13–17th	16	14
Edelény – Cséb (1)	13–16th	27	21
Hajdúdorog – Temetőhegy (4)	11th	42	28
Hortobágy – Görbehát (3)	11–13th	13	4
Kistokaj – Homokbánya (1)	10th	12	9
Miskolc – Repülőtér (1)	10th	5	4
Nagycserkesz – Nádasibokor (2)	10th	10	4
Nagyecséd – Sárvár (2)	12–17th	84	78
Rakamaz – Strázsa domb (2)	10th	9	1
Sály – Lator (1)	15–16th	24	18
Szabolcs – Ref. parókia (2)	10th	8	4
Tiszabercel – Mezőgazdasági Szakiskola (2)	11th	5	7
Tiszavasvári – Nagygyepáros (2)	10th	2	6
Together / Összesen		265	206

Our sample includes those skeleton remains only in which sex could be determined on the basis of at least 8 characteristic features, on the one hand, and at least 3 of these features could be found in the post-cranial bones, on the other hand. We had to adhere to these respects of sorting so that the possibility of errors coming from heterogeneous representation could be limited. Within the sample the pre-auricular sulcus and the tubercle of piriformis muscle of each skeleton were primarily examined with a view to the degrees of sexualization determined by ACSÁDI and NEMESKÉRI (1970.), which are the following: hyperfeminine (-2), feminine (-1), indifferent (0), masculine (+1) and hypermasculine (+2).

Besides, 22 secondary sex characters were analysed according to the stages of sexualization (Table 2.) so that the importance of pre-auricular region in sex determination could be valued.

Results

From the results of preliminary examinations three conclusions could be drawn:

1. Masculine variants can't be differentiated unambiguously from hypermasculine variants, so it is impossible to distinguish five degrees of sexualization relying on pre-auricular sulcus alone.

2. It hits against difficulties to distinguish feminine variants from hyperfeminine ones on the basis of the tubercle of piriformis muscle alone.

3. It's advisable to consider these two characteristics together.

On the basis of this the 5 stages of sex-variants can be characterized as follows (Fig. 1.):

Hyperfeminine (-2) The primary feature of feminine variants is the sulcus. The sulcus is deep, its border on both longitudinal sides can be distinguished easily. There's no tubercle, but rarely the edge of the sulcus may be mildly uneven because of the sticking piriformis muscle (Fig. 2.).

Feminine (-1) The sulcus extent but shallow, it hasn't got a definite border but it goes over to the surface of ilium bone unbrokenly. If there is any tubercle at all, then it is of eminence character, small, and it takes a slightly outward direction¹ from the pelvis instead of levelling with the plane determined by the arms of the greater sciatic notch (as it is in the case of masculine variant), because that place is occupied by the sulcus (the tubercle usually takes an oblique position to the above mentioned plane - Fig. 3.).

Indifferent (0) The sulcus is almost planed and can hardly be perceived. Tubercle can generally be found, then it's narrow and in most cases its surface isn't rough (Fig. 4.).

1 By the direction of the tubercle I mean the straight line, in the elongation of the crest of tubercle.

Table 2. Distributions secondary sex characters in the degrees of sexualization
2. táblázat A másodlagos nemi jellegek megoszlása a szexualizációs fokozatok szerint

Skull Koponya	Males/Férfiak						Females/Nők					
	N	+2	+1	0	-1	-2	N	+2	+1	0	-1	-2
Frontal and parietal eminences	170	14	51	61	35	9	161	3	6	82	44	26
Glabella; superciliary arch	146	17	58	51	19	1	135	-	10	32	64	29
Mastoid process	134	21	70	34	9	-	120	3	15	32	48	22
External occipital protuberance	150	19	62	46	20	3	145	-	22	63	48	12
Occipital squama	122	16	58	33	15	-	103	1	11	37	47	7
Supraorbital margin and orbit	141	24	72	31	12	2	151	4	14	65	57	11
Zygomatic arch	101	16	39	32	11	3	90	-	6	23	44	17
Malar surface	120	28	54	27	11	-	124	2	13	44	44	21
Body of mandible (at height of M2)	163	18	63	51	24	7	158	10	32	61	41	14
Mental protuberance	151	23	64	50	14	-	127	5	17	32	63	10
Mandibular angle	167	32	73	49	13	-	120	2	6	57	49	6
Head of mandible	124	9	49	41	21	4	110	10	10	40	46	12
Post-cranial skeleton Posztkraniális váz												
Greater pelvis	89	17	45	22	10	-	73	-	5	31	29	8
True pelvis	94	20	46	18	12	1	78	-	3	23	35	18
Pubic angle	111	20	52	31	8	-	96	-	2	28	32	34
Greater sciatic notch	147	44	61	27	13	2	140	1	9	13	66	49
Obturator foramen	112	19	39	40	15	3	108	2	9	31	41	25
Ichium-pubic index (GAILLARD 1961)	91	7	56	20	8	-	88	-	5	22	24	37
Cotylo-sciatic index (SAUTER-PRIVAT 1955)	106	38	52	8	7	1	94	2	2	21	43	26
Sacrum	82	9	38	19	14	2	71	2	7	16	34	12
Sagittal diameter of femoral head	182	74	72	21	13	3	174	1	14	52	85	42
Linea aspera	168	43	61	41	21	2	159	4	14	71	44	26
Pre-auricular region	131	37	74	15	5	-	118	-	11	10	67	30

Table 3. Sexualization of secondary sex characters and the parameters of efficiency of sex determination
3. táblázat A másodlagos nemi jellegek szexualizációja és a nemi meghatározás hatékonyságának paraméterei

Skull.	Males/Férfiak		Females/Nők		Sex diff	
	Sex	Sex id%	Sex	Sex id%	Sex diff	Sex id%
Frontal and parietal eminences	+0.15	38.2	-0.52	43.5	0.67	40.9
Glabella; superciliary arch	+0.48	51.4	-0.83	69.3	1.31	60.4
Mastoid process	+0.77	67.9	-0.63	58.3	1.36	63.1
External occipital protuberance	+0.49	54.0	-0.34	47.7	0.83	50.9
Occipital squama	+0.61	60.7	-0.47	52.4	1.08	56.6
Supraorbital margin and orbit	+0.74	68.1	-0.39	65.6	1.13	66.9
Zygomatic arch	+0.53	54.5	-0.80	56.2	1.33	55.3
Malar surface	+0.83	68.3	-0.56	60.4	1.39	64.4
Body of mandible (at height of M2)	+0.37	49.7	-0.11	29.1	0.48	39.4
Mental protuberance	+0.64	57.6	-0.44	57.6	1.08	57.6
Mandibular angle	+0.74	62.9	-0.43	45.8	1.17	54.4
Head of mandible	+0.37	46.8	-0.51	49.8	0.88	48.3
Post-cranial skeleton Posztkraniális váz						
Greater pelvis	+0.78	69.7	-0.55	50.7	1.33	60.2
True pelvis	+0.89	70.2	-0.87	67.9	1.76	69.1
Pubic angle	+0.77	64.9	-1.02	68.8	1.79	66.9
Greater sciatic notch	+0.90	71.4	-1.11	89.6	2.01	77.5
Obturator foramen	+0.51	51.8	-0.72	61.1	1.22	56.5
Ichium-pubic index (GAILLARD 1961)	+0.68	64.2	-1.06	69.3	1.74	66.8
Cotylo-sciatic index (SAUTER-PRIVAT 1955)	+1.12	84.9	-0.95	73.4	2.07	79.2
Sacrum	+0.46	57.3	-0.66	64.8	1.12	62.6
Sagittal diameter of femoral head	+1.11	80.2	-0.76	61.5	1.87	70.9
Linea aspera	+0.73	61.9	-1.59	44.0	1.19	53.0
Pre-auricular region	+1.09	84.7	-0.96	82.2	2.05	83.5

Masculine (+1) There's no sulcus and on its place the surface is slightly 'flat'. The tubercle is moderate, it levels with the plane determined by the two arms of the greater sciatic notch (it is usually parallel with this plane), and it takes a nearer position on to the border of auricular facies than in the case of feminine variants (Fig. 5.).

Hypermasculine (+2) There's no sulcus but on its place the surface is slightly convex-shaped. The tubercle is of great extent (it has got a wide basis), it seems nearly like a ridge having a direction similar to that of the masculine variant. Its peak, (if it's got any at all), is directed downwards or towards the sacrum. It's got a marked muscular ridge (Fig. 6.).

In the case of masculine stages (mostly in the hypermasculine cases in the series investigated) between the tubercle and the border of the auricular facies, sometimes, a narrow sulcus can be found, and this fact might easily be deceiving. But this sulcus is not identical with the normal pre-auricular sulcus (feminine variants), which sometimes has got a tubercle beside and in this case the tubercle takes a farther position from the margin of the auricular facies, because the sulcus is wide. This explains the difference between the masculine tubercle and the feminine one, both in direction and in frame.

After distinguishing the five stages, the degree of sexualization was again determined on the basis of 23 secondary sex characters in the case of each skeleton. Four parameters were calculated in the case of each characters: the sexualization (Sex), the sex-difference of sexualization (Sex_{diff}), the proportion of the cases (expressed in percentage) in which the defined sex and the sexualization of the character were identical in signs ($Sex_{id\%}$) and the common average of these values of both females and males ($Sex_{id\%X}$). The opinion of the efficiency of sex characteristics was formed on the basis of the four parameters above (Table 2. and 3.).

1. *Sexualization (Sex)*: it occurs only in the case of post-cranial characters that its average is *over or below* $\pm 1.00^2$ (males: cotylo-sciatic index, femoral head, pre-auricular region; females: pubic angle, greater sciatic notch, ischium-pubis index, linea aspera). Only in the case of mastoid process and malar surface ranges the value *from 0.75 to 1.00* with males' skull. The sexualization of glabella and zygomatic arch is similar with females. Of post-cranial characters it is only the obturator foramen, the sacrum (in the case of both sexes), the ischium-pubis index, the linea aspera (males) and the greater pelvis (females) that don't reach this value.

2. The sexualization of a feature is characteristic of a population. We can form a somehow much more general view on the basis of *sex-difference of sexualization* (Sex_{diff}). Difference *over 1.75* could be only experienced on post-cranial skeleton (true pelvis, pubic angle, greater sciatic notch, cotylo-sciatic index, pre-auricular region). If the value ranges *from 1.25 to 1.75*, skull-character can occur (glabella, mastoid process, zygomatic arch, malar surface). On

2 The limit values used here and later are ad libitum, based on discretion, making examinations easier.

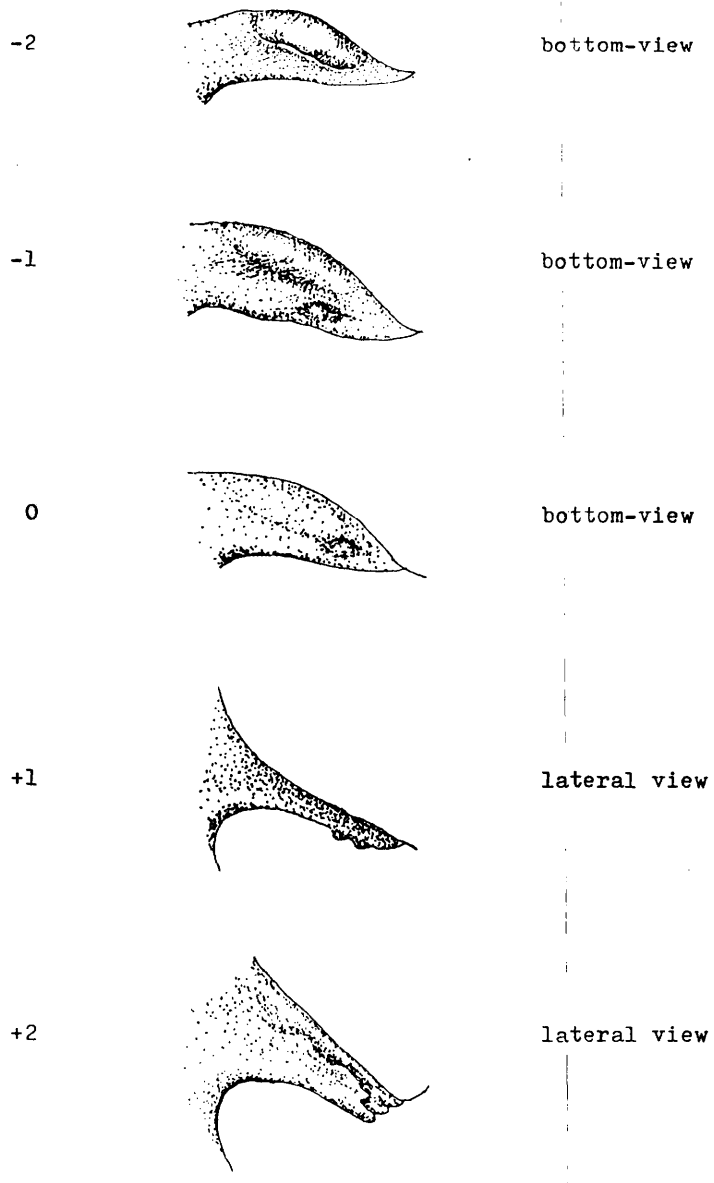

Fig. 1. Degrees of sexualization on the pre-auricular region
1. kép A pre-auricularis régió szexualizációs fokozatai

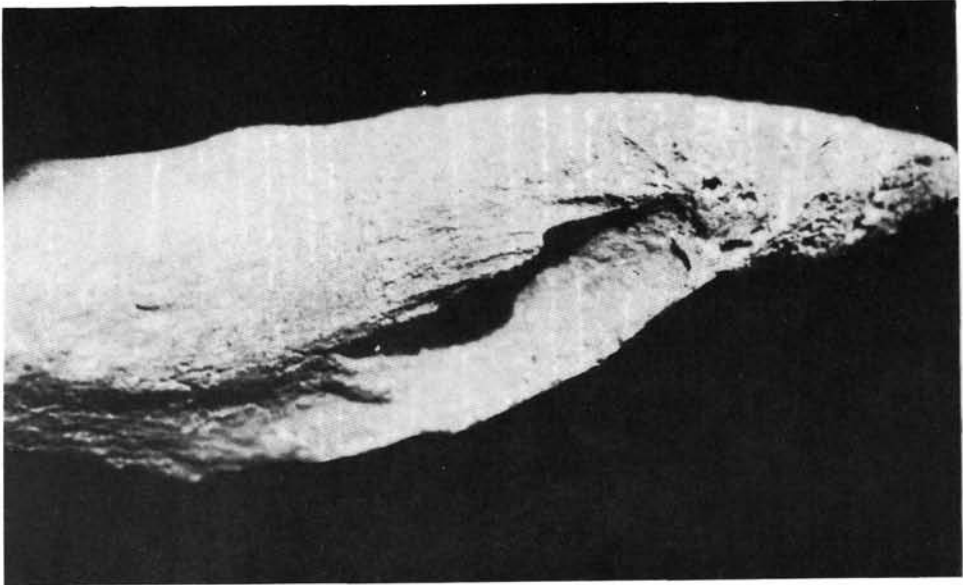

Fig. 2. Pre-auricular region — hyperfeminine variant
in the bottom view

2. kép A preauricularis régió — hyperfeminin variáns, alulnézetből

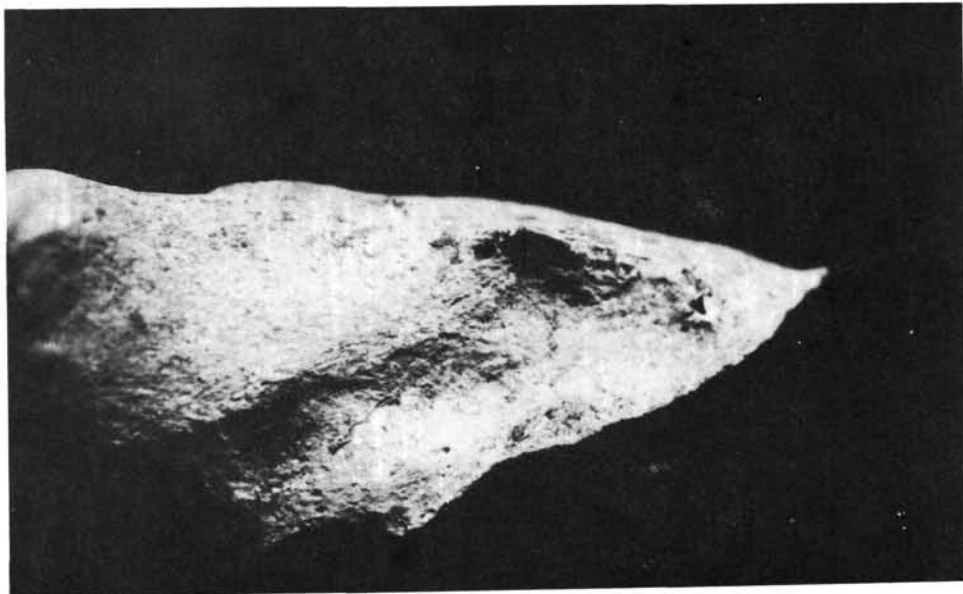

Fig. 3. Pre-auricular region — feminine variant in the bottom view

3. kép A preauricularis régió — feminin variáns, alulnézetből

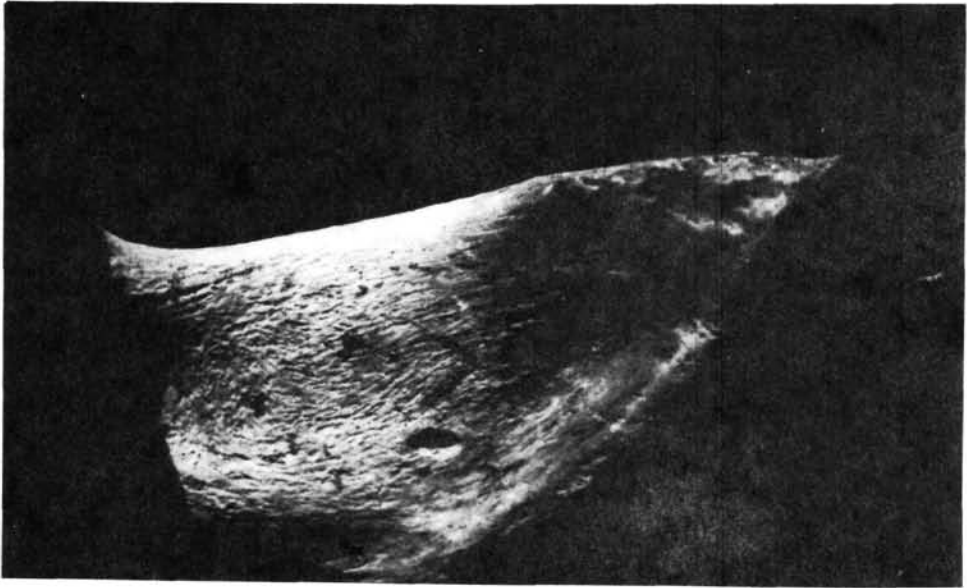

Fig. 4. Pre-auricular region — indifferent variant in the bottom view
4. kép A preauricularis régió — indifferens variáns, alulnézetből

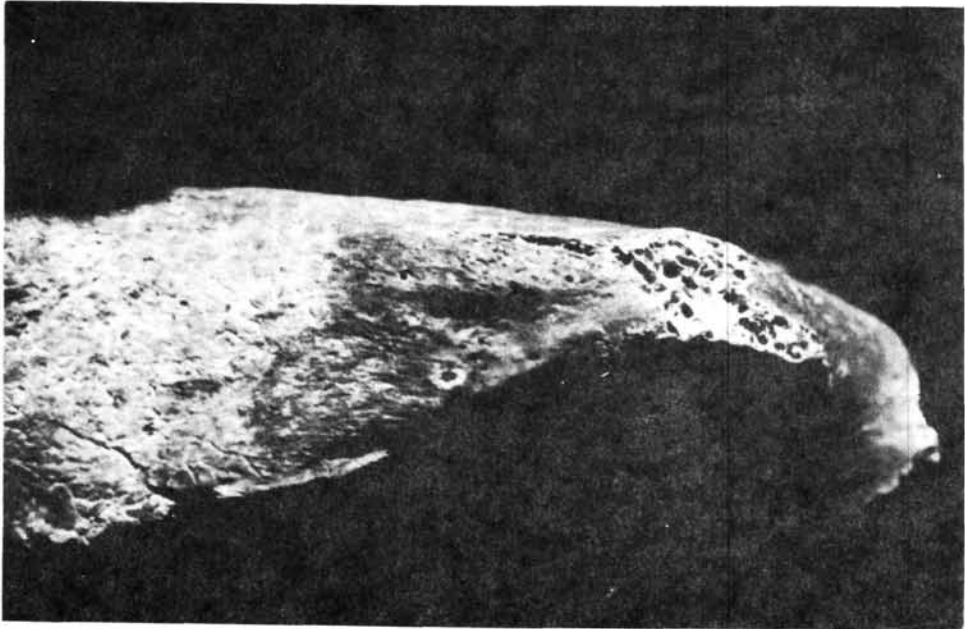

Fig. 5. Pre-auricular region — masculine variant in the bottom view
5. kép A preauricularis régió — masculin variáns, alulnézetből

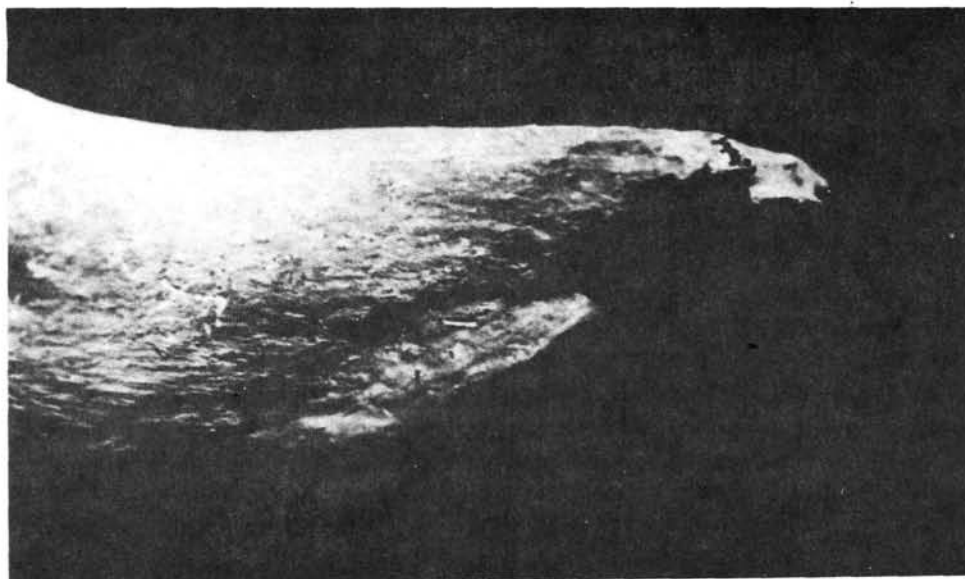

Fig. 6. Pre-auricular region — hypermasculine variant
in the bottom view

6. kép A preauricularis régió — hypermasculin variáns, alulnézetből

post-cranial skeleton the greater pelvis and ischiumpubis index fall into this category.

3. The degree of sexualization (with females: -2 and -1; with males: +2 and +1) corresponded to the given sex in a proportion *more than 75 percent* ($Sex_{id\%}$: over 75), it occurred in the case of cotylo-sciatic index, the head of femur, the pre-auricular region (males), just as the greater sciatic notch and the pre-auricular region (females). Additionally the following characters were relatively solid ($Sex_{id\%}$: *between 60 and 75*): the supraorbital margin and orbit, the malar surface, the true pelvis, the pubic angle, the ischium-pubis index (in the case of both sexes), – the mastoid process, the occipital squama, the mandibular angle, the greater pelvis, the greater sciatic notch, the linea aspera (only with males), – the glabella, the obturator foramen, the cotylo-sciatic index, the sacrum and the head of femur (only with females).

4. *Considering the two sexes together using by a similar method* the most reliable characters of sex determination ($Sex_{id\%}\bar{X}$: *over 75*) were: the cotylo-sciatic index, the greater sciatic notch and the pre-auricular region. The following characters fall into the range *between 60 and 75 percent*: the glabella, the mastoid process, the supraorbital margin and orbit, the malar surface, the greater pelvis, the true pelvis, the pubic angle, the ischium-pubis index, the sacrum and the head of femur.

Summing up the factors and results discussed above (on the basis of the series examined) the pre-auricular region is one of those characters on the basis of which the determination of sex is the surest. The greater sciatic notch, the pubic angle, the cotylo-sciatic index, the true pelvis and the head of femur belong to this group.

In the second place the mastoid process, the malar surface, the greater pelvis and the ischium-pubis index, possibly even the glabella, the supraorbital margin and orbit, the zygomatic arch, the sacrum and the linea aspera may be mentioned.

On the basis of the occipital squama, the external occipital protuberance, the mental protuberance, the mandibular angle and the obturator foramen, the determination of sex may be quite unsure.

Considering the examined skeleton-remains the following conclusions may be drawn: knowing only the frontal and parietal eminences, the body of mandible (at M_2) and the head of mandible, we can form our opinion of the probable sex only with the greatest possible care.

All these results accentuate NOVOTNY's conclusions (1972.), as relying upon the pre-auricular region the sex of human skeletons can be determined correctly in about 80 per cents of the cases.

The results presented above primarily differ from the distribution supposed to be standard (FEREMBACH-SCHWIDETZKY-STLOUKHAL 1979.) in the weighting of the frontal and the parietal eminences as well as that of the occipital squama.

References

- ACSÁDI-NEMESKÉRI 1970.** = Acsádi Gy. – Nemeskéri J.: History of Human Life Span and Mortality. Akadémiai Kiadó, Budapest 1970.
- BASS 1971.** = Bass W. H.: Human Osteology. University of Missouri, Columbia, Missouri, 1971.
- BENNETT 1987** = Benneth K. A.: A Field Guide for Human Skeletal Identification. Charles C Thomas, Springfield, Illinois, 1987.
- FEREMBACH-SCHWIDETZKY-STLOUKHAL 1979.** = Ferembach D.-Schwidetzky I.-Stloukhal M.: Empfehlungen für die Alters- und Geschlechtsdiagnose am Skelett. *Homo* 30. 1979. (1)–(32).
- GAILLARD 1961.** = Gaillard J.: Valeur de l'indice ischio-pubien pour la détermination sexuelle de l'os coxal. *Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris* 11/2. 1961. 92–108.
- GENOVÉS 1959.** = Genovés S. T.: Diferencias sexuales en el hueso coxal. Univ. Nac. Autónoma de Mexico, Inst. de Hist., Dir. Gen de Publ., 1959. Mexico, 246–255.
- HOUGHTON 1974.** = Houghton P.: The relationship of the pre-auricular groove of the ilium to pregnancy. *American Journal of Physical Anthropology* 41. 1974. 381–390.
- HOUGHTON 1975.** = Houghton P.: The bony imprint of pregnancy. *New York Academic Medical Bulletin* 51. 1975. 655–661.
- HOYME-İŞCAN 1989.** = St. Hoyme L. E. – İşcan M. Y.: Determination of Sex and Race: Accuracy and Assumptions. In: İşcan M. Y. Kennedy K. A. R. (Eds.): Reconstruction of Life from the Skeleton. Alan R. Liss, New York 1989. 53–93.
- KELLEY 1979.** = Kelley M. A.: Parturition and pelvic changes. *American Journal of Physical Anthropology* 51. 1979. 541–545.
- NEMESKÉRI 1962.** = Nemeskéri J.: Problèmes de la reconstruction biologique en anthropologie historique. VIe Congrès International des Sciences Anthropologiques et Ethnologiques. Paris 1962. 669–675.
- NOVOTNÝ 1972.** = Novotný V.: Geschlechtsmerkmale und Geschlechtsbestimmung auf dem Os coxae. Conference Europiskich Anthropol. Praha 1972. 21.
- OLIVIER 1965.** = Olivier G.: Anatomie Anthropologique. Vigot Frères, Paris 1965.
- SAUTER-PRIVAT 1955.** = Sauter, M. R. – Privat F.: Sur un nouveau procédé de détermination sexuelle du bassin osseaux. *Bulletin de la Société Suisse d'Anthropologie et d'Ethnologie* 31. 1955. 60–84.
- SJØVOLD 1988.** = Sjøvold T.: Geschlechtsdiagnose am Skelett. In: Knussmann R. (Hrsg.): Anthropologie. Handbuch der vergleichenden Biologie des Menschen. Gustav Fischer, Stuttgart, New York 1988. 444–480.
- UBELAKER 1978.** = Ubelaker D. H.: Human Skeletal Remains. Aldine Publishing Company, Chicago 1978.
- ULLRICH 1975.** = Ullrich H.: Estimation of fertility by means of pregnancy and childbirth alterations at the pubis, the ilium and the sacrum. *Ossa* 2. 1975. 23–39.

A preauricularis régió jelentősége a nem-meghatározásban (ÉK-Magyarország egy középkori mintájának elemzése)

A Nemeskéri János professzor (1914–1989) emlékére készült tanulmány célja két területre összpontosul.

Egyrészt az emberi ilium preauricularis régiójának jelentőségét kívánja megítélni a csontváz nemének meghatározása során, másrészt a nevezett anatómiai táj szexualizációs fokozatait definiálja az ACSÁDI és NEMESKÉRI (1970.) által megfogalmazott szemlélet szerint.

A szakirodalmi áttekintésből elsősorban az tűnik ki, hogy a sulcus preauricularis megléte, hiánya, differenciáltsága megkülönböztetett érv a nemiség eldöntésekor, míg a tuberculum m. piriformisnak látszólag nincs különösebb diagnosztikai jelentősége.

A szerző ÉK-Magyarország 471 X–XVII. századi csontvázletén (1. táblázat) végzett vizsgálatai szerint a masculin és a hypermasculin variánsok hasonlósága miatt a sulcus preauricularison öt szexualizációs fokozatot nem lehet elkülöníteni. Ugyanekkor a tuberculum m. piriformis alapján a feminin és a hyperfeminin variánsok elkülöníthetősége bizonytalan. Célszerű tehát a fenti két anatómiai képletet mint regio preauricularist összevontan értékelni.

A szerző ezt követően az öt szexualizációs fokozat leírására és dokumentálására tér át, majd ezen megfigyelései alapján minden csontváz esetében 23 másodlagos nemi jelleget elemez (2. táblázat). Jellegenként kiszámítja a szexualizációt (Sex), a szexualizáció nemi differenciáját (Sex_{diff}), majd azon esetek arányát, amelyeknél a meghatározott nem a szexualizációs fokozat előjelének megfelelt (Sex_{id \bar{x}}), valamint az utóbbi %-os értékek férfiak és nők közötti átlagát (Sex_{id \bar{x}} %). Az említett négy paraméter figyelembe vételével próbál véleményt alkotni a csontváz másodlagos nemi jellegeinek a nem-meghatározásban betöltött szerepéről (3. táblázat).

Megállapítása szerint a preauricularis régió azon ritka jellegek közé sorolható, melyek alapján a leghatékonyabban, azaz 80% körüli biztonsággal (jelen esetben Sex_{id \bar{x}} % = 83,5) rekonstruálható a csontváz neme.

A további 22 másodlagos nemi jellegre vonatkozó eredmények részletes összehasonlítási lehetőséget kínálnak ahhoz, hogy a standardnak vélt súlyozás (FEREMBACM–SCHWIDETZKY–STLOUKHAL 1979.) általánosíthatóságát megítélhessük.

SZATMÁRY László
Vasvári Pál Múzeum
Tiszavasvári, Kálvin u. 7.
H-4440

A tiszabecsi „csónaklelet”

PÁLL ISTVÁN

1990 nyarán több jelzést kapott a múzeum, hogy Tiszabecsnél egy rendkívüli méretű, megmunkált fatörzset találtak az igencsak leapadt Tiszában. 1991 áprilisában helyszíni szemlén derült ki, hogy a Dicső Árpád által fellelt és traktorral partra vontatott eszköz hajótest formájú vízieszköz, mely mindenképpen megmentésre érdemes.

A tárgyalások eredményeként a Felső-tiszai Vízügyi Igazgatóság speciális darus kocsija segítségével került a Sóstói Múzeumfaluba a „jármű”, ahol a tiszabecsi portán a számára felépített fedett színben kapott helyet. (1-2. kép)

Már a megtalálás pillanatától számos elképzelés született a „jármű” eredetére és használatára vonatkozóan. A tény: a 12,35 m hosszú, elől él formában kiképzett (felső élén 35 cm széles), a középső részén 100, végén 90 cm széles és legnagyobb magasságában 125 cm-es, belül üreges, fatörzsből kivájt „csónaktest” egyetlen fából, mégpedig tölgyfából készült. Kivágáskori életkorát (talán túlozva) 650 évre becsülték. A hosszú víz alatti léte idején semmilyen károsodás nem érte az iszapba ágyazódott fát, azonban a partra vontatáskor az egyik oldalsó része letört, de azt is biztonságba helyeztük és a restaurálás során visszaerősítjük eredeti helyére.

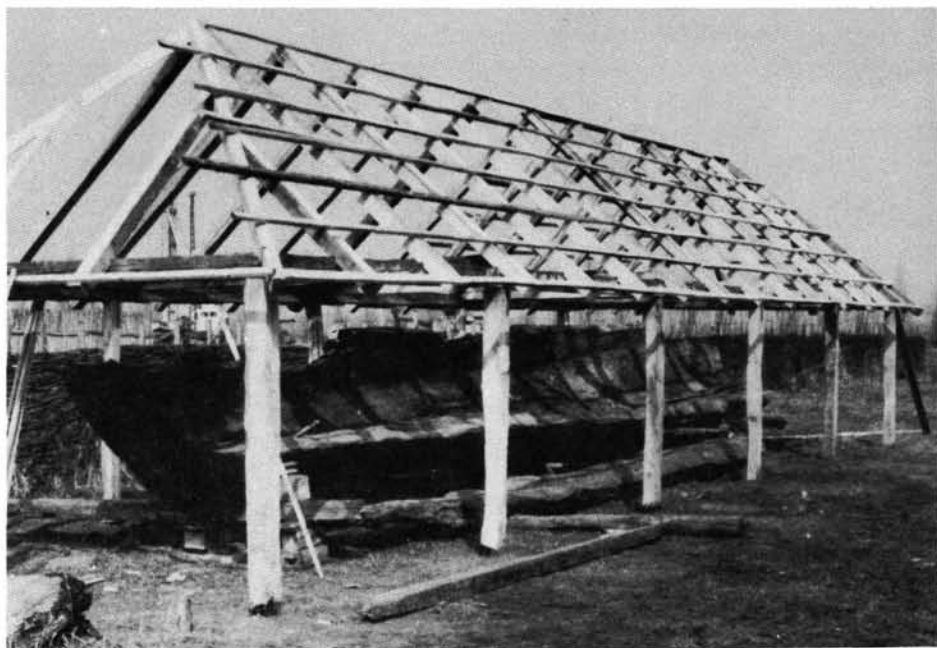
A tudományos vizsgálatok előtti találgatások során felmerült, hogy népvándorlás kori csónakot találtak a Tiszában. (Ezt azonban a vizsgálatok után teljes mértékben el kell vetnünk.) Másik elképzelés az, hogy a talált fatest egy sószállításra használt csónak, amellyel a Tisza felső szakaszáról az Alföldre szállították a sót. Ehhez a szatmárnémeti múzeumban lévő, hasonló formájú csónak szolgált analógiaként, amiről úgy tartják, hogy sószállító hajó.

Véleményem szerint a Tisza felső szakaszának sekély medre, a víz gyors folyása nem tette alkalmassá ezt a nehéz vízieszközt só szállítására, hiszen a kisméretű felső nyílás (mindössze 47 cm az elülső és 85 cm a középső részen), valamint a „csónak” viszonylag kicsi szélessége könnyen borulhatóvá tette volna a leterhelt szállítóeszközt. A sót egyébként leginkább tutajokon szállították, melyek nagy rakfelülete inkább volt alkalmas annakállítására.

Saját elképzelésem a következő: a fellelt „csónak” nem szállítóeszköz, hosszú távú vízi közlekedésre a gyors folyású vízben alkalmatlan. Inkább egy vízi-

1. kép

2. kép

malom vízben álló része lehetett, amelyre a vízikerek tengelye támaszkodott. A vízikerek tengelyének másik végét a malomház felőli részen rögzíthették.

Természetesen még alapos vizsgálatot igényel ennek a maga nemében páratlan leletnek a pontos meghatározása, mely addig is a múzeum egyik értékes kiállítási tárgyaként tekinthető meg a múzeumfaluban.

Radiocarbon Age of a "Logboat" Discovered near Tiszabecs

EDE HERTELENDI

Abstract: The age of a "logboat" possibly having been a part of a water-mill or used for transportation was determined by radiocarbon method. The age range in calendar years is 1404-1494 cal AD.

Introduction

A large "logboat" i.e. a boat made from a single oak tree trunk was discovered in 1990 near Tiszabecs in the riverbed of the Tisza. The length of the boat is 12 m with a breadth of 1,5 m. Its mass is approximately $3,5 \times 10^3$ kg. The boat was transported without conservation to the Józsa András Museum in Nyíregyháza.

Sample preparation, measurement

Tree rings from the outer parts were used for radiocarbon dating. First the wood was cleaned thoroughly with a brush to remove any visible contamination. It was then cut into small pieces which were placed into a hammer mill and the grain size was reduced to about 500 μm . This was then treated in the normal manner with dilute HCl then sodium hydroxide to remove any carbonate and humic or fulvic substances. The traces of sodium hydroxide were removed by diluted HCl. The purified wood was dried and combusted to CO_2 . The carbon content of CO_2 was converted to methane (CSONGOR—SZABÓ—HERTELENDI 1982.).

The activity measurement was carried out using proportional counters (HERTELENDI et al. 1989.).

The age (t) expressed in BP was calculated on the basis of the formula

$$t = - 8033 \ln (A_{SN}/A_{ON})$$

where A_{ON} is the NBS standard activity corrected for isotope fractionation while A_{SN} is the corrected sample activity. The conventional radiocarbon age was corrected according to the dendrochronological calibration table of STUIVER and PEARSON (1986) using the computer program of PLICHT and MOOK. (1989).

Results

The results obtained in this way are as follows

lab code	$\delta^{13}C_{PDB}[\text{‰}]$	conventional radiocarbon age BP (years)	calendar years cal AD (68% probability)
DEB-1712	-26,67	450 ± 60	1404-1494

References

- CSONGOR-SZABÓ-HERTELENDI 1982.* = Csongor, E.-Szabó, I.-Hertelendi, E.: Preparation of counting gas of proportional counters for radiocarbon dating. *Radiochem. and Radional. Lett.* 55. 1982. p. 303.
- HERTELENDI et al. 1989.* = Hertelendi, E.-Csongor, E.-Záborszky, L.-Molnár, I.-Gál, J.-Györffi, M.-Nagy, S.: Counter system for high precision ^{14}C dating. *Radiocarbon* 31/3. 1989. p. 399
- STUIVER-PEARSON 1986.* = Stuiver, M.-Pearson, G. W.: High precision calibration of the radiocarbon time scale, AD 1950-500 BC. In Stuiver, M. and Kra, RS, eds, *International ^{14}C conf, 12th. Proc: Radiocarbon 28 No 2B 1986.* p. 805
- PLICHT-MOOK 1989.* = van der Plicht, J.-Mook, WG.: Calibration of radiocarbon ages by computer. In: Long, A. and Kra, RS eds, *International ^{14}C conf, 13th. Proc: Radiocarbon 31 No 3. 1989.* p. 805

Tiszabecsnél a folyómederben talált „bödönhajó” radiokarbon kormeghatározása

1990-ben Tiszabecsnél a folyómederben egyetlen tölgyfából kifaragott „bödönhajót” találtak. A közel 12 m hosszú, 1,5 m széles és 3-4 tonna tömegű hajóból a radiokarbon kormeghatározás céljából a mintavételezés a hajó külső széléből történt. A mintát fizikai tisztítás és őrlést követően 4%-os sósavval (80 °C, 24 óra) majd 4%-os NaOH-dal (80 °C, 24 óra) kezeltük, végül savas pH-n beszárítottuk. A kémiaailag előkezelt mintát elégettük, metánná szintetizáltuk és az aktivitást proporcionális számlálóval határoztuk meg.

A minta koncencionális radiokarbon korát és a naptári években megadott kort a következő táblázat tartalmazza:

minta kód	$\delta^{13}\text{CPDB}[\text{‰}]$	konvencionális radiokarbon kor BP (év)	naptári kor cal AD (év)
DEB-1712	-26,67	450±60	1404-1494

HERTELENDI Ede
MTA Atommag Kutató Intézet
Debrecen
Pf. 51. H-4001

A tiszabecsi Tisza mederből kiemelet „csónakfa” xylotómiai vizsgálata

PAPP MÁRIA

A Tisza medréről kiemelt fosszilizálódott hatalmas fatest több kérdést vet fel több szakember számára. Használták-e? Ha igen, mire? Hogyan került a Tiszába? Hogyan konzerválódott? Milyen korú, milyen fafaj a kérdéses lelet? Több kérdés együttes megválaszolása vezethet a lelet komplex értékeléséhez.

Jelen dolgozat a lelet egy darabjának xylotómiai vizsgálatáról számol be. Ezzel kíván hozzájárulni a fenti célhoz.

Módszer

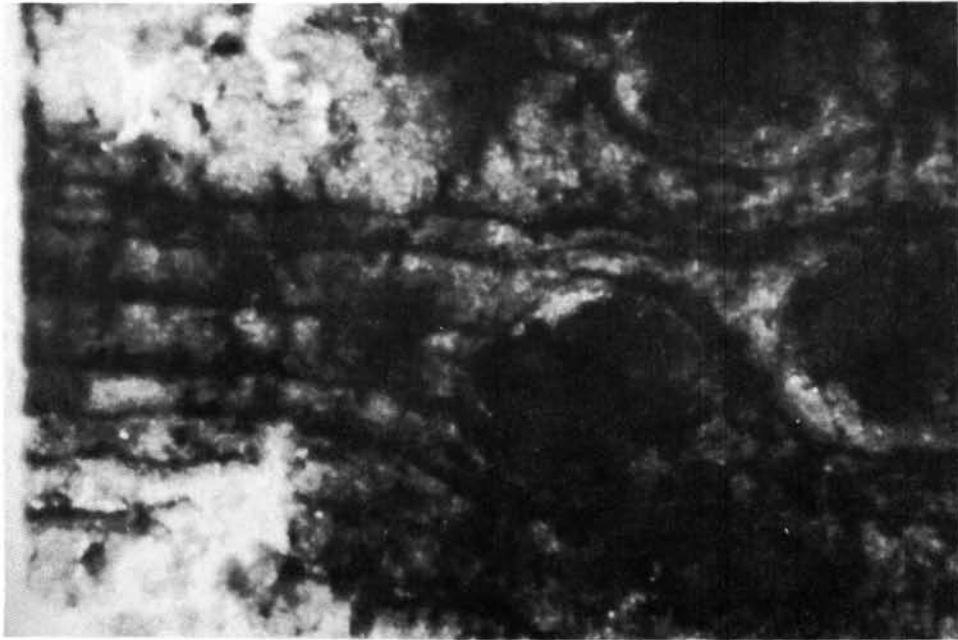
A lelet rendelkezésünkre bocsájtott darabját és az ebből készített metszeteket mikroszkóppal tanulmányoztuk. Metszetkészítéshez az erősen kovásodott anyagot vágógéppel hasítottuk, majd kanadabalzsamban rögzítve csiszolóporral dörzsöltük a kívánt vékonyságig. Ilyen módon sikerült egy keresztmetszetet és egy radiális hosszmetsetet készítenünk. A metszetek készítéséért Sümegi Pálnak, a Kossuth L. Tudományegyetem tanársegédjének tartozunk köszönettel.

Értékelés

A faanyagon preparáló mikroszkóp alatt, de szabad szemmel is jól látható, hogy gyűrűs likacsú fa. Lazább szövetrészek, vagyis tág edényekkel jellemezhető korai pászták váltakoznak a kései pásztá sűrűbb szövetével.

A tengelyre merőleges törési felszínt és a keresztmetszetet vizsgálva szembevetünk az éles évgyűrűs struktúra, amely a gyűrűs likacsú fákra jellemző. Széles, 20-30 sejtsoros bélsugarak láthatók, de a fénymikroszkópos metszeten sok-sok egysejtsoros bélsugár is, többségük kerülgeti a hatalmas tracheákat. A

bélsugársejtek sugárirányú kiterjedése töredék része a korai pászta likacsát-mérőinek. A likacsokba szilíciumdioxid szemcsék tömege szorult be. A likacsok a vizsgált csiszolaton két tangenciális sort alkotnak egy-egy pásztán belül. A kései pásztában hálózatos elrendeződésű hosszparenchyma sejtek fedezhetők fel. A keményfákra jellemzően, a farostok sokasága jellemzi a kései pásztát. Pontszerű lumennel rendelkező, igen vastag falú sejtek.

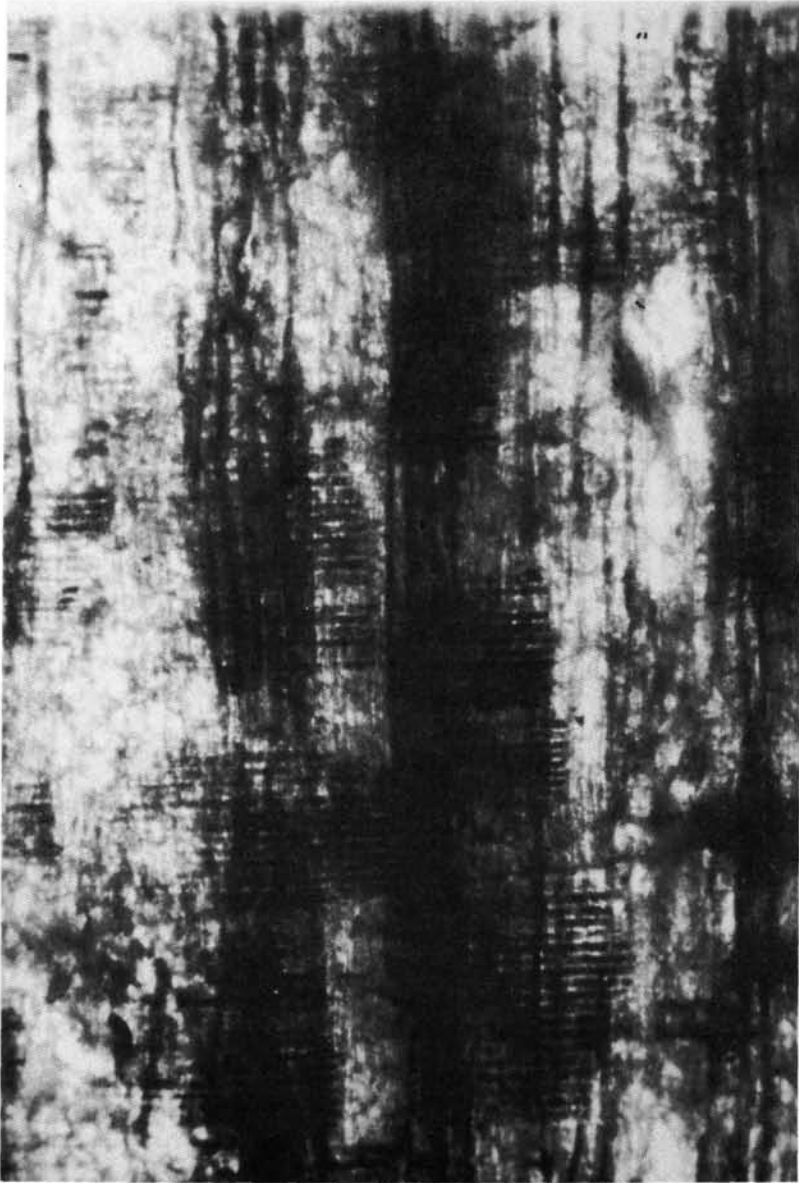

1. kép Részlet a fatest keresztmetszeti csiszolati képéből. A kép bal oldalán a korai pászta három nagy tracheája, a jobb oldalán pedig a kései pászta sűrű farostszövege látható. Keskeny bélsugarak kerülgetik a tracheákat. Jól látszanak az ezekre merőleges tangenciális elrendeződésű hosszparenchymasejtek. x 80.

Fig. 1. Transverse section through a growing ring. Wide vessels, rays and longitudinal parenchyma cells with tangential arranging can be seen. x 80.

A radiális hosszmetseten jól láthatók a radiális sorokba rendezett téglatest alakú, fekvő bélsugársejtek. Üregükben keményítőszemcsék tömege konzerválódott, ettől sötét színűek. A sejtek hosszabbak, mint a kései pászta elemeinek átmérői, de a likacsokba többször beleférnek (2. kép).

Az elemek vastagodási típusai nem minden elemen vizsgálhatók jól. Néhány helyen feltűnik a tracheák gyűrűs, spirális vastagodása is, de a legjellemzőbb a sűrű, finom gödörkézettség. A tracheatagok a hosszmetseteken jól kivehetők. Radiális és tengely irányú kiterjedésük körülbelül azonos, öblösek, kicsit ferde „végfalúak”.

2. kép Részlet a fatest radiális hosszmeteszétéből. A világos sávok tracheák üregei, a közöttük lévő tömött szövet tracheidákból és farostokból áll. Ezekre merőlegesen a fekvő téglalatest alakú sejtekből felépülő bélsugarak. x 40.

Fig. 2. Radial section from the wood. The picture shows wide long tracheas, tracheids and fibers longitudinally and ray cells running radially. x 40.

A megfigyelések arra engednek következtetni, hogy a lelet *Quercus robur* fateste. Összefoglalva erre a legfontosabb érveink a fatest egyértelmű gyűrűs elrendezésű likacsrendszere, az igen széles és a csupán egy-két sejtsor vastagságú bélsugarak, valamint a kései pászta *Quercus roburra* jellemző tömött farostállománya. A tangenciális elrendeződésű hosszparenchymarendszer szintén e fafaj sajátossága.

Irodalom

GREGUSS 1945. = Greguss P.: Természettudományi monográfiák I. A közép-európai lomblevelű fa és cserjefajok meghatározása szövettani alapon. Budapest 1945. 11-38.

GENCSI 1980. = Gencsi L.: Erdészeti növénytan I. Budapest, Mezőgazdasági Kiadó 1980. 177-229.

SÁRKÁNY-SZALAI 1964. = Sárkány S.-Szalai I.: Növényszervezetani gyakorlatok. Budapest, Tankönyvkiadó 1964. 264-267.

Xylem Structure of the Wood Lifted out of Tisza River at the village Tiszabecs

A small fossil wood piece of the huge wood remain lifted out of the Tisza bottom at the village Tiszabecs in 1991 was studied by microscope. The highly silicated fossil was cut by a sharp knife and mounted into Canada balsam. The fixed material was ground down to the thin suitable.

The fossil was identified as a wood of *Quercus robur*. Wide and short vessels were found only in the growth rings formed at the beginning of the growing seasons. Elements formed at the ends of the seasons are mainly fibers with extremely thick walls. There are wide rays of 20-30 cells and rays of only 1-2 cells. Most of the parenchymatic cells run parallel to the axis are arranged tangentially.

Mária PAPP
KLTE Növénytani tanszék
Debrecen, Egyetem tér 1.
H-4010

A magyar Faust-mondák típusai

ERDÉSZ SÁNDOR

A középkorban a fekete mágiáról, varázslatokról, szemfényvesztő bűvészmutatványokról különféle történetek keringtek, melyek Németországban *doktor Faust* (1540 körüli halála után) nevéhez kapcsolódtak. Népkönyvekkel (ponyvákkal) árasztották el a mágiára, titkokra szomjas olvasókat. A fausti ördögös, vérszerződéses történetek irodalmi feldolgozását *Marlowe* és *Klinger* után *Goethe* végezte el; az *Urfaust* 1775-ben, a *Faust* 1882-ben jelent meg.

A Faust-mondák a XVIII. század végén Magyarországon is elterjedtek, elsősorban a nyugat-európai egyetemeken tanuló, majd hazatérő protestáns diákok által. A fausti történetek nálunk *Hatvani István* (1718-1786) debreceni teológiai professzor személyéhez kapcsolódtak. Hatvani tetteiről az első, 13 történetet összefoglaló kéziratos gyűjtemény 1796-ban készült, s ez másolatokban terjedt tovább. A „Töredékek...” című gyűjtemény első ízben magyarul (SZILÁGYI 1872.), majd németül jelent meg (HEINRICH 1886.). „Hatvani, a magyar Faust” irodalmi feldolgozások által igen népszerűvé vált (JÓKAI 1871.). Mindezek után *Imre Lajos* volt, aki a *Hatvani mondakör* létezéséről, anyagáról elsőként készített tanulmányt (IMRE 1893.)

Az újabb kutatások derítették ki azt, hogy a „Töredékek” összeállítója Bányai József „keresztény kálvinista deák” volt (BÁN–JULOW 1964. 47., 233.). *Kazinczy Sámuel* a „Töredékek”-et 1826-ban másolta le; sajnos ezt a legutóbbi időkig is eredeti műnek tekintették. Mivel *Bán és Julow* az eredeti „Töredékek” szövegét valóban teljes terjedelemben közli, dolgozatunkban erre, s nem a rövidített (SOLYMOSSY 1943. 203-207.), illetve egyéb átdolgozott másolatokra hivatkozunk.

A „második magyar Faust” Kolumbán József erdélyi unitárius pap volt (DÖMÖTÖR 1929.), akit újabb „varázslómesterek” követtek: „Kisebbségi helyi jelentőségű varázslómesterekről máshol is maradtak hazai földön emlékezések” (SOLYMOSSY 1943. 207.).

A „magyar Faust-mondák” terminus a néprajztudományban csak a 60-as években kezd tért hódítani. Első ízben *Ortutay Gyula* írt a magyar Faust-mondák kialakulásáról. Számunkra lényeges megállapítása az, hogy a *Hatvani-mondakör*be csupán a „Töredékek” és azok variánsai sorolhatók,

ugyanakkor e mondakör története a *magyar Faust-mondák* szerves részét képezik (ORTUTAY 1968.).

Ferenczi Imre 1972-ben a kárpátaljai Péterfalván gyűjtötte össze Dési fiskális fausti történeteit. Azokat a történeteket, amelyek nem tartoztak a Hatvani-mondakörhöz, a „magyar Faustok” mondakörébe utalta. Tehát Ferenczi volt, aki ezt a jelzőt elsőként írta le *többes számban* (FERENCZI 1982.).

Ezideig igen jelentős magyar Faust-mondaanyag gyűlt össze, melyek zömmel még publikálatlanok. Úgy véljük, elérkezett az ideje annak, hogy a magyar Faust-mondák rendszerezésére kísérletet tegyünk!

A nyugat-európai és a magyar Faust-mondák csak misztikus szemléletükben azonosak, mely szerint a természetfeletti képességgel rendelkező tudósok, akik az ördögökkel valamilyen kapcsolatban állnak, különböző varázslatokat, bűvös dolgokat tudnak előidézni. Alapvető különbség az, hogy egyrészt az egyedüli Faustnak a magyar néphagyományban (Hatvanin kívül) legalább harminc társa van, másrészt a mi Faust-mondáinkba a – magyar néphitből ismert – sámán, táltos, garabonciás, ördöngös kocsis, tudós pásztor stb. alakjához fűződő hiedelem-motívumok is beépülnek.

Még szólnunk kell arról is, hogy a magyar Faustok sorában egyaránt találunk egyetemet végzett tudósokat és írástudatlan „tudományos” embereket. Faust minden magyar társát közös jelzővel egyelőre „tudós ember”-nek nevezük. A *vö.* („vesd össze”) jelzettel egyrészt a hasonló szűzséjű Faust-mondákra, másrészt az adott mondatípusok gyakori összefonódására utalunk. *Párhuzam* jelzettel irodalomtörténeti adatokra, irodalmi feldolgozásokra utalunk. Mivel a Faust-mondák a hiedelem-mondákhoz tartoznak, a Faust-mondatípusok rendszerezésénél figyelembe vettük a Magyar Hiedelemmonda Katalógus (MHK 1980.) munkamódszerét.

I. Szerződés az ördöggel

1. Vérral aláírt szerződés, tragikus (szétdarabolás) befejezéssel

1/1 Az elszegényedett vagy beteg ember szerződést köt az ördöggel, mely szerint az ember meghatározott ideig él. Addig az ördög szolgálja őt, utána az ember szolgálja az ördögöt. Az ember gazdagon él, de a kikötött idő után meghal: az ördögök széjjeltépik.

Változatok: DOBOS 1988. 223., ERDÉSZ 1968. III. 138-141., Boszorkányperekben: KOMÁROMY 1910. 769.

Párhuzam: „Az ördögszekérről” c. regéből: Zombor és boszorkányos dajkája „Szent György éjszakáján, A két istentelen végtére, Hét csepp vérével balkezének, Az ördöggel lép frigykötésre.” Mindketten ördögszekérré válnak (TOMPA 1942. 223-224.); AaTh 407B Az ördögszerető mesetípus VII. b epizódjában: A lány összetalálkozik az ördöggel, aki elhurcolja a szerencsétlent, sziklához veri (MNK 1988. 2. 199., 202.).

1/2 *Hatvani* bűvös könyvéből Füzesi diák elővarázsolja a rablelkeket, de azok (mivel nem tud lehetetlen feladatokat adni) széttépik a testét. *Hatvani* hazatér, összerakja a diák testét és két rablelket parancsol belé. Füzesi lát-szólag életre kel, de csak rövid időre (BÁN-JULOW 1964. 42-45.).

1/3 Midőn *Hatvani* a halálán volt, házán fekete és fehér galamb jelent meg, amelyek viaskodtak egymással. Reggel *Hatvani* ágyát üresen találták. Máig sem tudja senki, hogy *Hatvanit* a jó szellemek vagy az ördögök ragadták-e el (BÁN-JULOW 1964. 46., MADAR 1967. 187.).

2. A hős szétdarabolt testét a segítők összerakják és új életre keltik

2/1 A mesehőst ellenfelei szétdarabolják. A hős utolsó kívánságaként test-részeit zsákba rakják és lovára kötik. Segítői a szétdarabolt testet összerakják és felélesztik. A hős ellenségein bosszút áll.

Változatok: MNK 590+ A győzhetetlen kard (A hőst feldarabolják) mesetípus (MNK 1982. 2. 360-361.); Az „Éj-haj...” című népmesében (AaTh 325) szétdarabolás motívum (SEBESTYÉN (1983. 104-111.).

Párhuzam: Sámán vagy táltos szétdarabolása tudományszerzés céljából (DIÓSZEGI 1958. 86-121.). Tudományszerzés békaszír evésével, a test felaprításával (MHK 1960. 112.). A boszorkány összerakja és felélesztí a darabokra tépett embert (KOMÁROMY 1910. 59., 540-541.). A boszorkány a szétdarabolt tehenet össze tudja rakni és életre tudja keltetni (SCHRAM 1970. I. 459-460.). „A boszorkány, tudós lelkének a másvilágon való széttépése valószínű keresztény tanítások révén került mondáinkba” (BALASSA 1963. 529.).

3. Ördöggel kötött szerződés (megállapodás) felbomlik

3/1 Az embernek (halásznak) egy idegen ember segít munkájában azzal a feltétellel, hogy neki adja azt, amiről házában nem tud. Közben az embernek fia születik. A kikötött idő után az ördög elmegy a fiúért. A fiúnak sikerül megszabadulnia az ördögtől, mivel:

a/ a lehetetlen feladatokat egy leány segítségével el tudja végezni;

b/ a fiú pap lesz, aki a „szentelményeivel” együtt túl nehéz az ördög számára, s így nem tudja őt elvinni;

c/ az ember talál egy idegent (szabadságos katonát), aki megválaszol az ördög kilenc kérdésére, s így a fiút nem viheti el.

Változatok: AaTh 313A, 313C Rózsa és Ibolya mesetípusok első epizódjai (BERZE NAGY 1957. I. 308-330., MNK 1988. 2. 102-106.), AaTh 811 Az ördögnek ígért ember (BERZE NAGY 1957. II. 367-368., MNK 1982. 3. 78.), AaTh 812 Az ördög kilenc kérdése (BERZE NAGY 1957. II. 368-369., MHK 1980. 70.).

3/2 Egy katona (vándorlegény) egyezséget köt az ördöggel, hogy hét évig se nem mosakodhat, se nem fésülködhet. A katona ápolatlan külsővel is elnyeri a legkisebb királykisasszony kezét (a két nagyobbik felakasztja magát), így az egyezés felbomlik.

Változatok: AaTh 361 A medvebőrű (BERZE NAGY 1957. I. 482-483., MNK 1988. 2. 171-172.).

3/3 Apa a fiát ördöghöz (varázslóhoz) adja, hogy mesterséget tanuljon. Az apa úgy kapja vissza a fiát, ha megismeri a többi tanulók között. Az ördög üldözi a tanítványát, de annak – többszöri átváltozással – sikerül megmenekülnie.

Változatok: BERZE NAGY 1957. I. 407-410., MNK 1988. 2. 130-132.

Párhuzam: Bornemissza Péter 1579-ben arról szól, hogy egy diák részegségre adja magát, aranyakért az ördöggel vérrel aláírt szerződést köt. Tettét megbánja, imádkozással megszabadul (BORNEMISSZA 1980. 1034.); *Szenczi Molnár Albertről* 1745-ben írták, hogy: „vérrel tölt írást pénzért.” Néki is sikerült megszabadulnia az ördög hatalmától (TOLNAI 1963. 10-11.).

4. *Amikor az utolsó falevél lehullik*

4/1 Az embert csak akkor viheti el az ördög, ha egy fáról az utolsó levél is lehullik. Az ember:

a/ egy levelet odakötöz;

b/ egy levél odaszárad, s ott van, míg az új ki nem zöldül;

az ember így örökre megszabadul az ördögtől.

Változatok: AaTh 1184 Az utolsó falevél (MNK 1982. 4. 327-331.).

II. Bűvös könyv

1. *A tudós ember bűvös könyvével varázslatokat végez*

1/1 A tudós ember bűvös könyvre tesz szert, melynek lapozgatásával bárhova elrepülhet; jeget, vizet vagy mást varázsolhat.

Változatok: ORTUTAY 1940. 370-371., DÖMÖTÖR 1929. 195.; Boszorkányperekben: Boszorkányok bűvös könyve (KOMÁROMY 1910. 3-5, 24-25.).

Vö.: Látszat árvíz; Látszat jég.

Párhuzam: Garabonciás könyve: Esővarázslás, kocsi bűvös repülése, kincskeresés (MHK 1980. 108-109.); A garabonciás varázslatos könyve lehozza a felhőket az égről és sötétséget idéz elő (BARNA 1989. 626.); Sárkánykígyó kiolvasása a vízből (ERDÉSZ 1984. 129.)

1/2 A bűvös könyv kinyitásakor rablelkek jelennek meg, akik a tudós ember parancsait teljesítik (BÁN-JULOW 1964. 31, 42-45.).

1/3 A tudós festő bűvös kiskönyvével lefesti a királyi palota szobáit, patkányokat varázsol elő. Midőn tűzbe vetik a kiskönyvét, azonnal megszűnik a tudománya (ERDÉSZ 1968. II. 137-140.).

1/4 Mátyás király álruhában kémkedik, de elfogják. Kivégzése előtt a feketekönyvével három ördögöt elővarázsol, akik őt Budára röpítik a szultáni házaspárral együtt (SOLYMOSSY 1943. 198.).

III. Bűvösen repülő emberek és fogatok

1. Emberek bűvös repülése

1/1 A tudós ember (bűvös könyvvel, varázskönyccsel, bűvös lepedővel, vagy ezek nélkül) képes egyedül és másokkal repülni, vagy másokat repíteni a levegőben.

Változatok: DÖMÖTÖR 1929. 194-195., ERDÉSZ 1974. 229., MHK 1980. 111., SOLYMOSSY 1943. 198. – Boszorkányperekben: KOMÁROMY 1910. 60-61., 389. SCHRAM 1970. I. 493., 1970. II. 36., 37., 352., 712., III. 332., ZSUPOS 1989. 236.

Vö.: Messziről hozott ételek és italok.

Párhuzam: Vergilius a varázskönyve segítségével a levegőn keresztül elhozza a szultán leányát, feleségül veszi és megalapítja Nápolyt (HEINRICH 1909. 369.).

2. Bűvös kocsi levegőbe emelkedik

2/1 A tudós ember (kocsis) nagy késéssel indul gazdájával az egyik településről egy távoli városba. Idejében érkeznek, mivel fent a levegőben, a fák tetejét súrolva repültek oda.

Változatok: BÁN–JULOW 1964. 41-42., BANÓ 1947. 241., BARNÁ 1989. 639., ANTAL–DÖMÖTÖR 1961. 88., FERENCZI 1957. 70, 71., Saját gyűjtés, Kállósemjén 1961. JAMNA 190-67. 431-433.

Vö.: Földre rajzolt kocsi megelevenedik.

2/2 A tudós kocsis áthajt a folyón.

Változatok: BARNÁ 1989. 639., DOBOS 1988. 330., DÖMÖTÖR 1961. 83., FERENCZI 1957. 68., 69., 72., MHK 1980. 88., MADAR 1967. 185.

3. Földre rajzolt kocsi megelevenedik

3/1 A tudós ember a földre rajzol egy kocsit, amelyik megelevenedik. Beül és felszáll vele.

Változatok: BÁN–JULOW 1964. 41-42., ERDÉSZ 1974. 229.

Vö.: Bűvös kocsi levegőbe emelkedik.

Párhuzam: Népmesében: A lerajzolt tárgy megelevenedik (NAGY–VÖÖ 1974. 38.).

4. Bűvös táguló szekér

4/1 A tudós legény „a tátos lovát befogta egy hintóba. A hintó olyan jó vót, mentül többen ültek fel rá, annál jobban terjedt szíjjelfele.” Meghíttak egy egész községet, hogy jöjjenek a lakodalomba. Dehát a szekeret annyira szíjjelhúzták, hogy megfért vóna még rajta ezer ember.” A tátos ló a szekérral felrepent a fekete felhőbe és a násznépet a tudós legény udvarán tette le (ERDÉSZ 1968. I. 227.).

Vö.: Bűvösen táguló lakás; Bűvös kocsi levegőbe emelkedik.

IV. Multság, lakodalom varázslattal

1. Boszorkánymultság, látszat lakodalom

1/1 Egy vagy több személy éjszakai multság (lakodalom) részese lesz. Fényűzően berendezett épületben előkelő urak és kisasszonyok táncolnak, aranytányérból esznek, aranyserlegből isznak. Kakaskukorékoláskor a varázslat megszűnik. Kiderül, hogy: csónak volt a táncosnő, kutya a menyasszony, macska körme a kanál, lókoponya az aranyos tál, lótrágya a töltöttkáposzta stb.

Változatok: BALASSA 1963. 167., 455., DOBOS 1988. 323., 408., ERDÉSZ 1968. II. 502-519., III. 274-287., 455-459., *Mészáros E.* gyűjtése, Pácin, 1962. HOMNA, ORTUTAY 1935. 41. sz., MHK 1980. 35., 80.

Párhuzam: Boszorkányok éjszakai tánca és szertartásai (BN 814+): BERZE NAGY 1957. II. 370.; Faust Mefisztóval boszorkányszombaton vesz részt, ahol van „tánc, dal, beszéd, kotyvasztás, ölelés”, ahol Mefisztó a legszebb nő helyett száraz karót ölel át (GOETHE 1964. 147., 269.). Boszorkányok gyűlése vagy multságja: KOMÁROMY 1910. 475-477., 576., 579., 635.

2. Emberek fenekükön csúsznak haza

2/1 A tudós ember vendégséget rendez. A multság végén fiákereket rendel. A vendégek mégis a fenekükön csúsznak haza úgy, hogy nem marad rajtuk nadrág.

Változatok: MADAR 1967. 185-187.; Saját gyűjtés, Kállósemjén, 1961. JAMNA 109-67.15.

Vö.: Messziről bűvösen hozott ételek és italok (multságához).

3. Bűvösen táguló lakás

3/1 A tudós ember szerény lakásában fogadást rendez. A vendégek érkezésekor a kis üres szoba fokozatosan teremmé tágul. A vendégek jól érezték magukat, mert ehtettek, ihattak, táncolhattak eleget, sőt a tudós házigazda a vendégek „hazaszállításáról” is gondoskodott.

Változatok: BÁN-JULOW 1964. 53., ERDÉSZ 1968. I. 487-496., Saját gyűjtés, Kállósemjén, 1961. JAMNA 190-67. 11-12.

4. Vendégek a fa tetején

4/1 A tudós pap vendégeket hív. Éjfél körül haza akarnak menni, de a pap nem engedi el őket. A vendégek hajnalban egy fa tetején találják magukat, ahol terített asztal mellett székeken ülnek (MADAR 1967. 182-185.).

V. Ételek és italok varázslása

1. Messziről bűvösen hozott ételek és italok

1/1 A tudós (tanult) ember fogadást (névestét) rendez. A vendégek terített asztalokhoz ülnek, majd esznek-isznak, táncolnak; mindenki jól érzi magát.

Utóbb kiderül, hogy a szultán (király) asztaláról aznap este minden enni- és innivaló eltűnt.

Változatok: BÁN–JULOW 1964. 33-34., Saját gyűjtés, Kállósemjén, 1961. JAMNA 109-67. 21-22.

Párhuzam: *Bornemissza Péter* 1759-ben azzal vádolja Rudolf császárt, hogy: „Vendégeket oly étkekkel tartottak, kiket az ördögökkel hoztattak sok fedelmek asztaláról messziünnen. És azok tálaltak is szolgálk képébe.” (BOR-NEMISSZA 1980. 1023.).

Megjegyzés: E Faust-mondatípus esetében a „tanult” és „tanulatlan” magyar Faustok között némi különbség mutatkozik, mivel – nagy távolságból – nem azonos módon hozzák elő az ételeket és italokat. Míg a tudós Faustok segítőikkel (rab lelkekkel, ördögökkel) hozatják elő az ünnepi vacsorát az uralkodók palotájából, addig az egyszerű Faustok ezeket az ételeket és italokat érezhetően nem lopják (elvarázsolják), hanem megvásárolják.

1/2 A tudós (falusi) ember pillanatok alatt messziről hoz ételt és italt.

Változatok: DOBOS 1988. 233., POLNER 1980.30., 31., 34.

2. Terített asztal, pillanatok alatt

2/1 Kolumbánt és három diáktársát Veronában meghívják ebédre. „Az üres asztalra hirtelen abrosz került, majd tányérok, ételek varázsolódtak oda.” (DÖMÖTÖR 1929. 194-195.)

2/2 Egy hadifogoly a hegyen muzsikál, pincébe vezeti társait. Terített asztal jelenik meg (MHK 1980. 118.).

2/3 A tudós molnár a malomgarátból kész tésztát varázsol elő (VAJKAI 1947. 63.).

3. Látszat gyümölcsök

3/1 A tudós ember (gyakran a látszat árvíz előidézése előtt vagy után) pillanatok alatt dinnyét, almát, körtét, uborkát futtat a falra. Az, aki e gyümölcsöket le akarja szakítani, a mellette ülő (általában a férje) orrát, fülét, „szerszámját” ráncigálja.

Változatok: BÁLINT 1930. 49., BÁN–JULOW 1964. 34., *Diószegi Vilmos* gyűjtése, Szeremle, 1952. EA 3053. 38.; ANTAL–DÖMÖTÖR 1961. 83., MOLNÁR 1943. 70.; *Nemesik Pál* gyűjtése, Borsodnádásd, 1959. HOMNA 618., MADAR 1967. 186., POLNER 1984. 91., 93., 94., 95-96., 96-97.

3/2 A tudós ember az öklét az asztalra teszi, amiből indák futnak és dinnye nő. Egy ember levágja a dinnyét, s a tudós ember hüvelykujjából folyik a vér (BÁLINT 1975. 592-593.).

3/3 A tudós ember télen dinnyét „folyaszt” a falra. Egy ember belevágja a bicskáját, a dinnyéből kutyafos folyik (HANKÓCZI 1989. 116.).

Párhuzam: „Télen, szobában, érlel dinnyét Csiklándni a vendégek ínyét,” (ARANY 1974. 141.); „Szellemszépségek jönnek, lugasok keletkeznek telve fürttel, a tóban szárnyasok (GOETHE 1964. 82.).

4. Bor csapolása varázslattal

4/1 A tudós ember a kapu sarkából vagy szőlőtőkéből bort (pálinkát) fakaszt, amiből a jelenlévők kedvükre ihatnak.

Változatok: IPOLYI 1971. 242., MAILAND 1905. 376.; Boszorkányperekben: SCHRAM 1970. II. 514, 518.

Vö.: Tej fejése kútágasból, szekérből.

Párhuzam: Faust Lipcsében, *Auerbach* pincéjében lyukakat fúr az asztalba, amelyekből más-más bor folyik (GOETHE 1964. 81-82.). „S az asztallábból, mint varázslás, Csapon dől a tokaji mászás” (ARANY 1974. 141.).

5. *Tej fejése kútágasból, szekérből*

5/1 Gazdálkodó vagy vásáros emberek felpakolnak szekereikre és mennek Budapestre. Útközben egy legelő mellett megpihennek. A tudós szekeresgazda a bicskáját a csordakút ágosába (szekérlőcsbe, nyújtó végébe) vágja, ahonnan annyi tej folyik, hogy abból mindenki jóllakhatott. – Boszorkányperekben: Tej fejése kötélből, fába fúrt lyukból, kapufélfából.

Változatok: POLNER 1984. 57-58., SCHRAM 1970. I. 152., 471., II. 538., 711.

Vö.: Bor csapolása varázslattal.

5/2 Az előbbi folytatása: A tehenek bögték. Előjött a gulyás (csordás), lelökte a szűrét (subáját) és azt ütötte-verte a botjával. A szekeresek mind jajgattak. A tudós gulyás kioktatja őket, hogy máskor kérjenek, de ne lopjanak.

Változatok: BÁLINT 1975. 612-613., POLNER 1984. 59-60.

Párhuzamok: A boszorkány kapufélfát (ostor nyelet, törülközőt) fej meg (MHK 1980. 69-70.); Tudós pásztorok vetélkedése (MHK 1980. 86.); *Diószegi K. István* 1679-ben megjelent prédikációskönyvéből: „Bűjös-bájolók, akik ... az ágast fejik” (DÖMÖTÖR 1982. 112.).

VI. Munkavégzés varázslattal

1. *Munkavégzés ördögök segítségével*

1/1 A tudós kocsisra bízott lovak mindig szépek és tiszták. Meglesik: éjszakánként kis emberkék (pirossapkás törpék, ördögök, boszorkányok) végzik el a munkát, vagy a tisztító szerszámok (csutak, kefe, vakaró stb.) önmaguktól dolgoznak.

Változatok: ANTAL–DÖMÖTÖR 1961. 83., FERENCZI 1957. 73., 74., MHK 1980. 89., MADAR 1967. 197-198.

1/2 A tudós molnárnak „ördöge volt”, aki dolgozott helyette (VAJKAI 1947. 63.).

1/3 A tudós gazda felvállalja a cséplést, de nem csinál semmit, csak a fa alatt alszik. Az utolsó éjszaka megjelennek a tudós ember „cimboraí” (ördögök), akik pillanatok alatt learatják a búzát. Másnap reggel a tudós gazda – „nagy csudálkozásra”, de jogosan – jelentkezett a béréért (MOLNÁR 1943. 71.).

1/4 A tudós tanító karbatett kézzel ült az asztalnál. A toll magától írt a tanító úr helyett (RATKÓ 1987. 138.).

1/5 Kurai, a tudós ember szántotta a kertjét. Az eke ment, a földet fordította és fogasolta, de ló nem volt (POLNER 1984. 98.).

2. Munkavégzés alvilági lóval

2/1 A tudós legény nem dolgozik, mégis meggazdagszik, ugyanis az alvilágból (Böngyörországból) ajándéku kapott lova minden munkát elvégez: kevés vetőmagot használ, mégis sok termést takarít be. Egy ízben a lovával kételkedő apósa padlását tengerivel úgy telerakítja, hogy az leszakad (ERDÉSZ 1968. I. 204-229.).

3. Látszat festés

3/1 Egy öreg tudós ember elvállalja a király palotájának festését, a munkához egy vagy két segédet fogad. Míg az öreg a kocsmában iszogot, addig a segédek befejezik a maguk részét. Végül az öreg előjön és pillanatok alatt elkészül a reá eső munkával. Látszat festése másnapra eltűnik, vagy a Faustmonda népmesei fordulattal folytatódik.

Változatok: ERDÉSZ 1963. 5-8., ERDÉSZ 1968. II. 137-140.

Párhuzam: A szoba falára festett Tündérszép Ilona megkeresése: AaTh 513A., MNK 1988. 2. 82.

VII. Látszat állatok

1. Látszat lovak, szalmazsákokból

1/1 Czifra Jancsi, a tudós kocsis kitöm négy szalmazsákot, ezeket lovakká varázsolja és eladja a grófnak. Amikor felmondanak neki, a négy ló helyén négy szalmazsák marad (BALASSA 1963. 109.).

1/2 A gróf kocsisa este a szalmazsákot felnyergelte, s az paripává változott. A kocsis hajnalig ezen lovagolt a levegőben (BALASSA 1963. 351.).

1/3 A báró felmondott Köcsön Péternek, a tudós kocsisnak. A lovai megdöglöttek. „Felboncolták a lovakat, akkor látták, hogy nem igazi lovak, hanem szalmazsákból kitömött bábok” (LUBY 1943. 181.).

Párhuzam: Jókai, a tudós ember csúfságot tett a királlyal szemben, ezért ötven botot rendelt nekik. Jókai helyett egy szalmazsákot kínoztak a policok (Saját gyűjtés, Kállósemjén, 1961. JAMNA 109-67. 23.).

2. Látszat disznók, szalmacsutakból

2/1 A tudós ember egyedül vagy másodmagával vásárra megy. Útközben szalmakazlat talál. Ott szalmacsutakokat készítenek, amiket a tudós ember kövér disznókká varázsol. A disznókat eladják a kereskedőknek. A tudós ember kiköti, hogy a disznókat vízre ne hajtsák, mert akkor nem felel értük. Midőn a kereskedők haza akarják hajtani a disznókat, azok beleszaladnak a vízbe és szalmacsutakokká változnak vissza.

Változatok: DÖMÖTÖR 1929. 196., FERENCZI 1982. 2., MHK 1980. 116., ORTUTAY 1940. 373-374., Saját gyűjtés, Kállósemjén, 1961. JAMNA 190-67. 11-12.

2/2 A kereskedők felelősségre vonják a tudós embert a látszat disznók eladása miatt. Igéri, hogy a pénzt, amit a csizmájában rejtett el, visszaadja. Azonban a kereskedők a csizmával együtt (látszólag) tőből kirángatják a tudós

ember lábát is; a „vér” mindent elborít. A kereskedők elmenekülnek, pénzüik nélkül.

Változatok: DÖMÖTÖR 1929. 196., FERENCZI 1982. 2., MHK 1980. 116., Saját gyűjtés, Kállósemyén, 1961. JAMNA 190-67. 11-12.

3. Egyéb látszat állatok

3/1 Tudós asszony a templomból kijövő nép közé foglyokat és fácánokat ereszt. Elhiteti, hogy csak az a nő tudja megfogni, amelyik felfogja a ruháját. A varázslat elmúlik, a nők szégyenben maradnak (ERDÉSZ 1968. III. 475.).

3/2 Tudós ember a kútba látszat kígyókat varázsol. A vízholdó lány megijed a kígyóktól, visít; az emberek segítségére sietnek. A kígyók kijönnek a kútból. Az emberek menekülnek, hátukat látszatra a kígyók ütik; valójában a tudós ember üti őket szíjostorral. A mutatvány elmúlik (BÁLINT 1975. 591-592.).

3/3 A tudós vadász lelő egy nyulat és egy szomszéd falubeli embernek ajándékozza. Az ember hazaviszi, de odahaza lóganéjt szed ki tarisznyájából (DÖMÖTÖR 1961. 84.).

3/4 A tudós vadász nyulat varázsol a vadászoknak, amiket senki sem tud lelőni (MHK 1980. 115.).

Változatok: BÁLINT 1975. 591-592., ANTAL-DÖMÖTÖR 1961. 84., ERDÉSZ 1968. III. 471-476.

Párhuzam: „Hogy a szoba kígyókkal teli lássék.” (RELKOVITS 1912. 367.).

VIII. Látszat tárgyak

1. Látszat lábbelik

1/1 A tudós suszter sohasem dolgozott, de minden vásárra nagy sátrát varázsol, ahol tizenkét szolgálóval árulta a cipőket és csizmákat. Azonban a lábbelik semmivé váltak amikor a vevők elhagyták a vásár területét. Később a csendőrök elfogják a susztert, de helyette egy nagy kutyát vittek be az órsre (ERDÉSZ 1968. III. 459-471.).

2. Látszat vonat

2/1 Cseuz János, a tudós gazda napszámosokat foglalkoztatott. Egyik szombaton kifizette őket. Egy távolabb lakó napszámossal elhiteti, hogy időközben megépült a vasút, így ő vonattal is hazamehet! Csakugyan, jön a látszat vonat és megáll a kocsmá előtt. A napszámos felszáll, leül egy székre; a vonat ismét dudál, fújja a gőzt és elindul. A vonat zakatolva elmegy. Ezután az „utazó” napszámos a kocsmá előtti árokban kötésig ült a vízben (BÁLINT 1975. 590-591.).

IX. Természeti jelenségek előidézése

1. Látszat árvíz

1/1 A tudós ember felkérésre (tréfából vagy más okból) árvizet fakaszt. Midőn a víz emelkedik, az asszonyok felemelik a szoknyájukat; mások asztalra, kemencére állnak, vagy úszva próbálnak menekülni. A varázslat helyén később a víznek nyoma sincs; az asszonyok szégyenben maradnak, a vízbe ugrók megütik magukat.

Változatok: BÁLINT 1930. 49., BÁLINT 1975. 701., BÁN-JULOW 1964. 40-41., BELLOSITS 1900. 355., BOSNYÁK 1984. 339., *Diószegi V.* gyűjtése, Mezőkövesd, 1951. HOMNA; *Diószegi V.* gyűjtése, Szeremle, 1952. EA 3053. 38.; DOBOS 1988. 329. DÖMÖTÖR 1929. 196., DÖMÖTÖR 1961. 83., FERENCZI 1982. 2., HANKÓCZI 1989. 116. *Lajos Á.* gyűjtése, Dédes, 1965. HOMNA 1484.; MHK 1980. 114., MOLNÁR 1943. 70., *Nemesik P.* gyűjtése, Borsodnádásd, 1959. HOMNA 618., MADAR 1967. 186., POLNER 1984. 90., 91., 92., 95., Saját gyűjtés, Kállósején, 1961. JAMNA 190-67. 11-12., VAJKAI 1947. 63.

Párhuzam: *Sába királynő látogatása Salamon királynál* című példabeszédből: „Midőn Salamon palotájába vóna a királyné, jól felemelé szoknyáját, azt ítélvén, hogy vizen kellene által-menni, maga csak üveg pádimentomon jár vala.” Salamon e fausti *látszat árvíz* előidézésével meggyőződhetett arról, hogy a királynőnek nem ördögi lúdlába van (PÁZMÁNY 1894. I, 568.). „Most látszat árvíz kell nekünk.” „Csapatostul szalad a remegő nép, vízbe fúlástól mentve bőrét, szívják szilárd föld szabad levegőjét, s úszótempókkal futnak el a dőrék.” (GOETHE 1964. 363.).

2. Látszat köd

2/1 *Köddel takart nász:* Az új pár a nászát az udvaron tartja meg, mivel a tudós asszony ködöt ereszt a világra (ERDÉSZ 1968. III. 279.).

Vö.: *A ködöt árvíznek nézik.* A jól beborozott rátóti vásárosok hazafelé menet a hajnali ködöt árvíznek nézték. Nekivetkőztek, hogy átússzanak rajta (*Kovács Ágnes* kéziratos mesekatalógusa 1299*).

A megúszott len (AaTh 1290). A rátótiak a ködnek nézett lent (hajdinát, kölest) átússzák (BERZE NAGY 1957. II. 484., KOVÁCS 1966. 92-93.).

Ködtolók (AaTh 1349K*). A páliak vásárra menet a ködöt árvíznek nézték. Bízatták egymást, hogy düljenek neki, mert csak térdig ér. ; „Neki dűnek, mint a zacsalagyiak a ködnek!” Aratás idején köd ereszkedett, s hogy kárt ne tegyen a gabonában, a bíró kirendelte az egész falut ködöt tolni (BERZE NAGY 1957. II. 484.).

Párhuzam: „De most a vízre köd lebeg, s a csodaszép jelenetet sűrű fátylával elragadja” (GOETHE 1964. 243.). „Villámok hasítottak át a fekete felhőkön és Indrának, a mennydörgő istennek atyai szeretete homály védelmező körébe burkolta fiát, Ardzsunát” (BAKTAY 1960. 421.). Héra: „Térjünk hát oda hálni, ha már úgy vágyol a nászra.” Zeusz: „Ne félj te sem istentől, sem

földi lakótól, hogy meglát, oly arany felhőt borítok körübed én, és azon át nem lát minket még Éliosz sem” (HOMEROSZ 1960. 250.).

3. Látszat jég

3/1 Kolumbán, a tudós pap a nép kérésére a bűvös könyve olvasásával befagyasztja egy gazda kútját. A legények nagy köveket löktek rá, de a jeget nem tudták összetörni. A gazda kérésére a pap újra olvas a könyvből. A jég eltűnt, de annyira ömlött a kútból a víz, hogy a kerteket elöntötte. Nem kérték többet a tudós paptól, hogy varázslatot csináljon (DÖMÖTÖR 1929. 195.).

3/2 Batári, a tudós ember nyári időben fogadott egy úrral, hogy a Tisza be van fagyva. A vizen oda-vissza korcsolyázott, így megnyerte a fogadást (ERDÉSZ 1968. III. 485-487.).

Párhuzam: A boszorkány száraz lábbal kél át a vizen (KOMÁROMY 1910. 9.).

Vö.: „Az ecceri gulyásgyerek”, aki szentéletű volt, száraz lábbal ment át a folyón (*Makra Sándor* gyűjtése, Tiszalök, 1952., AaTh 827 Az árkot ugráló fiú, MNK 1982. 3. 84-85.).

4. Látszat kanális

4/1 Urszuly, a geszterédi tudós pásztor odahaza mulatságot rendezett. Vendégei idő előtt haza akartak menni. Azonban egy vízzel telt kanális keletkezett előttük. „Ne menjetek haza, mert úgyse tudtok a kanálison keresztül-menni!” A vendégek visszafordultak, reggelig mulattak, azután hazamehettek (RATKÓ 1987. 163.).

* * *

E dolgozatban a magyar Faust-mondákat kilenc típuscsoportba, összesen 30 típusba soroltam. Ismétlem, hogy ezt a dolgozatot csupán előmunkálatnak tartom, hiszen minden bizonnyal még nagyszámú Faust-monda lappang a különböző adattárakban, kevésbé lapozgatott folyóiratokban.

Jelen alkalommal nem tartottam szükségesnek azt, hogy a Faust-mondák kutatásának helyzetéről vagy a magyar Faustokról bővebben írjak, mivel e témákkal külön dolgozatokban foglalkoztam. Bízom abban, hogy e dolgozat hozzájárul ahhoz, hogy egyrészt a néprajzkutatók érdeklődését felkeltse a magyar Faust-mondák iránt, másrészt a magyar Faust-mondák helyet kapnak az MHK második, bővített kiadásában.

Irodalom

- AaTh* = Aarne, A.–Thompson, S.: The Types of the Folktale. *FFC* 184. Helsinki 1961.
- ANTAL–DÖMÖTÖR** 1961. = Antal, K.–Dömötör, Á.: Emlékek, hagyományok. *Abádszalók földje, népe, kultúrája* (A Damjanich János Múzeum Közleményei V–VII.). Szolnok 1961. 73–96.
- ARANY** 1974. = Arany, J.: Hatvani (1855). *Arany János balladái*. Budapest 1974. 141–146.
- BAKTAY** 1960. = Baktay, E.: Rámájana és Mahábhárata. Budapest 1960.
- BALASSA** 1963. = Balassa, I.: Karcsai mondák. *UMNGy* XI. Budapest 1963.
- BÁLINT** 1930. = Bálint, S.: Szeged-vidéki babonás történetek. *Ethn.* XLI. 1930. 48–50.
- BÁN–JULOW** 1964. = Bán, I.–Julow, V.: Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában. Budapest 1964.
- BANÓ** 1947. = Banó I.: Babonás történetek a Tolna megyei Döbröközből. *Ethn.* LVIII. 1947. 239–242.
- BARNA** 1989. = Barna, G.: Fejezetek a palóc néphitből. = *PALÓCOK IV. Rítus és folklór* (Szerk.: Bakó, F.). Eger 1989. 595–677.
- BELLOSITS** 1900. = Bellosits, B.: Régi babonák. *Ethn.* XI. 1900. 355–357.
- BERZE NAGY** 1957. = Berze Nagy, J.: Magyar népmesetípusok I–II. Pécs 1957.
- BORNEMISSZA** 1980. = Ördögi kisírtetekről. *Heltai Gáspár és Bornemissza Péter művei (Magyar Remekírók)*. Budapest 1980. 975–1122.
- BOSNYÁK** 1984. = Bosnyák, S.: Alpár néphite Kádár Lajos emlékeiben. Adatok az alföldi magyarság néphitéhez I. *Cumania* 8. Kecskemét 1984. 323–358.
- DIÓSZEGI** 1958. = Diószegi, V.: A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben. Budapest 1958.
- DOBOS** 1988. = Dobos, I.: Bodrogeresztúri mesék és mondák. *UMNGy* XXII. Budapest 1988.
- DÖMÖTÖR** 1929. = Dömötör, S.: A keményfalvi pap. *Ethn.* XL. 1929. 194–197.
- DÖMÖTÖR** 1982. = Dömötör, T.: A magyar nép hiedelemvilága. Budapest 1982.
- ERDÉSZ** 1963. = Erdész, S.: Az öreg festő. *A nyírbátori Báthori István Múzeum Füzetei*. Nyírbátor 1963.
- ERDÉSZ** 1968. = Erdész, S.: Ámi Lajos meséi I–III. *UMNGy* XIII–XV. Budapest 1968.
- ERDÉSZ** 1974. = Erdész, S.: Nyírség. Budapest 1974.
- ERDÉSZ** 1984. = Erdész, S.: Kigyókultusz a magyar néphagyományban. *Studia Folkloristica et Ethnographica* 12. Debrecen 1984.
- FERENCZI** 1957. = Ferenczi, I.: Az ördögös kocsis alakjának néhány kérdése. *Ethn.* LXVIII. 1957. 56–86.
- FERENCZI** 1982. = Ferenczi, I.: Tiszaháti és felső-tiszai néphit és népszokások. *Néprajzi dolgozatok* 41. Szeged 1982.

- GOETHE 1964.** = Goethe, J. W.: Faust. Budapest 1964.
- HANKÓCZI 1989.** = Hankóczi, Gy.: „Ördögségöt tudok...” Az alföldi dudások (hiedelem)történeteihöz. *NyJAMÉ XXIV-XXVI*. 1981/1983. (1989) 111-118.
- HEINRICH 1909.** = Heinrich, G.: Faust az ó-korban. *Budapesti Szemle* 1909. 359-373.
- HOMÉROSZ 1960** = Odüsszeia, Homéroszi költemények. (Ford.: Devecseri, G.) Budapest 1960.
- HOMNA** = Herman Ottó Múzeum Néprajzi Adattára. Miskolc
- IMRE 1893.** = Imre, L.: A magyar Faust. *Erdélyi Múzeum* 10. Budapest 1893. 158-174., 236-253.
- IPOLYI 1971.** = Ipolyi, A.: Magyar Mythológia (válogatás). *Az ősi magyar hitvilág*. (Szerk.: Diószegi, V.) Budapest 1971. 141-265.
- JAMNA** = Jósa András Múzeum Néprajzi Adattára. Nyíregyháza.
- JÓKAI 1871.** = Jókai, M.: A magyar Faust. Népmonda Hatvani István debreceni professzorról. *A Kisfaludy Társaság Évtapjai. Új folyam* 6. Budapest 1871.
- KOMÁROMY 1910.** = Komáromy, A.: Magyarországi boszorkányperek oklevéltára. Budapest 1910.
- KOVÁCS 1966.** = Kovács, Á.: A rátótiádák típusmutatója. *A Magyar Népmesekatalógus Füzetek* 3. Budapest 1966.
- LUBY 1943.** = Luby, M.: Fogyó legelőkön. Budapest 1943.
- MADAR 1967.** = P. Madar, I.: Sárretudvari hiedelmek. *Néprajzi Közlemények XII*. 1967. 1-2. sz. 23-225.
- MAILAND 1905.** = Mailand, O.: Székelyföldi gyűjtés. *MNGy VII*. Budapest 1905.
- MHK 1980.** = Magyar Hiedelemmonda Katalógus. *Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához* 6. Budapest 1980.
- MNGy** = Magyar Népköltési Gyűjtemény
- MNK** = Magyar Népmesekatalógus 1-10. (Szerk.: Kovács, Á.) Budapest
- MOLNÁR 1943.** = Molnár, J.: Adalékok az alföldi magyar nép hiedelemvilágához. *Ethn.* LIV. 1943. 64-74.
- NAGY-VÖÖ 1974.** = Nagy, O.-Vöö. G.: A mesemondó Jakab István. Bukarest 1974.
- ORTUTAY 1935.** = Ortutay, Gy.: Nyíri és rétközi paraszttmesék. Gyoma 1935.
- ORTUTAY 1940.** = Ortutay, Gy.: Fedics Mihály mesél. *ÚMNGy I*. Budapest 1940.
- ORTUTAY 1968.** = Ortutay, Gy.: Die Faustsage in Ungarn. *Volksüberlieferung*. Göttingen 1968. 267-274.
- PÁZMÁNY 1894.** = Pázmány Péter összes művei I. Budapest 1894.
- POLNER 1980.** = Polner, Z.: A Teknyőkaparó. *Csongrád megyei könyvtári füzetek* 13. Szeged 1980.
- POLNER 1984.** = Polner, Z.: Ördögösök. *Csongrád megyei könyvtári füzetek* 15. Szeged 1984.
- RATKÓ 1987.** = Ratkó, L.: Mesék, mondák Biriből. *Jósa András Múzeum Kiadványai* 24. Nyíregyháza 1987.
- RELKOVITS 1912.** = Relkovits, N.: Hogy a szoba kígyókkal teli lássék. *Ethn.* XXIII. 1912. 367.

- SCHRAM 1970, 1983.** = Schram, F.: Magyarországi boszorkánypercek 1529-1768 I-III. Budapest 1970, 1983.
- SEBESTYÉN 1983.** = Sebestyén, Á.: Bukovinai székely népmesék III. Szekszárd 1983.
- SOLYMOSSY 1943.** = Solymossy, S.: Monda. *A Magyarság Néprajza* III. (Harmadik kiadás.) Budapest 1936. 160-225.
- SZILÁGYI 1872.** = Szilágyi, I.: Hatvani mondája. *Vasárnapi Újság*. Budapest 1872. 13-15. sz.
- TOLNAI 1963.** = Tolnai, G.: Zur Geschichte der Faust-Sage in Ungarn. Gesang des Albert Molnár. *Acta Litteraria* 6. 1963. 3-19.
- TOMPA 1942.** = Tompa, M.: Az ördögszekérről. *Tompa Mihály összes versei*. Budapest 1942. 223-224.
- ÚMNGy** = Új Magyar Népköltési Gyűjtemény
- VAJKAI 1947.** = Vajkai, A.: Az ördögös molnárlegény. *Ethn.* LVIII. 1947. 55-69.
- ZSUPOS 1989.** = Zsupos, Z.: Egy 1676-os rozsnyói boszorkányper. *NyJAMÉ* XXIV-XXVI. 1981-1983. (1989.) 231-238.

Die Typen der ungarischen Faust-Legenden

István Hatvani (1718-1786) war ein angesehener Professor, der an der Reformierten Theologischen Fakultät zu Debrecen lehrte. Nach seinem Tode begannen die Studenten, eigenartige Geschichten über ihn zu erzählen und zu schreiben. Diesen Sagen zufolge hatte Hatvani mit dem Teufel einen Pakt geschlossen; er besaß ein Zauberbuch, aus dem er Hilfsgeister herborzauberte; in den Staub der Straße zeichnete er eine Kutsche, die er bestieg und sich mit ihr in die Lüfte erhob; gleich wo, konnte er Hochwasser bewirken, Obst herbeizaubern usw. Zum Ende des 19. Jahrhunderts bereits wurde er nur noch als „Hatvani, der ungarische Faust“ erwähnt.

In den vergangenen Jahrzehnten stellte es sich heraus, daß Doktor Faust in Ungarn mehr als 30 Gefährten hat, bei denen es sich zum Teil um gelehrte Leute, zum Teil aber um ungebildete „Dorfweise“ handelt. Gleichzeitig konnte man vom immer mehr Faust-Sagen erfahren. Der Autor unternimmt in dieser Arbeit den Versuch, die ungarischen Faust-Legenden zu systematisieren, und zwar nach folgenden Gesichtspunkten:

- I. PAKT MIT DEM TEUFEL. 1. Mit Blut unterzeichneter Pakt, tragisches Ende (Zerstückelung). 2. Der zerstückelte Körper des Helden wird von den Gehilfen zusammengesetzt und wieder zum Leben erweckt. 3. Der Pakt (die Vereinbarung) mit dem Teufel wird gelöst. 4. Wenn das letzte Blatt von Baume fällt.
- II. ZAUBERBUCH. 1. Der gelehrte Mann vollbringt mit dem Zauberbuch Zauberstücke.
- III. DURCH ZAUBER FLIEGENDE MENSCHEN UND KUTSCHEN. 1. Zauberflug von Menschen. 2. Zauberkutsche erhebt sich in die Lüfte. 3. Ein auf die Erde gezeichneter Wagen nimmt Gestalt an.
- IV. VERGNÜGEN, HOCHZEIT MIT ZAUBER. 1. Hexenvergnügen, Scheinhochzeit. 2. Menschen rutschen auf ihrem Hintern nach Hause. 3. Illusorische Ausdehnung der Wohnung. 4. Gäste in der Baumkrone.
- V. SPEISE- UND TRANKZAUBER. 1. Durch Zauber von weit hergeholt Speisen und Getränke. 2. Blitzschnell gedeckter Tisch. 3. Scheinobst. 4. Weinzapfen durch Zauber. 5. Aus Brunnen oder Wagen fließende Milch.
- VI. ARBEITSVERRICHTUNG MIT ZAUBER. 1. Arbeitsverrichtung mit Hilfe von Teufeln. 2. Arbeitsverrichtung mit Pferd aus der Unterwelt. 3. Scheinmalen.
- VII. SCHEINTIERE. 1. Scheinpferde, aus Strohsäcken verwandelt. 2. Scheinschweine, aus Strohbesen verwandelt. 3. Sonstige Scheintiere.

VIII. SCHEINGEGENSTÄNDE. 1. Scheinbares Schuhwerk. 2. Scheinbarer Zug.

IX. HERVORRUFEN VON NATURERSCHEINUNGEN. 1. Scheinbares Hochwasser. 2. Scheinnebel (von Nebel verborgene Hochzeit). 3. Scheineis. 4. Scheinkanal.

Mit dieser Arbeit möchte der Autor die Aufmerksamkeit der Folkloristen und aller Interessenten auf die wunderbaren ungarischen Faust-Legenden lenken. Gleichzeitig vertraut er darauf, daß die Typen der ungarischen Faust-Legenden in der zweiten Auflage des Katalogs Ungarischer Sagen bereits ihren Platz finden werden.

Sándor ERDÉSZ
Sóstói Múzeumfalu
Sóstógyógyfürdő
Pf. 1. H-4431

A téli ünnepkör jeles napjai egy nyírségi faluban

RATKÓ LUJZA

A ma emberének homogén, felgyorsult idejével szemben a tradicionális közösségben élő ember nyugodt életritmusát a dolgos hétköznapok és az ezekből kiemelkedő *jeles napok* szabályos, periodikusan visszatérő váltakozása strukturálta: — a nagy egyházi ünnepek, amelyek során megtisztult és díszbe öltözött test és lélek, átítatódott Isten igéjével, és feltöltődve új erőt merített az elkövetkező időszakra, — a mágikus jelentőségű jeles napok, amelyeken a különböző rítusok és mágikus praktikák révén kapcsolatot teremthetett a természetfeletti világ segítő és ártó erőivel, biztosíthatta családjá és jószágai számára az egészséget, szerencsét, termékenységet, elűzhette a rosszat, és beleláthatott a jövőbe, — végezetül azok az egyszerű jeles napok, amelyek az ősök évszázados megfigyeléseit, tapasztalatait közvetítették számára a természetre, időjárásra vonatkozóan. A tradicionális ember alkalmazkodott a természet törvényeihez, életével követte annak ritmusát, harmóniában élt a természettel és a természetfelettivel egyaránt. Ismerte helyét a világban, tudta, mi a dolga, s ez otthonosság-érzést, biztonságot nyújtott neki: otthon volt saját világában. Ez a hajdani világszemlélet, életmód sejlik föl egy közép-nyírségi kis falu, a cca. 1700 lakosú, többségében görög katolikus vallású Biri jeles napi szokás- és hiedelemanyagából is. Az anyag leírása 1982-ben, a gyűjtés lezárásának évében született. Ekkorra a század első felében még eleven, szerves tradíciók elsorvadtak, széttöredeztek, nagy részük csupán az idősebbek emlékezetében élt tovább annak a fokozatos szemlélet- és életmódváltásnak a következtében, amely különösen 1945 után gyorsult fel a parasztság életében. Jól lemérhető volt ez a változás a valamikor szokásokban, hiedelmekben leggazdagabb téli ünnepkör kapcsán is: mert ugyan az idősebbek hittek még az egyes jeles napokhoz fűződő hiedelmekben, de már nem gyakorolták — néhány kivételtől eltekintve — a hozzájuk kapcsolódó mágikus cselekményeket, szokásokat. Bár az azóta eltelt 10 évben bizonyos, elsősorban adománygyűjtésre alkalmas szokások reneszánsza tapasztalható, ezek háttérében azonban egész más szemlélet (a pénzszerzés) húzódik meg, mint korábbi gyakor-

lásuk idején. A hajdani tradicionális paraszti kultúra az idősök, a mai 60 évesnél idősebb korosztály kihalásával teljesen el fog tűnni anélkül, hogy világszemléletét, erkölcsiségét akár csak nyomokban is továbbörökíthette volna az utódoknak.

András-nap (november 30.)

Az országszerte ismert András-napi szerelemvarázslások, férj jóslások Biriben inkább Luca napjához, karácsony vigiliájához, ill. szilveszter éjszakájához kapcsolódva ismertek. Gyűjtésemben csupán egyetlen adat van arra vonatkozóan, hogy ezen a napon is végeztek effajta cselekedeteket. Eszerint András-nap estéjén ki kell menni a lánynak az udvarra, és bele kell ölelnie a napraforgó kóréba. Ha páros számú kórét ölel, akkor még abban az évben „páros lesz”, férjhez megy. Ha páratlant ölel, akkor nem megy férjhez. András-napot a sertéstartó gazdák is számon tartották, ui. szerintük az András-napi malac nem jó, mert tél jön rá, hamar megbetegszik, elpusztul. „Ritka maradt meg az András-napi malacokbul!” Ez a nap a tél kezdetét is jelezte, a balkányi nagyvásáron ekkor vették meg a téltre való meleg ruhát, csizmát. „Itt van András-vásár, itt a hideg!”

Miklós-nap (december 6.)

A gyerekek mint mindenütt, Biriben is félelemmel vegyes örömmel várták a *Mikulást*. Gondosan megtisztították a cipőjüket vagy a csizmájukat, és kitétek az ablakba. Még aznap este, vagy másnap reggel meg is találták benne a nekik szánt egy-két szem kockacukrot, pár szem diót, almát. A *virgáncs* elmaradhatatlan volt, sőt nemegyszer „még lótrágyát, tökmagot is tettek a cipőjébe az egyikbe, a másikba meg csokoládét, cukrot, oszt a gyermek emerre sírt, emerre meg örvendezett.” A nagyobb ajándékozás csak 1945 után vált általánossá, addig nemigen tudtak miből adni a gyerekeknek.

Egészen az 1970-es évek végéig szokás volt, hogy e napon *Mikulásnak* öltözött emberek járták az utcákat, tértek be a házakhoz. Hosszú, kifordított bundát vettek magukra, vagy egy lepedőbe burkolóztak, fejükre kifordított *bundasipkát* tettek, amellé *taluseprűt* tűztek. Kendercsepüből nagy bajuszt, szakállt csináltak maguknak, és bekormozták az arcukat, hogy ne ismerjék fel őket. Hátukra kosarat tettek, teleszurkálták vesszővel, az volt a puttony. Előfordult, hogy széndarabokat csomagoltak be, és úgy osztogatták a gyerekeknek, mintha csokoládé lenne. A *Mikulás* mellett néha az *ördög* is megjelent fekete ruhában, bekormozva, vasvillával. Az utcán a *Mikulás* vesszőseprűjével megkergette a gyerekeket, vagy *tüvisket* tett a kezükbe, úgy ijesztgette őket. Félték is tőle nagyon, megtörtént nemegyszer, hogy a szülők meg akarták verni az utcán ijesztgető *Mikulást*.

Ha *Mikulásnak* akart öltözni valaki, akkor előre szólt a rokonoknak, jóbatoknak, ismerősöknek, megbeszélte velük, hogy kihez megy el, a szülők előre odaadták neki a gyerekeknek szánt ajándékot. Sok gyerek az ágy alá bújt ijedében, mikor meghallotta a *Mikulás* csengőjét a *pitarból*. A szobába belépve kikérdezte a gyereket: jó volt-e, szót fogadott-e, segített-e az édesanyjának, jól tanult-e, végül megimádkoztatta, megénekelte. Ha rossz volt, megcsapkodta a *virgánccsal*, majd odaadta az ajándékot. Miklós nap után még sokáig jók voltak a gyerekek, nem rosszkodtak, elég volt rájuk szólni, hogy „jön a *Miku*”, *máris megjuhászkoztak*.

Luca-nap (december 13.)

Az ehhez a naphoz fűződő rituális tevékenységek és hiedelmek egy csoportja a tyúkok termékenységének biztosításához kapcsolódik. Luca estjén a gazdasszonyok egy fadarabbal, *góréval* vagy pizszakfával bekotortak a *tyutyusba*, megpiszkálták a tyúkokat, s közben különböző mondókákat mondtak: „A mi tyúkunk tojogáljék, a másé meg kotkodáljék!” Vagy: „Az én tyúkom üljék-tojjék, a másé meg kotkodáljék!” Többek szerint háromszor kell ezt mondani, akkor lesz eredményes az eljárás, úgy tojik majd sokat a tyúk. Egy – az általánostól eltérő – adat szerint a szomszéd tyúkját kell megpiszkálni, annak mondani: „A mi tyúkunk tojjék-tojjék, a másé meg koték-koték!” Igen érdekes, szintén egyedüli adat, hogy a tyúkokat meztelen férfinak kell megpiszkálnia, és közben kiabálni: „A mi tyúkunk toja-toja – hogy tojjék sok tojasokat, a másé meg kotakota – hogy az meg kotkodácsoljék!” A faluban volt is olyan férfi, aki ilyen módon biztosította tyúkjai termékenységét. A tyúkpiszkálás szokása a '80-as évek elejére teljesen kiveszett, nem hisznek már benne. A tyúkok termékenységének előidézéséhez tartozott a varrási tilalom is: ezen a napon az asszonyok nem varrtak, nehogy bevarrják a tyúkok fenekét.

A másik Luca-napi hiedelemkör a *lucaszékhez* kötődik. „Úgy készül, mint a *lucaszéke*!” „Nem készül el, mint a *lucaszéke*!” — Ezeket a mondásokat azok is tudják a faluban, akik nem ismerik a hozzájuk kapcsolódó történetet.

A *lucaszékkel* kapcsolatos hiedelmeknek két különböző formája él Biriben. Az egyik, az általánosabban ismert szerint a széket — mindennap végezve rajta valamit — Luca napján megkezdve karácsony *viliájáig* készítették el. Az éjféle misére hívó első harangszókor elvitték a templomba, s a *templompitarban* ráültek. A széken ülve fel lehetett ismerni a boszorkányokat, akik nagy szarvuk miatt félrefordított fejjel mentek be az ajtón. A mise után a kíváncsiskodónak gyorsnak és ügyesnek kellett lennie, különben a meglesett boszorkányok széjjeltépték. Vagy úgy menekülhetett meg, hogy hazafelé szaladva mákot szórt maga után, s az őt üldöző boszorkányoknak azt mind fel kellett szedegetniük, vagy úgy, hogy a mise végeztével a széket darabokra szedte, és mindegyik darabot más-más kútba dobta. A menekülés másik módja volt, ha el tudta égetni a széket, míg a boszorkányok utol nem érték. A faluban két emberre emlékeztek a század elejéről, akik megpróbálkoztak a *lucaszékkel* meglesni a

boszorkányokat — az egyiknek sikerült, a másikat viszont az elmondás szerint megölték a boszorkányok.

A másik, *lucaszékkel* kapcsolatos hiedelemkör szerint a széket nem karácsonyra, hanem Luca napjára kellett elkészíteni. Luca estéjén ki kellett vinni egy keresztútra, ott egy nagy kört húzni, és a kör közepén ülve meg lehetett látni a boszorkányokat. Ilyenkor nemcsak boszorkányok, hanem mindenféle ijesztő állatok, bikák támadtak az emberre, de a kör védelmet nyújtott ellenük. Aki rémületében kiszaladt a körből, azt szétcibálták. Az ijesztő alakok csak az éjféλι kakasszóra tűntek el. Utoljára az 1920-as években akadt példa a *lucaszék* ilyen módon történő felhasználására.

Luca-nap a szerelmi jóslásokra is alkalmas jeles nap volt, a lányok különböző módokon megtudhatták, mikor mennek férjhez, ki lesz a jövendőbelijük. Ha e nap estéjén beleöleltek a *góréba*, és páros számú maradt a karjukban, akkor még abban az évben férjhez mentek, ha viszont páratlan, akkor páratlanul maradtak. Mások szerint ahány *górét* öleltek, annyi év múlva mentek férjhez. Persze kicsit ölelt mindenki, hogy hamar férjhez menjen.

A jövendőbeli nevét úgy lehetett megtudni, hogy tizenhárom fiúnevet fel kellett írni ugyanannyi cédulára, a párna alá tenni őket, és amilyen nevű fiúval álmodott az illető lány éjjel, olyan nevű vette el feleségül. Ha reggelre elfelejtette a nevet, akkor meg kellett csókolni a párna foltját vagy a párna csúcsát, és újból eszébe jutott. Ugyanígy megálmodta a jövendőbelijét, ha egy bugyit és egy pénztárcát tett a feje alá éjszakára.

A másutt inkább szilveszter éjszakájához fűződő derelyefőzés Biriben Luca napjához kapcsolódott. Összejött több lány, és ahányan voltak, annyi fiúnevet írtak fel cédulákra. Derelyét csináltak, és mindegyikbe tettek egy-egy cédulát. Ahogy jött föl a víz tetejére a tészta, úgy kapkodták ki, és kire milyen név jutott, olyan nevű lett a férje.

A férjhezmenésre jósoltak abból is, hogy Lucakor elkezdtek valamit kötni, és ha karácsony *viliájára* elkészültek vele, akkor az új évben biztos volt a férjhezmenetel. Hogy merre viszik majd férjhez, azt a meggyújtott, függőlegesen tartott gyufaszál dőlése mutatta meg.

Luca-este ijesztgették is egymást az emberek. Székre bábut kötöztek, fából volt keze-lába, a feje rongyból, felöltöztették, mintha ember volna. Kítették az utcára, vagy valakinek az ajtajába, ahol nagy riadalmat okozott a sötétben. Előfordult, hogy *dücsköt* is tettek az ajtóba, hogy ne tudjanak kijönni a házból. Aki nem vette észre, annak még a szekerét is felvitték a padlásra.

Karácsony (december 25-26.)

A karácsony az egyik legnagyobb ünnepe a görög katolikus népnek. Már Márton-nap vagy Mindenszentek napján megkezdték a disznóöléseket, hogy az ünnepre legyen elég ennivaló. Az adventi időszakban nemigen, legfeljebb a karácsony előtti szerdán és pénteken böjtöltek. Karácsony *viliája* azonban mindig böjtnek számított, aznap vacsoráig nem ettek semmit. Vacsorára a hagyomá-

nyos étel a *paszuly* és a *babájka* (*bobájka*, *mákos guba*) volt. A *paszulyt* kevés lével csinálták, sűrűre rántották, és cukorral ették, hogy az új évben sok legyen a pénzüik. Ha nem *paszulyt*, akkor szemes *tengerit* főztek cukrosan, abból ettek egy keveset. A *babájkát* kelt tésztaból készítették, elnyújtották, mint az *angyalbögyörőt*, apróra vágták, és lisztes tepsiben megsütötték a kemencében. Leforrázták, mákkal megöntötték, cukorral megszórták, úgy ették. Este, mikor már feldíszítették a karácsonyfát, akkor került sor a vacsorára. A család elimádkozta a Miatyánkot, elénekelték közösen a Mennyből az angyalt, majd mindenki egyszerre asztalhoz ült. Először a *paszulyból* vagy *tengeriből* szedtek a tányérra, de abból csak keveset ettek, mert mindenki a *babájkát* várta. Aztán az asszony leszedte a tányérokat, és egy tálban az asztalra tette a *babájkát*. Mindenkinek a tálból kellett ennie kézzel vagy villával. Egyetlen adat van arra vonatkozóan, hogy valamikor a tál alá, az abrosz alá pár szál szalmát tettek. A *babájkából* a gazda mindig adott egy-két szemet a tehénnek, lónak, disznónak is, hogy azok is részesedjenek a karácsonyi asztal áldásából. Az asztalról lekerült morzsát is belekeverték a moslékba, nem separták ki. Helyenként tököket is sütöttek a vacsorához, hogy sok pénzüik legyen az újévben. Vacsoráig senki nem mehetett el a háztól, csak miután ettek. Ilyenkor vagy elmentek kántálni, vagy egy háznál többen összegyűlve beszélgettek, borozgattak, így várták az éjféli misét. Az asszonyok már sütötték a kolbászt, főzték a sódart, hogy a miséről hazajövet legyen mit enni.

Karácsony első napján húslevest főztek, de nem tyúkból, mert az hátrakaparja a szerencsét, hanem disznóból, mert az kitúrja. Húst sütöttek, tormamártást csináltak hozzá, töltöttkáposzta volt, *pörgölt*, meg különféle kalácsok, *veknycik*: mákos, túrós, lekváros *türkösök*. Sokszor annyit csináltak, hogy szilveszterkor is azt ették.

Karácsony *viliáján* a *lucaszékről* meg lehet lesni a boszorkányokat. Ilyenkor mákot szórtak körül az istállón, nehogy elvigyék a tehén tejét. Még sokan emlékeznek a régi öregek hiedelmére: *vilia* éjfélkor az állatok megszólalnak, mert mikor Jézus Krisztus megszületett, akkor is megszólaltak. Ezért ilyenkor jól meg kell etetni őket, nehogy panaszkodjanak rossz sorukra. Szavukat csak az értheti meg, aki nagyon tiszta lelkű, de ahogy mondták, ilyen ember nem nagyon van. Mindössze két adat szól arról, hogy karácsonykor a víz is elváltozik. Az egyik szerint aki ilyenkor megmosdik a folyóban, annak nem fog fájni a szeme. A másik szerint karácsonykor minden kútban szent a víz. Ez azonban nem bizonyult igaznak, mivel a karácsonykor üvegbe zárt víz — a szenteltvízzel ellentétben — megbűdösödött. A lányok *vilia* napját is alkalmasnak tartották arra, hogy megtudják, ki lesz a férjük. Fiúk neveit cédulákra írták, belegyűrték gombócba, és a főzés közben legelőször feljött gombócot kézzel kikapták a vízből. Vagy a párna alá tették a megírt cédulákat, hogy megállmodják leendő férjük nevét.

Vilia este jártak és járnak ma is a kántálók. Különösen a *Templony utcán* volt ennek nagy divatja. Összegyülekeztek a legutolsó háznál felnőttek, gyerekek, még a karonülő kicsiket is vitték, és onnan indultak meg felfelé az utcán.

Akinek a háza előtt jártak, az előreszaladt, hogy fogadja őket, majd utána ment velük tovább. Utoljára a paphoz mentek be. Nyolc órától tíz-tizenegy óráig is eltartott, míg végimentek a soron. Más utcákban inkább csak a rokonokhoz, barátokhoz mentek kántálni. Gyakran előfordult, hogy még a tanyákról is bejötték az ismerősök. A kántálók odaálltak az ablak alá, és valaki bekiabált: „Szabad az Istent dicsérni?” Ha megengedték a háziak, akkor a reformátusok az Istennek szent angyalát énekelték, a görög katolikusok pedig a Csordapásztorok, a Mennyből az angyal, a Pásztorok, pásztorok örvendezve, vagy a Fel nagy öröme kezdetű dalokat. Az ének után jókívánságokat, verses köszöntőket kiabáltak be: „Úgy szálljon az áldás a házra, mint a harmat a búzakarálásra!” „Ahányszor a szarka megbillenti farkát, annyi bankó verje a gazdasszony markát!” „Engedje meg az Isten, hogy több karácsony napját érhesünk, nem ilyen szomorút, ennél is öröndetesebbet, azt kívánom!” „Boldog ünnepet kívánok, nem ilyen szomorút, ezt is erővel, egészséggel eltöthessék, azt kívánom!” Az öregeknek *mélábul* még ilyet is kiabáltak: „Adjon Isten bort búzáat, eleget, a böcsőbe egy göndörhajú gyereket, hogy ringasson eleget!” Ezután bementek a házba, ott a felnőtteket megkínálták egy kis borral, pálinkával, *türkösbélessel*, a gyerekek pedig egy kis aprópénzt kaptak. A *pulyák* kisebb csoportokban külön is kántáltak elsősorban adománygyűjtő céllal. Nekik pár krajcárt, egy forintot, diót, kalácsot adtak a bakójukba. A nagy utcai kántálás nem szokás már, de a szomszédokhoz, barátokhoz ma is sokan elmennek, különösen a negyven évesnél idősebb korosztály.

Csillagozás. A csillaggal régebben is, ma is fiúgyerekek jártak tizennégy-tizenöt éves korig. Manapság a nyolcadik osztály elvégzése után már szégyellnek menni, inkább csak az iskoláskorúak járnak. A csillag egy rossz szita- vagy rostakávból készült, három-négy-öt tornyot csináltak rá keménypapírból vagy fából, és színes, fényes papírral behúzták az egészet. Valamikor egy kis bárányt is rajzoltak rá. Forgatható volt, régebben gyertya világította meg a belsejét (a tengelyére tűzték a gyertyát), később elemlámpa égett benne, ma pedig már semmit nem tesznek bele. A csillagosok öltözéke fehér ingből, fehér *cakkos alsóból*, és egy keménypapírból készült, henger vagy kúp alakú sisakból állt. A sisakot szintén behúzták fényes papírral, elejére keresztet, a tetejére pedig színes, vállig érő szalagokat ragasztottak. Régebben egy-egy *mákos-kürtös* darabot, diót, almát, néhány forintot kaptak, ma fejenként több száz forintot is megkeresnek. A csillagosok — éppúgy, mint a betlehemesek — az éjféle mise alatt a templomban a padok előtt sorakoztak fel. A játék leírását l. a Mel-lékletben.

Betlehemezés. *Vilia* este fénypontja a betlehemesek megjelenése volt a házaknál. Igen népszerűek voltak, szinte minden utcának volt külön betlehemes csoportja, öt-hat, vagy még több csapat is járta a falut. Nemezszer a tanyákról is jöttek be a faluba betlehemesek. Szívesen mentek a legények betlehemezni: „Mentünk, hogy legyék egy pár forintunk, és még eszünk is, ahun megkínálnak, és iszunk is.” Pár héttel karácsony előtt megkezdődött a készülődés, sőt, ha először ment abban az évben egy csapat, akkor már egy hónappal korábban.

Általában barátok társultak össze, iskolavégzett fiúk, katonaviselt legények és házas emberek egyaránt jártak. „De nagyon meg kellett nézni, hogy pászoljon a hangja mindenkinek, mer az csak úgy vót szép!” Egy idősebb embertől tanulták a szerepeket, vagy olyantól, aki már volt betlehemmel. Egyik este ennél a háznál, másik este a másiknál jöttek össze, „mer ugye meg kellett azt tanulni mindenkinek pontosan, nem lehetett téveszteni egyet sem.” A betlehemet vették vagy kölcsönkérték valakitől, de inkább maguk csinálták. A máriapócsi templomról mintázták, elől két nagyobb torony volt, hátul középen egy kisebb. Fából és keménypapírból csinálták fél méter, vagy egy méter magasra, de volt ennél magasabb is. Kívülről bevonták színes papírral, belül kibélelték mohával, kis jászolt, kis szobrokat tettek bele: Jézuskát, Szűz Máriát, pásztorokat, bárányokat. A jászol mellé két pici zászolt tűztek. Belülről a betlehem oldalait szentképekkel, színes papírokkal ragasztották körbe. Régebben gyertya világította meg, újabban színes elemlámpák. Különösen a gyerekeknek volt nagy élmény, mikor a kis ablakon benézve meglátták a templom belsejét. A betlehemes játék szereplői a két *pásztor*, a két *angyal*, és az *öreg* voltak. A *pásztorok* és az *angyalok* fehér, lobogós ujjú inget, és fehér, *cakkos női alsót* vettek a ruhájukra. Fejükre keménypapírból csináltak magas sisakot, elejére egy keresztet, a tetejére meg derékig érő színes szalagokat ragasztottak. Játék közben hátra kellett simítani, mert egészen eltakarta az arcukat. A két *angyal* vitte a betlehemet. A két *pászturnál* csörgős bot volt, azzal verték a nótára az ütemet. A bot végébe egy szeggel öt-hat kis kerekre vágott fémlemez (pl. bokszosdobozt) erősítettek, az csörgött. Az *öreg* hosszú bunda volt vagy *rojtos guba*, fején kifordított bunda-sapka, amellé *taluseprűt* vagy libatollat tűztek. Az ő botjára egy húsz-harminc centiméteres, fél méteres lánodarab volt erősítve, azzal csörgetett. Arra törekedett, hogy ne ismerjék fel: kendercsepűből vagy bundadarabból bajuszt és szakállt ragasztott, bekormozta az arcát, és a hangját is elmélyítette.

Vilia estére mindennel elkészültek. Mikor kezdett *sűrvedni*, elindult a csapat, „felfogtak” egy utcát, és végig minden házba bekéredzkedtek. Általában mindenütt várták a betlehemeseket, csak akkor nem engedték be őket, ha már több csoport is járt ott előttük. A játék (l. a Mellékletben) kb. tíz-húsz percig tartott attól függően, hogy milyen hosszúra nyúlt az *öreggel* való tréfálkozás. Az *öregnek* központi szerepe volt a betlehemesben, ő több pénzt is kapott, mint a társai, mert a *bajuszpedrőre* valót nem osztották el. Így aztán váltogatták ezt a szerepet, minden évben más játszotta el. Igazán jó *öreg* csak az volt, aki jól tudott tréfálni, rögtönözni. Sokszor előfordult, hogy a szabadkéménybe felakasztott kolbászból, sódarból leemelt egyet-kettőt, és a tarisznyába tette, hogy a háziak nem vették észre. Vagy „összeszedett ilyen tárgyakat, poharat vagy csuprot, oszt azt árulta, ki kellett váltani.” Még olyat is megcsinált a nagyobb nevetség kedvéért, hogy kint megfogott egy tyúkot, betette a bundája alá, és mikor kérdezték a játékban, hogy mit hozott a Jézuskának, akkor elővette. „Szóval míg a *pásztor* meg a két *angyal* bent végezték a dolgukat, addig kuktálkodott az *öreg* odakint.” Odabent megölelgette, bekormozta a lá-

nyokat, asszonyokat, akik már szépen felöltöztek az éjféli misére. A botjával úgy vetett keresztet a ház földjére, hogy jó nagyot karcolt rajta. De neki is vigyáznia kellett, nehogy egy óvatlan pillanatban meggyújsák a szakállát, hiszen akkor felismerték volna. A játék után megkínálták egy kis borral, enni-ivalóval őket. Mindenki vigyázott, nehogy sokat igyon, nehogy megártson. Az *öreg* sokszor az ivást mímelve egy nyakába akasztott kulacsba töltötte a bort egy kis tölcséren keresztül. Ennek ellenére előfordult nemegyszer, hogy két betlehemes csapat részegen összeverekedett, összetörték a betlehemet. A betlehemesek éjfélig járták a falut, utána igyekeztek a misére. Már az első harangszóra siettek a templomhoz, hogy énekelve vonulhassanak be, míg a pap el nem kezd misézni. A Mennyből az angyalt, vagy a Csordapásztorok, ill. a Pásztorok, pásztorok kezdetű dalokat énekelték. Az oltár előtt letették a betlehemet és körülállták. Az *öreg* vagy hátul állt, vagy lefeküdt a betlehem mellé, „mer az *öregnek* őrizni kell a betlehemet.” Volt, hogy öt-hat csapat is felsorakozott a templomban. A mise végeztével elmentek valamelyik szereplő házához és szétosztották a pénzt. Szép összegeket kerestek, nemegyszer egy napszámos egy heti keresetét. Egy-egy háznál tíz-húsz fillért kaptak, az *öreg* ennek kétszeresét is.

1945 után egészen a '70-es évek legvégéig élt a betlehemezés a faluban, de az utolsó tíz év alatt fokozatosan a 10-16 éves korosztály vette át a szokás gyakorlását.

Szilveszter, újév első napja

Őesztendő estéjén hatalmas zajt csaptak a faluban, ahogy mondták: így űzték el, így temették, búcsúztatták az óévet, és így köszöntötték az újat. Kolompoltak, csengettek, verték a fedőket, nagyokat *csergettek*, *kongattak* az ostorral, túlköltek, dudáltak, kiabáltak, szaladgáltak. A szokás neve a *csongorádi gulya fordítása, térítése*, vagy *kongózás*. A mai 60 év körüliek még felnőtként is jártak *gulyát téríteni* (kb. a '40-es évek eleje). Összeálltak néhányan barátok, szomszédok, és nagy ricsajt csaptak, verték a kapukat. Ahol nem fogadták őket szívesen, oda háromszor-négyszer is visszamentek bosszantásból. Máshol szívesen vették, ha mentek, behívták, megkínálták őket. A gyerekek nagyobb csapatban, tizen-tizenöten, vagy még többen is jártak. Az egyik gyerek, általában a legidősebb volt a *gulyás*. Bundát, gubát, vagy egy rossz kabátot vett magára, fejére nagy gulyáskalapot tett, bekormozta az arcát. A többi gyerek volt a *csorda*, ők rendes utcai ruhában voltak. A *gulyás* ment *bekérezni*. Köszönt, majd rákezde: „Most jöttem Budárral, a budai vásárral, hajtottam száz darab marhát, olyan éhesek, rágiák az ereszcsergást! Meg szabad forgatni az udvaron?” Vagy: „Meg szabad a szűzgulyát forgatni?” Sok helyen azt mondták: „Hogyne, tessék, de körül!” — körül a házon. Akkor a *gulyás* megrázta a csengőjét, erre a kintiek óriási ricsajt csapva körülszaladgáltak a házon. Még a kerítést is át kellett ugrálniuk, ha úgy volt elkerítve a ház, hogy nem lehetett körbeszaladni. *Gulyás* és *csorda* helyett elő-

fordult *pásztor* és *nyáj* is, de volt ahol egyszerűen csak bekiabált az egyik gyerek az ablakon, hogy: „Szabad a csongorádi gulyát megtéríteni?” Ha szabad volt, akkor elkezdtek csörömpölni az ablak alatt, vagy legfeljebb néhányszor körbeszaladtak a ház előtt. A zajkeltés közben vagy utána énekelték el az *Én vagyok a csongorádi gulyást, ritkábban az Újesztendő, vígságszerző kezdetű dalt*. Az ének után boldog újévet kívántak, áldást, szerencsét a házra, majd elvették azt a tíz-húsz fillért, pár szem diót, cukorkát, kis bélest, amit nekik szántak. Így mentek házról házra végig az utcákon. Ahol nem látták őket szívesen, ott kikiabáltak az ablakon: „Ahányan vagytok, annyifele szaladjatok!” Megesett még olyan is, hogy egy vödör vízzel öntötték nyakon a gulyát térítő gyerekeket.

1945-ig a béresek is külön csapatban jártak *kongózni*, őket borral, pálinkával kínálták meg. A szokás gyakorlása úgy alakult, hogy a '40-es évekig a felnőttek, gyerekek, béresek külön csoportokban jártak, azután fokozatosan a gyerekekre maradt, végül a legújabb időkben családostul mentek főleg a közeli rokonokhoz, barátokhoz, ill. a szegényebb családok gyermekei jártak adományszerzés céljából, a jobb családokból már nem engedték a gyerekeket. A '70-es évek végére teljesen megszűnt.

Óesztendő éjszakájára is ismert az a karácsonyhoz kapcsolódó hiedelem, hogy éjfélkor megszólalnak az állatok. „Akkor jól tartották újévbe, hogy hagy legyék neki is, hogyha megszólal, hát ne azt mondja, hogyhát az én gazdám engemet csak éheztet, nem ad enni!”

Óesztendő éjszakája a férjijóslásra is alkalmas. A lánynak el kell menni este a templomba, és a miséről kijövet amerről hallja a kutyaugatást, arra fogják férjhez vinni. Ha pontosan 12 órakor jön ki a templomból, és megfésülködik egy tükörben, akkor megálmodja, hogy ki fogja elvenni feleségül.

Újév reggelén a rokonok, barátok elmentek egymáshoz újévet köszönteni. Azt tartották, ha nő megy először a házhoz, az szerencsétlenséget jelent. Férfinak kell mennie, mert az szerencsét hoz, akkor az újévben bikaborjú, meg sok *kani malac* fog születni, és az asszony fiút fog szülni, ha terhes. Ha viszont nő megy a házhoz, akkor üszőborjú meg sok koca lesz, és leánygyermek születik. Megesett, hogy a nő látogatót még el is zavarták, különösen akkor, ha valami üres dolog volt nála, pl. üres *vizeskupa*. Az idősebb asszonyok még ma is számon tartják ezt a regulát, elsején délelőtt nemigen mozdulnak ki a házból. Újév reggelén a fiúgyerekek is már korán elindultak köszöntgetni. Ketten-hárman összeálltak, úgy mentek házról házra. „Újév napra virradtam, hamar idepattantam, megérdemlek egy krajcárt, vagy egy pohár pálinkát!” „Kicsi vagyok, székre állok, onnan egy nagyot kiáltok, boldog újévet kívánok!” „Ez újév reggelén minden jót kívánok, ahová csak lépek, nyíljanak virágok! Még a hó felett is virág nyiladozzon, dalos madár zengjen minden rózsabokron! Boldog újévet kívánok!” „Én jöttem keletről, sok szerencsét hoztam, boldog új évet kívánok! Most koronázzuk az újévet, mint Isten a magyar népet. Adjon Isten fűt-fát, tele pincét, kamarát! Boldog újévet kívánok!” Újabban csak rokonokhoz mennek a gyerekek is, legfeljebb az „olyan kóduzfélék” járnak ilyenkor pénzt

gyűjteni. Régebben egy-két fillért, egy kis diót, mogyorót, süteményt adtak a gyerekeknek, manapság több száz forintot is adnak a közeli rokonnak.

Egyetlen adat van arra, hogy régebben élhetett a pásztorok újévi köszöntésének szokása: *flótával, pikulával*, nádsípval muzsikáltak az ablakok alatt, és énekeltek hozzá.

Az újév kezdetén nagyon sokféleképpen próbálták biztosítani a szerencsét, egészséget, bőséget a következő évre. Újév napján pl. pénzt tettek a mosdóvízbe, arról mosdottak, hogy sok pénzüik legyen, vagy hogy ne legyenek sebesek. Az sem volt mindegy, hogy mit főztek, mit ettek ezen a napon. Sok helyen még ma is betartott előírás, hogy tyúkot, szárnyasokat nem szabad ilyenkor vágni, mert az hátrakapar, kikaparja a szerencsét, vagy kikaparja az eltitkolt dolgokat, a hibákat. Inkább disznót főztek, mert az előre túr, odatúrja a szerencsét, betúrja a hibákat. Nyulat se igen főztek, mert az is elviszi a szerencsét. Úgy igyekeztek, hogy ezen a napon mindenből legyen az asztalon egy kicsi, akkor egész évben lesz minden *dulásig*. Sütöttek kolbászt, szalonnát, sódarhúst, egy tálba tettek diót, almát, mindenféle gyümölcsöt, ami volt a háznál, hogy az újesztendőben is legyen mindenből. Sok helyen még tököst is sütöttek, vagy *szemes paszulyt* ettek, hogy sok pénzüik legyen. Volt olyan ház, ahol ilyenkor sok húst ettek, hogy egész évben azt egyenek. Ezeket az étkezési szokásokat sok háznál ma is tartják. Újév első napja nagy ünnep a görög katolikusoknál, e napon is, mint más ünnepeken, nem szabad semmiféle munkát végezni. Egyes családoknál mosni különösképpen nem volt szabad se szilveszter, se újesztendő napján. Még a mosogatórongyot is megszáritották a *spóron*, hogy az se maradjon vizes ilyenkorra. Az újévi dologtiltást egyébként is komolyabban vették, mint más ünnepeken, mert azt tartották, hogy aki ekkor dolgozik, az egész évben dolgozni fog. A jószágot azért meg kellett etetni éppen úgy, mint más napokon. Újév napjára igyekeztek minden elkezdett munkát befejezni, hogy semmi ne maradjon félbe, mert akkor egész évben minden félbemarad. Ezen a napon elmentek a templomba is, hogy egész évben mindig járjanak. Tartózkodtak olyan dolgoktól, amik egész évre károsak lehetnek: pl. nem veszekedtek, nehogy egész évben veszekedjenek.

Vízkereszt (január 6.)

A vízszentelés napját Biriben régebben megtartották: nem dolgoztak, és délig böjtöltek ezen a napon. Az idősebbek ma is megülik. Míg a templom udvarán volt kút, azt szentelte be a pap, újabban dézsában, hordóban szenteli a vizet. A legtöbben kis üvegben, butelliákban visznek otthonról vizet a templomba, azt szentelik meg. A templomjáró asszonyok megszólják azt, aki „restell” maga vinni, és a dézsából merít. A szenteltvízről ma is azt tartják, hogy az nem romlik meg, nem *mohotkásodik be*, az mindig olyan, mintha most merítették volna a kútból. Nagyon sok mindenre használták, használják ma is az idősebbek. Szentelés után a templomból hazatérve az otthon maradtakkal itatnak a szenteltvízből, sőt a jószág, az *aprólék* ivóvizébe is öntenek belőle. Aztán az

asszony beszenteli a házat: vesz a szájába vagy a kezébe egy kicsit, és *becsápolja* a négy falat vagy a sarkokat, vagy keresztet vet feléjük, és közben ezt mondja: „Az Atyának, Fiúnak, Szentléleknek nevében, ammen.” Minden szobát megszentel, sőt az istállót és az ólakat is, hogy a boszorkány ne tudjon bemenni. Egyes házaknál az ólakat a gazda szentelte be. Újabban a pap is jár házat szentelni, ennek ellenére az idősebbek ma is maguk szentelik be a házukat. Az újonnan épült házat is mindig beszentelték, mielőtt beköltöztek volna.

A szenteltvizet a következő Vízkeresztig elrakták, de sokszor évekig is tartogatták, „mer jó az a háznál”. Ha kisgyermek született, szenteltvízzel keresztet vetettek a feje alá, és háromszor cseppentettek a szájába, nehogy megrontsák, kicseréljék. Ilyenkor az anyát is megszentelték vele. Szintúgy ha kisborjú, kismalac született, azt is megcsapkodták: „Adjon az Isten szerencsét meg egészséget!” — ezt néhol ma is csinálják. Gyónás után most is szokás inni belőle pár cseppet, mielőtt ennének. Ha valakinek fáj a füle, akkor csepegtettek bele egy kicsit, vagy ha a szeme fáj, megmosták vele. A haldoklóval is itattak, hogy könnyebben haljon meg. Ha a jószág beteg volt, annak is adtak. Ha *nagy idő* jött nyáron, villámlott, csattogott, akkor öntöttek egy kicsit az *ereszsorgásba*, hogy szűnjön a vihar. Kísértetjárás ellen is használt a szenteltvíz. Még olyankor is jó volt, ha a kisgyerek nehezen indult el: máriapócsi szenteltvízzel megmosták a lábát, úgy kezdett el járni.

Vince-nap (január 22.)

Ha ezen a napon sok az eső, akkor sok bor lesz, teli lesz a pince. Van, aki úgy tudja, hogyha Vince száraz marad, akkor a pince is üres lesz.

Pál fordulása (január 25.)

„Na, máma kibújik a medve, megtudjuk, lesz-i nagy tél, vagy nem!” Ha ui. a medve meglátja az árnyékát, süt a nap, akkor ugyanarra az oldalára fekszik vissza, amelyiken addig feküdt, az pedig azt jelenti, hogy még hosszú lesz a tél, hidegebbre fordul az idő, ” a gazdaember még a *csutkaizéket* is kösse össze!” Ha viszont borús az idő, nem látja meg az árnyékát, akkor átfordul a másik oldalára, akkor már rövid lesz a tél, enged a hideg.

„Ha Pál-nap ködös, az esztendő dögös.”

Gyertyaszentelő Boldogasszony (február 2.)

Erre a napra is mondják, hogy ha a medve meglátja az árnyékát, akkor még nagyobb tél lesz, vagyis ha e napon süt a nap, akkor elő kell venni a *csutkaizéket*, mert kell tüzelőnek, takarmánynak. Ha nem csordul meg az eresz, akkor is hideg várható.

Ezen a napon szentelik a gyertyát a templomban. Visznek haza pár szálát, és becsomagolva felteszik a szekrény tetejére. Régebben még celofánba csomagolva egy szalaggal a falra akasztották a feszület mellé abba a szobába, ahol keveset tartózkodtak. A szentelt gyertyát halott mellett gyújtották meg (háznál ravataloztak). Ha valakit kilelt a hideg, vagy nagybeteg volt, akkor is gyújtották mellette. Ha *nagy idő* jön, villámlik, akkor még ma is szentelt gyertyát gyújtanak, hogy müljön a vihar.

Bálint -nap (február 14.)

A *birisi* néphit szerint ekkor párosodnak a verebek. Vannak, akik úgy tudják, hogy minden madár ezen a napon párosodik.

Mátyás-nap (február 24.), Gergely-nap (március 12.)

Ez a két nap szorosan összekapcsolódik a *birisi* kalendáriumban: „Mátyás, Gergely, az két rossz ember! Azt mondja Gergely Mátyásnak: ha én ott vónék, ahol te, az asszonyba a gyermeket fagyasztanám meg! Félódalt főne a fazikba a víz, félódalt meg fagnya befele, olyan hideget csinálnék!” Ezt fordítva is mondják: „Mátyás mondja Gergelynek: hogyha a helyedbe lennék, kifagyasztanám a tehénbül a bornyut!” Egy másik változat szerint „Mátyás azt mondja: Én engedelmességek! — vagyis megtöri a jeget, enyhül az idő. De Gergely azt mondja: Én meg majd nekibolondulok márciusba! — vagyis ő hideget csinál.”

Mátyás-napról mondják, hogy ezen a napon fordul az idő, mert ha jeget talál, akkor megtöri, ha nem talál, akkor csinál.

Gergely-napra hideget mondanak: „Jön Gergely-nap, jön a rossz idő!” Ilyenkor szidják a Gergelyeket, hogy rossz időt hoztak.

Farsang

A farsang időszakát nemigen tudták pontosan meghatározni, ami arra mutat, hogy – mint ahogy ezt mondták is – nem volt túl nagy jelentősége. Van, aki úgy tudja, hogy a farsang karácsony után 7 héttel kezdődik, és a nagyböjtig tart. Erre az időszakra esik a *vajhagyó* és a *húshagyó* is; a húsvétól visszafelé számított kilencedik ill. nyolcadik vasárnap. Többen viszont úgy tudják, hogy a farsang mindössze három naptól áll, a *húshagyóvasárnap* utáni három naptól, ezért aztán *háromfarsang* a neve. *Húshagyóvasárnap* sok húst főztek, nagy tál fánkot sütöttek, az utána következő hétfőn, kedden és szerdán is még tyúkot öltek, húslevest főztek, káposztát töltöttek, mert szerda (*hamvazószerda*) után megkezdődött a nagyböjt. *Háromfarsang* idején nem volt szabad varrni és mosni. Régebben ilyenkor bált is tartottak, utána majd csak húsvét másodnapján volt bál, addig, a böjt idején tilos volt mindenféle mulatozás, tánc.

A legidősebbek emlékezete szerint az ő szülei idejében *háromfarsangkor* az asszonyok dalolva járták a falut, mentek egymáshoz köszöntgetni. Öten-ha-

tan, tizen-tizenketten mentek együtt énekelve házról házra, mindenütt megkínálták őket egy kis káposztával, *paszulylevessel*, hol mit főztek. Ettek-ittak, pálinkáztak, daloltak, így ülték a farsangot. Ilyenkor az asszonyok *maskurának* is felöltöztek. Harisnyát húztak a fejükre, arra szarvat erősítettek, a szemnél, szájnál, fülnél kivágták, bundát vettek magukra, és hol négykézláb, hol két lábon menve kecskét vagy birkát utánoztak. Vagy rongyos férfiruhát vettek fel, bekormozták az arcukat. Hárman-hatan összegyűltek, és mentek házról házra, táncoltak, ugráltak, visítoztak, dörömböltek.

Régebben a farsang volt az utolsó alkalom a lányoknak a férjhezmenésre, az a lány, aki farsangkor nem ment férjhez, az a következő télig már nem mehetett. Az ilyen lánynak azt mondták, hogy „kimaradt a farsangbul, mehet *dücsköt* ásni!” Vagy: „Na vágjad a *dücsköt*, ha kimaradtál a farsangbul!”

Melléklet

I. Csillagozás

Játszották Biriben, 1981 decemberében:

Kígyósi Attila 7 éves — csillagos

Kígyósi János 9 éves — 1. pásztor

Zajdáczkai György 9 éves — 2. pásztor

Az 1. pásztor kopog, bemegy a szobába: — Be szabad hozni egy szép magyar csillagot? — Be.

Kimegy, az ajtó előtt eléneklik:

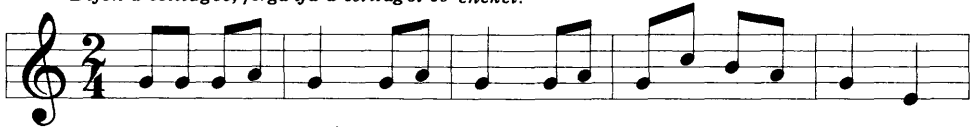

Ért - sé - tek meg nem - ze - tek, nem - ze - tek,

és tér - je - tek meg, mert vé - lünk az Is - ten!

Bejön a csillagos, forga tja a csillagot és énekel:

Báránká-val Jan - csi-ka, Jan - csi-ka, te menj be e - lő - re!

Bejönnek a pász torok, együtt énekl ik:

Re-pül-je-tek an - gya-lok, an - gya-lok, pász-to-rok ví - gad - ja-tok!

Vígver-se-ket mond - ja tok, é - ke - set, és fris - set!

Jöjj el Jé-zus, én szí - vem! Hogy mi - e - lőtt a csil-lag-gal

hozzád el-jöt-tünk, kik e Jézus szü-le-té-sét ter - jesz - szük,

kel - jünk fel, de men - jünk el! Keljünk fel te - hát

lát-ni egy cso-dát! Menjünk el i - mád - ni az Is-ten fi - át!

Kit szült Má-ri-a né-künk az éj-szaka Bet-le-hem - be.

Az 1. pásztor mondja: Csörgetik a kulcsot, pénzt akarnak adni, de a ládafia nem akar kinyílni!
Asszonyom, asszonyom, nyúljon a kasszába, nyomjon egy pár tízest az 1. pásztor markába!
Mind énekelnek:

No-sza te-hát jó gaz - da, e-ressz min-ket u-tunk - ra!

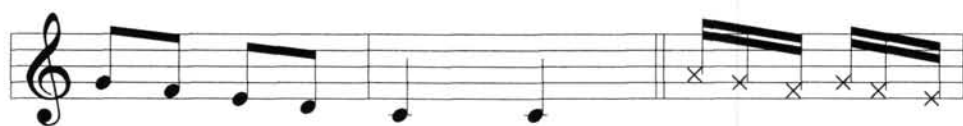
Ma rad - jon há - zad - ra a jó Isten ál - dá - sa!

Is - ten áld - ja meg e háznak gaz - dá - ját, töl - se meg az

Is - ten csúr és ka - ma - rá - ját, csúr és ka - ma - rá - ját,

és min - den jó - szá - gát! Pat kány nyal, e - gér - rel!

(Hozzá szokták azt is tenni:) — Vigye el a legszebbik lányát!

II. Betlehemes játék

Elmondta: Tóth János 51 éves, görög katolikus vallású volt birisi lakos a Czucker-tanyán, 1982 januárjában.

Az 1. pásztor bemegy a házba, köszön: — Szerencsés jó estét e ház lakosának, úgy kicsinek, mint nagynak, az egész családnak! Be szabad hozni a betlehemet? — Be.

Kimegy, kint közösen éneklük, közben csörgetnek a bottal:

Ö - röm hang zik minden - fe lől, el - jött a Mes - si - ás. Megszü - le tett

a kis Jé-zus, azt tart-ja az Í - rás. Egész vi-lág meg-vál-tó-ja,

mindnyá-junk sza - ba - dí - tó - ja, lá bad hoz bo - ru-lunk, al-le-al-le-lu - ja!

Bejön a két angyal, leteszik a betlehemet.

1. angyal: — Hej pásztorok, pásztorok, gyertek gyorsan a városba, kised Jézus ma született éjfél tájban!
 2. angyal: — Ennél sem mondtál igazabbat, az első pásztor odahátul hagytad? Egyet-kettőt füttyentek, dübبentek juhászok módjára, az első pásztor bejön a szívem fájdalmára.
 1. pásztor (*bejön*): — Szerencsés jó estét! Én is eljöttem ezeket követni, jászolban fekvő kisedet imádni. Áldott annak anyja, Szűz Mária, kinek karján fekszik világ megváltója!
 1. angyal: — Ennél sem mondtál igazabbat! Hát a második pásztor hol hagytad?
 1. pásztor: Egyet-kettőt füttyentek, dübбentek juhászok módjára, második pásztor is bejön a szívem fájdalmára!
 2. pásztor (*bejön*): — Szerencsés jó estét! Lám és is itt vagyok, vadfarkas bőrömmön a lyukak mélyek és nagyok! Ezt is az éjjel szabták rám a farkasok, de lecsapni nem tudtak, mer derék pásztor vagyok!
 1. pásztor: — Ennél se mondtál igazabbat, hát az öreget odahátul hagytad? Gyere be te vín tubákos, dugd be azt a rút fejedet, hogy a holló egye ki mind a két szemedet! (*Vagy*: — Gyere be öreg, jó tűz van idebe, hideg már a pitvar, ne dideregj benne!)
- Öreg (*kívülről*): — Őőő, bemennék édes gyermekeim, de nem lelem az ajtót!
1. pásztor: — Sarka fele, öreg!
- Öreg: — Merre, merre, Mátészalka fele?
1. pásztor: — Nem nem öreg, sarka fele!
- Öreg (*bejön*): — Aggyisten jó estét! Hát tik idebenn isztok, esztek, dorbézoltok, az én penyészes szakáll-bajuszomról nem is gondoltok? Azt hiszitek, megcsaltok? Pedig most jövök a kávéházbul utánatok!
1. pásztor: — Se nem iszunk, se nem eszünk, száraz csontot ropogtatunk! Kendnek is adhatunk!
- Öreg: — Egyétek meg apátokkal, anyáttal, mindenféle fajtáttal!

Mind éneklük:

Ó, ó, ó, há - rom esz - ten - dős tok - lyó, a bogrács ba a vón jó,

ab - ba ké - ne hagyma, só, é, é, é, egy ku lacs bor a - mel lé,

a tor - kun - kat meg - ken - né, nem le - het - ne jobb en - nél!

Hívják az öreget:

Gye - re ö - reg, ül - jünk le, ül - jünk le, i - gyunk a gaz -

da bo - rá - bul, an - nak is a leg - ja - vá - bul!

A gazda megkínálja őket borral, isznak.

1. pásztor: — Szerusz Pletyku!

2. pásztor: — Lesem azt!

1. angyal: — De nincs benne!

2. angyal: — Majd tőt a házigazda!

Öreg: — Annak is a jó (vagy: fertelmes) akaratja, édes gyermekeim!

Isznak, az öreg a nyakában levő kulacsba tölti a bort.

1. pásztor: — Feküdj le öreg, tudom elfáradtál!

Öreg (seper a láncos bottal): — Kiseprem a házatokat, elveszem a jányotokat!

Ha én erre a sima gyepre lefekszek, többet juhász nem leszek! Keresztet vetek a fejem alá (megkarcolja a botja végével a szoba földjét), hogy az ördögök el ne vigyenek! Tyuk ide bóbás, kalács ide fonatos, magam ide vén szaros! Tik meg kedves gyermekeim, dicsérjétek a kisdedet!

Az öreg lefekszik, a két pásztor rajta körüljárva énekel:

Kis - ded Jé - zus, é - gi gyer - mek szü - le - tett Bet - le - hem - be,

éj - fél - táj - ba a vá - ros - ba em - be - ri meg - vál - tás - ra.

Pász - tor - tár - sim, jó hírt mon - dok, gyer - tek velünk cso - dát lát - ni!

Szűza - nya Má - ri - a á - pol - gas - sa, gyenge tes - tét pó - há - ba ta - kar - gas - sa.

Csú - csu csuj, bú - bu - buj, így al - tas - sa, a - ludj el szí - vernek szép mag - zat - ja!

Keltik a pásztorok az öreget, dugják alá a botjukat: — Csapófát az öreg alá!
Öreg: — Csapófát a nagyanyád valaga alá, fel bír még az öreg a maga erejébül állni!

Feláll az öreg, táncol, a többiek éneklik:

Az ö - reg Ja - kab - nak jól me - gyen dó - ga,

mermeg - há - za - sod - ni nin - csen vá - gyá - sa! Mit két

ve - le ten - ni, meg - há - za - sí - ta - ni bo - lonság vó - na!

Öreg: — Okosság, okosság, édes gyermekeim, de jó a talpam alá húztátok, ha még párját elhúznátok!

A többiek tovább énekelnek, az öreg táncol:

Jó dő-ga vót Jakabnak míg fi - a - ta - labbvót, tőgy-fa, nyár-fa bok-ro-kat

könnyen á-tal ugrott. De mos - mán vén-ség - re ju-tott az ö - reg Ja - kab!

Öreg: — Seggembe a nyakad, édes gyermekem!

1. pásztor (*megcsöngeti a betlehem csengőjét*): — Hallod öreg, glória!

Öreg: — Ugorjon ki a szemed gubója, hun jár itt télbe gölya?!

1. pásztor: — Nem nem öreg, száraz fa!

Öreg: — Ígessenek meg nála, ídes gyermekeim!

1. pásztor: — Kelj fel öreg, kelj fel, kísértetet látok, vagy engem, vagy téged el akar vinni!

Öreg: — Hun van, hun van, hogy üssek jót rajta, hogy gubájának repedjen a rojtja!

1. pásztor: — Ne bántsod öreg, ne bántsod, az isten angyala, ki minket idevezérelt Betlehembe kis Jézust imádni!

Megint csöngetnek.

Öreg: — Mi, tán az én pulim vonyított?

1. pásztor: — Nem nem öreg, angyalszó! Gyere Betlehembe kis Jézust imádni!

Öreg: — Hova, hova? Debrecenbe kispipát csinálni?

1. pásztor: — Nem nem öreg, Betlehembe kis Jézust imádni!

Öreg: — Merre kell oda menni?

1. pásztor (*csönget*): — Erre öreg, erre, amerre a mennyei harang szól!

Öreg (*benéz a betlehem ajtaján*): — Hej édes Jézuskám, de borzos vagy, tán a bontófésűvel haragba vagy?! Hoztam neked egy csupor kenyeret meg egy karéj aludtjejet, tudom magamrul, azt szereti a gyerek. Hát ti mit hoztatok neki?

1. pásztor: — Hízott libát meg egy toklyót. Hát te mér nem azt hoztad neki?

Öreg: — Hej édes gyermekeim, mikor én a Tisza, Duna bal partján jártam, egy vén taknyos (*vagy: gyehegnás*) zsidóra (juhászra) tanáltam. Hajtott kilencvenkilenc darab juhot, kértem tőle egyet, nem adott, seggbe rugtam, felbukott, mégis elhajtottam tőle egy juhot!

1. pásztor: — Csörgetik a kócsot, pénzt akarnak adni, de a pénzeskassza nem akar nyillani! Asszonyom, asszonyom, nyúljon a kasszába, egy pár forintot nyomjon az első pásztor markába!

Az öreg ezalatt kéri a bajuszpedrőre valót.

Az 1. pásztor kezdi az éneket:

No - sza, no - sza jó gaz - da, e - resz min - ket u - tunk - ra!

Há - zad - ra, nyá - jad - ra szálljon Is - ten ál - dá - sa!

Indulnak ki, énekelnek mind:

Is - ten áld - ja meg e ház - nak gaz - dá - ját,

Tót - se be j'az Is - ten csűr és ka - ma - rá - ját!

Az öreg visszakiált: — Az öreg fúrja ki a legszebbik lányát! (Vagy: — A róka hordja el az aprómarháját!)

Tájszavak jegyzéke

angyalbögyörő	— nudli
aprólék	— baromfi
becsápol	— bespriccel
bekérezni	— bekéredzkedni
bemohotkásodik	— megposhad (víz)
birisi	— Biribe való
csutkaizék	— kukorica- vagy napraforgócsutka
dücskő	— fatuskó
flóta	— szájharmonika
góré (kóré)	— kukorica vagy napraforgó kiszáradt szára
kürtös (türkösbéles)	— töltelékkel sütött kelt tészta
maskura	— maszkos, álarcos alak
mélábul	— tréfából, viccből
nagy idő	— vihar
paszuly	— bab
pitar	— pitvar
pörgölt	— pörkölt
pulya	— gyerek
ipka	— sapka
spór	— sparhelt, tűzhely
súrved	— sötétedik
taluseprű	— tollseprű
templompitar	— a templom előtere
tengeri	— kukorica
tüvisk	— tövis
tyutyus	— tyúkól
veknyi	— vekni
vilia	— vigilia
vizeskupa	— vizeskanna

Sitten und Bräuche zu den Festtagen der Winterszeit in einem Dorf des Gebietes Nyírség

Die Studie ist eine Beschreibung der verschiedenen Bräuche und Glaubensvorstellungen anlässlich der Festtage der Winterszeit in dem Dorf *Biri* — mit rund 1 700 Einwohnern, die in der Mehrzahl griechisch-orthodoxen Glaubens sind — angefangen vom Andreas-Tag bis zur Faschingszeit, im Spiegel der Veränderungen vom Beginn des Jahrhunderts bis zum Jahr der Zusammenstellung 1982 und aufgrund mündlicher Überlieferungen. Ergänzt wird die Beschreibung von einem Verzeichnis mundartlicher Wörter sowie zwei Anlagen, die ein Sternenspiel und ein Bethlehem-Spiel enthalten.

In dem publizierten Material über Bräuche und Glaubensvorstellungen lassen sich die Spuren der einst traditionellen Weltanschauung und Lebensweise der ungarischen Bauernschaft erkennen. Die Studie wurde 1982, im Jahre des Abschlusses der Zusammenstellung fertiggestellt. Zu diesem Zeitpunkt waren die in der ersten Hälfte des Jahrhunderts noch lebendigen, mit dem Leben der Menschen eng verbundenen Traditionen bereits am verblassen. Ein großer Teil davon lebte infolge der schrittweisen Veränderung von Anschauungs- und Lebensweise, die im Kreise der Bauernschaft besonders nach 1945 immer rascher vorsich ging, nur im Gedächtnis der alten weiter. Das ließ sich besonders deutlich im Zusammenhang mit den bedeutenden Festtagen der Winterszeit ermessen, die einst mit den meisten Bräuchen und Glaubensvorstellungen verbunden waren: denn die älteren Menschen hielten zwar noch an den Sitten und Glaubensvorstellungen fest, mit denen man von jeher diese Tage verband, doch man praktizierte — von einigen Ausnahmen abgesehen — die damit einhergehenden magischen Handlungen und Bräuche nicht mehr. Zwar ist in den seither vergangenen 10 Jahren eine Renaissance einiger dieser Sitten spürbar, besonders solcher, die zur Spendensammlung geeignet sind, doch steht in deren Hintergrund eine ganz andere Betrachtungsweise (die der Geldbeschaffung) als zur früheren Zeit ihrer Ausübung. Die alte, traditionelle Bauernkultur wird mit dem Aussterben der Generation der heute älter als 60jährigen ganz verschwinden, ohne ihre Weltanschauung und Moralwerte den Nachkommen auch nur andeutungsweise vererbt zu haben.

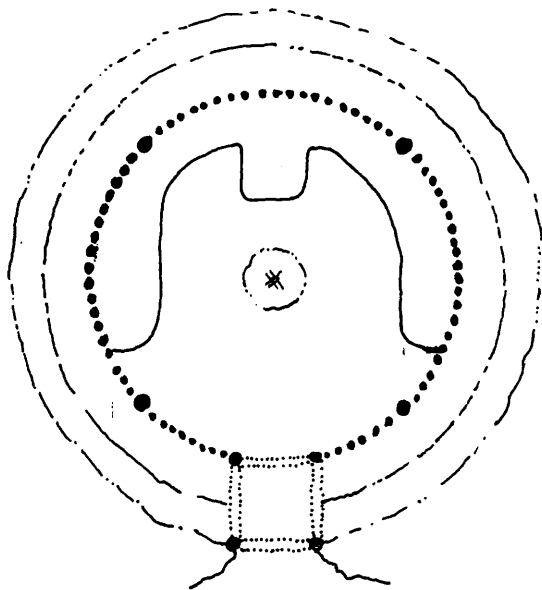
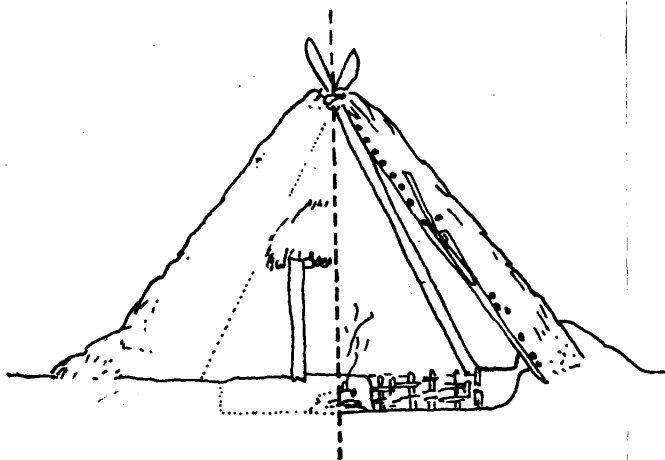
Lujza RATKÓ
Sóstói Múzeumfalu
Sóstógyógyfürdő
Pf. 1. H-4431

Földbe mélyített lakóépítmények az Alföld népi építészetében

DÁM LÁSZLÓ

A különböző típusú és funkciójú földbe mélyített lakóépítmények még a XIX-XX. század fordulójának évtizedeiben is meglehetősen gyakoriak voltak a Kárpát-medence síkvidéki területein, mindenek előtt az Alföldön. Ezekre a rendkívül egyszerű és igen sok archaikus szerkezeti elemet hordozó építményekre korán felfigyelt a kutatás, mégis szakirodalmunkban viszonylag kevés az olyan feldolgozás, amely pontosan és részletesen írná le az egyes típusokat, foglalkozna azok építésének menetével, bemutatná alkalmazásuk szociális, gazdasági és ökológiai háttérét. Ebben a vonatkozásban mindenek előtt Bakó Ferenc nevét kell kiemelnünk, aki Heves megye anyagának példás bemutatása mellett, széleskörű szakirodalmi kitekintéssel rendszerbe foglalta a kérdéskörhöz kapcsolódó építményeket. Az építmények technikai jellemzőinek figyelembevételével öt csoportot állít föl: *veremlakások, tetőkunyhók, gödörlakások, putrilakások és partlakások* (BAKÓ 1973. 271.). Morfológiai szempontok mellett az építmények használati módját, funkcióját is tekintetbe véve, magam két kategóriát különböztettem meg: 1. *Ideiglenes*, csak az év egy meghatározott időszakában lakott, süllyesztett padlózatú *tetőkunyhók*, melyeket az állandó lakhelyüktől huzamosabb ideig távol tartózkodó pásztorok, kubikusok, dinnye- és dohánykertészek, erdőmunkások stb. emeltek maguknak, 2. *állandó lakásul szolgáló*, rendszerint többszortú, tüzelőberendezéssel és kéménnyel is rendelkező *lakóházak* (DÁM 1981. 7.).

Az ideiglenesen lakott tetőkunyhók közös jellemzője, hogy padlózatukat 40-100 cm-re a talajszint alá mélyítik. A kör, ellipszis ill. négyszögletes alaprajzú gödörök fölé pedig kúp alakú vagy nyeregtetős kunyhót emelnek. A kúpos kunyhók építése rendkívül változatos formákat mutat. A bihari Sárréten a pásztorok téli lakásul szolgáló kunyhójuk készítésénél a kör alaprajzú gödör szélén ásónyom mélységű árkot ástak, majd ebbe kb. 10 cm vastagságú nád-falat állítottak, a nádszálak felső végét összehúzták, gúzsokkal összekötötték és az így kialakított kunyhót földdel borították. A kunyhó közepén égett a tűz, melynek füstje a kunyhó csúcsán kiképzett nyíláson át távozott. Hogy az

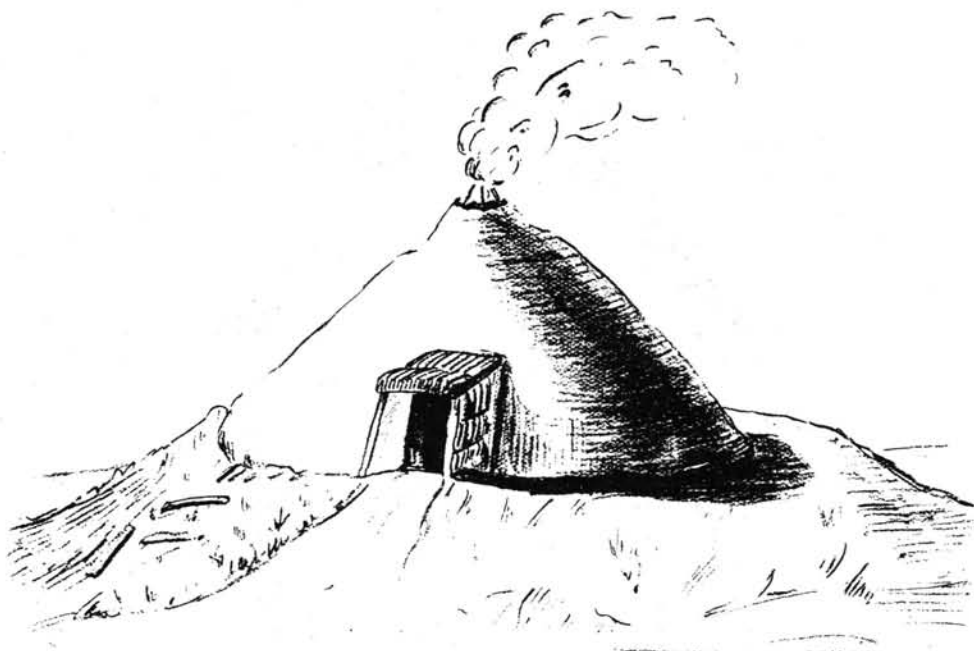

1. kép Süllyesztett padlózatú kúpos kunyhó (Debrecen, VARGA L. után)

Abb. 1. Kuppelhütte mit versenktem Fußboden (Debrecen, nach L. VARGA)

épületet a kipattanó szikrától megóvják, a nádfalat belül több rétegben is betapasztották (SZŰCS 1940. 152.). Ez a kunyhótípus nem rendelkezik külön vázzal, itt a váz és a héjazat szerepét maga a nádfal töltötte be (1. kép).

A kúpos kunyhók másik változata favázzal rendelkezik, melyet különböző növényi anyagokkal borítanak. A gyulai kubikusok ezt a kunyhót úgy építették, hogy a kb. egy méter mély gödör középpontjába magas oszlopot ástak a

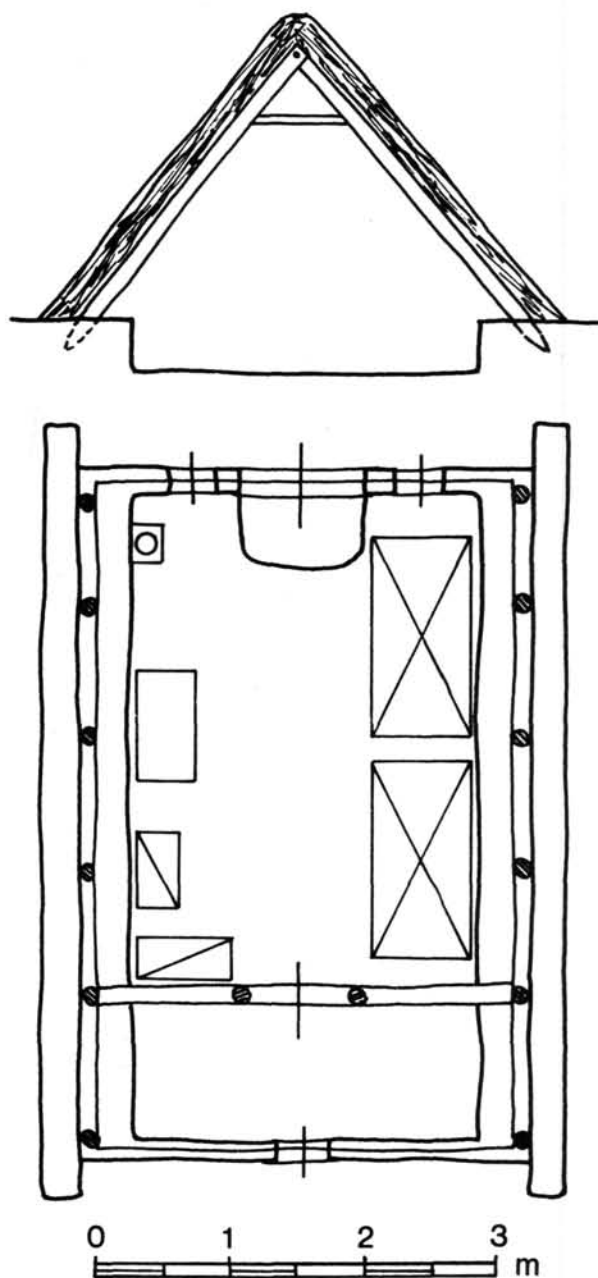

2. kép Favágók földdel borított, gádoros bejáratú földkunyhója (Debrecen, ECSEDI I. után)

Abb. 2. Erdbedeckte, im Boden versenkte Hütte von Waldarbeitern mit Eingangsluke (Debrecen, nach I. ECSEDI)

földbe, ehhez egyik végükkel a gödör szélére állított karvastagságnyi karókat támasztottak, majd az ily módon kialakított vázat kóróból, nádból, falombból készített héjazattal borították. A télen használt kunyhók általában mélyebben voltak, mint a nyári időszakra építettek, s az előzőek héjazatát gyakran földdel is borították. Hasonló földkunyhókat építettek maguknak a Debrecen környéki erdőkben dolgozó favágók (2. kép), az Alföld mocsaraiban élő pákászok,* a Duna-Tisza közti pásztorok, azzal a különbséggel, hogy ezek az építmények nem rendelkeztek középoszloppal (HERMAN 1887. 471., HERMAN 1899. 46., ECSEDI 1912. 164., BÁLINT 1976. 325.). A kúpos földkunyhók keskeny és alacsony bejárata rendszerint déli vagy keleti irányba nézett, mely elé a szél ellen védelemül nádból, sövényből készült falat is emeltek, amit *karámnak*, *nyéknek* neveztek (HERMAN 1914. 192., 199.). A kunyhóba a gödör mélységétől függően létrán vagy hágcson lehetett bejutni.

A szögletes alaprajzú földkunyhók két fő szerkezeti eleme: egy csekély, 40-60 cm mélységű gödör és a föléje épített, általában szelemenés, ritkábban szarufás tetőszerzetű tetőkunyhó. A csányi dinnyések földkunyhói pl. 4-5 m hosszú, 2,5-3 m széles és 50-60 cm mélységű meredek falú gödörből és az annak szélére támaszkodó szelemenés vagy szarufás szerzetű tetőzetből állnak (3.

3. kép Csányi dinnyések nyeregtetős földkunyhója (Boconád, BAKÓ F. után)

Abb. 3. Erdhütte mit Satteldach von Melonengärtnern aus Csány (Boconád, nach F. BAKÓ)

4. kép Süllyesztett padlózatú szőlőskunyhó (Nagykörös, NOVÁK L. felvétele)

Abb. 4. Hütte mit versenktem Fußboden in einem Weingarten (Nagykörös, nach L. NOVÁK)

kép). A tetőszerkezetet szalmával, náddal, sűrűn egymás mellé fektetett dorongokkal fedik, melyre aztán 30-35 cm vastagságú földréteget terítenek. A kunyhó gödörfalát és a tetőzetet egyaránt tapasztással látják el. A kunyhó végfalai tapasztott sövényből vagy vályogból készülnek. Lépcsővel ellátott bejárata az egyik rövid homlokzaton helyezkedik el. Egyes esetekben ideiglenes falakkal két-három, különböző funkciójú helyiségre tagolják (szoba, konyha vagy kamra) (ÉBNER 1929. 1-2., BOROSS 1959. 596., 599., BAKÓ 1973. 251-252., BAKÓ 1978. 30-32.). A lényegében azonos felépítésű, süllyesztett padlózatú tetőkunyhók még jó emberöltővel ezelőtt is általánosan elterjedtek voltak az alföldi pásztorok, csőszök, halászok, favágók, kubikosok és dohánykertészek körében. Gyakori építményei ezek a kunyhók az alföldi szőlőskerteknek is (DÁM 1981. 10., 20-21.) (4. kép).

Az Alföld földbe mélyített állandó lakásul szolgáló építményei technikai, formai és szerkezeti szempontok figyelembevételével két típusba sorolhatók: a *veremházak* és a *gödörlakások* csoportjába. A veremházak esetében a ház épített fallal egyáltalán nem rendelkezik. Az építmény földbe mélyítése olyan mértékű, hogy a gödör önmagában alkotja a teljes falmagasságot. A tetőzet

5. kép Veremház (Debrecen-Bánk, ECSEDI I. után)

Abb 5. Mietenhaus (Debrecen-Bánk, nach I. ECSEDI)

közvetlenül a gödör szélére támaszkodik, s ennek megfelelően csak az emelkedik a talajszint fölé (5-6. kép). A gödörlakásoknál különböző mértékben csökkentik ugyan a padlószintet, de a természetes gödörfalat a talajszint fölé nyúló mesterséges falazat egészíti ki (6-7. kép) (BAKÓ 1973. 271., BARABÁS-GI-LYÉN 1987. 19-20., SZTRINKÓ 1987. 37-38.).

Mindkét változat építésének fontos mozzanata a ház helyének kijelölése, amelyet jelentősen befolyásolnak a földrajzi adottságok. Különösen vonatkozik ez a veremházakra. Ilyeneket ugyanis csak ott lehetett biztonságosan építeni, ahol a talajvíz alacsony. Erre pedig legalkalmasabbnak Magyarország pleisztocén és holocén eredetű, homokos löszös, agyagos síkságai voltak. A történeti és szociális tényezők mellett a földházak nagyarányú alföldi elterjedésében a kedvező földrajzi adottságok is közrejátszottak.

Az építőnek azonban figyelmet kellett fordítania arra is, hogy az esővíz be ne folyhasson a házba, s a bejárat lehetőleg délre vagy keletre nézzen. A talajadottságoktól függően különböző módon alakították ki az épület gödrét. A lazább, homokos talajú vidékeken, így a Nyírségben, a Hajdúságban és a Duna-Tisza közén a gödröt kissé befelé haladva, ferdén ásták, hogy a fal be ne omoljon. Az Alföld északi részén és a Tiszántúl déli területein, tehát a szilárdabb, agyagos talajú vidékeken a gödör fala mindig függőleges. A gödör méretei általában: hossza 6-10 m, szélessége 3-5 m és mélysége 1.5-1.8 m

6. kép Dohánykertészek földházai 1864-ből (Tápiószecső, Vasárnapi Újság 1864)

Abb. 6. Erdhäuser von Tabakanbauern im Jahre 1864 (Tápiószecső, Vasárnapi Újság 1864)

között váltakozik. A talajadottságoiktól függően különböző mértékben és módon biztosították a gödör falának – s magának az egész háznak – a szilárdságát. Míg az Alföld északi területein és a Tiszántúl déli részén a gödör falát semmivel sem bélelik, csupán egyszerű tapasztással látták el, más területeken a fal és a tetőzet szilárdságát különböző favázás szerkezetekkel biztosították. A Nyírség déli részén, Debrecen környékén és a Hajdúságban pl. a ház gödrének sarkainál vastag oszlopokat ástak a földbe, melyeket felső végükön vékonyabb koszorúgerendákkal kötöttek össze. Gyakori volt, hogy a ház gödrét szorosan egymás mellé állított, alsó végükkel a gödör aljára támaszkodó, felső végükkel a koszorúgerendához szegezett karókkal bélelték ki. Előfordult az is, hogy az egymástól 30-50 cm-re állított karókat vesszővel befönték éppen úgy, mint ahogyan a sövényfalat készítették. A gödör béléséhez azonban nemcsak fát használtak, hanem nádat, napraforgókórót és kukoricaszárat is (SZTRINKÓ 1987. 38.). Ilyenkor a sarokoszlopok vonalában ásónyomnyi mélységű árkot ástak, ebbe néhány cm vastag nád-, kóró-, kukoricaszár falat állítottak, melynek felső végét a koszorúgerendához rögzítették. A gödör oldala és a földház fala között keletkezett üreget szalmával, szőlővenyigével, gazzal vagy más

növényi anyagokkal töltötték ki, hogy a homok be ne folyhasson a bélelés anyagát képező növényi anyagok hézagai között (DÁM 1981. 11-12.).

A teljesen földbe mélyített lakóházak szinte kivétel nélkül *szelemen*es tetőszerkezetűek voltak, amelynél a szelement a vég- és a közfalak vonalára állított, a gödör aljába mélyített ágasok támasztották alá. Az építmény befedése a gödör béleléséhez hasonlóan igen változatos formában történt. A legtöbb esetben a tetőszerkezet vázára sűrűn egymás mellé vastag, hasított karókat helyeztek. Ezek egyrésztől közvetlenül a földre, másrésztől a szelemenre támaszkodtak. A tető favázat szalmával, náddal, vesszővel, szőlővenyigével vagy más könnyen beszerezhető és értéktelen növényi anyaggal beborították, majd a gödörből kikerült földdel 20-30 cm vastagon befedték, a földet lapáttal lesimították és leveregették. Főképpen a homokos talajú területeken gyakori volt az így elkészült földtető gyeptéglával fedése is, ami megakadályozta, hogy a homokot a szél és az esővíz elhordja.

A tetőfedés fejlettebb változata, amikor a szelemenes tetőszerkezet vázára szarufákat fektetnek, melyek felső végét a szelemengerenda fölött gúzsokkal vagy szegekkel erősítettek össze; alsó végük a koszorúgerendára támaszkodott úgy, hogy végük azon minden esetben túlnyúlt egészen a gödör széléig. A tetővázat ezután általánosan elterjedt módon belécezték és nádból, vesszőből, sövényből esetleg vályogból készült fallal zárták le. A teljesen földbe mélyített lakóházak általában nem rendelkeztek fűdémszerkezettel. A fal és a tető belső felületét betapasztották és bemeszelték. A ház kisméretű, szimpla ablakait a szelemenágas két oldalán képezték ki. Az építmény padlózata mindig döngölt föld volt, melyet általában még sárral is letapasztottak (DÁM 1982. 19-31., SZTRINKÓ 1987. 37-38.).

Mivel a teljesen földbe mélyített lakóházak padlószintje a talajszinthez viszonyítva mélyen fekszik, külön problémát jelentett a ház bejáratának (*gádor*) kiképzése (3-5. kép). A bejárat az építmény belseje felé lejtett, míg a padló szintjét el nem érte. Ezért hosszúsága néha a 3-4 métert is elérte, szélessége 1.2-1.5 m, míg magassága 1.6-1.8 m volt. Négy sarkára egy-egy oszlopot állítottak, melyekre karvastagságnyi karókat fektettek. A bejárat alsó oszlopai egyben az ajtófélfákat is alkották, s a rájuk helyezett keresztgerenda egyben szemöldökfa is volt. A bejárat falát ugyanúgy készítették, mint ahogyan azt a gödör béléseknél láttuk (DÁM 1981. 12-13., DÁM 1982. 19-21.).

A gödörházak (7-8. kép) lényegében csak abban térnek el a teljesen földbe mélyítettektől, hogy padlószintjük nincs olyan mélyen, és szilárd, épített, a földfelszín fölé nyúló falazattal rendelkeznek. Ez az eltérés azonban nemcsak szerkezeti szempontból jelentős, hanem azért is, mert az ilyen épületek tulajdonképpen átmenetet képeznek a földbe mélyített és a földfelszín feletti lakóházak között. További különbségek, hogy több esetben még fűdémszerkezetük is van, s hiányzik a fentebb leírt bejárat típus (*gádor*).

A ház gödrének mélysége 40-100 cm között mozgott. A fal építését rendszerint a gödörben kezdték meg, s úgy emelték 60-120 cm-re a talajszint fölé. A fal építésének technikája igen változatos. Tulajdonképpen minden olyan tech-

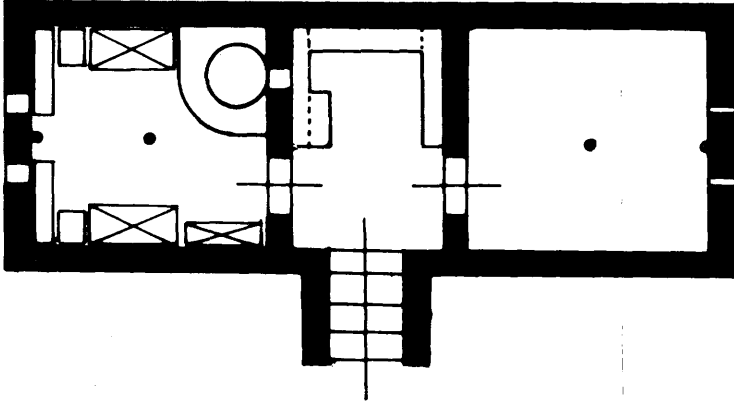
7. kép Gödörház (Karcag, DÁM L. felvétele)

Abb. 7. Grubenhaus (Karcag, nach L. DÁM)

8. kép Gödörház (Öcsöd, DÁM L. felvétele)

Abb. 8. Grubenhaus (Öcsöd, nach L. DÁM)

9. kép Földház alaprajza és berendezésének vázlata (Nyíregyháza-Királytelek, KISS L. nyomán)

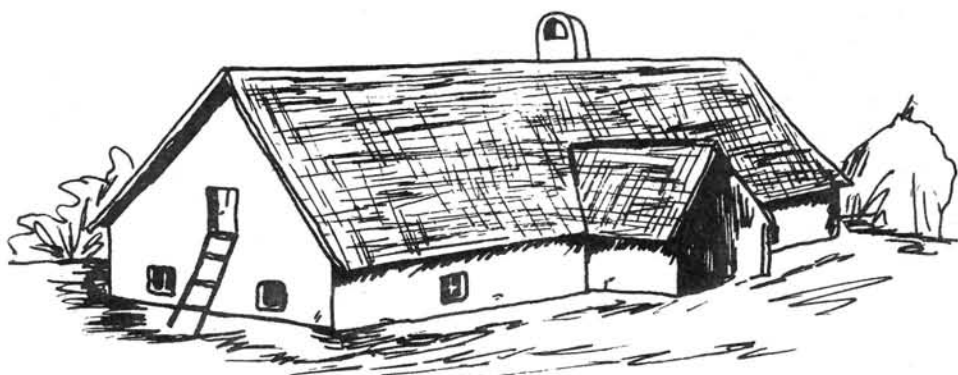
Abb. 9. Grundriß eines Erdhauses und Skizze seiner Einrichtung (Nyíregyháza-Királytelek, nach L. KISS)

nikára van adatunk, amelyek általában a magyar Alföld építészeti gyakorlatát jellemzik. A favázás faltechnikák közül elsősorban a sövény- és nádfalat, a karóval szilárdított sárfalat alkalmazták, de gyakori volt a fecskerakás-, a hant-, a vert- és a vályogfal építése is.

Mint azt már említettük, a gödörházak néhány esetben már fűdémszerkezettel, padlóssal is rendelkeztek. Ez az építészeti elem elsősorban olyan lakóházaknál fordul elő, amelyek felépítése azonos a földfelszín feletti házákéval. Megkülönböztető jegyük csupán a padlószint csekély mértékű süllyesztése. A lepadlásoltság mértékének elterjedését — a hézagos adatközlések miatt — pontosan nem ismerjük (BAKÓ 1973. 256-258., KISS 1936. 81.).

Ez a háztípus is döntő mértékben szelemenenes tetőszerkezettel készült. Az ágasfás-szelemenenes szerkezet mellett azonban itt már az ollólábas tetőszerkezet is előfordult. A tetőfedés anyaga a legtöbb esetben nád, melyet már nem látnak el földborítással. A falakat minden esetben tapasztják és meszelik. Ha az épületnek nincs padlóssal a nádtetőt belül is betapasztják és szintén meszelik. Mint már említettük, ezek az építmények nem minden esetben rendelkeznek a ház falán túlnyúló bejárattal. A ház egyetlen szabadba nyíló ajtaja többnyire az egyik rövid homlokzaton, ritkábban a főhomlokzaton van, s a bejárat néhány lépcsőn keresztül vezet a lakótérbe (SZTRINKÓ 1987. 39.). A házon túlnyúló bejárat építése csak akkor válik szükségessé, ha a ház gödrének mélysége az 1.0-1.5 métert eléri.

A verem- ill. gödörházak alaprajzi beosztásukat, tüzelőberendezésüket és füstelvezetési módjukat tekintve nem mutatnak lényeges eltérést. A fenti típusú egyosztatú házakat ma már csak az emlékezet őrzi. A földházak többnyire két- vagy három osztatúak voltak. Míg az egyosztatú földház magába

10. kép Lepadlászolt, földbe mélyített cselédház (Nyíregyháza-Királytelek, KISS L. nyomán)

Abb. 10. Im Boden versenktes Gesindehaus mit abgeteiltem Dachboden (Nyíregyháza-Királytelek, nach L. KISS)

olvasztotta a lakóház összes funkcióját, a két- és háromosztatú építmények szobából és konyhából álltak, ill. szoba + konyha + kamra tagolódásúak voltak (9. kép). A harmadik helyiség néha istálló is lehetett, mint pl. Debrecen környékén, s itt helyezkedett el a ház bejárata is, azaz a lakóteret az istállón keresztül lehetett megközelíteni (DÁM 1981. 17.). Kivételes esetben a földházak rendelkezhetek négy-tíz helyiséggel is. Ez azoknak a nagyméretű lakóépítményeknek esetében fordult elő, amelyeket az uradalmak az ott dolgozó családok számára építtettek. Ezek a cselédházak a falutól távol lévő majorságokon épültek, s gyakran 4-6 családnak is menedéket nyújtottak.

Témánk szempontjából elsősorban *Kiss Lajos* és *Bakó Ferenc* kutatásait kell kiemelnünk. *Kiss Lajos* a Nyíregyháza melletti Királytelek nevű uradalmi majorból 37 földbe mélyített cselédlakást mutat be. Ezek többnyire háromosztatúak voltak, s az uradalom által megszabott rendben helyezkedtek el. Az épületek bejárata a középső helyiségen, a konyhán (*pitvar*) volt, s innen lehetett bejutni a konyha két oldalán elhelyezkedő helyiségekbe, a szobába ill. a kamrába. Méreteik az átlagosnál nagyobbak voltak, hosszuk 14-16 m, szélességük 5-6 m, átlagos mélységük 1.8 m. A bejáratul szolgáló *gádor* 2-3 m hosszú és 1.6-1.8 m széles volt. Falaik vályogból vagy téglából készültek, tetőszerkezetük szelemenes volt, s többnyire padlással sem rendelkeztek. Lepadlászolt földbe mélyített cselédlakások csak ritkán fordultak elő (KISS 1936. 75-77.) (10. kép).

Bakó Ferenc Heves megye déli részéről többféle földbe mélyített cselédlakást is leír. A legarchaikusabb forma egy egysejtű, nagyméretű 18 m hosszú épület, egyetlen bejárata a hosszanti homlokzat közepén foglalt helyet. Három család lakta és két kívülről fűtött kemence tartozott hozzá. Tetőszerkezete szelemenes volt, padlással nem rendelkezett. A fejlettebb három osztatú formák mellett voltak hat helyiségből álló cselédlakások is. Tulajdonképpen két

szimmetrikusan elhelyezett háromszatú földbe mélyített ház egy tető alá építésével hozták létre. Mindkét rész középső helyisége konyha volt, itt helyezkedtek el a bejáratok is, s innen nyíltak jobbra ill. balra a szobák. Vertfalú, tetőszerkezete szintén szelemenes. A cselédházat négy család lakta, azaz két-két család használt egy-egy konyhát, s minden családnak egyetlen szobája volt (BAKÓ 1973. 257-258.). Nem voltak ismeretlenek a putris cselédházak a Duna-Tisza közén sem. A szalkszentmártoni uradalom 1821-es leírásában olvasható: „Cséplők lakása találtatik az Alsó Cseléd Lakástól dél felé egy homok butzkán, és áll két földalatti putriból, melyek közül mind egyiknek két szobája és egy közös konyhája vagyon,... az ilyen putrinak föld alatt lévő falai egy sor rakott vályogból állnak, a födele egy szelemenyen nyugvó horog fából áll, mellyek vékonyan náddal béboríttatnak, fölébe pedig föld hányatik” (SZTRINKÓ 1987. 38.).

A földházak tüzelőberendezése általában megegyezett azzal a rendszerrel, amely az alföldi háztípusra jellemző. A szobában alacsony padkán álló, sárból készült, boglya formájú kemence állt, melyet a konyhából fűtöttek. A kemence padkáját a legtöbb esetben a gödör elkészítése után földből és sárból emelték, de előfordult az is — pl. Szabadszálláson —, hogy a gödör ásása közben képezték ki úgy, hogy a kemence helyén a talajt 40-50 cm-rel magasabban hagyták meg, mint a gödör mélysége (SZTRINKÓ 1987. 39.). A konyhában a kemence szája előtt keskeny és alacsony, szintén sárból készült tüzelőpadka állt. Előfordult, hogy a konyhában a helyiség közepén négyszögletes alaprajzú tüzelőpadkát építettek, ahol nyílt tűzön főztek, s azzal világítottak. A Nyírségben általánosan elterjedt volt a szobai kemence mellé épített kisméretű kandalló alkalmazása (DÁM 1982. 18.). A ház füsttelenítését a legegyszerűbb esetben füst- vagy szikrafogóval oldották meg, mely a konyhában, a kemence szája fölött állt. A fejlettebb földházak többségükben már sövényből font és tapasztott szabadkéménnyel rendelkeztek, mely a konyha egész szélességében a helyiség hátsó része fölé borult. A füstelvezetés hagyományos berendezéseinek rovására a két világháború közötti időszakban egyre inkább elterjedtek a vályogból vagy téglából készült zárt kémények is. (KISS 1936. 80-81. 84., BAKÓ 1973. 252., DANKÓ 1977. 258., SZTRINKÓ 1987. 39.).

A teljesen, ill. részben földbe mélyített lakóházak földrajzi elterjedésüket tekintve a vizsgált területen lényeges eltérést nem mutatnak. Mindkét változat egymás mellett élt, s az egyes tájegységeken belül legfeljebb alkalmazásuk arányában volt eltérés. Ennek mértékét pontosan megállapítani igen nehéz, hiszen a korábbi kutatások nem tettek különbséget az egyes változatok között, s részletes leírások hiányában szerkezeti felépítésükre gyakran csak következtetni tudunk. A rendelkezésünkre álló adatok alapján úgy tűnik, hogy a teljesen földbe mélyített típus — a veremház — elsősorban a Nyírségben, a Hajdúságban és a Kiskunságban fordult elő nagyobb számban, míg az Alföld északi területein, a Jászságban, a Hevesi- és Borsodi-síkságon, valamint a Tiszántúl déli részén a részben földbe mélyített lakóépítmények, gödörházak alkalmazása volt jelentősebb (DÁM 1981. 20-21.).

A lakóházak földbe mélyítése nemcsak a magyar Alföld népi építésének jellemző vonása. Elterjedt a Kárpát-medence síkvidéki területein, s annak tágabb környezetében is, így a szlovák Alföldön, Szlavóniában, Bácskában, Bánátban valamint a Duna bulgáriai és romániai síkságán (DÁM 1981. 19-21.). A Duna-vidék földháza formái és technikai szempontból lényeges különbséget nem mutatnak a magyarországiaktól. A gödör kiképzése, bélelése, a tetőszerkezet és tetőforma, valamint a tetőfedés tekintetében számos azonos vonást találunk. Jelentősebb eltérés csak az alaprajzi tagolódásban, a tüzelőberendezés típusában, a füsttelenítés módjában ill. a bejárat kiképzésében mutatkozik. A földházak építése, a sajátos történelmi körülmények következtében, különösen nagy jelentőségre tett szert Észak-Bulgáriában és Románia déli, síkvidéki területein, így Olténiában, Munténiában és Dobrudzsában. Mindkét terület földházaik alaprajzi tagolódása számos egyező vonást mutat a magyar földházakéval, azaz az egy-, két- és háromszatú házak bejárata többnyire a hosszanti homlokzaton helyezkedik el, de ugyanilyen jelentős a rövidhomlokzati bejáratú földházak elterjedése is. Míg azonban a magyar Alföldön néhány cselédház kivételével a földházak általában két- és háromszatúak, az említett román és bolgár területeken nem ritka a négy-, öt vagy ennél több helyiséggel rendelkező földház sem, ahol az egyes helyiségek elhelyezése is sajátos vonásokat mutat. A magyar anyagban pl. ismeretlen a földházak L, T vagy U alakú alaprajzi elterjedése. A helyi építészeti hagyományoknak megfelelően a bolgár és román földházak többnyire nyílt tüzelősek, de nem ritka a kemence és a nyílt tűzhely együttes alkalmazása sem. A füstelvezetést kürtővel ellátott, különböző növényi anyagokból, rendszerint sövényből készített füstfogók segítségével oldják meg (FROLEC 1966. 35-43., STAHL 1958. 22-27.).

A földházak elnevezése a magyar nyelvterületen általában *földház*, emellett általánosan használt kifejezés a ma már leikicsinyülő jelentéstartalmú *putri* is, míg egyes vidékeken, így a Nyírségben és a Duna-Tisza közén — a *putri* és a földház mellett — használatosak a *burdej*, *bordej*, *burgyé*, *burdé*, *gunyec* kifejezések is. A *földház* összetett szó, melynek első tagja ismeretlen, míg a második finnugor eredetű. A kifejezés nyilvánvalóan a ház építésmódjára utal. Ezt támasztja alá az is, hogy a földbe mélyített istállókat általánosan *földólnak* nevezik. Nehezebben határozható körül a szintén ismeretlen eredetű *putri* szó jelentéstartalma. Ez a szó ugyanis nemcsak a földbe mélyített lakó- vagy gazdasági építményt jelöli, hanem mindenfajta kezdetleges, primitív építményt is. Eredeti jelentése feltehetően veremház, veremlakás volt, de később jelentésváltozáson ment át, s vált mindenfajta primitív építmény nevévé (BAKÓ 1973. 270., TESZ I. 964-965., II. 76., III. 318-319.). Tisztázatlan probléma a *bordej* és alakváltozatainak eredete és a magyar nyelvben való elterjedésének kérdése is. A szó a román nyelvben „*bordeiu*” alakban általánosan elterjedt, de megtalálható Észak-Bulgáriában is. *Frolec* Václav a bolgár *burdej* szót román eredetűnek tartja, s meghonosodását román telepesek beköltözésével magyarázza (FROLEC 1966. 37.). A magyar nyelvtudomány legújabb

eredményei szerint a szó ófrancia eredetű, s „deszkából készült kunyhó” jelentésében került át a magyar nyelvbe (TESZ I. 344.). Ez azonban tárgy-történetileg nehezen igazolható, hiszen a népnyelvben mindenütt földbe mélyített építményt jelöl, s a korábbi források is ebben az értelemben használják (TESZ I. 344.). *Herman Ottó* a latin *gurgustium*-ra vezeti vissza, amely a népnyelvbe előbb *gurnyec* majd *burgyé* alakváltozatban került át. Ezt tartja valószínűnek *Bakó Ferenc* is, de nem zárható ki románból átvétele sem (HERMAN 1899. 60-61., KISS 1936. 73., BAKÓ 1973. 255.).

A földházak jelentős szerepet játszottak az európai népi építészet történetében. Európa mérsékelt övi területeiről a szögletes vagy kerek alaprajzú tetőkunyhóval fedett veremházakról már a neolitikum óta rendelkezünk régészeti leletekkel. A kelet-európai neolitikum és bronzkor embere földházait már tűzhellyel, ill. kemencével is ellátta. Az észak-európai barbár népek — az európai klíma hidegebbre fordulásával — a római korban félig földbe vájt kunyhókban húzták meg magukat. A germán törzsek tűzhelyeket még nem építettek a földházak belsejébe, azok fűtését feltüzesített kövekkel és gőzzel oldották meg. Ez az a háztípus, amely Nyugat- és Közép-Európában, s így a Kárpát-medencében is elterjedt. Ilyen házakat építettek maguknak a népvándorlás kor második hullámának népei, így pl. az avarok, valamint a nyugati- és délszláv törzsek is. Ezt a háztípust szorította ki Közép-Kelet-Európában a IX-XIII. században a kelet-európai eredetű, kemencével fűtött házforma (GUYAN 1952. 174-179., PITTEROVÁ 1964. 164-176., KUDRŇAČ 1966. 197-221., MÉRI 1964. 51., BÓNA 1973. 66., MADARAS 1989. 24.).

A kőtüzhelyek, ill. a kemencés földházak széleskörű elterjedése nagyjából egy időre esik a szláv népek szétvándorlásával. Ebből kiindulva ez a házforma *szláv ház* néven vált ismertté a szakirodalomban, s más etnikumoknál elterjedését is szláv hatásnak tulajdonítják. Jó példa erre *Kudrňač* Jaroslav összefoglaló tanulmánya a szláv földházakról, amelyekben a földházak romániai változatait, az Árpád-kori magyar kemencés földházakat, sőt a szász házat is szláv eredetűnek tartja (KUDRŇAČ 1966. 204-205.). A földházak közép-európai elterjedésével kapcsolatban más véleménnyel alig találkozhatunk a külföldi szakirodalomban (FROLEC 1966. 108-109., FROLEC 1971. 13-14.).

Az építészeti kultúránk történelmi múltjára vonatkozó kutatások egyértelműen igazolják, hogy a Kárpát-medencében végleges otthonra találó magyarság nem rendelkezett alacsonyabb szintű építészeti tudással és gyakorlattal, mint a korabeli Közép- és Kelet-Európa népei. A földbe mélyített lakóépületek külső formái pedig az ugor kortól jelen voltak kultúránkban (FODOR 1983. 83., BARABÁS-GILYÉN 1987. 161.). Árpád-kori népi építészetünket még döntő mértékben a verem- és gödörházak jellemezték, de mellettünk élt a fentálló falú, földfeletti építkezés gyakorlata is (MICHNAI 1981. 225-240., FODOR 1989. 31-39.). A régészeti adatok mellett a földházak általános elterjedésére utal pl. IV. László király 1279-ben kiadott I. és II. törvénykönyvének az a részlete, amely a Magyarországra betelepült kunokat arra kötelezi, hogy „...keresztény szokás szerint falvakban, földbe mélyített épületekben” lakjanak

(HORVÁTH 1965. 130.). A döntő változás a XIII—XIV. században játszódott le, s a XV. századtól már az archaeológiai anyagban alig találkozhatunk földbe mélyített házakkal. A korszakból származó bőséges történeti anyag azt igazolja, hogy a földház kiszorult a paraszti építészet általános gyakorlatából, s alkalmazása csak a török hódoltság alatt lendült föl ismét. A megszállt területeken a falvak egész sora pusztult el, s a megmenekült, eredeti lakhelyéről elvándorolt lakosság újra ilyen primitív építményekben húzta meg magát. A XVIII. század a hódoltsági területek etnikai, demográfiai átalakulásának nagy korszaka. Részben a török birodalom, részben pedig a törököket kiűző idegen zsoldos seregek pusztításai nyomán elnéptelenedett falvak lakosságát a földesurak nagymérvű betelepítéssel pótolták. A bevándorlók pedig hosszabb-rövidebb időre földházakat építettek maguknak. Jól szemlélteti ezt a korabeli adatokban gazdag forrásanyag is, melyből csak néhány jellemző példát mutatunk be. Debrecenben, amely már ebben a korban is a tiszántúli területek legjelentősebb városa volt, 1698-ban 1028 lakóház közül 428 volt földház, s bár a városi tanács már 1692-ben megtiltotta építésüket, az utolsó földházak csak a XIX. század végén tűntek el a város belterületéről (ZOLTAI 1938. 141-142., 162.). Szabolcs megye 1729. évi összeírása szerint a megye lakosságának többsége még földházakban lakik (KISS 1936. 89.). Az 1728. évi országos összeírás adatai szerint a Közép-Tisza-vidék 20 településének 1103 lakóházából 669 volt földház, s ezen belül 216 tartozott a veremházak csoportjába (SOÓS 1975. 35., BAKÓ 1973. 253-254.). De nem volt jobb a helyzet a Jászságban sem, ahol ebben az időszakban a lakóházak több, mint egyharmada földház volt (FODOR 1942. 333-334.). Az Alföld újratelepülésének folyamata a XVIII. század végére lezárult, s ettől kezdve jelentősen csökkent a földházak száma is. A XIX-XX. században már csak a paraszti társadalom legszegényebb rétege használta őket. Erre talán a legjobb példát a debreceni erdős puszták tanyai lakossága szolgáltatja.

Az erdős puszták benépesülése a XVIII-XIX. század fordulóján indult meg, ahol az erdei tisztásokon, kaszálókon, állatteltető szállásokon ideiglenes hajlékként földházakat, ill. kúpos kunyhót emeltek maguknak a kint lakók. „Az eredeti debreceni civisek közül csak az elszegényedett gazdák fiai, vagy a feltörekvő szegény emberek bérlővé váló rétege vállalta — mindnyájan vonakodva — az állandó tanyai lakást. Legtömegesebben a földművelés alá fogott erdei kaszálókra mentek lakni, ahol a ház körüli legelőkön istállózásra tehen tartásra rendezkedtek be, a közelebbi részekből naponta hordták be a tejet a városba. Az igazi hasznot azonban a baromfitartás és nevelés jelentette” írja Balogh István (BALOGH 1973. 209.). „Az állandóan lakott tanyák kialakulásának első szakaszának időszakából két összeírás is fentmaradt 1829-ből ill. 1836-ból, amelyek a Guton, Halápon, Nagycserén, Pacon, Fancsikán és Bánkon lévő tanyák lakosságát, a tanyai építmények típusát és építő-anyagát, a tanyák elhelyezkedését és a kaszált széna mennyiségét tüntetik föl. (DANKÓ 1977. 348-364.). A teljesebb (1836-os) összeírás szerint 181 kunyhóból 130 volt „Föld Kunyhó”, 29 „Hegyes Kunyhó” és mindössze 22 volt a fentálló falú épület. A

földkunyhók „Gajj fából”, hasogatott fából, gömbfából, ritkábban faragott fából, deszkából, vagy sövényfallal épültek. Gyakran szerepel építőanyagként a „Varga fa” kifejezés, amely lehántott kergű cserfát jelöl. Hasonló a hegyes, azaz kúpos kunyhók építőanyaga is, amelyek közül néhány téli szállásul is szolgálhatott, hiszen kéménnyel is rendelkezett („Hegyes kunyhó kéménye varga fából”).

A Debrecen környéki erdők tanyáin a földházak jelentősége nem csökkent a XIX. század második és a XX. század első felében sem. A város ugyanis az erdőirtáshoz, fakitermeléshez és erdőtelepítéshez a Debrecen környéki falvak nincstelen parasztságából munkásokat toborzott, akiket *vákáncsosoknak* neveztek. Munkájukért bért nem kaptak, de megengedték nekik, hogy az irtáson lakóházat és melléképületeket emeljenek, és az újratelepített erdőrészekben a facseteték között növénytermesztéssel hasznosítsák. Korlátozott számban engedélyezték az állattartást is, ami leginkább baromfitartást jelentett. Mivel azonban egy-egy újratelepített terület csak 2-3 évig volt művelhető, s ezt követően új irtásokra kellett települniük, építményeik is egyszerű szerkezetűek, primitívek, ideiglenesek voltak. Egy-egy ilyen vákáncsos tanyán a lakóháztól kezdve az összes melléképületig mindent a föld alá építettek, hiszen ez volt a legegyszerűbb, a legkevesebb beruházást igénylő építkezési forma (BALOGH 1936. 155-156., MIKLÓS 1974. 237-270.). Hasonló folyamat játszódott le a hajdúvárosok szőlőskertjeinek benépesülése során is. Mivel ezekben a városokban a szőlőföld kivételével csak a törzsökös lakosság vásárolhatott szántóföldet, a városokba betelepült, de az ősi kiváltságokkal nem rendelkező lakosság kisebb szőlőföldet vásárolt, amelyre primitív lakóépületeket, a legtöbbször földházakat emeltek (DÁM 1972. 14-20.).

A földbe mélyített lakóépítmények berendezésére erősen rányomta bélyegét azok használatának ideiglenes jellege és lakóinak szociális helyzete. A legegyszerűbb berendezéssel természetesen a pásztorok, csószók, kubikusok kunyhói rendelkeztek. Ugyanakkor ezek az építmények őrizték meg több esetben a bútorok legarchaikusabb — földből, sárból készült — formáit is. A sárréti pásztorok földbe mélyített kúpos kunyhóinak gödrét pl. úgy képezték ki, hogy a kunyhó gödörfalán körben alacsony, de széles földpadkát képezték ki, amelyet náddal, majd juhbőrrel, bundával borítottak, s ezen aludtak. A tetőkunyhók esetében az építmény hosszanti, középső szakaszának lemélyítésével képezték ki az ülésre és alvásra szolgáló földpadkákat. Az ülő- és munkagödrök alkalmazása általános volt az Árpád-kori földházakban is (CSILLÉRY 1970. 59-84.). Valamivel fejlettebb volt a berendezése az ideiglenesen lakott, de nemcsak férfiaknak, hanem azok családjának is menedéket adó földkunyhóknak. A csányi dinnyekertészek kunyhóiban pl. az ágyak és a ruha, valamint az ételkészítés tárolására szolgáló ládák a kunyhó két hosszanti oldala mellett helyezkedtek el, a bejárattal szemközti rövid homlokzatra csak az asztal kerül (vö. 3. kép). A földkunyhó földre támaszkodó nyeregteteje és a gödör széle közötti keskeny földpadkarész különböző használati eszközök és háztartási eszközök tárolására szolgált éppen úgy, mint a kunyhó vályogból készült hom-

lokszati fala, ahol a családi fényképek, a tükör, az óra mellett jól megfértek a falra függesztett tányérok és evőeszközök is (BOROSS, 1959. 596-600., BAKÓ 1973. 286.).

Az állandó lakásul szolgáló földházak berendezése általában követi a hagyományos paraszti lakáskultúra diktálta elrendezési szisztémát. A magyar nyelvterületen — és így a magyar Alföldön is — a szobák elrendezésében a sarkos elrendezés dominál. Ez alól csak néhány vidék kivétel, így pl. a Nyírség, ahol már a múlt században a párhuzamos rendszer vált általánossá.

Mivel a földházak méretei jóval kisebbek, mint egy átlagos parasztházé, s lakói a paraszti társadalom legszegényebb rétegei közé tartoznak, nemcsak a bútorok száma kevesebb, hanem azok kivitelezése is jóval egyszerűbb, szegényesebb. Kiss Lajos több nyírségi földház berendezését is részletesen bemutatja. Ezek közös jellemzője, hogy a szoba bejárata melletti részt a kemence és több esetben annak belső oldala mellé épített kandalló foglalta el. A tüzelőberendezéssel egyvonalban állt általában a ruhanemű tárolására szolgáló láda, vagy az ülésre is szolgáló karoslóca, s egy ágy. A szoba ezzel átellenes oldalára szintén ágyak kerültek, s itt állt a komód is. Az ajtóval szemközti falrész az asztal, s rendszerint egy lóca foglalta el (9. kép). A konyha berendezését erősen befolyásolta a tüzelőberendezés is. A helyiség hátsó felét elfoglaló szabadkémény alatt csak a tüzelőpadkák állottak. Ha volt rá hely, ide az egyik sarokba került egy polcokból álló kis komód is, amelyen a főzéshez szükséges edényeket tartották. A konyha bejárati részén az ajtó mögött fából vagy sárból készült padon tárolták a szerszámokat, az élelmiszert, zsákokban a kevés gabonát ill. lisztet. A füstölt húst és kolbászt vagy a szabadkéménybe épített rudakra akasztották, vagy a kamrába a szelemengerendára (KISS 1936. 76-87.).

A földházak száma századunkban országsszerte fokozatosan csökkent, s napjainkban létezésüket már csak az emlékezet, valamint az itt-ott még felbukkanó — a földházakéval hasonló felépítésű — földbe vájt istállók őrzik.

Irodalom

- BAKÓ 1973.** = Bakó, F.: A föld és téglafalazata az észak-magyarországi népi építkezésben. *EMÉ X.* 1972. (1973) 247-304.
- BAKÓ 1978.** = Bakó, F.: Parasztházak és udvarok a Mátra vidékén. Budapest 1978.
- BALOGH 1936.** = Balogh, I.: Adatok a debreceni erdőgazdálkodás történetéhez. A vákánccsosok. *DMÉ XXI.* 1935. (1936) 144-157.
- BALOGH 1973.** = Balogh, I.: Cívisek világa. Budapest 1973.
- BARABÁS-GILYÉN 1987.** = Barabás, J. – Gilyén, N.: Magyar népi építészet. Budapest 1987.
- BÁLINT 1976.** = Bálint, S.: A szögedi nemzet. A szegedi nagytáj népélete. *MFME 1974/75-2.* (1976.)
- BÓNA 1973.** = Bóna, I.: VII. századi avar települések és Árpád-kori magyar falu Dunaújvárosban. Budapest 1973.
- BOROSS 1959.** = Boross, M.: Adatok a csányi felesdinnyések életmódjának alakulásához. *Ethn. LXX.* 1959. 579-621.
- CSILLÉRY 1970.** = K. Csilléry, K.: Az Árpád-kori veremház ülőgödre és a házbeli szövöszék kérdése. *NÉ LII.* 1970. 59-84.
- DANKÓ 1977.** = Dankó, I.: Opuskula Ethnographica. Debrecen 1977.
- DÁM 1972.** = Dám, L.: A hajdúböszörményi szőlők népi építkezése. Debrecen 1972.
- DÁM 1981.** = Dám, L.: Grubenwohnungen in der Grossen Ungarischen Tiefebene. *Ethno. et. Folc. C. 2.* 1981.
- DÁM 1982.** = Dám, L.: Lakóházak a Nyírségben. Debrecen, 1982.
- ECSEDI 1912.** = Ecsedi, I.: A debreceni népi építkezés. *NÉ. XI.* 1912. 157-194.
- ÉBNER 1929.** = Ébner, S.: Néhány adat az alföldi földházhoz és földólhoz. *NÉ XXI.* 1929. 1-4.
- FODOR 1942.** = Fodor, F.: A Jászság életrajza. Budapest 1942.
- FODOR 1983.** = Fodor, I.: Régészeti adalékok lakáskultúránk történetéhez. *Népi kultúra — népi társadalom XIII.* 1983. 81-118.
- FODOR 1989.** = Fodor, I.: Megjegyzések a középkori magyar ház fejlődéstörténetéhez. In: Népi építészet a Kárpát-medence északkeleti térségében. Szerk.: Cseri M.—Balassa M. I.—Viga Gy., Miskolc 1989. 21-46.
- FROLEC 1966.** = Frolec, V.: Die Volksarchitektur in Westbulgerien im 19. und zu Beginn der 20. Jahrhundert. Brno 1966.
- FROLEC 1971.** = Frolec, V.: Die gemeinsamen und differenzierenden Elemente in der Volksbaukunst der Donaugebietes. *Ethnologia Slavica II.* 1971. 7-60.
- GUYAN 1952.** = Guyan, W. U.: Einige Karte zur Verbreitung des Grubenhauses in Mitteleuropa im ersten nachchristlichen Jahrtausend und einige Hinweise auf das archaologische Problem der völkerwanderungszeitlichen Hausformen der Schweiz. *Jahrbuch der schweizerischen Gesellschaft für Urgeschichte.* Basel 1952. 147-197.

- HERMAN 1887.** = Herman, O.: A magyar halászat könyve. I. Budapest 1887.
- HERMAN 1899.** = Herman, O.: A magyar ősfoglalkozások köréből. Budapest 1899.
- HERMAN 1914.** = Herman, O.: A magyar pásztor nyelvkincese. Budapest 1914.
- HORVÁTH 1965.** = Horváth, B.: Az Árpád kori falusi ház a korabeli törvények tükrében *FA XVIII.* 1965. 127-134.
- KISS 1936.** = Kiss L.: Földházak Szabolcs megyében. *NÉ XXVIII.* 1936. 72-91.
- KUDRNAČ 1966.** = Kudrnač, J.: Die slavischen eingetieften Wohnstätten. *Originé et Debuts des Slaves, VI.* 1966. 197-230.
- MADARAS 1989.** = Madaras, L.: Az avar ház. In: *Építészet az Alföldön I.* Szerk.: Novák L.-Selmeczi L. Nagykőrös 1989. 23-32.
- MÉRI 1964.** = Méri, I.: Árpád-kori népi építkezésünk feltárt emlékei Orosháza határában. *RF II.* 12. 1964.
- MICHNAI 1981.** = Michnai, A.: Középkori népi építészetünk régészeti emlékei. *FA XXXII.* 1981. 225-240.
- MIKLÓS 1974.** = Miklós, Zs.: A debreceni vákáncsosok. [Die Debrecener Vakanzleuter.] *DMÉ XIII.* 1972. (1974) 237-270.
- PITTEROVÁ 1964.** = Pitterová, A.: K problemu slovenské Expanze. *Vznik a Počatku Slovanů, V.* Praha 1964. 165-176.
- SOÓS 1958.** = Soós, L.: A jobbágyföld helyzete a szolnoki Tiszaháton (1711-1770). *Szolnok* 1958.
- SOÓS 1975.** = Soós, I.: Heves megye községei 1867-ig. Eger 1975.
- STAHL 1958.** = Stahl, H. P.: Planurile caselor Rominești ȣărănești Sibiu 1958.
- STAHL 1967.** = Stahl, H. P.: Zum Bauerhaus der Donauebene im 19. Jahrhundert. *Deutsches Jahrbuch für Volkskunde* 1967. 69-88.
- SZTRINKÓ 1987.** = Sztrinkó, I.: Népi építészet a Duna-Tisza közén. Debrecen 1987.
- SZÚCS 1940.** = Szűcs, S.: A Nagysárrét régi disznótartása. *Debreceni Szemle XIV.* 1940. 145-154.
- TESZ** = A magyar nyelv történeti-etimologiai szótára, I-III. Budapest 1967, 1970, 1976.
- ZOLTAI 1938.** = Zoltai L.: Vázlatok a debreceni régi polgár házatájáról. *DMÉ* 33. 1937. (1938) 137-177.

Im Boden versenkte Wohngebäude in der Ungarischen Tiefebene

Von der Studie werden die Typen der im Erdboden versenkten Wohngebäude, deren geografische Verbreitung und ihre Rolle in der Geschichte der Volksbauweise in der Ungarischen Tiefebene vorgestellt. Die im Boden eingelassenen Wohngebäude lassen sich zwei großen Gruppen zuordnen: nur zu einer bestimmten Jahreszeit bewohnte, provisorische *Kuppelhütten* und *Dachhütten* mit versenktem Fußboden bzw. als ständige Unterkunft dienende, im Boden eingelassene Wohnhäuser.

Die im Boden versenkten Kuppel – und Dachhütten (Abb. 1-4.) waren noch vor reichlich einem Menschenalter im Kreise der Hirten, Flurhüter, Fischer, Wald- und Feldarbeiter, auf den Melonen- und Tabakfeldern allgemein verbreitet, häufig aber auch in den Weingärten.

Auch die im Erdboden eingelessenen Wohnhäuser können in zwei Gruppen gegliedert werden. Im ersten Fall besitzt das Haus überhaupt keine gemauerte Wand. Das Gebäude wurde so in die Erde eingelassen, daß die Grube selbst die gesamte Wandhöhe ausmacht, das Dach aber unmittelbar auf dem Rand der Grube aufsitzt (Abb. 5-6.). Im anderen Falle ist der Fußboden in unterschiedlichem Maße versenkt, die Grubenwand wird jedoch durch eine über die Erdoberfläche hinausragende künstliche Mauer ergänzt (Abb. 7-8.). Bei Errichtung der Wand am häufigsten verwandte Techniken sind die beschlagene, Strohlehmziegel- und Geflechtmauer. Beide Varianten verfügen im allgemeinen über eine Dachpfette, das Material zum Dachdecken sind Schilf oder andere pflanzliche Stoffe, die in einzelnen Fällen noch mit Erde eingedeckt werden.

Die Grundrißeinteilung der im Boden versenkten Wohnhäuser und ihre Heizeinrichtung deckt sich mit jenem System, das im allgemeinen für den Haustypus der Tiefebene charakteristisch ist. Im Zimmer befindet sich ein von außen beheizter schoberförmiger Ofen, der im Gebiet der Nyírség noch durch einen Kamin ergänzt wird. In der Küche finden wir die für die offene Feuerstelle errichtete Feuerbank, und hier ist auch der freiliegende Schornstein, der dazu dient, das ganze Haus frei von Rauch zu halten.

Die vollständig oder nur zum Teil im Erdboden versenkten Wohnhäuser zeigen hinsichtlich ihrer geografischen Verbreitung keine wesentlichen Abweichungen. In den meisten Fällen kommen beide Varianten nebeneinander vor. Die ganz in der Erde eingelassenen Typen kommen jedoch in erster Linie in den Gebieten Nyírség, Hajdúság und Kiskunság in größerer Zahl vor, während in anderen Gebieten der Tiefebene die Zahl der nur teilweise versenkten Typen bedeutender ist.

In der Geschichte der ungarischen Volksbauweise kam den im Boden eingelassenen Wohngebäuden eine wichtige Rolle zu. Zur Árpádenzeit waren sie — laut Zeugnis der archäologischen Funde — allgemein verbreitet, und ihre Verwendung beginnt erst im 14. Jh. in bedeutendem Maße in den Hintergrund zu rücken. Im 15-17. Jh. werden die Erdhäuser aus der allgemeinen Praxis der bäuerlichen Bauweise verdrängt. In Gang kommt ihre Benutzung erst während der 150jährigen türkischen Besetzung bzw. in der darauffolgenden Zeit der Neubesiedlung wieder. Im Ergebnis der Konsolidierung zum Ende des 18. Jh. nimmt auch die Zahl der Erdhäuser stark ab, und im vergangenen Jahrhundert werden sie bereits nur noch von den ärmsten Schichten der Bauernschaft verwendet. Die Erdhütten werden zur Wohnstatt von Herrschaftsdienern (Abb. 10.), Wald- und Feldarbeitern, Hirten und Feldhütern. Im 20. Jh. nimmt ihre Zahl immer mehr ab und heute ist ihre Existenz nur noch Erinnerung.

László DÁM
Báthori István Múzeum
Nyírbátor, Károlyi út 13.
H-4300

Egy szabolcsi kirajzású telepesek község társadalomrajza az I. világháborúig (Újléta társadalma az egyházközségi forrásanyag alapján)

PÁLL ISTVÁN

Dolgozatomban Újléta, észak-bihari kisközség példáján keresztül az egyházi forrásanyagok társadalomtörténeti értékesítéséhez kívánok adalékokkal szolgálni.

Újléta a Nyírség, az Érmellék, a Hajdúság és Bihar találkozási pontjánál fekszik, Debrecentől mintegy 16 km-re délkeletre. Lakói túlnyomórészt reformátusok. Ugyanez volt a helyzet a XIX. században is, ezért dolgozatomban a református egyház dokumentumait vizsgálom.

Ezek a forrásanyagok — jellegüket tekintve — két csoportra oszthatók: a falu lakosságának demográfiai változásait rögzítő keresztelési, házasságkötési és halotti anyakönyvekre, valamint a református egyház helyi képviselői, irányító szerveinek, a presbitériumnak a munkáját rögzítő és tükröző presbitériumi jegyzőkönyvekre. Különösen fontos adatokkal szolgálnak ezek a források, mivel — néhány kivételtől eltekintve — a község XIX. századi-XX. század eleji történetére, vezető testületének munkájára vonatkozó dokumentumok vagy megsemmisültek, vagy a trianoni béke után Romániához került megyeszékhelyi levéltárban nehezen kutathatók. Választásom — a kevés forrásanyag ellenére — azért esett erre a községre, mert a XIX. század második felében, 1865-ben alapították, a kapitalizmus magyarországi kibontakozása idején. A különböző helyekről érkezett telepéseknek rövid idő alatt kellett egy egységes, a lakosság minden rétegét átfogó szervezetet létrehozniuk, amely a községalapítással járó nehézségek között irányító, egységesítő tevékenységet fejthetett ki. Ezt a munkát a községi elöljáróság mellett a református egyház helyi vezető szerve, a presbitérium végezte, amely a kibocsátó helységek mintájára fejtette ki tevékenységét.

Dolgozatomban az e tevékenység során keletkezett forrásanyagokat felhasználva — más források szükség szerű bevonása mellett — megpróbáltam

választ keresni a községalapítás okaira, lefolyására; majd az itt letelepült lakosságot vizsgáltam; végül foglalkoztam a presbitériumnak — mint a református egyház helyi képviselőjének — a község életében betöltött szerepével. Vizsgálatom az I. világháború kitörésével zárul: ekkorra már lényegében befejeződtek a betelepülések, a község fejlődése során elérte azt a tipikus szintet, amely a többi magyarországi községre jellemző, további fejlődése lényegesen nem tér el azokétól.¹

A község betelepülése, lakóinak megoszlása

Újléta 1865 előtt a Bihar megyei Nagylétához tartozott, annak északi részén terült el, a debreceni erdőekkel volt határos. FÉNYES Elek szerint (1851. III/25.) Nagyléta „Debrecen felől eső hasonfele homokos, mellyen van a közös legelő, urasági erdő, szőlőskert, és elszórva úrbéli kaszállók”. Az erdő a debreceni erdőségek nyúlványa volt, és községünk területét is nagyobb részét ez foglalta el. Balogh István tanítónak, az újlétai presbiteri jegyzőkönyvek első vezetőjének feljegyzése is erre mutat: „ezelőtt csak sűrű erdőségek valának, hol az erdőben bújt az üldözött vad, hol az erdei fákon vígan ringatta magát a fütyölő rigófaj.”² Még 1876-ban is volt némi nyoma az őshonos tölgyerdőnek: egy presbiteri ülésen „a gondnok által indítványba tétetett, a temetőben már nagyobb részt száradásnak indult tölgy fák kivágatása s ezek helyett új ákác csemetékkal való tavasszali beültetése.”³ Ezt látszik alátámasztani a község pecsétje is, amelyen egy álló férfialak jobb kezében egy ásót, bal kezében egy növényt tart, jobbról mellette pedig egy félig kiszáradt fa rajza látható (1. kép).

Azért szükséges hosszasan foglalkoznunk az erdővel, mivel a betelepülők szempontjából rendkívül fontosak voltak. Ötvös László volt újlétai lelkész dolgozatában arról ír, hogy az első települők fakitermelők, szénégetők voltak, akik már néhány évvel a község alapítása előtt jártak dolgozni erre a területre. Első istentiszteletük is két évvel a községalapítás előtt, 1863-ban volt a települést átszelő kis folyó partján, egy tölgyfa alatt (ÖTVÖS é. n. 1.).

Az első telepések balmazújvárosiak voltak. Balmazújvárosból (mely 1876-ig Szabolcs megyéhez tartozott) a lakosság egyre nagyobb számban járt el más vidékekre dolgozni, ill. más helységeken telepedett le. A XIX. század második felében a balmazújvárosi földbirtokviszonyok egyre elviselhetetlenebbé váltak az ott lakók számára. „A lakosság száma egyre nőtt, a jobbágyok illetve mostmár szabaddá vált parasztok földje egyre kevesebb lett a felnövekvő nemzedék számára” (VARGA 1958. 186.). Mivel a község legnagyobb részét elfoglaló Semsey birtok kötött volt (hitbizomány), a lakosság nem tudott saját

1 Itt köszönöm meg TÓTH Ferenc volt újlétai lelkész segítőkészségét, aki lehetővé tette az egyházi anyagok széleskörű vizsgálatát.

2 Presbiteri jegyzőkönyv (a továbbiakban: Presb. jkv.) 1872. máj. 5.

3 Presb. jkv. 1876. dec. 31.

1. kép Újléta címere

Abb. 1. Das Wappen von Újléta

határában terjeszkedni. „A földbirtokosok és földbérlők... nem tettek semmit, hogy a nép nyomorán enyhítsenek. Nem csoda, ha az ország más helységeibe kezdtek települni. Elárasztották Debrecent, Böszörményt, Szoboszlót, de távolabbra is mentek, pl. Konyárra, Újlétára, Újfehértóra” (VARGA 1958. 218.).

1862-ben balmazújvárosi szegényparasztok egy kérelmükben előadták, hogy a tízezer lakosú község több mint négyötöde nincstelen paraszt. Helyzetük rohamosan romlik és egyre kevésbé tudják viselni „a mindig növekvő állami terheket, s a csodás magasságra csigázott földhaszonbérleteket” (VARGA 1958. 274.). A helyzet rosszabbodásában kétségtelenül nagy szerepe volt az 1863-as aszálynak is, melynek pusztítása nyomán „Alsó-Szabolcsban az őszi, tavaszi silány volt; kaszáló, legelő szinte semmi. A fű töve is kiszáradt” (S. SÁNDOR 1951. 229.).

Ezután határozhatták el a későbbi telepések, hogy megvásárolják a tulajdonos Belga Banktól Nagyléta északi, felparcellázott legelőit, homokos területeit (TOKAI 1992. 144.). Egy jegyzőkönyvi bejegyzés szerint „az 1865-ik év tavaszán mintegy 61 magyar és német család elhagyná eredeti szülőtte földjét, Balmaz Újvárost és e helyre telepedett”⁴

Az első bejegyzést újlétai lakosról 1865. május 29-én készítették a nagylétai ref. egyház halotti anyakönyvében, az első egyházi gondnok viszont már 1865

4 Presb. jkv. 1872. máj. 9.

április 1-jétől viselte hivatalát.⁵ Ezek szerint kora tavasszal érkeztek a telepesek a községbe.

Számukról nem kapunk teljes képet a balmazújvárosi anyakönyvekből sem: 1865 december 31-i keltezéssel bejegyzést találunk a német ref. egyházközség keresztelési anyakönyvében, amely 179 Újlétára költözött egyháztagról tudósít (101 férfi és 78 nő); a magyar ref. egyházközség anyakönyveiben 1865-ből nem találunk erre vonatkozó adatot, pedig Balogh István előbbi bejegyzése szerint magyar családok is költöztek községünkbe. A balmazújvárosi magyar egyházközség keresztelési anyakönyvében 1870-ből van feljegyzés arról, hogy Újlétára 130 személy (60 férfi és 70 nő) költözött. Valószínűnek tartom, hogy a telepeseknek csak újabb csoportja érkezett ekkor, mivel az anyakönyvekből és a jegyzőkönyvekből már 1865-től kimutatható a magyar családok újlétai jelenléte. Az 1865-ben megalakított takarékmagtár alapítóinak névsorában 42 balmazújvárosi családfő szerepel, akik közül 14 magyar.⁶

Az 1865-ben és 1870-ben betelepültek nagyobb tömegben, családostul érkeztek a községbe. Balogh István tanító jegyzőkönyvi bejegyzését alátámasztják az anyakönyvek is: már az első két évben tíz 10 éven aluli gyerek halt meg Újlétán. Sajnos, a betelepülők átlagos életkorát nem tudjuk kiszámítani, mivel nem áll pontos adat rendelkezésünkre a beköltözött személyekről, és azt sem tudjuk pontosan, hogy melyik évben hányan érkeztek. A betelepülés az előbb említett két nagyobb hullám után is folytatódott: a presbiteri jegyzőkönyvből új lakosok érkezéséről is értesülünk (pl. 1885-ben 3 család⁷), az anyakönyvekben pedig az életkor megjelöléséből tájékozódhatunk a születési évekről, ebből pedig következtethetünk a beköltözések legkorábbi lehetséges időpontjára is. Ezekből kiderül, hogy balmazújvárosiak a későbbiek során folyamatosan érkeztek a településre, még századunk elején is: egészen 1908-ig szinte minden évről van adatunk Újlétára költözött balmazújvárosiakról. A Pataki család két tagja 1926-ban ill. 1928-ban született Balmazújvároson, Újlétára ezután költözhettek.

5 Presb. jkv. I.k.16.

6 Presb. jkv. I.k. 18. A magtáralapítók névsora vagyoni helyzetükre is rámutat, mivel annak megfelelően járultak hozzá adományaikkal annak létrehozásához. Az alapítók neve a következő:

Rózsa Gábor 5 véka, Szarvas Péter 5 v., Hüse Sándor 5 v., Tányér Ádám 1 v., Tóth Gábor 2 1/2 v., Rózsa Péter 2 1/2 v., Pokrócz Gergely 2 v., Csirkés Bálint 1 v., Kis Mihály 2 1/2 v., Oláh András 1 1/2 v., Hüse Mihály 1 v., Helfenbein Dániel 4 v., ör. Silling Fülöp 2 v., Silling Jakab 1 v., Lajter Imre 1/2 v., Szarvas Gergely 1 v., Mólnár György 1 v., Pokrócz Miklós 1/4 v., Szencsák János 1/4 v., Róth Gábor 1/4 v., Szarvas Imre 1/2 v., ifj. Silling Fülöp 1/2 v., Szarvas Bálint 1/2 v., Pokrócz György 1 v., Molnár Gergely 1/4 v., Mólnár Sándor 1/4 v., Árva Miklós 1/4 v., Éder Ferencz 1/4 v., Csige Gergely 1 v., Paglóczy János 1/2 v., Kis Péter 1 v., Harangi István 1/2 v., Dobi István 1/4 v., Dibátzi Mihály 1/4 v., Mólnár András 4 v., Dobi József 2 v., Tar Sándor 1/2 v., Pál Sándor 1/2 v., Szabó Ferencz 1 v., Nagy Gábor 1/4 v., Bíró Lajos 1/4 v., Kovács Mihály 1/4 v., Elek János 1/4 v. Karádi József 1/4 v., ör. Butor János 1/4 v., Kolman Imre 1/4 v., Új István 1 v., Görög György 3 v., Lakatos János 1 v., Hodosi Balázs 3/4 v., H. vámos Pércs 11 v.

7 Presb. jkv. 1885. márc. 15.

Az anyakönyvekben összesen 438 balmazújvárosi születésű, Újlétára költözött személy nevét találjuk, közülük 257 a férfi és 181 a nő.

Mivel az Újlétára költözött balmazújvárosiak nagyobb része német volt, vizsgálódásomban részletesebben kell szólnom róluk. A németek Balmazújvároson a XVIII. század második felében telepedtek le, több család már más magyarországi területről érkezett oda (LENGYEL 1936. 4-5.). Eredetükre vonatkozó adatokat Varga Antal közöl a német ref. egyház jegyzőkönyveire hivatkozva (VARGA 1958. 270.). Nevüket az anyakönyvekbe 1840-től magyarul is beírták, így fordulhat elő, hogy sok magyarnak tűnő név német családot jelöl.⁸ A németek már a XIX. század közepére szinte teljesen elmagyarosodtak, mint erre Fényes Elek is rámutat. Ugyanő írja, hogy Balmazújváros „elosztatik Magyar és Német Újvárosra” (FÉNYES 1839. 230.), ami arra utal, hogy a községben külön tömböt alkottak. Ez a különállás az újlétai utca elnevezésekben is megmutatkozik: 1874-ből van írásos adatunk arra, hogy a település egyik utcája a Német utca nevet viseli⁹ (1961-ig maradt meg ez a név), míg a Magyar utca ma is ilyen néven létezik (erre első írásos adatunk 1901-ből való, előtte Közép sor néven szerepelt egy bejegyzésben¹⁰).

A balmazújvárosi eredetű családok községbeli eloszlását a 2. képen láthatjuk. Ebből valószínűnek látszik, hogy először a Német utca és a Magyar utca északi részét, valamint a Földesi sort ülték meg a balmazújvárosiak, mivel ez a három utca a legsűrűbben lakott. A Német utcán 1888-ban 26 Balmazújvárosból betelepült család lakott, közülük 19 a német családnevű. A Magyar utcán ugyanebben az évben 25 balmazújvárosi család közül 17 volt a magyar. Balmazújvárosiak elszórtan a többi utcában is találhatóak; ezek a később érkezett családok, illetve a házasságot kötött fiatal családok lakóházai lehetnek.

Az 1880-as népszámláláskor még 31-en vallották magukat németnek a községben (ez a Székelyhídi járásban lakó németek 12,4 %-át jelenti) (K.NAGY 1886. 97.), de a későbbi népszámlálások már tiszta magyar lakosságról tesznek említést; sőt az 1938-ban megjelent Bihar megyei monográfia szerint a község „Balmazújvárosi ref. vallású magyar telepések által” keletkezett (NADÁNYI 1938. 514.)!

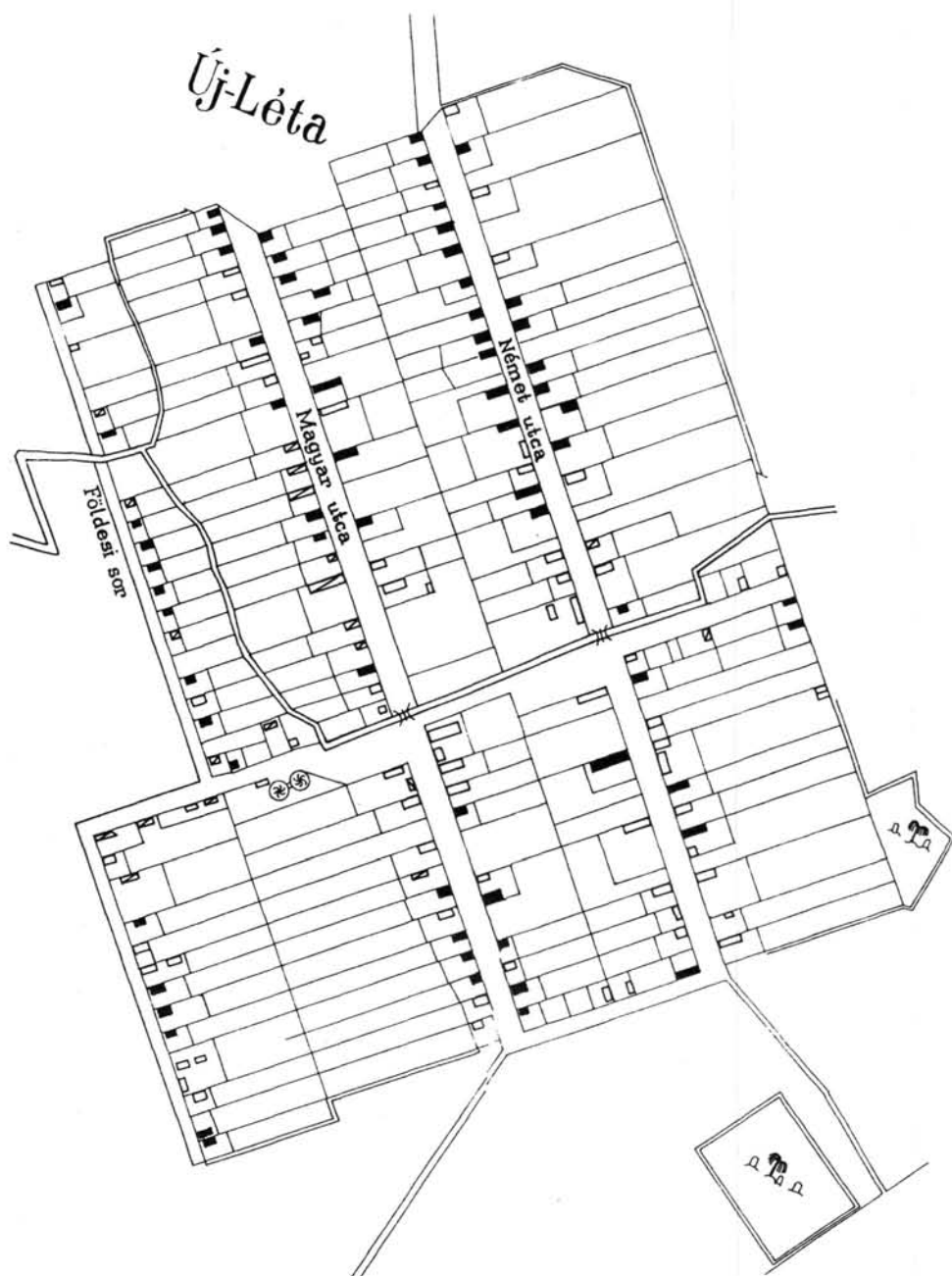
Az anyakönyvekből a következő Újlétán lakó német családok neve mutatható ki (ide értve a balmazújvárosi német ref. egyházközséghez tartozó összes családfő nevét):

<i>Alfoldi</i>	<i>Görög</i>	<i>Kunkli</i>	<i>Szabó</i>
<i>Árva</i>	<i>Hartman</i>	<i>H. Kunkli</i>	<i>Szakács</i>
<i>Balog</i>	<i>Hegedűs</i>	<i>Laiter</i>	<i>Szarvas</i>
<i>Buglyó</i>	<i>Holb(a)</i>	<i>Molnár</i>	<i>R. Szarvas</i>

8 VARGA Antal a balmazújvárosi német ref. egyház jegyzőkönyvének bejegyzésére hivatkozva közli az eredeti és a magyarosított neveket. Közülük a következő családnevek mutathatók ki Újlétán is: Lajter (Leiter), Szarvas (Hirsch), Szajfert (Seifert), Silling (Schilling), Kunkli (Kunkli), Görög (Kramer), Prém (Prehm), Buglyó (Buckyo), Pokróc (Teppich), Rózsa (Rosinger), Gém (Khem), Tányér (Teller).

9 Presb. jkv. 1874. júl 5.

10 Presb. jkv. 1901. nov. 10. és 1874. júl. 5.

- balmazújvárosi családok / Familien von Balmazújváros
 hajdúböszörményi családok / Familien von Hajdúböszörmény

2. kép Balmazújvárosi és hajdúböszörményi családok lakóházai (1888)
Abb. 2. Wohnhäuser der Familien von Balmazújváros und Hajdúböszörmény (1888)

<i>Csirkés</i>	<i>Hüse</i>	<i>Pinczés</i>	<i>Szeifert</i>
<i>Csobán</i>	<i>Juhász</i>	<i>Pokrócz</i>	<i>Szencsák</i>
<i>Éder</i>	<i>Kerekes</i>	<i>Rendl(i)</i>	<i>Tányér</i>
<i>Fehér</i>	<i>Kolmann</i>	<i>Rózsa</i>	<i>Vágner</i>
<i>Gém</i>	<i>Kovács</i>	<i>Schilling</i>	

A volt balmazújvárosi magyar ref. egyházközséghez tartozó, Újlétára költözött magyar családok neve a következő:

<i>Bereczki</i>	<i>Józsa</i>	<i>Magyar</i>	<i>Szilágyi</i>
<i>Berzéki</i>	<i>Karádi</i>	<i>Nagy</i>	<i>Szűcs</i>
<i>Bojtor</i>	<i>Kis(s)</i>	<i>Németi</i>	<i>Tar</i>
<i>Csige</i>	<i>Sz. Kis(s)</i>	<i>Oláh</i>	<i>I. Tóth</i>
<i>Dobi</i>	<i>T. Kis(s)</i>	<i>Paglóczi</i>	<i>S. Tóth</i>
<i>Eszenyi</i>	<i>Kertész</i>	<i>Pataki</i>	<i>Sz. Tóth</i>
<i>Gyórfi</i>	<i>Koroknai</i>	<i>Posta</i>	<i>Ujj(j)</i>
<i>Halasi</i>	<i>Lakatos</i>	<i>Rőt(h)</i>	<i>Véres</i>
<i>Harangi</i>	<i>Löki</i>	<i>S(o)ós</i>	<i>Vékony</i>
			<i>Zsebők</i>

Különbségek mutatkoznak a magyar és német lakosság vagyoni helyzetében is. 1888-ból áll rendelkezésünkre egy birtokösszeírás¹¹, melynek alapján a Balmazújvárosról Újlétára költözött német és magyar családok megoszlását táblázatba foglaltam (1. táblázat).

1. táblázat: Balmazújvárosi eredetű németek és magyarok birtokviszonya Újlétán (1888)

	német	magyar
0 — 5 holddal rendelkezők	12	20
5 — 10 holddal rendelkezők	16	10
10 — 20 holddal rendelkezők	10	5
20 — 30 holddal rendelkezők	3	1
összesen:	41	36

Az adatokból látható, hogy a német családokra inkább a középparaszti szint a jellemző, míg a magyaroknál a 0—5 holdasok voltak a legnagyobb számban.

A családfők vagyoni helyzetüknek megfelelően kerültek be a községi közigazgatásba: az esketési anyakönyvben 1873-tól 1879-ig találunk néhány, az esküdtekre vonatkozó adatot. A 7 név közül 5 német és 2 magyar. A községi bírók névsorát az anyakönyvek és a presbiteri jegyzőkönyvek alapján 1867-től 1900-ig tudjuk összeállítani.¹² Itt az arány teljes egészében a vagyonosabb

11 Hajdú-Bihar Megyei Levéltár (a továbbiakban: HBML) VI.127/af 2. Birtokrészleti jegyzőkönyv 1888.

12 A községi bírók névsora 1867-től 1900-ig a következő (az évszámok bírói hivataluk első és

német családok irányába tolódik el: ezen időszak alatt a 10 bíró közül 4 volt balmazújvárosi eredetű, mind a 4 német. (A többi bíró más községekből betelepültek közül került ki. Úgy látszik, hogy 1871 után a virilista rendszer Újlétán maradéktalanul érvényesült a községi vezetésben.)

A magyarok és németek arányát az egyházi vezetésben a 2. táblázat szemlélteti. Az összehasonlítást 1875-1894-ra vonatkozóan végeztem.

2. táblázat: Magyarok és németek aránya az egyházi vezetésben

Év	német	magyar	összes presbiter
1875/1	4	2	8
1875/2	3	2	6
1883	3	3	12
1886	4	4	12
1889	3	6	12
1894	1	3	12

A táblázatból látható, hogy a presbitériumban eleinte szintén a német többség érvényesült; az arány fokozatosan a magyarok felé tolódott el, 1889-re már ők kerültek többségbe. A 90-es évektől azonban egyre inkább beválasztották a más községekből érkezetteket is: 1894-ben a 12 presbiteri hely közül már nyolcat töltöttek be. Ennek oka valószínűleg abban keresendő, hogy a vagyonosabb német gazdák inkább a tényleges hatalommal bíró közigazgatási tisztségek betöltésére törekedtek; az erkölcsileg szigorúbb, semmiféle anyagi haszonnal vagy hatalommal nem járó egyházi tisztségeket átengedték másoknak.

Fentebb már szoltam a német és magyar családok vagyoni helyzetéről. Most vizsgáljuk meg az összes Újlétára települt balmazújvárosi eredetű család által birtokolt földterület nagyságát, összevetve a XIX. század második felében a debreceni pusztákra és Debrecenbe költözöttek, valamint a XX. század eleji balmazújvárosi lakosok vagyoni helyzetével. Az összevetést Zoltai Lajos és Fényes Samu munkái alapján készítettem (ZOLTAI 1900. 23., FÉNYES 1911. 539.). (3. táblázat)

utolsó anyakönyvi ill. presbiteri jegyzőkönyvi bejegyzéseire vonatkoznak):

<i>1867 Rózsa Péter,</i>	<i>1882-1883 Tóth Sándor,</i>
<i>1871 Görög György,</i>	<i>1884-1887 Végh József,</i>
<i>1872-1875 Jenei István,</i>	<i>1887-1888 Szabenyi István,</i>
<i>1875 Fényes Orbán,</i>	<i>1888-1895 Vizi János</i>

3. táblázat: Balmazújvárosi eredetűek birtokviszonya

	Újléta		Debrecen		Balmazújváros	
	szám	%	szám	%	szám	%
0 — 5 holdasok	32	41,6	99	49,0	464	72,7
5 — 10 holdasok	26	33,7	59	29,2	127	19,9*
10 — 20 holdasok	15	19,5	24	11,9	34	5,3**
20 — 30 holdasok	4	5,2	12	5,9	7	1,1
30 — 50 holdasok	—	—	7	3,5	4	0,6
50 — 100 holdasok	—	—	1	0,5	2	0,3
összesen	77	100,0	202	100,0	638	99,9

*5—9 hold ** 9—20 hold

A táblázat adataiból kitűnik a Balmazújvároson maradt lakosság elszorító helyzete. Az Újlétára költöztek között a földdel nem rendelkezők és a kisbirtokosok aránya kedvezőbb, mint a két összehasonlított helyen. Ugyanez mondható el a középbirtokosok arányáról is, különösen a 10-20 holdasok esetében. A 20 holdnál több földdel rendelkezők aránya már kisebb, mint a debrecenieké, de még így is jóval nagyobb, mint a balmazújvárosiaké. Újlétán balmazújvárosi eredetű családok 30 holdon felüli birtokot nem szereztek.

A földbirtok megoszlásának vizsgálata után térjünk ki az Újlétára költözött balmazújvárosiak foglalkozására is. Az anyakönyvekből 235 olyan keresőképes balmazújvárosi születésű férfi neve rekonstruálható, akik korszakunkban a településen laktak. Közöttük sok olyan személy neve is szerepel, akik hosszabb-rövidebb idő után elköltöztek Újlétáról, de a nevük bekerült valamelyik anyakönyvbe. Ez a szám nem lehet teljes, mivel többen lehettek olyanok is, akiknek nevét rövid községbeli tartózkodásuk alatt az említett anyakönyvekbe nem jegyezték be. Az említettek közül soknak nincs feltüntetve a foglalkozása sem; különösen az első nyolc évből áll rendelkezésünkre kevés adat, mivel a nagylétai esketési és halotti anyakönyvekben nem töltötték ki ezt a rovatot. Emiatt csak 179 személy foglalkozását ismerjük; ennek megoszlását a 4. táblázat mutatja:

4. táblázat: A Balmazújvárosról betelepült férfiak foglalkozási megoszlása

föld- műves	zsellér	nap- számos	cseléd	községi alk.	iparos	keres- kedő	katona
123*	6**	16	3	8	11	1	11***

* 8 fő zsellér, 4 fő gazdálkodó és 1-1 fő lakó ill. cseléd megjelöléssel is szerepel

** 1 fő lakó és 1 fő napszámos megjelöléssel is szerepel

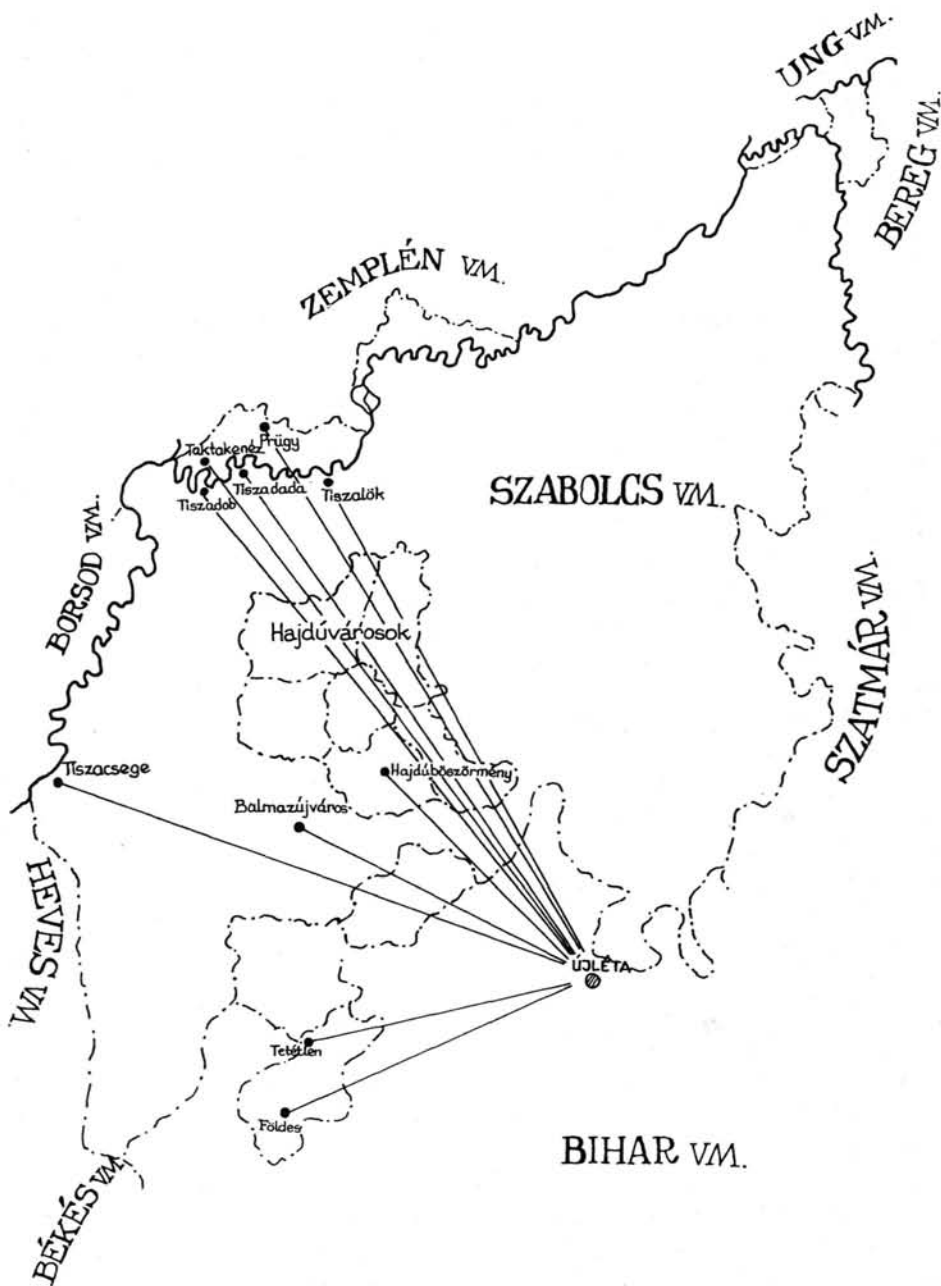
*** későbbi foglalkozásuk nincs feltüntetve

Az adatokból látható, hogy a balmazújvárosi eredetű lakosság legnagyobb része agrár jellegű tevékenységet folytatott, iparral és kereskedelemmel csupán 5,1 %-uk foglalkozott; (ez utóbbin belül a magyarok aránya 1,7%).

A fentiekben a községet alapító balmazújvárosi családok megoszlását vizsgáltuk vagyoni, foglalkozásbeli és nemzetiségi szempontból. Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a községet alapító családok főként földműveléssel foglalkoztak, de az általuk birtokolt terület mennyisége — mint fő vagyoni meghatározó — különbözött a magyar és német családoknál. A községi vezetésben a német családfők nagyobb létszámban vettek részt, mint a magyarok; az egyházi vezetésben is ez a tendencia érvényesült, de az arány a későbbiekben kiegyenlítődött. Az elkülönülés a családok településen belüli elhelyezkedésében is megmutatkozott, de ez nem jelentette a két nemzetiség különállását, hiszen az anyakönyvekből kimutatható az egymás közötti korlátlan házasodás gyakorlata.

Más községekből érkezett betelepülők

A községet alapító balmazújvárosiakon kívül más településekről is érkeztek családok Újlétára. Dolgozatomban csak azokkal foglalkozom, akik — feltehetően — kisebb-nagyobb csoportokban települtek be a községbe. Ezt az anyakönyvek „születési hely” rovatából állapítottam meg; ha egy-egy helységből elég sok család származik (különösen ha az a helység távol fekszik Újlétától), akkor valószínűleg vagy egy csoportban, vagy rövid időszak alatt érkeztek a községbe. A nevek bejegyzési időpontját vizsgálva megállapítható, hogy az egyes családok kb. mikor jelentek meg Újlétán: a nagy népszaporulat valamint a magas csecsemő- és gyermekhalandóság miatt a családokról általában beköltözésük évében, vagy az azt követő egy-két évben bejegyzés került az anyakönyvekbe. A születési évekből az is kiderül, hogy melyik az az év, amely a kibocsátó településen született utolsó, Újlétára költözött lakosra vagy lakosokra vonatkozik. Feltehetően ez, vagy a következő év az, amikor Újlétára költözhet-

3. kép Az Újlétára költözötteket kibocsátó települések
Abb. 3. Siedlungen, aus denen nach Újléta gesiedelt wurde

tek. Ezt főleg az Újlétára települt hajdúböszörményi lakosok esetében látom igazoltnak, de a tiszadobiak és tiszadaiak is megerősítik a feltételezést.

Arra is figyelmet kellett fordítanunk, hogy egy-egy család esetében a későbbi beköltözés esete is fennállhat, vagy az egyes személyeknél a kibocsátó községből érkezett házastárs születési dátuma későbbi, mint ahogyan a betelepülők a községbe érkeztek. Az Újlétára csoportosan, vagy rövid idő alatt érkezőket kibocsátó helységeket a 3. kép mutatja. A térképen nem jelöltem azokat a településeket, ahonnan érkeztek ugyan családok Újlétára, de a beköltözésük nem csoportosan, rövid idő alatt történt. (3. kép)

E fejezetben megemlítem azokat a községeket is, ahonnan csak egy-két család érkezett, de ezen családok tagjai vagyonuk vagy betöltött funkciójuk miatt fontos szerepet játszottak Újlétán.

Mielőtt rátérnénk a részletesebb elemzésre, meg kell említenünk, hogy a betelepülők kötelesek voltak egy meghatározott pénzösszeget befizetni a községi pénztárba. A presbiteri jegyzőkönyv 1878-as bejegyzése szerint „települési jogcímre” 2 frt 50 krajcárt kellett befizetni. Egyes betelepülők rossz vagyoni helyzetére mutat, hogy ezen összeg befizetése után az egyházi-váltást már nem tudták megfizetni.¹³

Először az olyan községekből betelepülteket vizsgáljuk, ahonnan a családok közvetlenül a községalapítás után érkeztek. Időrendben először a Szabolcs megyei Tiszacsegéről érkezettekről vannak az anyakönyvekben bejegyzések. Már a takarékmagtár-alapítók között megtaláljuk Bútor János nevét, a nagylétai halotti anyakönyvben pedig 1866 június 25-i dátummal szerepel először tiszacsegei születésű újlétai lakosról bejegyzés. 1869-ig az összes tiszacsegei eredetű családnév felbukkan valamelyik anyakönyvben, így valószínűnek látszik, hogy ezen időszak alatt érkeztek a községbe. A legutolsó tiszacsegei születési dátum 1865, tehát az első családok Újlétára költözése 1865-ben vagy 1866-ban történhetett. Az anyakönyvekből kimutatható tiszacsegei eredetű családok neve a következő:

Bana, Bútor, Ferge, Szabó, Szuhogyi.

A családtagokkal együtt 28 személy neve szerepel; ebből 16 férfi és 12 nő. A férfiak kizárólag mezőgazdasági foglalkozásúak: közülük 8 földműves, 1 napszámos, 1 zsellér, 3 személyt pedig csupán huszár, ill. szabadságos katona megjelöléssel illettek; 2 fő ismeretlen foglalkozású (egy fiú 12 éves korában meghalt).

Időrendben a tiszacsegeiek, de létszámban a balmazújvárosiak után következnek a Hajdúböszörményből beköltözött családok. Főként Orosz István tanulmánya segítségével röviden vázolom a XIX. század közepe utáni böszörményi helyzetet, hogy az elvándorlás lehetséges okaira rámutathassunk. „A hajdúvárosok gazdálkodása a 18-19. században igen dinamikusán fejlődött. Nemcsak lépést tudott tartani a népesség gyors növekedésével, de jelentősen meg is haladta azt. A 19. század utolsó harmadáig e dinamikus növekedés tár-

¹³ Presb. jkv. 1878. szept. 13.

sadalmi feltételei is biztosítva voltak... a természetes szaporodás okozta birtok-aprózódást... másfél évszázadon keresztül ellensúlyozni lehetett a közföldek egyre nagyobb részének magánbirtokba adásával. Addig, míg volt felosztható „szabad föld”, tehát a 19. század 60-as 70-es éveiiig, a 18. századi birtok és ennek megfelelő társadalmi struktúrát kevés változtatással át lehetett menteni.

Amíg a hagyományos hajdú gazdaság inkább állattenyésztő jellegű volt, kevesebb munkaerőt igényelt, a feudális függés hiánya viszont vonzotta a jobbágyokat, így a szükségesnél több munkáskéz halmozódott fel... A földművelés szélesedésével a 19. század első felében már ellentétes helyzet alakult ki mint korábban.” (OROSZ 1974. 39-41.) A nagy tömegben bevándorló nem hajdú elemek felduzzasztották a lakosság számát, ugyanakkor a felosztható közföldek már nem álltak rendelkezésre a földnélküli lakosság ellátására. Sillye Gábor hajdúkerületi főkapitány által a tárnokmesternek 1861-ben írt jelentés a hajdúböszörményi lakosság helyzetét elemezve rámutat, hogy „ezen hajdan jólétnek örvendett hajdú nép oly szegénységre jutott ezen lefolyt 12 gyászos év alatt, hogy csak egy lépés még és a nép nagyrésze koldusbottal kezében leend kénytelen elhagyni családi tűzhelyét.” (SASHEGYI 1959. 336.). Valószínű, hogy ennek a nehéz anyagi helyzetben lévő, Hajdúböszörményben földhöz nem jutott nem hajdú eredetű lakoságnak egy része költözött át Újlétára 1870-ben és az azt követő rövid időszak alatt.

Az első bejegyzések hajdúböszörményi születésű újlétai lakosokról 1870 március 27-i dátummal a nagylétai keresztelési anyakönyvben található. Már ebben az évben 5 családról esik említés, 1881-ig pedig az összes családnév kimutatható a forrásokból. Így valószínű, hogy 1870-ben érkezett a családok többsége Újlétára. A legutolsó személy Hajdúböszörményben 1872-ben született, de ez esetben későbbi beköltözést feltételezhetünk, mivel az apa, Horváth Gábor foglalkozása csizmadia. Ebből arra következtethetünk, hogy a családfő iparos lévén családjával később követte a betelepülőket. Egy férfi 1874-ben nősült a faluba, így ez utóbbiak kivételével a többiek telepedhettek át Újlétára.

Ha az 1870-es évet vesszük a betelepülés idejének, a betelepültek átlag életkora a nőknél 26,3, a férfiaknál 22,1 év volt. Az életkori megoszlást a következő táblázat mutatja (ebből kihagytuk a feltehetően később betelepült 5, és az ismeretlen születési évű 7 személyt). (5. táblázat)

5. táblázat: A Hajdúböszörményből betelepültek életkora

	0-6 éves	6-12 éves	12-50 éves	50 feletti
nő	6	11	20	5
férfi	9	5	28	3
összesen	15	16	48	8

Az adatokból látható, hogy elsősorban a 12-50 év közötti, tehát a munkabíró korosztály telepedett át a községbe. Ez természetesnek látszik, mivel az új körülmények között nehezebb az élet megindítása, a beilleszkedés. Az idősebbek nem vállalkoztak rá, hogy megszokott környezetüket az ismeretlenben rájuk váró nehézségek miatt otthagyják. A gyermekek nagy számából az is kitűnik, hogy a hajdúböszörményiek is családotul érkeztek Újlétára, hasonlóan a többi helységről betelepültekhez.

Az anyakönyvekből a következő 23 hajdúböszörményi eredetű családnév mutatható ki:

<i>Balog(h)</i>	<i>Horváth</i>	<i>Mát(h)é</i>	<i>Tar</i>
<i>Baksi</i>	<i>Jenei</i>	<i>Miklósi</i>	<i>Tóth</i>
<i>Bodnár</i>	<i>Juhász</i>	<i>Oláh</i>	<i>Varga</i>
<i>Erdei</i>	<i>Kis(s)</i>	<i>Sütő</i>	<i>Veres(s)</i>
<i>Fodor</i>	<i>Kovács</i>	<i>Szabó</i>	<i>Vida</i>
<i>Gacsó</i>	<i>Kövér</i>	<i>Szilágyi</i>	

Az áttelepültek vallása református volt, csupán az 1874-ben Újlétára nősült Juhász Pétert jegyezték be görög katolikusként. Valószínű, hogy a vallási azonosság nagymértékben megkönnyítette a szintén református balmazújvárosiak közé a beilleszkedést, ami hamar megtörténhetett, mivel a presbiteri jegyzőkönyvben egy 1872 szeptember 22-i bejegyzés arról tudósít, hogy a hajdúböszörményi születésű Jenei István Újlétán a főbírói tisztséget tölti be. Főbírói hivatalát még 1875-ben is viselte: 1875 február 24-én van az utolsó ilyen jellegű bejegyzés az esketési anyakönyvben. Az esküdtek között is találunk hajdúböszörményi eredetű személyeket: 1874-ből ör. Fodor Mihály, 1878-79-ből Jenei Sándor nevét ismerjük, akik ezt a tisztséget viselték.

A hajdúböszörményiek az egyházi vezetésben is helyet kaptak: az egyházgondnokok között 1870-1914 között 6 böszörményi születésű személy szerepel. Jenei Sándor már 1870-ben betölti ezt a tisztséget. A presbiterek között 1875-ben 2, 1883-ban és 1890-ben 3-3 hajdúböszörményi eredetű személy viseli ezt a tisztséget.

Az anyakönyvekből összesen 99 hajdúböszörményi születésű személy neve mutatható ki. Ebből a férfiak száma 54, a nőké 45. A férfiak közül 45-nek ismerjük a foglalkozását (2 fiú 10 éves kora előtt meghalt). (6. táblázat)

6. táblázat: A Hajdúböszörményből betelepült férfiak foglalkozása

földműves	napszámos	dohányos	községi alk.	cseléd	iparos és kereskedő
27*	8**	1	5	2	2

* 4 személy gazdálkodó megjelöléssel is szerepel

** 2 személy földműves megjelöléssel is szerepel

A hajdúböszörményiek — akárcsak a többi helységből betelepültek — nagyobb része mezőgazdasággal foglalkozott, iparral és kereskedelemmel csupán elenyésző százalékuk (PÁLL 1977/a.74-77.).

A Hajdúböszörményből érkezettek főleg a falu déli részén (legtöbben a Magyar utcában) telepedtek le, de néhány általuk lakott ház a falu más részein is megtalálható (lásd 2. kép).

A szintén Szabolcs megyei *Földesről* az első családok időben előbb érkeztek, mint a hajdúböszörményiek, de betelepülésük jobban elhúzódott. Az Újlétára költözött földesiek családneve a következő:

Budaházy, Gonda, Hodosi, Lakatos, Simon, Szabó.

A takarékmagtár-alapítók között már szerepel Hodosi Balázs és Lakatos János neve. Az anyakönyvekből először 1868-ból mutatható ki 3 földesi eredetű család újlétai jelenléte; 1874-ig a Budaházy és Szabó családnevek kivételével valamennyi megtalálható (ez utóbbiakról 1905-ből ill. 1917-ből van először adatunk). A további négy család tagjai 1867-ben, ill. korábban születtek Földesen, az első beköltözések tehát 1867-ben vagy 1868-ban lehettek. Az anyakönyvekből összesen 24 földesi születésű újlétai személy mutatható ki, közülük 12 férfi és 12 nő. 8 férfinak ismerjük a foglalkozását: 5 földműves, 1 cseléd, a Simon család két tagja pedig molnár. Ez utóbbi családról 1874-ben esik először említés.

Újabb Szabolcsból érkezett betelepülőkről csak az 1880-as évekből értesülünk. Az 1890-es népszámlálás adatait közreadó kiadvány jegyzetben közli, hogy „betelepülés történt Tiszadobról, Tiszadadáról”. (M.Stat.Közl. Új sor. 42.830.) Az esketési anyakönyvben 1886 december 15-i dátummal szerepel először tiszadobi születésű újlétai lakosról bejegyzés. Az első két évben a 17-ből csak 8 családnév mutatható ki, de a népszámlálási adatokból nagyobb mérvű, 1886-1890 közötti betelepedésre következtethetünk. A Tiszadobról beköltözött családok nevei a következők:

<i>Balog</i>	<i>Kőszegi</i>	<i>S. Oláh</i>	<i>Sári</i>
<i>Boldog</i>	<i>Losonci</i>	<i>Parácsi</i>	<i>Seres</i>
<i>Katona</i>	<i>Murvai</i>	<i>Porkoláb</i>	<i>Szendi</i>
<i>Kollár</i>	<i>Németi</i>	<i>Sallai</i>	<i>Varga</i>
			<i>Zákány</i>

A Sallai és Losonci család egy-egy tagja kivételével valamennyi Újlétára költözött tiszadobi lakos 1886-ban vagy azelőtt született. A Sallai név azonban már 1891-ben felbukkan Újlétán, így ugyanazon családnevet viselő újabb család későbbi beköltözéséről lehet szó. A Losonci családnév először 1934-ben jelenik meg, tehát jóval későbbi a betelepedésük.

A betelepült személyek számáról pontos adatot az anyakönyvekből nem kaphatunk, mivel jó néhányuk ma is él. 1975-ig 58 név mutatható ki, közülük 32 férfi és 26 nő. A férfiak foglalkozására nagyon kevés adatunk van: 6 férfinak jegyezték fel a foglalkozását is, valamennyien agrár jellegű tevékenységet folytattak.

Tiszadadaiakról az első bejegyzés 1887-ben történt. Két személy kivételével valamennyien az 1887. évet megelőzően születtek a kibocsátó községben. Az anyakönyvekből 9 tiszadadai eredetű családnév mutatható ki:

<i>Bajori(?)</i>	<i>Balogh</i>	<i>Czihat</i>	<i>Dezső</i>
<i>Jákó</i>	<i>Kis(s)</i>	<i>Német</i>	<i>Németi</i>
<i>Tamás</i>			

1975-ig 31 Tiszadadán született személyről történt bejegyzés, közülük 13 férfi és 18 nő. A tiszadobiakhoz hasonlóan ez a szám sem lehet teljes; a férfiak foglalkozását itt még kevésbé tudjuk megállapítani: csupán 5 személynél jegyezték fel. Közülük 3 földműves, egy kovács és egy suszter. A többi helységből betelepültekhez viszonyítva a két iparos aránya jelentős.

A szintén Szabolcshoz tartozó Taktaközéből is érkezett néhány család Újlétára. Taktakenézi és prügyi születésű személyekről 1890-től készültek bejegyzések. Egy gyerek kivételével valamennyien 1889-ben, vagy azelőtt születtek. (Varga Miklós 1906-ban született Taktakenézen, ez esetben későbbi beköltözést tételezhetünk fel.) Összesen 21 taktakenézi születésű személy mutatható ki; közülük 8 férfi és 13 nő. 12 taktapügyi személyről történik az anyakönyvekben említés; nemek szerinti megoszlásuk: 9 férfi és 3 nő. *Taktakenézi*ről a következő családok érkeztek Újlétára:

Cseresznye, Nagy, Valánszki, Varga.

A prügyieknél 5 családnév rekonstruálható:

Hegedűs, Matu, Németi, Tót(h), Varga.

Az összes taktaközi férfi közül csupán ötnek ismerjük a foglalkozását: 3 fő földműves ill. gazdálkodó, 1 napszámos és 1 cseléd ill. urasági kocsis megjelöléssel szerepel.

A korábban Szabolcs megye déli részén fekvő (ekkor már a megalakult Hajdú megyéhez tartozó) *Tetétlenen* született újlétai lakosokról 1892-ben esik először említés a halotti anyakönyvben. Betelepülésük valószínűleg ebben az évben kezdődött, de még 1896-ban Tetétlenen született gyerekekről is tudunk. 1965-ig 23 tetétleni születésű újlétai lakos nevét jegyezték fel, köztük 15 férfi és 8 nő van. A kimutatható 8 családnév a következő:

Barcsa, Fülöp, Imre, Kurucsó, Pala, Szútor, Teleki, Tóth.

Csak két férfinak jegyezték fel a foglalkozását: az egyik napszámos, a másik pedig gazdálkodó.

A legkésőbbi, nagyobb számú betelepülőt Újlétára hozó beköltözésről 1897-ből van az első adatunk. Ekkor kezdődött meg a szintén Szabolcs megyei tiszalöki családok Újlétára költözése. Az anyakönyvek szerint az utolsó tiszalöki személy 1897-ben született, de még 1910 után is érkeztek tiszalöki családok a községbe. 1975-ig 26 fő — 17 férfi és 9 nő — neve mutatható ki az anyakönyvekből. A bejegyzett családnevek a következők:

Bodzás, Dezső, Húri, Kocsis, Kovács, Cs. Nagy, Ökrös, Pál, Sári, Szentesi.

A 17 férfi közül háromnak van feltüntetve a foglalkozása is: ebből 2 földműves és egy kovács.

Vagyoni szempontból, vagy az Újlétán betöltött funkciójuk miatt fontos szerepet játszó családokat kibocsátó települések közül elsőként a szomszédos Bihar megyei Nagylétát említem. Innen elég sok személy érkezett a községbe, többnyire beházasodás révén. Fontos szerepet játszott településünkön Végh József, aki 1860-ban a nagylétai keresztelési anyakönyvben még szabómes-terként szerepel. Újlétán 1877-ben a bankmegbízotti tisztséget, 1884-től pedig 1887-ben bekövetkezett haláláig a bírói hivatalt látta el. Újlétai viszonylatban jelentős mennyiségű — több mint 26 hold — földet szerzett.

A Heves megyei Maklárról két család Újlétára költözéséről van tudomásunk. Vízi János, az egyik családfő jelentős birtokot, közel 25 hold földet szerzett; bírói hivatalt 1888-tól viselt, melyről az utolsó bejegyzést 1895-ből találjuk. Emellett többször presbiter is volt. Apósa, Apostol János szintén jelentős — több mint 15 holdas — birtokot vásárolt.

A feltehetően mikepércsi eredetű Lénárt János az 1888-as birtokrészleti jegyzőkönyv szerint a legvagyonosabb ember volt Újlétán: több, mint 42 holdas birtokot vásárolt. 1891-ben neve a presbiterek között is szerepel.

A községet alapító balmazújvárosi családok után érkezett más helységbeliek vizsgálatát összegezve megállapítható, hogy azok fő foglalkozása is a földművelés volt — amennyire erre a hiányos adatokból következtetni tudunk. Legnagyobb számban a hajdúböszörményiek telepedtek le Újlétán az 1870-es években, de a betelepülések egészen az I. világháborúig folytatódtak. A múlt század végén és e században Újlétára betelepült családok tagjait vizsgálva figyelembe kell vennünk azt a tényt, hogy az anyakönyvekből valamennyi családtagot nem tudjuk felderíteni az elköltözések vagy a hiányosan bejegyzett adatok miatt; így az egyes községekből érkezettekre vonatkozó számadatok nem lehetnek pontosak, de közelítenek ahhoz.

Újléta népessége 1865-1914

A község betelepülését főleg az anyakönyvekből kiolvasható adatok alapján tárgyalom. Vizsgáljuk meg közelebbről is ezeket a forrásokat! Az előző fejezetben többször utaltam a nagylétai ref. egyház anyakönyveire. 1865-től 1873-ig Újlétán nem vezettek anyakönyveket: az újlétai ref. egyház a nagylétaihoz tartozott, így az újlétai lakosság számának, családi állapotának változásait a nagylétai anyakönyvekbe jegyezték be. Külön feltüntették az illető lakóhelyét, így az 1873 előtti adatokat ezen anyakönyvek segítségével rekonstruálhattam. Pontatlanságok előfordultak bennük: ezt főképpen az 1873-as bejegyzéseknél figyelhetjük meg, ugyanis ebben az évben már vezették az újlétai anyakönyveket is, de az adatok még a nagylétaiakban is megtalálhatók. A nagylétai anyakönyvben 1873 május 21-ig 20 halálozás, az újlétaiban pedig csak 15 szerepel. Ilyen eltéréseket később is megfigyelhetünk: 1895-től az állami anyakönyveket is vezetik, így az összehasonlításhoz jó alapot kapunk. Pl. 1896-ban

az egyházi halotti anyakönyvbe 26, az államiba 25 halálesetet jegyeztek be; 1898-ban 36:33 az arány. A különbségek miatt következő vizsgálatunkban 1896-tól a teljesebb állami anyakönyveket használtuk fel.

Az Újlétán vezetett egyházi anyakönyvek jól tagoltak: lapjaik nyomdában készültek. A baj csak az, hogy nem minden rovatot töltöttek ki. A születési helyet legtöbb esetben beírták (nem így a nagylétai anyakönyvekben), de a foglalkozásokkal kapcsolatos bejegyzések eléggé hiányosak. A „megjegyzések” rovat sok, számunkra hasznosítható információt tartalmaz: ide jegyezték be, ha az illető valamelyik szekta tagja volt, válások esetén azok dátumát; különleges események is bekerülhettek ebbe a rovatba, így 1918-ban egy villámcsapásokban bővelkedő vihar okozta károk, halálozások leírása is.¹⁴ A halotti anyakönyvek „a halál oka” rovatába írt bejegyzések sokszor rávilágítanak az esetleges járványokra, de legtöbbször semmitmondóak. 1895-ben valamennyi egyházi anyakönyvben a következő beírást olvashatjuk: „Jelen... anyakönyv az 1894dik 33 t cikk életbeléptetése folytán, a tiszántúli ev. ref. egyházkerület 1895 sept. 25-én kelt határozata alapján, mint államilag érvényes közok írat, mainappal berekesztetik. Új Létán 1895 szeptember 30. Lénárt Péter mh ev. ref. lelkész.”

Vizsgálatomban felhasználtam még a balmazújvárosi német és magyar ref. egyházak anyakönyveit is, amelyekből adatokat kaptam az Újlétára költözők számáról, de a nem kisszámú visszaköltözésekről is. Ezeket az anyakönyveket 1895-ig volt módomban megvizsgálni.

A következőkben az 1865-1914. évek közötti időszakban vizsgálom Újléta lakosságát. Felhívom a figyelmet arra, hogy az anyakönyvek már említett pontatlanságai miatt a számadatok abszolút értéke nem teljesen pontos, a valóságban annál csak több lehet; a számarányok azonban közelítenek a valósághoz, attól legfeljebb egy-két százados eltérés valószínű. Vizsgálatom során módszertani szempontból Moess Alfréd „Velem népessége 1711-1895” című tanulmányát használtam fel (MOESS 1972. 277-286., 420-432.).

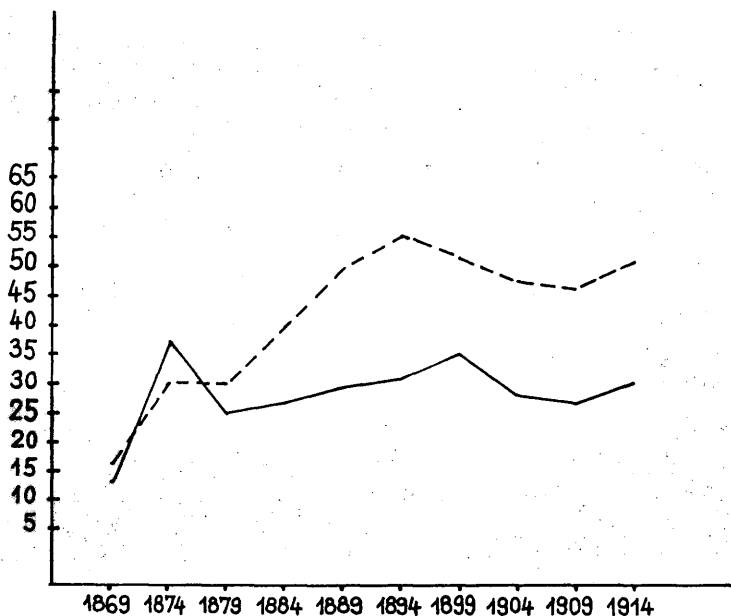
A születéseket és halálozásokat ötéves periódusokra bontva táblázatban foglaltam össze. Ebben közlöm az abszolút számokat, majd az egy évre eső születések és halálozások számát:

14 Halotti anyakönyv (a továbbiakban: Hal. akv.) 1918. júl. 19.

7. táblázat: Népeesszám-alakulás (1865-1914)

időszak	születés	halálozás	szaporulat	születés	halálozás
	(abszolút szám)			(évi átlag)	
1865-1869	102	69	33	20,4	13,8
1870-1874	137	179	-42	27,4	35,8
1875-1879	143	126	17	28,6	25,2
1880-1884	189	129	60	37,8	25,8
1885-1889	240	144	96	48,0	28,8
1890-1894	273	158	115	54,6	31,6
1895-1899	250	177	73	50,0	35,4
1900-1904	241	140	101	48,2	28,0
1905-1909	235	132	103	47,0	26,4
1910-1914	252	151	101	50,4	30,2

A 4. képen az egy évre eső születések és halálozások számát tüntetem fel. Ebből kitűnik, hogy 1869-től 1879-ig a születés ugyan emelkedik, de nem olyan

4. kép A születés és halálozás 5 évenkénti alakulása

Abb. 4. Geburten- und Sterblichkeitsrate in 5-Jahreszyklus

mértékben, mint 1869-1874 közt vagy 1879-től 1894-ig. A halálozások száma ebben a periódusban ugrásszerűen megnövekszik, a népesedés mérlege negatív. Az 1870-es évek után a beköltözések nagy száma miatt tovább emelkedik a születések száma, és ennek következtében a halálozásoké is, bár ez utóbbi kisebb mértékben. 1894-1909 között ismét csökkenés mutatkozik a születések-nél; e csökkenést a halálozások görbéje 1899-től követi.

A görbe ilyen alakulása azzal magyarázható, hogy ekkorra a nagyobb tömegeket Újlétára hozó betelepülések befejeződtek (ezen időszakban csak a tiszalökiekről vannak adataink), a népesség állandóvá vált, vagy az elvándorlásokkal még csökkent is. A népszámlálási adatok is megerősítik ezt a feltételezést: 1880-1900 között állandó népességnövekedést tapasztalhatunk, 1900-1910 között pedig 3 fővel csökkent a lakosság száma (M.Stat.Közl. Új sor. 42. k. 830.) (8. táblázat).

8. táblázat: Újléta népessége (1869-1910)

1869	1880	1890	1900	1910
618	553	871	989	986

1869-1880 között a természetes szaporulat -30 fő, a tényleges szaporulat -65 fő. A halálozások évi mérlege 1867-ben, 1872-1876 közt és 1878-ban negatív. A gyermekek körében pusztító járvány 1867-ből és 1876-ból mutatható ki az anyakönyvekből; a Sipos Orbán által említett Bihar megyei kolerajárvány — úgy tűnik — elkerülte a községet (SIPOS 1903. 81.). Adataink ugyanakkor azt mutatják, hogy az 1870-es évek első felében történt a balmazújvárosiak és a hajdúböszörményiek nagyobb tömeget hozó betelepődése is. A mégis jelentkező népességcsökkenést csak a nagymérvű elvándorlásnak tulajdoníthatjuk, ennek azonban csak nyomait sikerült fellelnünk. A balmazújvárosi anyakönyvekben több családot említenek, melynek tagjai Újlétán születtek, tehát ők visszaköltöztek a kibocsátó településre. 1895-ig 23 ilyen személy nevét találtam meg, közülük 5-öt az 1880-as népszámlálás előtti időből. Bár ezek az adatok alátámasztják feltételezésemet, teljes mértékig azonban nem bizonyítják azt. Az anyakönyvekből több adat nem mutatható ki, a presbiteri jegyzőkönyvekből pedig csak az 1891. év után elköltözött néhány személyről értesülünk, ám ezek csupán a 4. képen látható, 1894-től jelentkező csökkenés magyarázatául szolgálhatnak. A két forráscsoportban található adatok mégis feltételezni engednek, hogy a bevándorlás mellett az elvándorlás is folyamatos lehetett és — amikor nem érkezett új, nagyobb számú betelepülő, az újlétai lakosságot pedig valamilyen járvány sújtotta — az elvándorlások miatt kimutathatóan csökkent a lakosság száma.

Ha a 7. táblázat abszolút számait összegezzük, akkor kitűnik, hogy 1865-1914 között Újlétán 2015 gyerek született és 1375-en haltak meg. A születések évi átlaga az egész korszakra vonatkoztatva 41,1 a halálozásoké pedig 28,0. 1914-ből nincs adatunk a lakosság számáról, ezért az 1910-es népszámlálás

adatát felhasználva megállapítható, hogy 1865 és 1910 között a természetes szaporodás 550, a tényleges pedig 371 fő. Tíz éves periódusokra bontva a lakosság számát, a természetes és tényleges szaporodás a következő (a lakosság számát a népszámlálási adatok alapján közlöm) (9. táblázat):

9. táblázat: Természetes és tényleges szaporodás (1870-1910)

év	lakosság száma	természetes szaporodás	tényleges szaporodás
1870	618		
1880	553	-30	-65
1890	871	152	318
1900	989	180	118
1910	986	201	-3

Az 1890. év utáni csökkenést az 4. képről is leolvashatjuk (lehetséges okairól fentebb már szóltam).

Rendkívül magas a csecsemők és gyermekek halálozása. Korszakunkban ez a szám a következőképpen alakult:

év	születések száma		meghalt (fő)	a születettek (%)
1865-1914	2015	0-1 éves	453	22,5%-a
		1-10 éves	401	19,9%-a

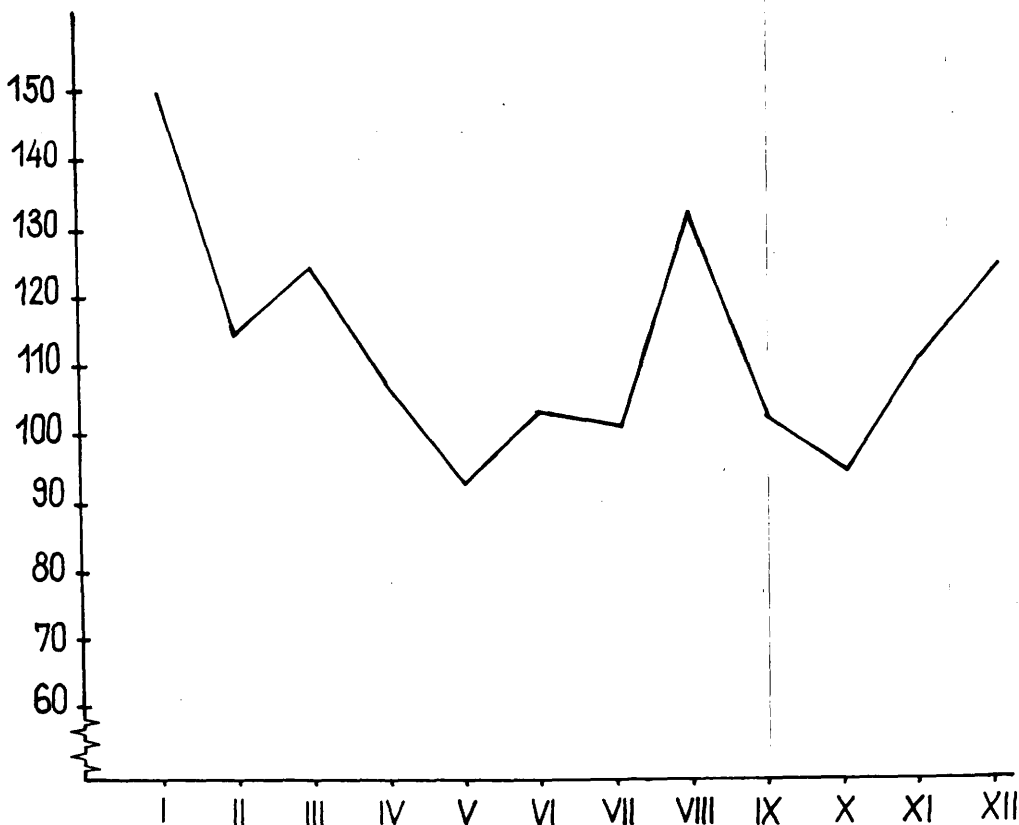
Összesítve a csecsemő- és gyermekhalálozás:

1865-1914 0-10 éves 42,4%

Ha a csecsemő- és gyermekhalálozást összevetjük az összes halálozással, akkor a következő számadatot kapjuk: az 1865-1914 között meghalt 1375 személyből 854 volt a 0-10 éves gyermek, az összes halálozás 62,1%-a (évi átlagban 17,4 ilyen korú gyermek halt meg).

Ezek a számok nemcsak mai fogalmainkhoz képest magasak, hanem az akkori viszonyok között is azok voltak. A Vas megyei Velemben csak 1754-1800 között volt ilyen rémisztő az arány, 1848-1894 között „csak” 28%-os volt a csecsemő- és gyermekhalálozás (MOESS 1972. 420.).¹⁵ A magas gyermekhalandósághoz hozzájárultak a különféle járványok is. A halotti anyakönyvben a halál okát legtöbbször feltüntették, de ezek az adatok nem feltétlenül megbízhatóak, mivel nem orvos állapította meg azokat. Kivételt tehetünk a himlő-

¹⁵ Az ország nyugati széléről vett összehasonlításból már a területek közötti, korábban fennállt fejlődésbeli különbségek mutatkoznak.

5. kép A halálozások havonkénti megoszlása

Abb. 5. Monatliche Verteilung der Todesfälle

és vérhasjárványok esetében, ezek megállapítását a nyilvánvaló tünetek miatt elfogadhatjuk. Ilyen járvány több is volt Újlétán, amikor is rövid idő alatt sok kisgyermek esett áldozatul. Előfordult pl. 1867-ben, amikor 12 gyermek vérhasban halt meg másfél hónap leforgása alatt, vagy 1887-ben, amikor 15-en hólyagos himlőben hunytak el.

A felnőttek halálzásánál járványt nem mutatnak az anyakönyvek, így az említett — egész Bihar megyét és az országot sújtó — 1870-es évekbeli kolera-járvány a községet nem érintette.

Az összes halálozás havonkénti megoszlását grafikonon látjuk (5. kép). Az ábráról leolvashatjuk, hogy a tél — természetesen — jobban megviselte az embereket, és emiatt emelkedik a halálozások száma. Meglepő viszont az augusztusi ugrásszerű halálozás emelkedés, amely a nyári, városi, rossz higiéniai körülmények között élőkre jellemző, nem pedig a falusiakra. Valószínűnek tartjuk, hogy községünkben mégis ezek a körülmények játszottak közre a görbe ilyen alakulásában.

A házasságkötéseknél — ismét az anyakönyvek pontatlansága miatt — nem adhatunk teljesen pontos számadatokat. Egy-egy személy többszöri bejegyzése során az életkor megjelölésében 1-2 (sőt néha több) éves eltérések is tapasztalhatók. A nagy számok esetében ezek az eltérések nem játszanak fontosabb szerepet, az átlagot nem módosítják számottevően.

1865-1914 között Újlétán 472 házasságot kötöttek (egy évre 9,4 házasság esett). A megházasodott férfiak átlagos életkora a házasságkötéseknél 29,4 év, a nőké 22,8 év volt. Nem sok az olyan házasság, ahol a nő idősebb, mint a férfi. Az összes házasság 3,4%-ában — 16 esetben — fiatalabb a férj a feleségnél. Ezekben a házasságokban a férfiak átlagos életkora 35,7 év, a nőké 38,2 év. Az adatokból látható, hogy elsősorban az idősebb korosztály esetében fordul elő.

A legfiatalabb leány — 14 éves — 1886-ban kötött házasságot; a legfiatalabb férfi mindössze 19 éves volt, ami példa nélkül áll az anyakönyvben. Ezt a házasságot 1902-ben kötötték. A legidősebb nő 67 éves korában ment férjhez 1897-ben, a legidősebb vőlegény 1908-ban egy 81 éves férfi volt. A legnagyobb korkülönbséggel 1886-ban kötöttek házasságot: a férj 69, a feleség 16 éves volt — a korkülönbség 53 év.

Az eltérő vallásúak között létrejött házasságok nem jelentősek — ez az összes házasság 5,4%-át adja (25 vegyes házasság). Ezek között 12 nem református nő (6 görög- és 6 római katolikus) és 14 nem református férfi (5 görög- és 9 római katolikus) szerepel. (Egy házasságban egyik fél sem volt református vallású.) Az esketési anyakönyv „megjegyzések” rovatában a ref. egyháznak a vegyes házasságokkal kapcsolatos hozzáállásáról is képet kaphatunk. 1882-ben megeskettek egy párt, ahol a „Férj az illető Rom. cath lelkész által a 80/82. sz. a. kiadott írásbeli nyilatkozatánál fogva nem hirdettetett ki mert cath. szempontból a házasság jogi törvények által fel nem bontható s így szerinte a 30 628/879 P. sz. alatti Királyi ítélőtáblai végzés hatályon kívül.”¹⁶

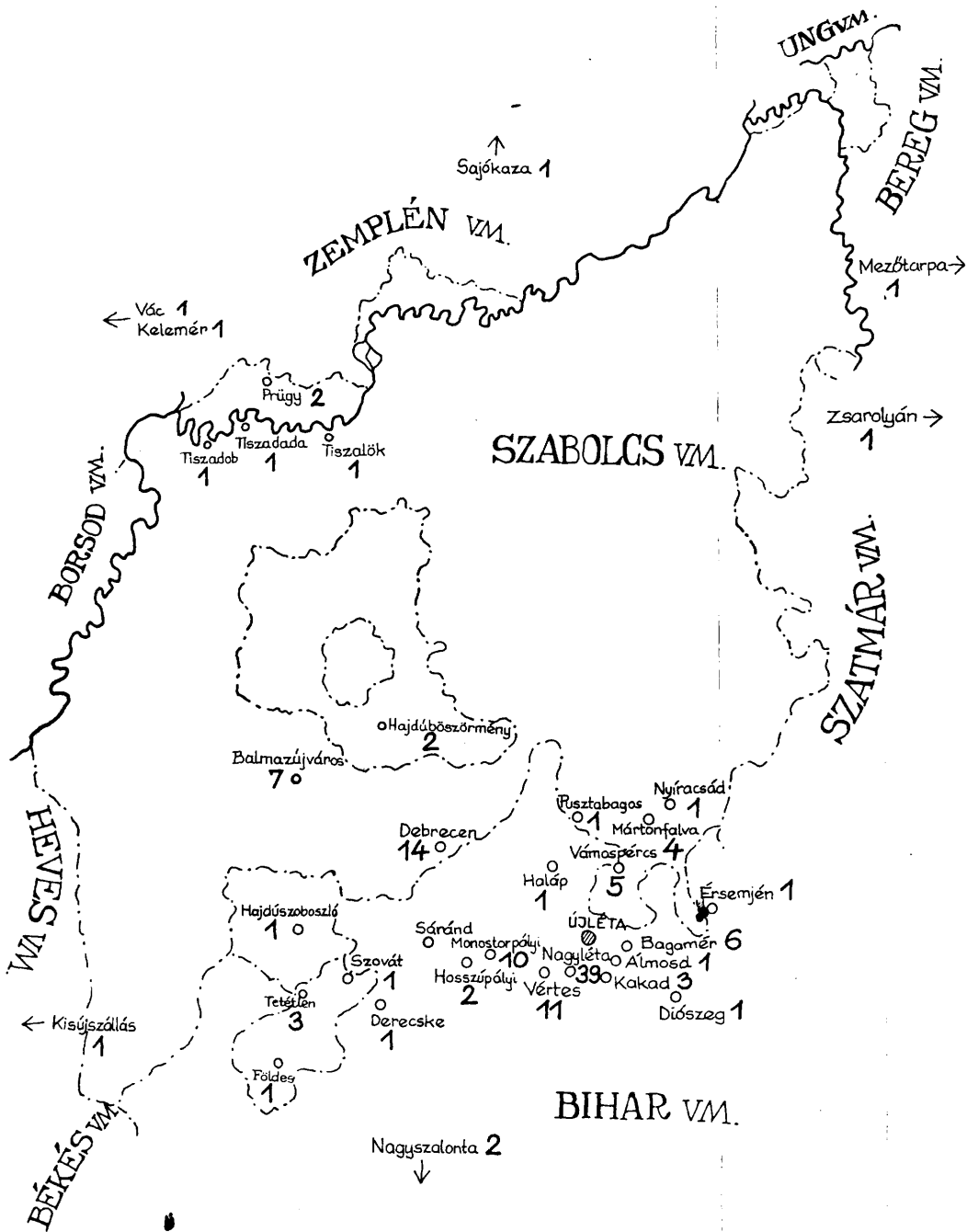
Az idegenekkel — nem újlétai lakosokkal — kötött házasságok száma jelentős: az összes házasság 28%-a (131 eset). Az idegenbeli férfiak száma ebből 94 (19,9%), a nőké pedig 37 (7,8%). Látható, hogy főként férfiak házasodtak be Újlétára, a nők kevésbé.

Ha megvizsgáljuk a beházasodottak származási helyét, akkor a következőket tapasztaljuk:

a kibocsátó helységekből érkezett:	15 fő	(11,4%)
a szomszédos helységekből érkezett:	90 fő	(68,7%)
távolabbi helységekből érkezett:	26 fő	(19,8%)
összesen:	131 fő	(99,9%)

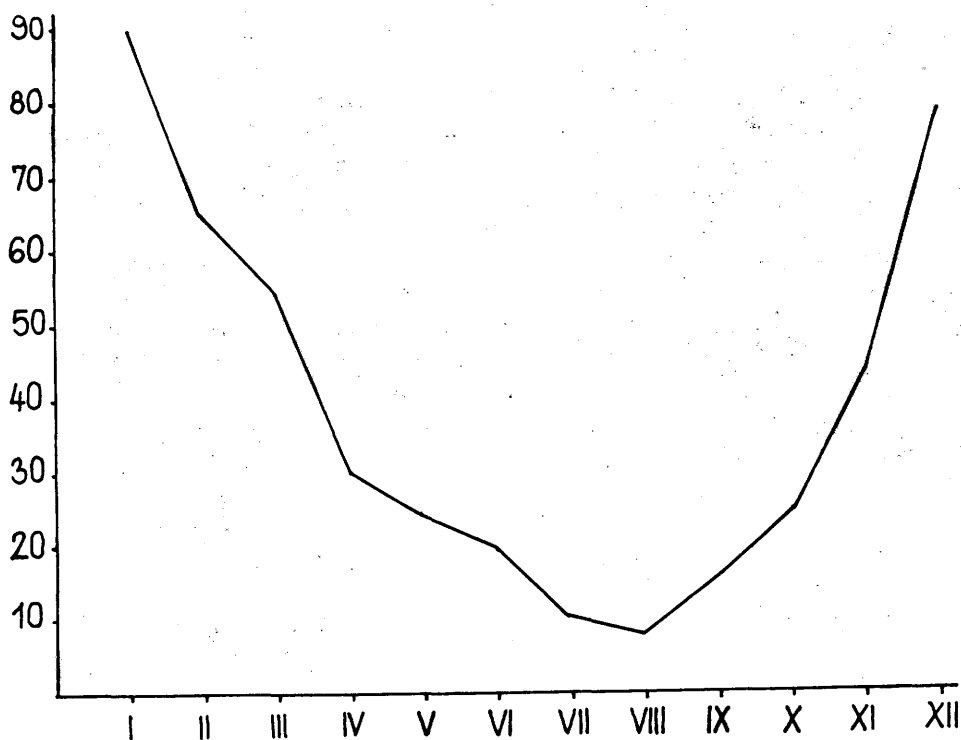
Első helyen a szomszédos helységek állnak, ide értve a közigazgatásilag a szomszédos településekhez tartozó, de Újlétához közel eső tanyákból beházasodottakat is (6 kép). A távolabbi helységekből érkezettekől bizonyáglevelet

16 Esketési anyakönyv (a továbbiakban: Esk. akv.) 1882. nov. 15.

6. kép Nem újlétai házaspárok lakóhelye (exogámia)

Abb. 6. Wohnorte der Ehepartner, die nicht in Újléta gebürtig sind (Exogamie)

7. kép A házasságkötések havi megoszlása

Abb. 7. Monatliche Verteilung der Eheschließungen

kértek, vagy — mint a következő bejegyzés bizonyítja — megelégedtek szóbeli esküvel is: 1886-ban „a vőlegény a násznagyok jelenlétében esküvel bizonyította, hogy eddig nőtlen volt.”¹⁷

A házasságkötésekkel kapcsolatos az esketési anyakönyvben az az 1876-os bejegyzés is, mely szerint Kunkli Péter és Rózsa Zsuzsanna, néhai Kunkli Fülep földműves özvegye „a m. kir. vall. ministérium által a törvényes Püspöki beleegyezés mellett mint elsőfokú sógorsági viszonyban levők Dispensáltak.”¹⁸ Meglepő a házasság kérvényezése, mivel az anyakönyvben többször előfordul, hogy az elhunyt testvér özvegyét a fiútestvér feleségül veszi.

Az összes házasságkötés havonkénti megoszlását a 7. kép mutatja. A grafikonból kiderül, hogy a házasságok zömét a téli hónapokban kötötték; tavasszal és ősszel kevesebb a házasságkötések száma, nyáron pedig mélyponton van: július-augusztusban 50 év alatt 17 házasságot kötöttek (ebből 11-et 1900 és 1914 között!). A házasságkötések ilyen alakulásában bizonyára a mezőgazdasági munkáknak volt nagy szerepe, bár lehetnek egyházi tilalmi

¹⁷ Esk. akv. 1886. márc. 17.

¹⁸ Esk. akv. 1876. jan. 19.

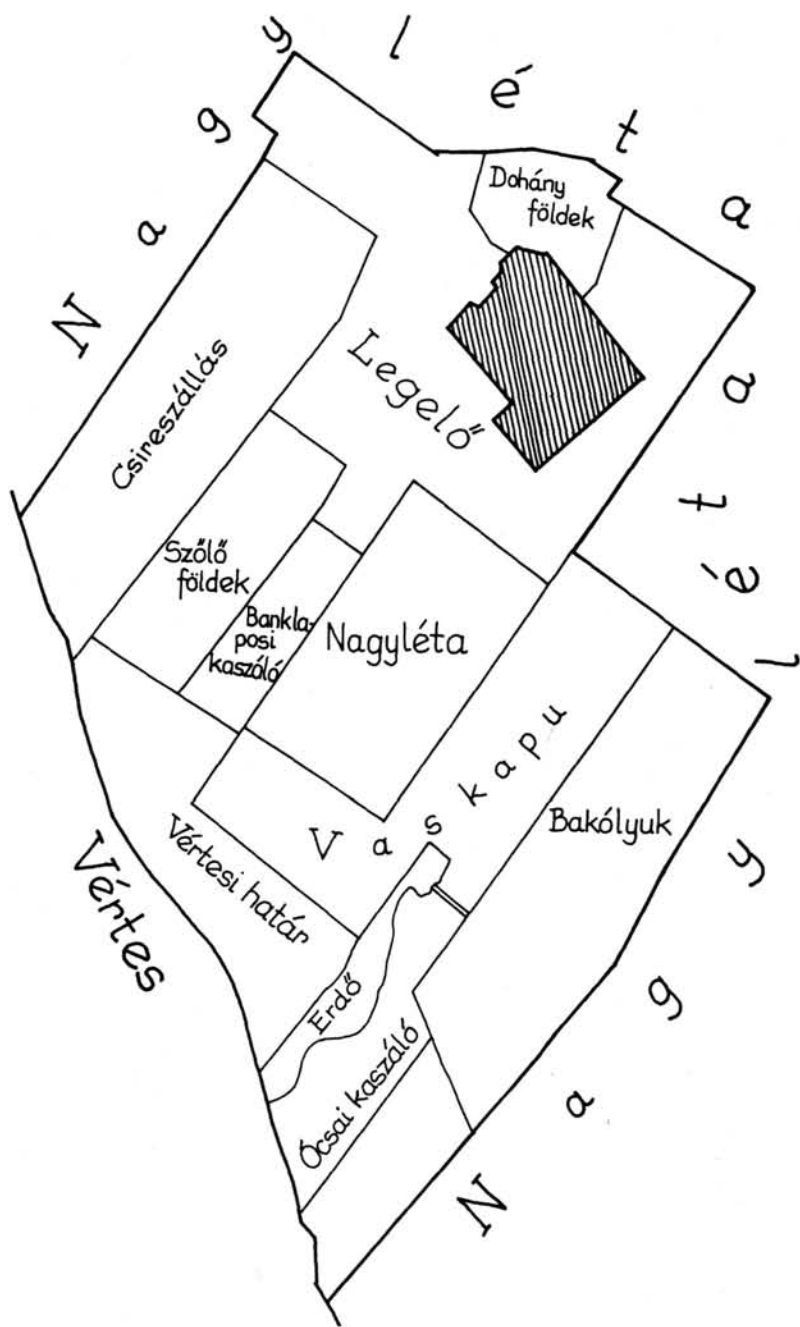
okai is. (Ilyen tilalomra Illyés Endre munkájában találunk példát: ILLYÉS 1936. 124.)

Az elváltak házasságkötése nem magas: korszakunkban 15 elvált személy (11 férfi és 4 nő) kötött újra házasságot. Az 1914-ig kötött házasságok közül 15 bomlott fel. Ezekben az együtt leélt évek száma átlagban 4 és 1/4 év (3 esetben az évek számát nem ismerjük).

A demográfiai vizsgálatok során foglalkoztam a születésekkel, házasságkötésekkel és halálozásokkal. Az adatok elemzéséből kiderül, hogy az anyakönyvekből kimutatható népességváltozás mennyiben függhet a természetes szaporodástól, illetve mennyiben az elvándorlások függvénye. Arra a következtetésre jutottam, hogy korszakunkban a betelepések mellett folyamatos elvándorlás is kimutatható, amely a betelepések szüneteiben, illetve azok abbamaradásával érezhető stagnáláshoz, azaz lakosságcsökkenéshez vezetett. (8. kép)

A presbiteri jegyzőkönyvek

Az előző fejezetekben főleg az egyházi anyakönyvekre támaszkodva próbáltam bemutatni a község betelepülését, lakóinak összetételét, változásait. A következő fejezetekben az egyházi forrásanyagok másik fontos részét vizsgálom: a presbiteri jegyzőkönyveket. „A presbiteri vagy egyházközségi jegyzőkönyvek a református egyházi fegyelmzés dokumentumai. Segítségükkel képet kapunk a presbitériumoknak az egyes falvakban végzett fegyelmzés-, büntetők munkájáról, s ennek révén a falvakban előfordult kihágásokról, bűnesetekről. E dokumentumok ugyanakkor bepillantást engednek abba, hogy a presbiteri testületen keresztül a református egyház a parasztság életének milyen szférái felett gyakorolt ellenőrzést, s hogy ehhez hogyan viszonyult a nép maga.” (JÁVOR 1971. 71.) Községünk esetében kissé módosul ez a kép: az alapítással járó, majd az újonnan érkezettek részéről jelentkező beilleszkedési nehézségek nyomot hagytak a jegyzőkönyvekben is. Az egyházszervezet adott: a kibocsátó helységekből bevált rendszert követve alakították ki azt az új településen is, ez viszont nem történhetett zökkenőmentesen. Korszakunkban — a XIX. század második felében — a református egyházi fegyelmzés terén már erőteljesen mutatkoztak a hanyatlás jelei, és ez a hanyatlás a tárgyalt időszak végére — a XX. század elejére — már válsággá mélyült. Mindezek világosan megjelennek a presbitérium jegyzőkönyvekben megörökített határozataiban is. Egy dologra azonban fokozottan kell figyelni: a jegyzőkönyvekben szükségképpen a negatívumokat jegyezték fel legnagyobb számban, így a rendellenességek megszüntetése, orvoslása kapott nagyobb hangsúlyt az egyházközség gondolataiban, bajai mellett. Ugyanakkor ezek a gondok, nehézségek segítenek bennünket abban is, hogy képet kapjunk a község életének egyes területeiről, megismerjük a lakosság anyagi helyzetét, gondolkodásmódját, viszonyát az egyházhoz.

8. kép Újléta határa (1888)

Abb. 8. Die Gemarkung von Újléta (1888)

Az újlétai presbiteri jegyzőkönyvekben az első bejegyzések 1872-ből származnak; ezeket rendszerint a tanító vezeti vagy az üléseken, vagy közvetlenül utánuk, meghatározott séma szerint.¹⁹

Az egyes ülésekről készült feljegyzések jól elhatárolhatók egymástól: először a dátum, majd a jelen lévő személyek felsorolása olvasható. Első helyen a lelkész neve áll, ezután a főbíró neve következik (ha jelen van), majd az ott lévő presbiterek neve. A következő részben a napirendi pontokat sorolják fel, s itt minden egyes megtárgyalt téma után rögtön szerepel a presbitériumnak a tárgyban hozott határozata is. A témákat főként a lelkész vetette fel, de rendszerint a presbiterek vagy a gondnok is beszámolt vitás dolgokról, problémákról. A sorrend a jegyzőkönyvvezetőtől is függött: pl. az 1890-es években előbb az összes napirendi pontot felsorolták, majd a határozatok külön következtek. A kérdések megtárgyalása után az ülést lezáró formula következett, végül az összes jelen lévő aláírása. (Ezt 1902-ben annyiban módosították, hogy csak két, az ülésen jelen volt presbiter hitelesítő aláírása került a jegyzőkönyvet vezető tanító neve mellé.)

A presbitérium

A presbiteri jegyzőkönyvek forma szerinti áttekintése után nézzük magát a presbitériumot. A presbitérium „a református egyház helyi, községi fegyelmű, kormányzó testülete. Tagjai a nép közül választott presbiterek és a helyi lelkész, együtt képviselik a testületet.” (JÁVOR 1971. 71.) Ez a testület azonban nem a reformáció térhódításával együtt jelenik meg az egyházi szervezetben, hanem csak a XIX. század elején. Illyés Endre egyháztörténeti munkájában foglalkozik a presbitériumok kialakulásával, mi itt csak a Tiszántúltra vonatkozó adatokból emelünk ki a történeti áttekintés kedvéért. „A régi helyzet az, hogy a községi előljáróság egyszersmind az egyháznak is előljárója...; az, hogy az előljáróság hívja és marasztalja a prédikátort, tanítókat; az, hogy e testület gyakorolja az egyházfegyelmet: csak a XIX. század elején szűnik meg. A tiszántúli egyházkerület 1818-ban mondja ki a presbitériumok felállítását,” azzal a figyelmeztetéssel, hogy a presbiterek „választásában azon régi szokásra is kell vigyázni, hogy bírák közül is legyen a presbitériumban.” (ILLYÉS 1936. 110.) Megalakításuk nem ment minden probléma nélkül, emiatt „a Tiszántúl csak 1860-ban lett a nép által választott s az által évente újított gyülekezet-testületté” a presbitérium (ILLYÉS 1936. 101.) A presbitérium intézménye tehát nem nagy múltra tekintett vissza még a kibocsátó helységeken sem, és talán ezzel függnek össze a működése során többször tapasztalt erélytelenségek is.

¹⁹ Kivétel a már említett bevezető rész, melyben Balogh István tanító a község alapításától a jegyzőkönyvek vezetésének kezdetéig eltelt időszak eseményeit tekintette át.

Az újlétai presbitériumról 1872-ben hallunk először, de valószínűnek tartom, hogy már a község alapításának évében, 1865-ben létrejött, mivel az első egyházgondnok ettől az évtől látta el hivatalát. Presbiterválasztásról első ízben 1875-ből van adatunk; ekkor még három évenként választottak presbitereket. A lelkész a választás előtt a templomban két ízben kihirdette a közelgő eseményt, amelyen az egyház minden párbért fizető férfi tagja részt vehetett. A vasárnap délutáni istentisztelet után tartott egyházugyűlésen titkos szavazással választották meg a 6 presbitert, akiket azon nyomban fel is eskettek. (A bejegyzés szerint addig 8 presbiter volt.²⁰) Még 1878-ban is csak a párbért fizető férfiak választhatták szavazattöbbséggel a „törvényesen kifogástalan életű” egyháztagokat presbiterekké²¹, de 1883-ban már a zsinati törvényeknek megfelelően „minden önálló és egyházi adót fizető férfi és nő” jelenlétét kérték az egyházi elöljárók választásán. Itt kívánságuk szerint dönthettek: titkos szavazás legyen-e, vagy pedig egy kijelölt bizottság által összeállított húsz fős lista alapján szavazhattak a 12 presbiterre. Az utóbbi mellett maradtak és a megválasztottak rögtön letették az esküt²².

1886-ban új törvények szerint történt a presbiteri tisztség megújítása: a 12 presbiter közül 3 évenként három presbiternek ki kellett lépnie. A fekete golyót vagy kockát húzó presbiterek azonban újraválaszthatók voltak, mint ahogy ez — egy kivételével — meg is történt 1886-ban.²³ E törvény szerint választottak 1890 december 28-án is. A presbiterek számát 1902-ben 12-ről 14-re emelték, mivel az egyházközség tagjainak száma növekedett²⁴. A választásoknál visszaélések is történhettek; mutatja ezt az is, hogy 1901-ben Kunkli Márton óvást emelt az esperesnél a presbiterválasztás ellen. A presbitérium válasza erre mindössze annyi volt: joga van hozzá.²⁵

Ezek után vizsgáljuk meg, kiket választottak *presbiterekké*. A bal-mazújvárosiak közül választott presbiterek nemzetiségi megoszlását az első fejezetben már tárgyaltuk. A vagyoni helyzet tekintetében csak az 1888-as évet megelőző és követő néhány esztendő t vehetjük figyelembe, mert az egyetlen birtokrészleti jegyzőkönyv ebből az évből áll rendelkezésünkre.²⁶ A presbitérium összetétele 1883-1894 között többnyire állandó; a presbiterválasztásokon majdnem mindig ugyanazokat a személyeket választották újjá. vagyoni helyzetüket tekintve a többségnek 15 holdnál több földje volt, a községi viszonyok között ez a legmódosabb gazdákat jelenti. Mindig volt 3-4 8 holdas gazda is, és egy 4 holdas, aki azelőtt egyházi gondnokként tevékenykedett. 1883-ban feljegyezték a bizottság által kijelölt 20 nevet. Ebből teljes

20 Presb. jkv. 1875. jún. 27.

21 Presb. jkv. 1878. ápr. 28.

22 Presb. jkv. 1883. jan. 1.

23 Presb. jkv. 1886. jan. 10.

24 Presb. jkv. 1902. jan. 5.

25 Presb. jkv. 1901. jan. 19.

26 HBML. VI. 127/af 2. Birtokrészleti jegyzőkönyv 1888.

képet kaphatunk a presbiterként szóba jöhető személyekről, akik korábban vagy később mint presbiterek szerepeltek.²⁷ A 10. táblázatban ezeket a személyeket vagyoni helyzetük alapján rangsoroltam (a vagyoni helyzet 1888-ra értendő):

10. táblázat: Presbiterjelöltek vagyoni állapota

15 holdon felül	8—15 holdas	4 holdas	nincs földje	meghalt vagy nincs adat
8	5	2	1	4

Látható, hogy a vagyonosabbakon van a fő hangsúly, a vizsgált időszakban a presbitérium összetétele nem tükrözte a lakosság vagyon szerinti összetételét, benne a módosabb réteg volt túlsúlyban. Az 1883-ban megválasztott 12 presbiter közül 6-nak 15 holdon felüli birtoka volt, egy 10 holdas, három 8 és egy 4 holdas gazda.

Ezek az adatok egy rövid időszakra vonatkoznak, de valószínűnek látszik, hogy — ha volt is kisebb-nagyobb arányeltolódás — feltevésünk az egész korszakra helytálló.

Vizsgáljuk meg a presbitérium összetételét abból a szempontból is, hogy tagjai a község vezetésében milyen funkciót töltöttek be! Már láttuk, hogy a presbitériumok megalakításakor vigyáztak arra is, hogy a községi bíró tagja legyen a testületnek. Vizsgált korszakunkban is érvényesül ez a tendencia: Rózsa Gábor bírósága idején többször is tagja volt a presbitériumnak (pl. 1878, 1879, 1881), s annak ellenére, hogy „vadházasságban” élt és részegen többed-magával a paplakot is megtámadta, újra megválasztották. A későbbi bírókat is ott találjuk a presbiterek között, de bírói hivataluk előtt és után is tevékenyen részt vettek a testület munkájában. 1890-ből, 1896-tól és 1911-ből van adatunk arról, hogy a községi jegyzőt ugyancsak megválasztották presbiternek. Több presbiter szerepelt az esküdtek között is. Az egyházi előljáróság, mint a legtöbb adót fizetők egyike (1888-ban több mint 31 hold után fizettek adót) választhatott egy képviselőt, aki a községi képviselőtestületben az érdekei mellett szólt. Ezt a tisztséget előbb a lelkész, 1907-ben és 1909-ben már a gondnok, 1911-ben pedig csupán egy presbiter látta el. Bár ezen a téren fokozott értékcsökkenést látunk, a tények az egyházi és a községi vezetés összefonódását mutatják.

Erre az együttműködésre szükség is volt, mert „a világi hatalom az egyházzal karöltve jár el minden büntetés és fegyelem dolgában” — írja Illyés (ILLYÉS 1936. 85.). Az egyházi vezetés — mint a későbbiekben látni fogjuk — egyedül nem volt képes az általa hozott rendelkezések végrehajtására, büntetések, adó stb. beszédésére. Ilyen esetekben általában a községi vezetést

²⁷ Presb. jkv. 1883. jan. 1.

kérte fel (vagy utasította — bár az az utasítást ritkán hajtotta végre), hogy járjon közbe az egyház érdekében (az 1895:43. tc. egyébként biztosította a bevett vallásfelekezetek egyházi adóinak közigazgatási úton való behajtását). Ebben az időszakban nem alá- és fölé-, hanem inkább mellérendelési viszony állt fenn a két testület között, amely fokozatosan a világi hatalom meghatározó szerepének irányába tolódott el (ezt legjobban majd az iskola példáján fogjuk látni). Világi személyek a presbiteri üléseken is sokszor megjelentek (nevüket feltüntették a jegyzőkönyvekben is), különösen ha nemcsak az egyházat, hanem az egész községeet érintő dolgokról tárgyaltak és hoztak határozatot (pl. templomépítés, iskolák ügye stb.). Ilyen esetekben azonban az egyháztagok is részt vehettek a gyűléseken, mint pl. 1911-ben, amikor az iskola építése ügyének tárgyalásakor 69-en jelentek meg.²⁸

A presbiteri ülések évi száma változó, az egész tárgyalt korszakra vonatkozó átlag közel 11 ülés évente. Ez azonban az egyes időszakokon belül nagy eltéréseket mutat és függött a lelkész aktivitásától is. Míg 1877-ben csak 2, 1894-ben 23 ülést tartottak. Ez a két véglet, de az évek többségében a havi egy ülés a reális. Az első években nem vezettek minden ülésről jegyzőkönyvet, „apróbb dolgokat” nem jegyezték fel²⁹. Egy-egy erősebb, az egyház ügyeire jobban odafigyelő lelkész működése idején a gyűlések száma ugrásszerűen megnőtt. Volt olyan is, amikor egy hónap leforgása alatt 6 összejövotelt tartottak (pl. 1902 januárjában). Ez is magyarázata lehet annak, hogy sok presbiter tehernek érezte a hivatalvállalást, megpróbált kibújni alóla, vagy ha ez nem sikerült, nem járt el a gyűlésekre. A ref. egyház befolyásának csökkenését jelzi, hogy a nép által választott presbiterek nem éreztek erkölcsi kötelezettséget esküben vállalt kötelességeik teljesítésére. Korábban „az egyházi szolgálattal való megbízatás nemes kötelesség, megtisztelő megbízás volt. Előle nem illett, nem volt szabad kitérni. Annak feladatait, tiszteit hordozni kellett egészen a kirekesztés terhe alatt. Amint azonban a hit gyengült, a lélek erőtlenedett, mint a világi tisztséget, úgy ezt is meg lehetett váltani, ki lehetett térni előle.” (ILLYÉS 1936. 112.) Erre az időszakra a presbiteri cím értéke már „devalválódott”, s ennek nyomai a jegyzőkönyvekben egyre többször kimutathatók. Már 1875-ből van bejegyzés arról, hogy szeptember, október és november hónapban a volt gondnok elszámoltatására minden vasárnapi istentisztelet után meghirdették az egyházgyűlést, de a presbiterek teljes számban egyszer sem jelentek meg. December 14-én is csak 2 presbiter ment el, és még december 26-án sem volt jelen 3 „nyakas presbiter”. Emiatt két nappal későbbi ülésén a presbitérium a következő határozatot hozta: „Molnár Andrásnak Dobi József veje lévén a fiú az apától nem független, mit bizonyít azon körülmény is, hogy a gyűléseken meg nem jelenésben Dobi József presbyter apját s viszont ez fiát rendszeresen követni látszik: a nép ezen választása hibásnak bizonyítván a kettő közül egyik tartsa becsületbeli kötelességének a jó rend és béke fenntartásáért le-

28 Presb. jkv. 1911. ápr. 2.

29 Mint pl. 1876-ban.

mondani.³⁰ 1887-ben a lelkész indítványára elfogadták, hogy „az az előljáró, aki kellő indok nélkül távolmarad a gyűlésről, 1 frt-ot fizessen.”³¹ A büntetés összegét 1896-ban 2 frt-ra emelték.³² Az így kiszabott büntetéseket a községi előljárók segítségével kívánták behajtani, ám azok erre nem sok hajlandóságot mutathattak. Erre abból következtetünk, hogy 1890-ban a presbitérium igen harcias hangot ütött meg velük szemben: felhívták a figyelmüket, hogy a hátralékban levő büntetéseket hajtsák be, mert ellenkező esetben a presbitérium „a községi előljáróság hátrányára — felsőbb hatóságok útján vesz magának elégtételt.”³³ 1909-ben már nincs szó büntetésről, hanem két presbitert felszólítottak arra, hogy vagy a gyűlésekre járjanak el vagy mondjanak le a presbiterségről.³⁴

Nemcsak a távolmaradt, de a jelenlevő presbiterekkel is többször volt probléma. 1898-ban határozatot hoztak, hogy „aki a gyűlés tartása idején illetlen szóval vagy maga viselettel a gyűlés méltóságát s a cél szentségét szem elől tévesztve epéskedésre fakadna első ízben 5 frt 2-ad ízben pedig 10 frt pénzbírsággal sújtandó.”³⁵ 1902-ben „Tamási Béla úr bejelenti, hogy valaki a presbiterek közül az ott hozott határozatokat idő előtt elterjeszti s ezek miatt az egyháznak kellemetlen és káros következményei lehetnek.” A presbitérium határozata: legközelebb megbüntetik az ilyen illetőt.³⁶

Kívánni valókat hagyott maga után a presbiterek vallásos élete is. 1901-ben a lelkész felhívta őket, hogy „a templomot sűrűbben látogassák”, mivel példát kell mutatniuk.³⁷ Ugyanebben az évben „az egyházi előljárók közül többen felszólaltak, hogy a presbiterek az ünnepek alkalmával az istentiszteleteken nem az őket megillető előljárói székekben ülnek, hanem a többi egyháztag között.”³⁸ Pedig — Illyés szerint — abban, hogy „a presbitérium előtte ült a férfi híveknek, akik a presbitérium mögött foglaltak helyet”, az „Isten királysága” szimbólum nyilvánult meg (ILLYÉS 1936. 54.).

Másik, a hanyatlást, a presbiteri cím elértéktelenedését mutató vonás az is, hogy korszakunkban már nemcsak a „törvényesen kifogástalan életű” egyháztagokat választották meg presbiterekké. A fentebb már említett Rózsa Gábor „mint bíró egyszersmind Presbyter is és mint ilyen mégis egy Újvárosról törvényes férjétől elhozott asszonnyal balkézre kötött vad és törvénytelen házassági viszonyban áll... amiután Presbyteri állásra ily ember alkalmatlan-

30 Presb. jkv. 1875. dec. 28.

31 Presb. jkv. 1887. jan. 9.

32 Presb. jkv. 1896. máj. 31.

33 Presb. jkv. 1890. okt. 12.

34 Presb. jkv. 1909. jan. 24.

35 Presb. jkv. 1898. jún. 19.

36 Presb. jkv. 1902. máj. 4.

37 Presb. jkv. 1901. nov. 10.

38 Presb. jkv. 1901. júl. 7.

nak nyilvánított Rózsa Gábor presbyterségéről lemondott.³⁹ Ennek elenére 1881-ben ismét mint presbiter szerepel egy másik ügyben: „Elnök előadja, hogy nagyon rosszulesett neki a presbiter Rózsa Gábornak a múlt vasárnap történt azon eljárása, hogy ő a papilakot ostrom alá vette, fiával és társával ifj. Szabó Gáborral, s ott részegen a vérzésig menő verekedést mint bíró is idézte elő, egy ilyen embert nem tart méltónak arra, hogy presbiternek hívassék, s joggal üljön azon a díszes egyházkormányzói széken.” Ezek után a presbitérium egyhangúan elhatározta, hogy Rózsa Gábort többé nem fogadja el presbiternek.⁴⁰ 1901-ben „olyan embert választottak meg előljáróvá, aki legutóbbi házassága alkalmával nem vett áldást e frigyre.” Ez a presbiter azonnal lemondott tisztségéről.⁴¹

Bár a hivatalra méltatlannak ítélt presbitereket lemondatták, a fellazulás itt is nyomon követhető: újjáválasztásuk mutatja, hogy a lakosság erkölcsi értékrendje erősen különbözött az egyházi vezetésétől.

Fentebb már szoltam a presbitériumon belüli vitákról, összetűzésekről. Vizsgáljuk meg, hogy mely területeken jelentkeztek a nézeteltérések! A bejegyzett adatoknak csak kisebb része foglalkozik a presbitériumon belüli ügyekkel, nagyobb része inkább a lelkész és a presbitérium közötti nézetkülönbségeket érinti. Az előbbire példát 1896-ból hozhatunk, amikor is a lelkész és a tanító közösen írt levelére esperesi kiküldött érkezett a községbe a problémák elsimítására. A vita abból keletkezett, hogy id. Sütő István presbiter megsértette a gondnokot azon felszólalásával, hogy annak nem volt joga az egyházgyűlés tudta nélkül, utólagos jóváhagyás reményében kulcsön rozst felvenni. Id. Sütő István „sajnálja kijelentését, és hozzájárul a presbitérium e tekintetben hozott határozatához.”⁴²

A lelkész és a presbitérium közötti összetűzésekben már sokkal súlyosabb vádak is elhangzottak. 1880-ban egy presbiteri küldöttség járt a püspöknél, és az akkori lelkész, Tokaji Nagy Gábor elmozdítását kérte. Indokuk: „lelkészek folytonos hanyagság miatt az egyházat enyészetbe... viszi.”⁴³ Az ellentétek Lénárt Péter lelkészsége idején még jobban kiéleződtek. 1890-ben „Lelkész úr előterjeszti, miszerint Molnár András és Bereczki János presbiterek Ntiszteletű Espreres úrnál ötet azzal vádolták, hogy ő az eclesia vagyonát elfecséreli.” A lelkész hiteles iratokkal igazolta az egyházi vagyon gyarapodását, s a presbitériummal együtt az esperestől kérték az „árulkodó két ember” leváltását és megbüntetését.⁴⁴ 1893-ban egy vita lényegében két pártra osztotta a presbitériumot. Az esperes levelében kijelentette, hogy csak akkor szenteli fel a megépült templomot, ha a hívek elállnak a lelkész és a tanító elleni

39 Presb. jkv. 1879. szept. 5.

40 Presb. jkv. 1881. jún. 16..

41 Presb. jkv. 1901. dec. 29.

42 Presb. jkv. 1896. ápr. 26.

43 Presb. jkv. 1880. máj. 2.

44 Presb. jkv. 1890. febr. 7.

„áskálódástól”. Az ülésen a gondnok megvádolta a lelkészt, hogy „a tiszteletes úr elidegeníti magától az egyházi adófizetőket, mivel jogtalanul dupla stolát szed.” A lelkész ezt igaztalan állításnak nevezte; ezután a jelenlévő 6 presbiter (valószínűleg a lelkész legjobb hívei) a következő határozatot hozta: kéri a gondnok beszámoltatását, a bűnösök megbüntetését, a presbitérium felosztatását, új választás megtartását, ők maguk pedig a lelkész és a tanító elleni vádak nem tartják fenn.⁴⁵ Még ugyanebben az évben a püspöktől érkezett levél egy panasz kivizsgálása ügyében, amelyet a lelkész ill. a presbitérium ellen emeltek. Válaszuk szerint az abban foglaltak az igazságtól „messze eltérnek.”⁴⁶

Az ilyen levelek, feljelentések a felsőbb egyházi vezetést a lelkész és a presbitérium ellen hangolták. Az esperesnek ezen panaszokra és az előzetes templomépítési költségvetésnek az egyházközség anyagi lehetőségeit messze meghaladó volta miatt írt levelét a presbiterek úgy értelmezték, hogy aszerint „a presbitérium semmi vagy csak játéklabda, amelyet a lelkész a saját tetszése szerint forgathat.” Ezen felháborodva a presbitérium nem fogadta el az esperes által javasolt költségvetést és tervrajzot⁴⁷, mire az esperes ez ügyben látogatást tett a községben.⁴⁸ Még mindig Lénárt Péter lelkészsége idején, 1900-ban az egyházmegyei tanácsbíró hamisítással vádolta meg a presbitériumot az elszámolásokkal kapcsolatban. A testület emiatt sértve érezte magát és elégtételt követelt⁴⁹.

Ezen időszak alatt valóban úgy tűnik, hogy a lelkész a legtöbb esetben keresztül tudta vinni akaratát, a presbitérium híven teljesítette követeléseit. A fenti feltételezést támasztja alá, hogy a templomépítés óriási megterhelést jelentő kiadásai közepette a presbitérium elfogadta a lelkészi fizetés 300 forinttal történő emelését és erre külön kölcsönt is felvett⁵⁰, pincét építtetett a lelkésznek és a tanítónak, a telküket pedig deszkakerítéssel vetette körül⁵¹. (Az utóbbi esetben két presbiter már csak a tanító kerítésének megcsináltatását látta szükségesnek, a lelkészének csak a javítását indítványozta a templomépítés befejezéséig⁵².) Végül a helyzet odáig fajult, hogy „az egyházat alapjában teljesen megingató bizalmatlanság meg szüntetésére a régen óhajtott de fájdalom mindég nélkülözött bel béke helyre állítása céljából” egyházmegyei kiküldött közbenjárását kérték⁵³.

45 Presb. jkv. 1893. aug. 6.

46 Presb. jkv. 1893. aug. 20.

47 Presb. jkv. 1890. szept. 14.

48 Presb. jkv. 1890. nov. 9.

49 Presb. jkv. 1900. ápr. 8.

50 Presb. jkv. 1890. szept. 14.

51 Presb. jkv. 1891. okt. 28.

52 Presb. jkv. 1892. márc. 11.

53 Presb. jkv. 1901. jan. 19.

Egyházmegyei intézkedésre a lelkész eltávozott a községből, helyet cserélt az új lelkipásztorral.⁵⁴

Eltávozása után már egységesen lépett fel a presbitérium: a volt lelkész visszamenő követeléseit tartozására hivatkozva megtagadta, a jegyzőkönyvbe több, Lénárt Péter rovására írható megjegyzés került be (pl. az utcákra „mind szépítészeti, mind tűzrendészeti okokból” telepített fákat kivágta stb.)⁵⁵

A tanító és a presbitérium között is felmerültek hasonló ügyek, de ezeket majd az egyházi hivatalviselőkkel foglalkozó részben tárgyalom.

A presbitérium fegyelmező munkája

„A konzisztóriális, később presbiteri gyűlés volt a fegyelmező munka hivatalos alkalmá. Dunántúl a XVIII., többi területekben a XIX. sz. eleje óta a hetvenes évekig a presbitérium.” (ILLYÉS 1936. 79.) A XVIII. század második feléig a református egyház még a római katolikus egyháznál szokásban lévő szigorú büntülőzést igyekezett megvalósítani, azonban „a felvilágosodás és a francia forradalom ideológiai hatása általában liberalizálódást eredményezett.” (HORVÁTH 1974. 49.) Illyés Endre szerint „bizonyosnak látszik, hogy a XVIII. század utolsó harmadában a fegyelem szigorú, erős gyakorlata szűnőben van és más indoklással más gyakorlat lesz úrrá, sokkal enyhébb, sokkal szűkebb területre terjedő.” (ILLYÉS 1936. 77.) Ha megvizsgáljuk a református egyház fegyelmezési ügyekben hozott határozatait, ezek a tendenciák világosan kirajzolódnak.

Tárgyalt korszakunkban Újlétán már ezek az enyhébb, „megszelídült” fegyelmezési formák jelentkeztek. A testi fenytést, a közösség előtti megszégyenítést felváltotta a több-kevesebb sikerrel érvényesülő pénzbüntetés. Az egyházi vezetés szívesen élt ezzel a módszerrel, mivel az sikeres behajtás esetén állandó bevételi forrást jelentett volna az egyházpénztár számára. A pénz behajtásánál azonban legtöbbször a községi vezetés segítségére szorult, amely viszont nem sietett annak megvalósításával (mint fentebb erről már szóltam). Néhányszor maga a presbitérium visszakozott, enyhített a büntetésen, és legtöbbször csak „erélyes figyelmeztetéssel” intette a fegyelmezetlenkedőket.

Vizsgáljuk meg, milyen esetekben és milyen jellegű határozatokat hozott a presbitérium! Legtöbbször az istenkáromlás és a vasárnapi munkavégzés ellen léptek fel. 1874-ben a következőket jegyezték be: „A lelkész jelentése s bajt orvosló sürgetése folytán a közerkölcsiség fenntartása érdekében: a vasárnap és ünnepnapokon mezei vagy más botránkozató munkát tevők s Isten káromlók ellen, — illetőleg fékezése végett — a következő határozatok hozassanak: a vasárnap s ünnepnapon mezei vagy más botránkos munkát tevő épenúgy az

54 Presb. jkv. 1901. márc. 8.

55 Presb. jkv. 1901. júl. 7. és aug. 11.

Isten káromló egyének első esetben 2, második esetben 5 osztr. forint pénzbírságig, ha pedig a megbüntettek ismételen javulás nélkül úznék botrányait a közigazgatási szolgabíró úrhoz fognak méltó fenyíték kiszolgáltatása végett betérjesztetni.⁵⁶ E határozat szellemében léptek fel 1878-ban a későbbi bíró, Végh József ellen is, de pénzbeli büntetésről nem esik szó: „Olvastatott Oláh András Presbyt. által beadott azon panaszja volt tanító Varga Miklósnak, hogy helybeli lakos Végh József által (ápril. 24.) felszentelt temetőnkön a múlt hetek egyik napján szitkok s Isten káromlások közt megtámadtatván általa: ott gyermeke sírjánál jelen volt lelkész és neje, s Ébertné asszonyság előtt tettelesen is bántalmaztatott; mihezképest kérdi; nem érzi é magát az Egyházi Elöljáróság egyháza temetőjének ily aljas lealacsonyítása, halottai nyugalmanak ily brutális zavarása által (megsértve)? a Presbyterium többsége elnöklő lelkésszel együtt: Végh Józsefnek ez aljas eljárását helytelennek és megrovandónak találta.⁵⁷ 1883-ban a lelkész a káromkodó és az őt megsértő személynek csak akkor ígérte bocsánatát, ha az fizet 10 forint büntetést: „ifjú Molnár Sándor az általa elkövetett Isten káromlás és személyes sérelem iránt kérelemmel járult az Egyh. Elöljáróság elibe, tekintve, miszerint a cselekmény elkövetése alkalmával nem egészen józan állapotban volt, mentené fel őt a Járásbíráshoz beidéztetéstől, annyival inkább, mert bocsánatot kér a Lelkésztől, kit megsértett.” Ugyanilyen vétségért 1894-ban Bereczky Györgyöt 5 frt-ra büntették.⁵⁸

Ünneprontásról csak 1901-ban hallunk ismét, amikor az új lelkész javaslatára a presbitérium a vasárnap dolgozókra 10 korona büntetés kiszabását kéri.⁵⁹ Két hónap múlva 8 ember nevét írták be a jegyzőkönyvbe, és kérték a községi elöljáróságot, hogy a 10 koronát hajtsa be rajtuk.⁶⁰

A *templomi rendbontásokat* liberálisabban ítélték meg: 1901-ban az „Egyházi gondnok utasíttatik, hogy kivétel nélkül minden templomban rendetlenkedő és beszélgető egyént Isteni tisztelet után figyelmeztessen, hogy ott a szent helyen magát mindenki illendően és szépen viselje.”⁶¹ 1902-ben egy báli rendbontás után a kárt megfizetni akarókat 20—20 korona bírsággal sújtották, és az egyik „rendbontót” még külön 4 koronára büntették, mert presbiter létére háromszori hívásra sem jelent meg a presbitérium előtt.⁶² Ugyanebben az évben az egyházi elöljáróság egy fegyelmezési ügyben visszavonta korábbi határozatát és újat hozott helyette: „Bejelentetett Valánszki Gyula 14 éves fiú, hogy a toronyba vezető lépcsőnél, azon szent hely komolyságához nem illő cselekményt végzett.” Mivel a fiú cseléd volt, a gazdáját kérték, hogy fizetéséből

56 Presb. jkv. 1874. júl. 5.

57 Presb. jkv. 1878. máj. 5.

58 Presb. jkv. 1894. máj. 27.

59 Presb. jkv. 1901. júl. 21.

60 Presb. jkv. 1901. szept. 22.

61 Presb. jkv. 1901. nov. 10.

62 Presb. jkv. 1902. máj. 25.

vonjon le 10 koronát, és adja át azt az egyházgondnoknak.⁶³ A fiú anyja a presbitériumhoz írt kérvényében közölte: ha a fiát megbüntetik, ő azt kifizeti, de mivel katolikus vallásban növekedett fel, a református egyháznak sem adót, sem a templomépítési költséghez való hozzájárulását nem fogja fizetni. Erre határozott úgy a presbitérium, hogy elengedi a büntetést, ha az asszony a fiát megdorgálja és továbbra is fizeti az adót.⁶⁴

A másik terület, amelyen az egyházi elöljáróság fegyelmezett: a *vadházasság*. Fentebb már említettük Rózsa Gábor bíró esetét és az ez ügyben hozott határozatot. 1876-ban Ferge Andrást utasították, hogy asszonyával még az év folyamán esküdjön meg.⁶⁵ A figyelmeztetésnek nemigen volt foganatja, mivel 1885-ban négy személyt hivattak a presbitérium elé (köztük Ferge Andrást is), hogy hat héten belül vagy „megesküdni vagy egymástól távozni köteleztetnek.”⁶⁶ A későbbiekben ilyen ügyekről nem készültek feljegyzések.

1874-ben egy — a férjét elhagyó — asszony ügyével is foglalkozott a presbitérium: „A presbyt. gyűlés elébe pedig megidézttetett: Oláh Klára — Deák Sándor neje — férje hűtlen elhagyása miatt, hol megdorgáltatván elkövetett könnyelműségeért, férjéhez visszamenni parancsoltatott: mivel számbavehető oknak a törvényes elválhatásra nézve előadott gyermekes kifogásaiban egy is el nem fogadtathatott.”⁶⁷

A presbitérium fent vázolt fegyelmező munkájából világosan kitűnik, hogy legtöbbször csak a figyelmeztetés volt az egyedüli eszköz az egyházi elöljárók kezében, amivel az egyházi norma ellen vétőket sújthatták — több-kevesebb sikerrel. A presbitérium előtti bocsánatkérés is csak a súlyosabb büntetéstől való félelem miatt történhetett, nem pedig meggyőződésből; itt is a kétféle értékrend meglétéről, a szemléletbeli különbségekről bizonyosodhattunk meg. Hiába próbált a presbitérium (és rajta keresztül a református egyház) többször is a régi eréllyel fellépni, ez már nem sikerülhetett. Az emberek tudatában ekkorra már olyan változás ment végbe, amelynek birtokában már nem fogadták el kritikátlanul az ítéleteket. Itt már nem a hit, hanem a mindenféle hatósággal való szembenállás játszotta a fő szerepet!

A presbitériumtól függő egyházi hivatalviselők

A presbitériumot alkotó személyekkel, a presbiterekkel fentebb foglalkoztam. Most vizsgáljuk meg a többi egyházi hivatalviselő megválasztásának módját, tevékenységüket, ill. az ezért a tevékenységért adott juttatásokat!

Először a lelkészekkel foglalkozom, akik annak ellenére, hogy a hatalmat illetően többször a presbitérium fölé kerekedtek, annak alkalmazottai voltak,

63 Presb. jkv. 1902. ápr. 20.

64 Presb. jkv. 1902. máj. 4.

65 Presb. jkv. 1876. júl. 24.

66 Presb. jkv. 1885. márc. 8.

67 Presb. jkv. 1874. júl. 12.

anyagilag tőle függtek.⁶⁸ Korszakunkban a presbiteri üléseken mindig a lelkészek elnököltek, ami azt mutatja, hogy a hatalmi egyensúly eltolódott és egyre inkább az ő kezükben összpontosult. Úgy tűnik, hogy Lénárt Péter lelkészsége idején a presbitérium szinte csak díszletként szerepelt a lelkész mellett, néhány kivételtől eltekintve egyhangúan elfogadta javaslatait, követeléseit. A presbitérium ritkán tudta a lelkésszel szemben érvényesíteni akaratát és ez arra vezetett, hogy az egyháztagek bírálatukkal nemcsak a lelkész, hanem a testület ellen is felléptek (lásd a püspökhöz és az espereshez írt panaszos leveleket). Itt azonban nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt a tényt, hogy Lénárt Péter volt az egyetlen olyan lelkész, aki hosszabb időt — 19 évet — töltött a községben. Valószínűnek tartom, hogy ezen idő alatt alkalma nyílt arra, hogy a presbitérium összetételét befolyásolja, többségében neki megfelelő tagokból álló testületet hozzon létre — a titkos presbiterválasztások ellenére is. Ha egy lelkész hosszabb időt töltött a községben, elkerülhetetlennek látszik, hogy idővel ellentétek támadjanak közte és a presbitérium között — mint ezt Tokaji Nagy Gábor esete is mutatta, aki közel 7 évet szolgált Újlétán. Mégis — mint láttuk — a presbitérium (ha hosszas utánajárás eredményeként is) távozásra bírhatta a neki nem megfelelő lelkészt. Ugyanakkor megbízottai kérték fel az új lelkészt is a szolgálatvállalásra és a presbiteri gyűlésen iktatták be hivatalába. A lelkész a gyűléseken számolt be a felmerült ügyekről, a presbitériumtól kérte azok elintézését.

A presbitérium állapította meg a lelkész *illetményét* is, és azt a kurátor által begyűjtött adókból fizette ki neki. Az első „*díjlevelet*”, amely részletesen felsorolja a lelkésznek járó illetményfajtaikat és szolgáltatásokat, 1883-ban fektették le írásban:

„1. Az egyház a maga pénztárából fizet	150 frt
2, Ad az egyház negyven köből rozstot értéke	160 —
3, 22 hold szántó föld 1600 □ ölével számítva. Ennek évi haszonbére vagy jövedelme, holdanként 6 frttal számítva	132 —
4, Az egyház a földekből munkáltat tíz holdat. Munkadíj	30 —
5, Legeltetési jog ⁶⁹ három nagy jószág és három fias kocára	6 —
6, Kényelmes lak minden szükségességekkel ellátva és kétezer □-öl belsőtelekkel. Értéke	70 —

68 A keresztelési anyakönyv utolsó lapján olvashatjuk az Újlétán működött lelkészek névsorát. Korszakunkban a következő lelkészek voltak a községben:

Tokaji Nagy Gábor 1873. jún. 10.—1880. márc. 7.

Ungváry Gyula 1880. ápr. 8.—1882. ápr. 30.

Lénárt Péter 1882. máj. 5.—1901. jún. 2.

Nagy Elek 1901. jún. 19.—1905. jún. 1.

Peley József s. lelkész és társai 1905. júl. 21.—1907. ápr. 21.

Nagy Sándor 1907. ápr. 24.—1912. ápr. 24.

Bogdán János 1912. aug. 4.—1921. dec. 3.

69 A presbiteri jegyzőkönyv II. kötetének első lapján található 1890 körüli bejegyzés részletezi a legelőjogot. Eszerint: „Legelő nagy 3 tehén, legelő kis 3 fias Kocza.

1 fertály föld után 2 tehén, Két kocza = 1 legelő = 10 liba után”.

7, Négy öl tűzifa beszállítva és konyhai használatra felvágva	40 —
8, A Debreceni négy országos vásárra egy fuvar. Értéke	12 —
9, Stóla az egyház kerületi határozat szerint. Kb	40 —
10, A földekérti államadó az egyház fizeti ⁷	

Ezt a későbbiekben is érvényben tartották, bár 1890-ben módosítást hajtottak végre: a lelkész követelésére évi 300 frt-tal megemelték a díjazást⁷⁰. Az 1881-es állapothoz képest (amikor is 600 frt-ot, lakást, stóla-élvezetet és négy fuvar állapítottak meg számára⁷¹) viszonylag rövid idő alatt elég tetemesen emelkedett a lelkész fizetése. 1905-ben a szorongató pénzügyi helyzet miatt takarékosági intézkedést vezettek be: a lelkész eltávozása után 3 évre csak segédlelkészt fogadtak 600 korona fizetés mellett, és az így megtakarított pénzt az adósságok törlesztésére fordították.⁷²

A díjlevélben lefektetettek nem jelentették azt, hogy a lelkész minden esetben meg is kapta a fizetését. 1886-ban a lelkész felhívta a presbitérium figyelmét, hogy a február, március és április hónapokra járó illetményéből 28 frt 50 krajcárt és 1 öl fa után 8 frt-ot nem kapott meg⁷³. 1896-ban kevesellte annak a szénakárpótlásnak a mennyiségét, amit a templomépítéskor a téglaegetés miatt felásott földjéért megállapítottak⁷⁴. 1901-ben Lénárt Péter — eltávozása után — levélben követelte elmaradt illetményét⁷⁵, 1905-ben pedig a már szintén eltávozott Nagy Elek lelkész a visszamaradt 50 korona illetményének megfizetését kérte⁷⁶. A kifizetéseket a presbitérium mindkét esetben megtagadta.

70 Presb. jkv. 1890. szept. 14.

71 Presb. jkv. 1881. febr. 20.

72 Presb. jkv. 1905. júl. 16.

73 Presb. jkv. 1886. máj. 9.

74 Presb. jkv. 1896. ápr. 26.

75 Presb. jkv. 1901. aug. 11.

76 Presb. jkv. 1905. dec. 18.

A *tanítók* sokkal inkább függtek a presbitériumtól, mint a lelkészek⁷⁷. A községben elfoglalt helyük miatt esetleges botlásaik is nagyobb visszhangot váltottak ki, mint az ugyanazon cselekményeket elkövető egyháztagokéi. A presbitérium is foglalkozott azokkal és megtörtént, hogy igen súlyos ítéletet hozott. 1883-ban Székely Gyula tanító ellen léptek fel: „Lelkész felhívja az Egyházi Elöljáróságot, hogy miután a nép a Tanító úr, magát gyakran lealacsonyító tette, s maga viselete miatt zúgolódik: elannyira, hogy az ellenszenv mind nagyobb mérvet ölt, és sokan vonakodnak gyerekeiket keze alá felküldeni: ennek folytán intézkednék az egyházi előljáróság, hogy vagy az illető Tanító hivatalától oldoztassék fel, vagy pedig gyűlés elibe hívatván még egyszer komolyan dorgáltassék meg közbotrányt maga után vonó cselekménye, s maga viseletéért.”⁷⁸ A tanítónak a gyűlés előtt tett megjavulási ígérését elfogadták, de figyelmeztették, hogy hasonló esetben szigorúbban fognak eljárni. Ám alig két hét múlva ismét foglalkoztak a tanító ügyével és megint megbocsátottak neki, „jöllehet a kérelmező erre méltatlan azon az okon, hogy a közelebről tartatott gyűlésben történt komoly figyelmeztetést, s meg dorgálást, nem csak hogy komolyan nem vette, hanem alig, egy s két nap elteltével ismét vissza esett előbbi botrányos életmódjába, s kötelességét merőben elhanyagolta.” A határozat kimondja, hogy ezek ismétlődése esetén „többé kegyelemre nem számíthat”⁷⁹. Szabó Imre tanítóval szemben 1910-ben már nem ilyen enyhe bánásmódot tanúsítottak: rövid határidővel elbocsátották. Amint a vádpontokból is látható, valószínűleg súlyosabb kihágásokat követhetett el, mint Székely Gyula. „Szabó Imre helybeli kántorfi tanító úr ellen, úgyis mint tanító, úgyis mint kántor, úgyis mint ember ellen, már régebb idő óta, nem csak az egyháztanács, hanem az egyháztagok részéről is számtalan panasz merült fel, s azok az okok, ame-

77 Mivel nem maradt ránk kimutatás az újlétai felekezeti iskolában működött tanítókról, a presbitéri jegyzőkönyvek és főleg a halotti anyakönyvek alapján (ti. a temetésekkor ők is közreműködtek) a következő sorrendet tudjuk megállapítani (a ?- a kétes vagy kikövetkeztetett adatokra vonatkoznak):

1865 eleje	<i>Nagy József</i> ideiglenes újlétai tanító	
1865	<i>Helfenbein Dániel</i> előkönyörgő tanító (?)	
1865 — 1873	<i>Balogh István</i>	
1873 — ?	<i>Tokaji Nagy Gábor</i> lelkész	
1877 — 1878	<i>Varga Miklós</i>	
1878	<i>Müller Ferenc</i>	
1880 eleje	<i>Eszenyi Sándor</i>	
1881	<i>Papp Lajos</i>	
1882 — 1883	<i>Székely Gyula</i>	
1883 — 1885	<i>Vincze Károly</i>	
1885 — 1889	<i>Kágyi József</i>	
1889 — 1897	<i>Csiha Antal</i>	1896 — 1897 <i>Istári Ambrus</i>
1897 — 1903	<i>Erdélyi Gyula</i>	?1897 — 1899 <i>Kassay Ida</i>
		1899 — 1902 <i>Benedek Blanka</i>
1903 — 1907	<i>Buzogány Dénes</i>	1902 — 1907 <i>Kassay Luíza</i>
1907 — 1910	<i>Szabó Imre</i>	1907 — 1908 <i>Papp Mária</i>
1911 —	<i>Báthory István</i>	1908 — <i>Szendre Szabó Mária</i>

78 Presb. jkv. 1883. jan. 2.

79 Presb. jkv. 1883. jan. 17.

lyek a panasz alapjául szolgáltak, az idők folyamán nemcsak hogy meg nem szűntek, de mostanában még szaporodtak, úgy hogy tovább hallgatás nélkül túrni nevezett tanító úr magaviseletét, — nem lehet, mert mint tanító hanyag, a gyermekekhez kegyetlen; mint kántor, mindig csak botrán-kozást szerez a templomban, tudatlan és rossz éneklésével; mint ember, nem egyházi hivatalnokhoz méltó magaviseletet tanúsít, fellebbvalóival, lelkésszel, egyháztanáccsal szemben goromba, mint egyháztanácsí jegyző is hivatalában hanyag.⁸⁰

A tanító és a presbitérium közötti súrlódások többször szerepelnek a jegyzőkönyvekben, s ezeket 1894-ben már a presbiteri ülésen sem tudták elsimítani: „a gondnok és a tanító úr között felmerült egymást sértő kifejezéseket itt a presbiteri gyűlésen felemlítettvén, lelkész elnök úr felhívta feleket a sértő szavak kölcsönös elfelejtésére, 's egymásnak leendő megbo-csátására, — mivel azonban az ügy itt békés megoldást nem nyert, utasíttatnak felek törvény útjára.”⁸¹

Már említettük, hogy a tanító vezette a presbiteri jegyzőkönyveket is, így az üléseken állandóan részt kellett vennie. Ebből adódott, hogy 1905-ben a presbitérium nehezményezte Buzogány Dénes tanító azon eljárását, hogy a gyűlések közben állandóan közbeszólt, helytelenítette javaslataikat, módszereiket, emiatt aztán két presbiter ki is vonult a gyűlésteremből⁸².

Szabó Imre fegyelmezési ügyénél már szerepelt, hogy a *kántorságot* is a tanítónak kellett ellátnia, az e tevékenységéért kapott juttatásokat is beleszámították a fizetésébe. Kézpénzt keveset kapott, a bért nagyrészt természetben folyósították, így — akárcsak a lelkész — a tanító is gazdálkodni kényszerült. Egy 1910-es feljegyzés szerint a tanító fizetését is az egyházi szedte be az egyháztagoktól, melyet aztán a presbitérium negyedévenként fizetett ki neki⁸³.

1872-ből ismerjük az első *tanítói díjlevelet*, amit 1880-ban csekély módosítással megerősítettek⁸⁴. Ez a következő:

- „1, Kézpénz 150. (százötven) o.e. forint
- 2, 10 hold föld 1100 □ ölével, melynek munkáját az egyház végzi a tanító adván bele magot. Ezen 10 hold föld 3 dűlőben van kiadva, két dűlőt mindig használ, egyet ugarnak használ. Az élet hazaszállítása is az egyházat illeti
- 3, 30 (harminc) köböl rozs, az Egyház Gondnok által kimérve ősszel egyszerre
- 4, Minden iskolás gyermektől 1 véka rozs, 35 krajczár

80 Presb. jkv. 1910. nov. 6.

81 Presb. jkv. 1894. dec. 9.

82 Presb. jkv. 1905. márc. 26.

83 Presb. jkv. 1890. febr. 14.

84 Presb. jkv. 1872. máj. 12.

- 5, Stóla. Egyházmegye rendelete szerint egy kis halottól 30 krajczár egy nagy halottól egyházi beszéd tartása mellett 3= három o.é. forint
- 6, Négy öl összevágott dücskőfa
- 7, Szabadlakás az iskola épületében és az iskolai kertnek haszon élvezete
- 8, Egy legelő használata

Máj. 12. 872"

Rendelkezésünkre áll még az előbb említetteken kívül az 1882-es és az 1910-es fizetési jegyzék is (előbbi jóval részletesebben sorolja fel a tanítónak járó juttatásokat, mint a fent bemutatott). Az 1910-es díjlevelek (külön a fiú- és külön a leánytanítóé) már az állam által adott segély összegét is tartalmazzák.

A tanító — akárcsak a lelkész — többször felszólalt illetményének elmaradása miatt. Hogy kérésének nagyobb nyomatékot adjon, rendszerint a lelkéssel együtt fordult a presbitériumhoz panaszának orvoslásáért. 1886-ban hátralékban volt a fizetéséből 1/4 évi 1 köből rozs és a húsvéti legacionális pénzből 4 ft.⁸⁵, 1896-ban pedig a szénakárpótlást kevesellte a tanító⁸⁶. 1901-ben Erdélyi Gyula levelet írt az esperesnek és a tanfelügyelőnek, hogy az egyházi előjáróság nem fizette ki a járandóságát; erre ő hazaküldte az iskolából a gyerekeket és kijelentette, hogy amíg a fizetését meg nem kapja, nem tanít. A presbitérium viszontválasza az volt, hogy amíg a tanító a tandíjjal el nem számol, nem is fizeti ki neki⁸⁷. Benedek Blanka tanítónő szintén 1901-ben 360 forintos fizetésének 400 forintra való kiegészítését kérte. A válasz: „Miután az egyházi előjáróság oly szorult anyagi viszonyok között van, hogy az egyháznak napról napra fölmerülő szükségleteit is csak nehezen tudja fedezni a kért fizetés felemelést semmi szín alatt sem adhatja meg.”⁸⁸ A tanítónő valószínűleg ezen elutasítás miatt mondott le az állásáról 1902 januárjában.

A hivatalból eltávozott tanítók visszamenő követeléseit is sorban elutasította a presbitérium. Így történt ez 1898-ban is Csiha Antal követelésével, aki utólag 72 ft-ot kért. Ebből az összegből a tanító tartozásainak fejében levontak után 7.62 korona maradt, amit később kifizetni ígértek, ugyanakkor sértetten megjegyezték: elvárták volna tőle, „hogy eltávozásakor köszön és az előjáróknak leltárilag leszámol a vezérkönyvekkel és iskolai szerelvényekkel.”⁸⁹ 1903-ban és 1905-ben Erdélyi Gyula utólagos követeléseit utasították el⁹⁰.

85 Presb. jkv. 1886. máj. 9.

86 Presb. jkv. 1896. ápr. 26.

87 Presb. jkv. 1901. máj. 27.

88 Presb. jkv. 1901. szept. 22.

89 Presb. jkv. 1898. máj. 22.

90 Presb. jkv. 1903 máj. 10. és 1905. máj. 20.

Rátérve a község lakossága közül választott egyházi hivatalviselőkre, először a *gondnokkal* foglalkozom⁹¹. A presbitériumok megalakítása időszakában „a gondnok különös megbecsülésben részesül, nemcsak azért, hogy mindenütt első helye volt, hanem a szava előtti meghajlásnál fogva is. A kurátor úr után ment a falu. Elgondolásait keresztül tudta vinni, különösen akkor, ha élete is példás összhangban állott szent hivatásával, a társ-pásztorsággal.” (ILLYÉS 1936. 111.) Korszakunkra a gondnoki hivatal ugyanolyan értékcsökkenésen ment keresztül, mint a többi egyházi megbízatás. 1875-ben „gondnokul 17 szavazat többséggel Jenei Sándor presbyter választatott meg, ki bár eleinte némi vonakodását azon indoklással fejezte ki hogy egy ízben ő e tisztességet viselte azért had jutalmaztatnék e megtiszteltetésben más is” — mégis elvállalta azt egy évi időtartamra⁹². A későbbiek folyamán még nehezebb volt a megválasztott egyéneknek a gondnokságra rábírní, emiatt az arról való lemondást magas váltságdíjhoz kötötték: ennek összege 1890-ben 50 forint, 1901-ben 80 korona volt⁹³. Ezzel el tudták érni, hogy e hivatal alól kevesebben vonták ki magukat, mint az alacsonyabb váltságdíjhoz kötött egyházfiszag esetében.

Gondnokot általában évenként választottak, de így is előfordult, hogy egy-egy gondnok — újraválasztása esetén — évekig viselte hivatalát (lásd a 91. jegyzetet). Egy 1890. évi bejegyzés szerint általában 3 személy közül választottak gondnokot, bár ekkor a lelkész (!) 4 személyt jelölt ki, a gyűlés pedig még kettőt. E 6 jelölt közül választották meg Molnár Józsefet, aki jelen sem volt a gyűlésen⁹⁴. 1900-ban is 6 személy közül került ki a gondnok⁹⁵. Hogy vonzóbbá tegyék a megbízatást, 1910-ben gondnoki fizetésre 120 koronát szavaztak meg, míg a következő 3 évre csak 50-50 koronát⁹⁶. Korábról csupán erkölcsi elismerésről van tudomásunk, így pl. 1887-ben „gondnoknak pontos és lelkiismeret-

91 Az egyházgondnokok neveit a presbitériumi jegyzőkönyv I. kötet 16. lapján találjuk. Korszakunkban a következő személyek viselték ezt a hivatalt:

1865-1866 Szarvas Péter,	1897 Balog Sándor,
1866-1867 Molnár András,	1898 Kocsis József,
1867-1868 Rózsa Gábor,	1899 Ferge András,
1869-1870 Laiter Imre,	1900 Szarvas Péter,
1870-1872 Jenei Sándor,	1901 Szebeni Ambrus,
1872-1875 Rózsa Gábor,	1902 Német Imre,
1875-1878 Jenei Sándor,	1903 Német György,
1878-1880 Molnár András,	
1880 Végh József,	1904 Boldog Péter,
1881-1882 Jenei Gábor,	1905 Lakatos Sándor,
1883-1886 Jenei Sándor,	1906 Máté Bálint,
1886-1890 id. Sütő István,	1907 Porkoláb Károly,
1891-1894 Molnár József,	1908-1910 Kovács Bálint,
1894-1896 id. Katona János,	1911-1912 Jenei István,
1896-1897 Kunkli Márton,	1913-1915 Kiss János.

92 Presb. jkv. 1875. jún. 27.

93 Presb. jkv. 1890. dec. 28. és 1901. dec. 29.

94 Presb. jkv. 1890. dec. 28.

95 Presb. jkv. 1900. jan. 1.

96 Presb. jkv. 1907. nov. 12. és 1908. dec. 27.

tes eljárása és buzgalmaért szíves köszönetet szavaz az egyházi elöljáróság.⁹⁷ Ez azonban nem állt arányban azzal, hogy a gondnokot anyagilag milyen nagy felelősség terhelte: a jegyzőkönyvekben minden évben fontos helyet foglalt el az évi bevételekről és a kiadásokról szóló elszámoltatása, és hiba vagy hiány esetén saját vagyonából kellett azt pótolnia. E számadásokat 1882-től mindig év végén vagy az új év legelején tartották meg; ezután történt az új gondnok megválasztása. Azelőtt Szent György naptól (április 24.) Szent György napig tartott egy gazdasági év, így a gondnok is addig viselte hivatalát⁹⁸.

Az egyházi hivatalok közül a legnépszerűtlenebb kétségkívül az *egyházfié* volt: neki kellett beszédnie a község lakosságától az egyházi adókat, így népszerűtlensége érthető. Az összes egyházi hivatalviselő közül az egyházfi beiktatásakor tett eskü szövege maradt ránk 1888-ból, amiből pontosan megállapítható, miért húzódoztak az emberek e hivatal elvállalásától: „Én Molnár Bálint esküszöm és kötelezem magamat az élő Istenre, hogy mint az 1888-ik évre elválasztott egyházfi az ez évre kivetett minden névvel nevezett egyházi adókat, nemkülönbe a tandíjakat pontosan beszédem, és a folyó évi Deczember 31 kére pontosan beszolgáltatom: abból magam hasznára semmit nem fordítok, hanem azokkal a mondott időre beszámolok. És ha ezt tenni elmulasztanám azonesetre minden vagyonomat az egyháznak lekötöm, és az egyháznak jogot adok arra hogy a be nem szedett követelésekre nézve vagyonomból a helybeli elöljáróság útján magának kielégítést eszközöljön az én költségemre. Isten engem úgy segéljen.”⁹⁹

Az eskü szövegéből képet kaphatunk, miért vállalták inkább az — egyébként nem csekély összegű — váltságdíj kifizetését a felhívott egyháztagok. Az egyházfi váltság összege a századfordulóig 5 forint, 1901-ben 40 korona, amit 1909-ben 50 koronára emeltek¹⁰⁰. Ez ellen többen a felsőbb egyházi hatóságokhoz fordultak, mire a presbitérium határozatban kimondta: „az Egyházunkban eddig dívó szokás alól mint eddig úgy ezután a jövőre senki ki nem bűvhat, s az 5 frt váltsági díjt a főlshóllítástól számítandó 15 napi záros határidőn belöli megfizetésre végre hajtás terhe mellett köteleztetnek, mely törvényünk ellen semmi fellebbezésnek helye nincs.”¹⁰¹

A fentiek ellenére is nagy számban utasították vissza a hivatalt, különösen az egyházi adók emeléseinek időszakában (pl. 1895-ben 16 jelölt nem vállalta az egyházfiságot¹⁰²), és többen „oda nyilatkoztak, hogy az egyházfiságot semmi szín alatt nem fogadják, s kötelezik magukat az 5 frt egyházfi váltságok f.e. augusztus hó 10-re egyház pénztárába befizetni”¹⁰³; az új betelepülők közül töb-

97 Presb. jkv. 1887. jan. 9.

98 Presb. jkv. 1882. jan. 1.

99 Presb. jkv. 1888. jan. 25.

100 Presb. jkv. 1901 dec. 29. és 1909. jan. 24.

101 Presb. jkv. 1879. okt. 26.

102 Presb. jkv. 1895. jan. 27.

103 Presb. jkv. 1890. febr. 7.

ben a hivatalnak előző lakhelyükön való teljesítését ill. az egyházfiváltságnak ott történt kifizetését nyugtával igazolták¹⁰⁴. A váltság összege az egyháznak olyan állandó bevételi forrást jelentett, amit az évi költségvetésekbe is többször bekalkuláltak (pl. 1886-ban, 1894-ben)¹⁰⁵. Behajtása azonban újabb bonyodalmakat szült: az egyháztagok nagy része, miután a „veszély” elmúlt a feje fölül, nem sietett befizetni azt, így a presbitérium az összeget még külön büntetésekkel is megtételte. 1874-ben ifj. Szabó Gábort az 5 frt helyett 8 frt megfizetésére kötelezte, 1887-ben Pinczés Bálintnak 6 forintot kellett fizetnie¹⁰⁶. 1893-ban id. Csige János öregségére hivatkozva kérte, hogy mentse fel az egyházfiségtől; ám mivel ekkorra már „könnyelműen” letette a hivatali esküt, az egyházfiváltságon felül — ha nem gondolná meg magát — még 2 frt 50 kr büntetést is kiróttak rá¹⁰⁷.

Aki végül mégis elvállalta az egyházfiséget, az igyekezett eleget tenni megbízatásának, hiszen — mint az esküből láttuk — vagyonával felelt érte. A presbitérium is elnézőbben viselkedett vele szemben, kisebb vétségeiért előbb csupán figyelmeztette, büntetést nem rögtön alkalmazott. Így 1876-ban Ferge Andrást, aki feleségével „vadházasságban” élt, utasították, hogy még az év folyamán esküdjenek meg, majd ezután „a presbitérium előtt hűséges szolgálatra egy év tartamára feleskettetett.”¹⁰⁸ 1898-ban, amikor az egyházfi „hanyag-ságból” nem indult el az egyházi tartozások behajtására, felhívták a figyelmét, hogy hasonló esetben a közigazgatási szolgabírónak jelenteni fogják és 10 forintra megbüntetik¹⁰⁹.

Az egyházfinak — hogy hivatalát vonzóbbá tegyék — külön engedményeket és juttatásokat is biztosítottak. 1891-ben arról olvashatunk, hogy a párbérfizetés kötelezettsége alól felmentik¹¹⁰, 1901-től pedig már fizetést is megszavaztak neki: ennek összege — mivel ekkor az egyházfi harangozó is egy személyben — 45 frt, 1907-ben 60 korona, 1909-ben 30 korona¹¹¹. Még ezek ellenére is előfordult, hogy csak a 12. ember vállalta el — fizetség ellenében is — a hivatalt¹¹².

A *harangozó* is a presbitériumnak volt alárendelve. 1876-ban „több ajánlkozók közül” egy évre Varga Istvánt fogadták meg, miután „az elbetegesedett s hivatalát folytatni képtelenné vált” Szuhogyi Jánost menesztették¹¹³. A harangozó feladatait 1894-ben foglalták írásba. Eszerint kötelességei: a templom,

104 Presb. jkv. 1894. febr. 14. és 1885. márc. 15.

105 Presb. jkv. 1886. jan. 12. és 1894. febr. 14.

106 Presb. jkv. 1874. júl. 12. és 1887. jan. 15.

107 Presb. jkv. 1893. ápr. 16.

108 Presb. jkv. 1876. júl. 24.

109 Presb. jkv. 1898. jún. 19.

110 Presb. jkv. 1891. jan. 8.

111 Presb. jkv. 1901. márc. 8., 1907. nov. 12. és 1908. dec. 27.

112 Presb. jkv. 1902. márc. 16.

113 Presb. jkv. 1876. dec. 31.

lelkészlak, iskola udvarának tisztán tartása, gyűlések ideje alatt, hatóság jövedelekor a lelkészlaknál tartózkodni, a harangokat rendes időben meghúzni, a lelkésznek járó 4 öl fát felvágni, a templomkert útjait időnként feltakarítani¹¹⁴. A családtagjai is segítettek neki, 1902-ben egy fegyelmi ügy kapcsán utasították, hogy „a harangozást a saját családtagjaival végezze, s a haranghoz nyúlni senkit se engedjen idegent”¹¹⁵. 1904-ben az iskola fáját a harangozó fia vágta fel¹¹⁶.

Már említettem, hogy 1901-ben a harangozó és az egyházfi egy személy, 1907-ben pedig az iskolaszolgai teendőket is a harangozó látta el¹¹⁷. Fizetése is ennek megfelelően alakult: 1876-ban 10 köből rozsot és 1 pár csizmát, 1894-ben 10 köből rozsot és 15 frt-ot, a kettős hivatalért 1901-ben 45 frt-ot kapott, 1907-ben pedig 300 korona és a harangdíj fele illette meg¹¹⁸. A halottak utáni harangozásért is járt neki pénz, ennek mértéke változó volt: legmagasabbra 1906-ban emelkedett, amikor fizetésének javításaként „a harangozási költségből és a pompából fele jövedelem” őt illette¹¹⁹.

A *bába* tisztsége is részben egyházi hivatalnak számított (mint az a XVIII. század végén Igriciben is szokásban volt) (HORVÁTH 1974. 8., 28.) és a presbitérium az ezen minőségben végzett munkát — habár nem maradéktalanul — könnyítésekkel honorálta. 1878-ban „felhívatott Lajter Péter özvegye férjezett Németi Ferenczné ki az Egyházfiak jelentése szerint párbért fizetni bábai hivatala miatt már két év óta vonakodik.” Az egyháztanács határozata szerint a hátralékot ki kell fizetnie, de azután amíg bába lesz, felmentik a párbér fizetése alól¹²⁰. 1884-ben özv. Tóth Bálintné „elaggott s több éven át bábai szolgálatot teljesített nő” részére havi fél véka rozs-segélyt szavaztak meg¹²¹. A keresztelési anyakönyvbe 1912-től azt is bejegyezték, hogy a szüléseknél jelen volt-e a szülésznő.

Mint a bemutatottakból kiderül, a presbitérium az egyházi hivatalviselők tekintetében korszakunkban igen nehéz helyzetben volt: ez különösen a gondnokokra és főként az egyházfiakra vonatkozik, akiknek hivatalát anyagi előnyök biztosításával is megpróbálta vonzóbbá tenni — de nem sok sikerrel; emiatt aztán olyan jelöltet is feleskettek, aki az egyházi erkölcsök szerint nem volt éppen „tisztá életű”. A megválasztottak legtöbbször nem tartották erkölcsi kötelességüknek a megbízatás elvállalását és minden módon igyekeztek kitérni előle, mivel az egyháztagok érdekeivel ellentétes tevékenységük miatt sokszor

114 Presb. jkv. 1894. jan. 14.

115 Presb. jkv. 1902. ápr. 20.

116 Presb. jkv. 1904. ápr. 17.

117 Presb. jkv. 1907. nov. 12.

118 Presb. jkv. 1876. dec. 31., 1894. jan. 14., 1901. márc. 8. és 1907. nov. 12.

119 Presb. jkv. 1906. jan. 25.

120 Presb. jkv. 1878. szept. 13.

121 Presb. jkv. 1884. jan. 30.

kiközösítve érezhették magukat közülük. Ezek ismeretében a szembehe-lyezkedés érthető és magyarázható.

A presbitérium anyagi vonatkozású tevékenysége

Az előző fejezetben szóltam az egyházi hivatalviselőknak juttatott állandó pénz- és terménybeli kiadásokról, most sorra veszem azokat a bevételi forrásokat, amelyekkel a presbitérium ezeket a kiadásokat fedezte. Azután azokat az időszakos, alkalmoszerű bevételeket és kiadásokat taglalom, amelyek szintén a presbitérium kezén futottak keresztül.

Először vizsgáljuk meg a legnagyobb bevételt jelentő forrást: az *egyházi adót!* Ennek a legfontosabb formája „a róm. katolikus időkre emlékeztető *párbér* (szemes termény, meghatározott pénz, egyéb természetbeli járandóságok)” (ILLYÉS 1936. 95.). Ez az adófajta adta az összbevétel több, mint háromnegyed részét. Fizetésének kivetésekor megkülönböztettek egész- és félbért fizetőket. Jegyzőkönyveinkből nem tűnik ki, hogy kire vonatkozott a félbér-fizetés kötelezettsége, de Igriciből tudjuk, hogy azok, akiknek a felesége, ill. férje meghalt, a szolgák és a pásztorok, juhászok stb. fizettek félbért (HORVÁTH 1974. 27.). Valószínűnek tartjuk, hogy Újlétán is rájuk vonatkozott ez a könnyítés. Számuk többnyire állandó volt (pl. 1884-ben az összes adófizető 166, közülük 23 félbéres, 1895-ben 229 közt 25 félbérest találunk).

A párbér nagyságáról 1890-ből van adatunk: ekkor az egész bért fizetők másfél véka rozsot és 1 frt 50 krajcárt fizettek — a félbért fizetők ennek a felét.¹²² Vizsgáljuk meg ugyanezen év összes kivetett és behajtott adófajtaíait!

kivetett	befolyt
Párbér	
265,5 véka rozs 265 frt 50 krajcár	220,5 véka rozs 146 frt 70 krajcár
Közalap	
37 frt 35 krajcár	20 frt 66 krajcár
Tandíj	
127 véka rozs 63 frt 50 krajcár	101 véka rozs 35 frt
összes terménykivetés:	összes terménybevétel:
392,5 véka rozs pénz: 366 frt 35 krajcár	321,5 véka rozs 202 frt 36 krajcár

Tehát az összes kivetett adó terménybeli részének 81,9%-a, pénzbeli részének 55,3%-a folyt be.¹²³ Nagyjából ugyanez az arány a korábbi és a későbbi években is, átlagban a termény több mint háromnegyedét, a pénz alig több mint felét tudták behajtani. Érdekes ez az arány a paraszti pénzforgalom tekintetében is, mivel világosan mutatja, hogy a saját termelésű gabona sokkal inkább rendelkezésre állt, mint az intenzív kereskedelmet követelő pénz.

Láttuk a kivetett és a befolyt adó összege közötti különbséget. Most tekintsük át, hogyan jelentkezik ez a feszültség a jegyzőkönyvekben. 1873-ból az adó behajtásának „az adósok hanyagsága miatt óhajtott eredménye nem lett, a miértis az adósok azonnali felrendelése elhatározottat, kik megtekintvén perbefogás terhe alatt tétetett kötelességüké 8 nap alatt kötelességüknek eleget tenni.”¹²⁴ Pedig igyekezett a presbitérium is, hogy közvetlenül a nyomtatás idején hajtsa be az adót, hiszen ezzel megakadályozta, hogy az egyháztagnak fizetőképtelenségükre hivatkozva megtagadják a beszolgáltatást. 1878-ban „az előre haladt nyomtatás miatt a künt levő párbér fizetésének beszedése alkalmas idejét elérte.”¹²⁵ 1887-ben határozatban mondták ki, hogy „a magtári élet közvetlenül nyomtatási idő alatt beszedendő, aki szept. 20-ig nem fizeti be, a községi elöljáróság fogja azonnal behajtani.”¹²⁶

1885-ben a beadott gabona minősége ellen emelt kifogást a presbitérium: „Szarvas Péter miután az egyházi elöljáróság meghagyása ellenére egyházi

123 Presb. jkv. 1891. jan. 8.

124 Presb. jkv. 1873. szept. 7.

125 Presb. jkv. 1878 szept. 13.

126 Presb. jkv. 1887. júl. 3.

adójába aj gabonát adott határozatilag kimondatik, hogy adománya a Községi főbírónak adassék át, hogy azt a község által élelmezett szegényeknek ossza ki, és a tartozást a nevezett egyéneken újból hajtsa be.¹²⁷ Ugyanebben az évben Bana György „szóval, istenkáromlással és tettel is bántalmazni szándékozott” az adót beszédni akaró egyházi és világi elöljárókat. Az esetet jelentették a községi bírónak, de az nem elég gyorsan intézkedett, ezért a presbitérium a szolgabíróhoz fordult: „Minek folytán egyházi közadónk behajtása sok nehézség — sőt a lehetetlenségekkel is határossá vált, a miért is tisztelettel felkéri egyházi elöljáróságunk a T: szolgáló bírót, miszerint méltóztassék intézkedni, hogy ezen ügy megoldáshoz jusson, és a tettes is kötelezettségét meg tagadott, ítélettel elláttatván egyházi életünk zsibbadtságából új életre kelhessen.”¹²⁸

Mivel a századforduló körül többen az egyházmegyéhez adtak be panaszt az adók ellen, az egyházi elöljáróság leszögezte: „a törvény szerint minden 24. életévét betöltött egyén egyházi adót fizetni köteles, még ha szüleivel egy háztartásban él is.”¹²⁹

Az egyházi adó az egyháztagok többségének nagy anyagi megterhelést jelentett, különösen a többszöri emelés után.

Az első emelést 1890-ben határozták el. Ekkor mindenki — a birtokától függően — fertályonként 10-20 krajcárt volt köteles fizetni.¹³⁰ 1896-ban az egyházi adón kívül, „a szomorú anyagi körülmények miatt” a következő öt évre — szintén a vagyoni helyzettől függően — 2 frt 50 krajcártól 22 forintig terjedő pótagót vetett ki a presbitérium.¹³¹ 1903-ban és 1904-ben újabb emelések voltak.¹³² A pótagón kívül a rendkívüli kiadásokra még külön adót is kivetettek (pl. 1892-ben harangra egyháztagonként 1 frt-ot, 1895-ben pedig az iskolaépítés költségeire 2-2 frt-ot¹³³). Ugyanebben az időszakban a jegyzőkönyvekben a lakosság életkörülményeire történő utalásokat is találunk: egy 1897-es feljegyzés szerint „az egyházközség hívei nagyon rossz anyagi helyzetben vannak, a népesség több, mint fele részben napszámjával tartja fenn magát és családját.”¹³⁴ 1906-ban az elmúlt két év ínségére panaszkodnak¹³⁵. A rossz gabonatermést mutatja, hogy 1907-ben az adó fejében „1 liter rozs helyett 2 liter szemes tengerit” is elfogad az egyház.¹³⁶

Azt látjuk tehát, hogy a századforduló körül rendkívüli mértékben emelkedtek az egyházi adók, s ez az egyháztagoknak nagymértékű anyagi

127 Presb. jkv. 1885. aug. 23.

128 Presb. jkv. 1886. jan. 10.

129 Presb. jkv. 1901. jan. 27.

130 Presb. jkv. 1890. febr. 7.

131 Presb. jkv. 1896. febr. 2.

132 Presb. jkv. 1903. jan. 8. és 1904. febr. 10.

133 Presb. jkv. 1892. okt. 2. és 1895. dec. 1.

134 Presb. jkv. 1897. dec. 5.

135 Presb. jkv. 1906. jún. 17.

136 Presb. jkv. 1907. okt. 20.

megterhelést jelentett; különösen az idős emberek adócsökkentési vagy elengedési kérelmét igyekezett teljesíteni az egyháztanács, bár nem egyforma mérték szerint. Már említettem, hogy a századforduló körül többen az egyházi főhatóságokhoz fordultak az adók elengedése érdekében, de voltak olyanok is, akik a presbitériumot keresték meg kérésükkel. 1892-ben id. Sas Mihály és Eszenyi András „idős korukra és gyengeségükre” hivatkozva kérték egyházi adójuk eltörlését; a presbitérium elengedte a természetbeli adót, de „gyengeségükhöz mért apróbb szolgálmányokkal tejesített velök kötelezettségüket.”¹³⁷ 1906-ban id. Tóth István régi tartozásait elengedik ugyan, de az új adót kiróják rá, amit ha nem is tud kifizetni, „de legalább egy pár napszámot ledolgozik érte.”¹³⁸ Egy esetben került be a jegyzőkönyvbe, hogy valakit felmentettek az egyházi adófizetés kötelezettsége alól: Szegedi Jánosné adóját 1893-ban „tehetetlen öregségére tekintettel” engedték el.¹³⁹

A másik fajta — az egyház szempontjából sokkal súlyosabb — reagálás a *kilépés* volt. Egy 1901-es jegyzőkönyvi bejegyzés szerint „egész határozottsággal megállapított, hogy a Lénárt Péter lelkipásztorsága alatt vagy is az 1874 évtől kezdődőleg az 1901 év tavaszáig terjedt el nagymértékben ezen szekta (a *nazarénista* — P.I.) a községünkben, a jelen év jelzett idejében azonban teljesen megállapodott s azóta nem szaporodik számuk.”¹⁴⁰ Varga Antal ír arról, hogy Balmazújvároson is ez idő tájt terjedtek el a szekták (VARGA 1958. 202-203.), így valószínűnek látszik, hogy az onnan betelepültek révén jött létre községünkben is. A halotti anyakönyvekben az 1897. évtől, a keresztelésiben pedig 1898-tól találunk a *nazarénusokra* ill. a *baptistákra* vonatkozó adatokat. Számuk elég jelentős lehetett: az 1900-as népszámlálás szerint 52 egyéb vallású volt a községben (SIPOS 1903.60.), 1910-ben pedig 38. (Utóbbi esetben a megjegyzés rovatban olvashatjuk, hogy „az egyéb vallásúak legnagyobb részét baptisták.”) (M. Stat. Közl. Új sor. 42. k. 295.) Az adatokból nem világos, hogy a szekták nevét illetően tévedés történt-e, vagy egy időben mindkettő létezett a településen, mivel a későbbiekben csak a baptistákról olvashatunk, s Újlétán ma is az ő egyházuk működik. Növeli a bizonytalanságot, hogy az anyakönyvekbe több név — más-más időpontban — nazarénus ill. baptista megjelöléssel került be: pl. Molnár Ferenc leánya 1897-ben a halotti anyakönyvben baptistaként, fia 1899-ben nazarénusként, felesége 1901-ben szintén nazarénusként szerepel¹⁴¹; Németi Mihály Róza nevű leánya 1897-ben szintén a halotti anyakönyvbe baptista, fia és Julianna nevű leánya 1898-ban nazarénus vallásúként van bejegyezve¹⁴². Valószínű, hogy ha a századforduló körül létezett is mindkét

137 Presb. jkv. 1892. febr. 7.

138 Presb. jkv. 1906. jan. 26.

139 Presb. jkv. 1893. nov. 19.

140 Presb. jkv. 1901. júl. 7.

141 Hal. akv. 1897. febr. 9., 1899. febr. 13. és 1901. jan. 5.

142 Hal. akv. 1897. márc. 22., 1898. febr. 16. és júl. 3.

szekta, a nazarénista vagy megszűnt az 1900-as évek elején, vagy 1905 után beolvadt a baptista egyházba.

A baptizmus különösen 1905 után erősödött meg, ugyanis a 77092/1905. VKM rendelettel az elismert egyházak sorába lépett. Megerősödésére mutat a presbiteri jegyzőkönyv azon bejegyzése is, mely szerint „az egyháztagok egy része (38 adófizető család) az 1905 év végén és 1906 elején áttért a baptista vallásra.” A presbitérium tagjainak józan állásfoglalására vall, hogy felismerték az áttérések okát és ennek hangot is adtak: „Az egyházi adó már most is olyan magas, hogy azt már magasabbra emelni teljes lehetetlenség”, és ha újabb adót vetnének ki a köznépre, „a szegényebb osztályból tömeges számban térnének át a baptista vallásra.”¹⁴³ Ezekben az években a református egyház többször is vitába keveredett a baptistákkal, mivel a presbitérium más vallásúaknak tekintette őket és emiatt bizonyos esetekben nagyobb díjat kért tőlük, mint saját egyháztagjaitól. A baptisták többször tiltakoztak: 1906-ban „a baptista hitközség kéri a községi elöljáróságot, hogy járjon közbe a ref. egyháztanácsnál, hogy a temető helyiségében úgy a baptisták mint más vallásúak ingyen temetkezhesenek, vagy pedig gondoskodják köztemető helyiségéről.”¹⁴⁴ Esperesi közbenjárás eredményeként a presbitérium megváltoztatva előző évi határozatát úgy döntött, hogy minden más vallású is ingyen temetkezhet a temetőben.¹⁴⁵ Ugyanígy határoztak a nem református vallású szülők gyermekeinek tandíjával kapcsolatban is (lásd a következő fejezetben).

Az adók után lássuk az egyháztagokra kiszabott másik kötelezettséget, a *közmunkát*. A közmunkáról az első adat 1883-ból való: indítványozzák, hogy a lelkészek az eddigi közmunka helyett pénzbeni megváltást — 30 frt-ot — lehessen fizetni¹⁴⁶. A határozatról a későbbiekben nincs szó, de 1902-ben ismét felmerült a kérdés azzal, hogy azt a híveknek természetben kell beszolgáltatniuk¹⁴⁷. A közmunkát azonban 1903-ban a lakosság kérésére ismét visszaállították¹⁴⁸. Úgy látszik, hogy az egyháztagok inkább vállalták az egyébként nem túl sok elfoglaltságot jelentő munkát, mint hogy újabb kiadásokkal terheljék magukat.

1891-ből van adatunk arról, hogy a templomépítéskor a lakosság munkáját is igénybe vették: „templomépítéskor a szállításhoz a község lakosai tartoznak szolgálni: akinek igája és földbirtoka van — házsorban igával, akinek nincs földbirtoka — gyalogmunkát végezni.”¹⁴⁹ Ugyanabban az évben a téglahordás alkalmával a lakosokat vagyonuk alapján hat kategóriába sorolták és aszerint

143 Presb. jkv. 1906. jún. 17.

144 Presb. jkv. 1906. ápr. 5.

145 Presb. jkv. 1906. jún. 17.

146 Presb. jkv. 1883. okt. 28.

147 Presb. jkv. 1902. jan. 19.

148 Presb. jkv. 1903. jún. 7.

149 Presb. jkv. 1891. máj. 18.

voltak kötelesek munkát végezni¹⁵⁰. Ezt a kötelezettséget sem teljesíthette mindenki, mivel 1887-ben a következő határozatot hozták: „ha valaki, miután előtte három nappal felszólították a gyalogmunkára és azt megfelelő ok nélkül elmulasztja, 1 frt-ot fizessen.”¹⁵¹

Az egyháztagokat terhelő kötelezettségek után vizsgáljuk meg az egyéb bevételi forrásokat. Egyik ilyen a *malomhaszon*. 1873-tól a „községnek jövedelmező” két malom közül az egyiket az egyházi jövedelem növelésére használták fel¹⁵². Ez nem történhetett meg maradéktalanul, mivel 1883-ban a presbitérium a következő határozatot hozta a községi elöljáróság tudomására: „a malomnak egyházat illető jövedelmét községi célokra fordítani nem lehet, az egyháztanács jóváhagyása nélkül.”¹⁵³ 1900-ban kimondták, hogy „mivel a malom fele részben az egyházé, és így annak jövedelme is fele részben az egyházat illeti, egyik kulcs gondnoknak adandó át, s fel kéretik, hogy ezután a malom jövedelemnek felét ő kezelje.”¹⁵⁴ A malmot kiadták bérbe: ennek összege általában 10 köböl rozs és 40-90 frt között volt. 1886-ban felhívták Cs. Varga Sándort, a malom bérlőjét, hogy a malmot ugyanolyan állapotban tartozik visszaadni, mint ahogyan átvette¹⁵⁵. 1904-ben „Új Léta képviselő testülete az iránt keresi az egyház tanácsot miszerint a száraz malom javításához miként óhajt járulni az egyház.” A presbitérium válasza: a javítási díjat az egyháznak járó malomjövedelemből fedezzék.¹⁵⁶ Úgy látszik, hogy mégsem javították meg a malmot, mivel 1906-ban már annak eladásáról olvashatunk,¹⁵⁷ majd a rossz szárazmalom helyét is áruba bocsátották. Az összeg felét — 535 koronát — az egyház kapta meg.¹⁵⁸

1885-től a másik állandó bevételi forrás a *temetőföld* hasznosításából eredt (PÁLL 1977/b. 37-38.). A községi közgyűléstől az ebben az évben kapott 3 hold temetőföldet „a szokásoknak megfelelően” árokkal elkerítették, de 4 láncnyi területet kihagytak, hátha azt idővel új házhelynek kiosztják, „valamint a községi jószág legeltetésnek a községbeli közelsége miatt gátul ne szolgáljon.” A felárkolt területet „vékasonként” a többet ígérőnek kapásnövény alá, az árkon kívül esőt pedig aprómag alá adták ki¹⁵⁹. 1886-ban a temetőterületet öt személy 32 frt 20 krajcárért vette bérbe, ugyanez év őszén pedig őszi mag alá felesben adták ki. 1895-ben krumpli alá vették bérbe a földet, 1908-ban pedig a

150 Presb. jkv. 1891. szept. 20.

151 Presb. jkv. 1887. jan. 9.

152 Presb. jkv. 1873. jún. 19.

153 Presb. jkv. 1883. máj. 3.

154 Presb. jkv. 1900. márc. 25.

155 Presb. jkv. 1886. dec. 30.

156 Presb. jkv. 1904. szept. 11.

157 Presb. jkv. 1906. jún. 17.

158 Presb. jkv. 1908. ápr. 5.

159 Presb. jkv. 1886. márc. 7.

még felhasználatlan temetőterületet évi 13 korona haszonbérért vette ki a következő 3 évre Sas János¹⁶⁰.

A temető területének egyéb hasznosításáról is tudunk: 1876-ban az ott száradásnak indult tölgyfákat kivágták és beszállították, 1904-ben a temető fájából kerítést javítottak, a maradékot pedig a tanító udvarán rakták össze¹⁶¹.

A más vallásúaknak pénzért árusított *sírhelyek* is hoztak bizonyos jövedelmet az egyháznak. Fentebb már említettük a baptistáknak e tárgyban benyújtott panaszát. 1895-ben a presbitérium kimondta, hogy „más felekezetűek a temetőhelyet pedig csak meg szabott ár lefizetése mellett vehetik igénybe, mivel azt nem adományképpen kapta egyházunk, hanem a lakosok fekvőségéből hasítottatott ki.”¹⁶² Ennek díja 1892-ben a vagyontalanoknak 2 frt, a vagyonnal rendelkezőknek 5 frt; 1901-ben minden idegen lakóhelyű és más vallású személy 10 koronáért kapott egy sírhelyet¹⁶³. 1904-ben a sírhely ára miatt különös probléma vetődött fel: a halottat — bizonyára korábban elhunyt hozzátartozója mellé — egy régi sírba temették. Boldog Péter gondnok jelentette, hogy Szlafkai István „egy sírhely árát nem akarja meg fizetni, azon alapon mert az a legutóbbi temetkezésnél mint régi sír ásatott ki a melyért már egyszer az illő díj megfizettetett. Különben is sok eset ismétlődik ilyen formán.” A presbitérium határozata szerint „Senki a más sírjába nem temetkezhetik, a ki mégis tenné, a sírért tekintet nélkül arra, hogy régi sír a vagy új vagy volt e már érette fizetve vagy nem, köteles az illő díjat megfizetni.”¹⁶⁴ Már korábban is felmerült a nem meghatározott sorrendben való temetkezés ügye: 1886-ban a presbitérium utasította a híveket, hogy „a sírokat egymás után, sor szerint ássák. Össze vissza és a rendetlenkedés 5 frt pénzbírság alatt tiltatik.”¹⁶⁵

A halottak utáni *harangozásért* szedett díj is főként a nem reformátusokat sújtotta. 1872-ben kimondták, hogy a harang minden egyes meghúzásáért idegenek 50 krajcárt fizessenek. A község lakosai 40 krajcárt tartoztak fizetni, ha a szokásosnál többször harangoztattak, egyébként nekik ingyenes volt a harangozás. 1892-ben az idegenek kétszeres harangdíjat voltak kötelesek fizetni¹⁶⁶. A harangozásért befolyt összeg nem teljes egészében az egyházat illette, hanem meghatározott része a harangozóé volt — mint azt az előző fejezetben már láttuk. 1896-ban az egyháznak 17 frt 80 kr., 1898-ban pedig 20 frt 80 kr. jövedelme volt a harangdíjból¹⁶⁷; más időpontból nincs ezek összegére vonatkozó adatunk.

160 Presb. jkv. 1886. aug. 1., 1887. márc. 15., szept. 18., 1895. márc. 10. és 1908. júl. 19.

161 Presb. jkv. 1904. máj. 8.

162 Presb. jkv. 1895. szept. 15.

163 Presb. jkv. 1892. nov. 19. és 1901. máj. 25.

164 Presb. jkv. 1904. máj. 25.

165 Presb. jkv. 1886. márc. 7.

166 Presb. jkv. 1872. máj. 12. és 1892. nov. 19.

167 Presb. jkv. 1897. jan. 22. és 1899. jan. 21.

Az állandó bevételt jelentő büntetésekről, megváltási díjakról az előzőekben már szoltam, a tandíjról és az iskolai mulasztásokért szedett büntetésekről az iskolával foglalkozó fejezetben írok. Most tekintsük át, melyek voltak a nem állandó, alkalmoszerűen jelentkező bevételek!

Elsőként a *takarékmagtár*at említjük, mint az önkéntes adakozás egyik formáját (alapítóinak névsorát lásd a 6. jegyzetben). Már 1868-ben létrehozták Rózsa György „lelkes felhívására” 15 köböl és 3/4 véka gabonával a következő indoklással: a magtár „szűk termés idején enyhítené a közínséget, másfelől az Egyház anyagi vagyonát is szaporítaná, annak fölvirágzását elősegítené.” Első kezelője Tányér Adám volt¹⁶⁸. A beírás szerint megbízatása egy évig tart s évenként megújítják, de a későbbiekben nem hallunk róla. Úgy tűnik, hogy teendőit a gondnok vette át. A takarékmagtár hasznosságáról Illyés így ír: „az igazi, a gyorsan, sokat hozó pénzszerző eszköz a takarékmagtár intézménye volt. A hívek nem sajnáltak a kölcsönadott véka búzára negyedrészes kamatot is adni tavasztól az aratás végéig.” (ILLYÉS 1936.96.) A magtár tartalmát más célokra is felhasználták: 1874-ben a magtári „életből” adtak el 21 köböl 3 vékával, hogy a paplakot fel tudják építeni¹⁶⁹. Valószínűleg a magtár kiürülhetett a századfordulóra, mivel 1902-ben Kiss István javaslatára a presbitérium elfogadta egy — a hívek önkéntes adakozásán alapuló — magtár létrehozásának tervét; a magtár későbbi sorsáról nincs adatunk¹⁷⁰

Az önkéntes adakozások másik fajtájához a *gyűjtések* alkalmában befolyt összegeket sorolhatjuk. 1865-ben püspöki engedéllyel templomépítéshez gyűjtöttek adományokat és „gyűjtők küldettek szét az országnak különböző tájaira.” Az így összeszedett pénzt (565 frt-ot) a falu lakosságának kamatfelszámítás mellett kiadták használatra. A kamat mértéke 10 % volt¹⁷¹. A felhívásra folyamatosan érkezett adomány; amikor a pénzt az adósoktól 1873-ban be akarták szedni, hogy azt az Első Magyar Takarékpénztárban helyezték el, már 1379 frt-ról olvashatunk¹⁷². Lelkészlak építésére is érkezett adományként a „superintendentiától” 150 frt 1872-ben¹⁷³. 1873-ból van adatunk arról, hogy kegytárgyak vételét is támogatták adományokkal¹⁷⁴. 1909-ben az iskola kijavítására hirdettek országos gyűjtést¹⁷⁵.

A pénz mellett másfajta adományokról is olvashatunk a jegyzőkönyvekben: 1881-ben a község 800 □ öl föld használatát engedélyezte, hogy segítse az egyházat¹⁷⁶, 1882-ben pedig a földhitelintézet adott fél telek földet „örök tulaj-

168 Presb. jkv. I. k. 18.

169 Presb. jkv. 1874. jún. 28.

170 Presb. jkv. 1902. jún. 29.

171 Presb. jkv. I. k. 19.

172 Presb. jkv. 1873. jún. 29.

173 Presb. jkv. I. k. 26.

174 Presb. jkv. 1873. máj. 14.

175 Presb. jkv. 1909. márc. 7.

176 Presb. jkv. 1881. szept. 25.

donként” azzal a kikötéssel, hogy ennek fele a mindenkori lelkészt, másik fele a tanítót illeti¹⁷⁷.

A századforduló után a bevételek növelésének újabb formájaként jelentkezett a *bálok rendezése*. 1902-ben „a pénz kevéssége miatt az egyház javára Pünkösöd 2. napján a fiiskola tantermében bált rendeznek.” A tiszta bevétel 54 korona 88 fillér volt¹⁷⁸. A templomi orgonaépítésre is rendeztek bált 1905-ben, de — az előző báli rendbontások tapasztalatain okulva — a presbitérium előre kijelentette, hogy az ott történekmért nem vállal felelősséget. A bevétel 50 koronát tett ki¹⁷⁹.

Az *alkalmi* bevételek után nézzük az ugyanilyen jellegű *kiadásokat*. Ezek között a legnagyobb összegűek az *építkezésekre* fordított kiadások voltak. Láttuk, hogy az építkezéseket saját erőből nem nagyon tudták megvalósítani, különböző gyűjtésekkel, kölcsönfelvételekkel igyekeztek beszerezni a szükséges anyagiakat. 1874-ben 593 frt 80 krajcárt fordítottak a paplak építésére¹⁸⁰, az 1890-es években pedig a templomépítés rótt az egész egyházközségre szinte erejüket meghaladó terheket. Különböző kisebb építkezésekről és kiadásokról már szoltunk az előző fejezetekben, az iskolaépítés ügyét a következő részben fogom tárgyalni.

Az egyház földjeinek megmunkálásáról, a termeléssel kapcsolatos munkákról is van néhány adatunk. 1878-ban arról olvashatunk, hogy „a nyomtatás alatt álló egyházi termés rozsnak 11-ik része és második csapós ebédvéka rész kiadására Gondnok felhatalmaztatott.”¹⁸¹ 1894-ből értesülünk arról, hogy az egyház munkájának kiadása árlejtésen történt, a legkevesebbet kérő Szabó Gábor nyert jogot arra, hogy egész évben elvégezze a következő munkákat: az egyház földjeinek szántását, vetését, a termény hazahordását, az egyház részére szükséges föld hordását, az egyházi hivatalnokok fizetésébe járó 5 öl fa hazahordását és összerakását. Ezért 1894-ben 68 frt-ot, 1895-ben 69 frt-ot kapott¹⁸². A fentiek azt is jelentik, hogy ebben az időszakban az egyháztagokat nem kötelezték közmunka végzésére.

Egyéb kiadásként jelentkezett a már említett kegytárgyak megvásárlása is 1873-ban. Ekkor egy kannát, egy ezüst poharat és egy tányért vettek 65 frt 73 kr értékben¹⁸³. 1892-ben a templom számára harangot öntettek Valzer Ferenc budapesti harangöntővel, de erre külön adót vetettek ki az egyháztagokra¹⁸⁴.

177 Presb. jkv. 1882. aug. 15.

178 Presb. jkv. 1902. máj. 4.

179 Presb. jkv. 1905. febr. 5.

180 Presb. jkv. 1874. jún. 28.

181 Presb. jkv. 1878. szept. 13.

182 Presb. jkv. 1894. jan. 21. és dec. 30.

183 Presb. jkv. 1873. máj. 14.

184 Presb. jkv. 1892. júl. 31.

1892-ből van adatunk arról, hogy továbbra is 1/2 véka rozssegélyt szavaztak meg egy özvegyasszony részére¹⁸⁵.

A fentiekben sorra vettem a bevételi forrásokat és a nem állandó kiadásokat. Láthattuk, hogy a presbitériumnak az egyháztagnak ellenállása miatt állandó nehézséget jelentett a különböző kiadások fedezésére szolgáló termény és pénz behajtása. Ez a passzív ellenállás az adók folytonos emelése miatt több családnak az egyházzal történt szakításához, szekta-alapításhoz vezetett. „Állásfoglalásuk azonban negatív volt, s a társadalmi fejlődést sem segítette elő” — írja Varga Antal a balmazújvárosi szekták tagjairól (VARGA 1958.203.). Ugyanez a községünkben megalakult szekta tagjaira is vonatkozik azzal a kiegészítéssel, hogy a falu lakosságának főként szegényebb rétege kényszerűségből lépett erre az útra, nem látván más megoldást nehéz sorsának enyhítésére.

A presbitérium tevékenysége az oktatás és a közművelődés területén

Az alábbiakban azt vizsgálom, hogy az egyháznak — és rajta keresztül a presbitériumnak — milyen szerepe volt az oktatás területén, hatása milyen mértékben érvényesült az iskolai nevelésben, valamint a lehetőségekhez mérten milyen mértékben támogatta a közművelődés terén a kezdeményezéseket (PÁLL 1978.309-332.).

Először az iskolával kapcsolatos jegyzőkönyvi bejegyzésekkel foglalkozom. Ezek tárgyalása során többször utalok az 1868: XXXVIII. törvénycikk népiskolákkal kapcsolatos rendelkezéseire, amelyek megvalósítása — ill. az attól való eltérések — világosan nyomon követhetők a presbitériumi határozatokban és intézkedésekben.

Az iskolát már a település alapításának évében, 1865-ben létrehozták, Balogh István tanító bejegyzése szerint a következő megfontolásból: „Hogy pedig az Úrnak félelme és a tudomány közülök ki ne írtassék, hogy a kisebb ajkú ifjú nemzedék is mind ezekre oktattassék: iskolát emelni” határoztak¹⁸⁶. (9. kép)

Ki kell térnünk a lakosság írástudásának mértékére is, hogy az iskolai oktatás szükségességét, fontosságát alátámasszuk. A népszámlálási adatok szerint a községben 1880-ban 299, 1900-ban 594 és 1910-ben 622 ember tudott írni-olvasni (K. NAGY 1886.97., valamint. M. Stat. Közl. Új sor. 1.k. 16. és 42.k. 294.). Ha ezeket az adatokat összevetjük a lakosság létszámával, akkor látható, hogy már 1880-ban a 6 éven felüliek közel 60 %-a ír-olvas, 1910-ben pedig már „csupán” 23,8 %-os az analfabétizmus. (Az előző esetben nem ismerjük pon-

185 Presb. jkv. 1892. febr. 7.

186 Presb. jkv. 1872. máj. 9.

tosan a 6 éven aluli gyermekek számát, azért csak megközelítő adatot adhatunk.) Ezeket az arányokat érdemes összevetni az országos átlagokkal is: az írástudatlanság 1869-ben 50,9 % és — míg 1870-1880 között az írni-olvasni tudás növekedése csupán 3 %-os — 1890-1910 között már 15,5 %. 1910-ben az ország 6 éven felüli lakosságának 68,7 %-a ír-olvas (BALOGH 1972. 523., 536.); Újlétán 76,2 %-os az arány.

A tanköteles gyermekek száma a presbiteri jegyzőkönyvek és a népszámlálási adatok alapján a következő (11. táblázat) (M.Stat.Közl. Új sor. 1.k. 16. és 42.k. 294.).

11. táblázat: A tanköteles gyerekek száma

1881	1885	1891	1900	1910
45	104	127	130	133

Ezek az adatok csupán azt jelzik, hogy mennyi volt az 1868. évi törvény 49. §-a által az iskolába járásra kötelezett 6-12 éves gyermekek száma, nem pedig azt, hogy hány járt ténylegesen iskolába. Van egy 1881-ben készült kimutatás, amely az utóbbira ad feleletet¹⁸⁷.

12. táblázat: Tanköteles és iskolába nem járó gyerekek

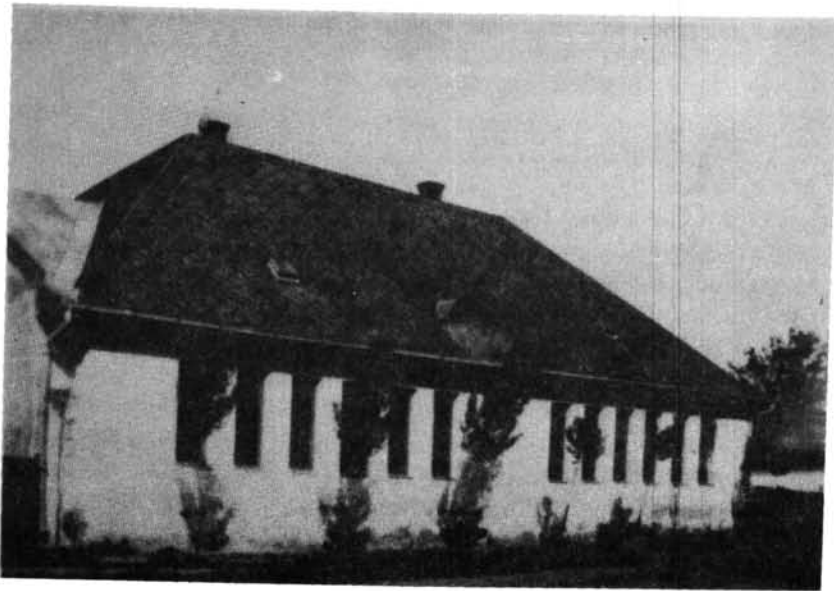
iskolaköteles			iskolába nem járt	
fiú	lány	összesen	fiú	lány
25	20	45	3	8

(Kritikával kell azonban fogadnunk ezt az adatot is, mert nem tudni, hogy a kimutatás milyen céllal készült, és a 75,6 %-os arány — tehát hogy az iskolaköteles gyermekek ilyen arányban jártak volna iskolába — nem tűnik reálisnak. Valószínű, hogy még ennek ellenére is jobb volt az arány, mint a szomszédos megyékben — Békés, Szabolcs, Hajdúkerület stb. —, ahol 1872-ben a gyermekeknek több mint fele nem járt iskolába (BALOGH 1972. 534.).)

Hogy nem volt ennyire kedvező a helyzet, arra mutatnak azok a jegyzőkönyvi bejegyzések, melyek szerint a presbitériumot állandóan foglalkoztatta a gyerekek iskolai mulasztása. Többször le kellett szögezniük, hogy aki nem „elme- vagy testi hibás”, járjon rendszeresen iskolába; még akkor is be kell fejeznie az iskolát, ha tanév közben tölti be a 12. életévét stb.¹⁸⁸ A mulasztások fokozottan jelentkeztek a mezőgazdasági munkák idején: 1880-ban „miután iskolánkat a beállott dolog idő miatt nagyon hanyagul látogatják a növendékek s okulva más egyházaknál szokásba levő rendszeren (a tanító — P.I.) a gyerme-

187 Presb. jkv. 1881. I. k. 154.

188 Presb. jkv. 1886. jan. 10. és 1901. febr. 17.

9. kép A templom és a községi iskola egy 1930-as évekbeli képeslapon
Abb. 9. Die Kirche und die Dorfschule auf einer Ansichtskarte aus den 1930-er Jahren

keknek augusztus 1 ig szünetet adott, s kéri a gyűlést, hogy a szorgalom szak előtti vasárnap szigorú büntetés mellett doboltassa ki a gyermekek fel küldését az iskolába.”¹⁸⁹

Az iskolába nem járáshoz több esetben hozzájárulhatott a tanítók nem megfelelő magatartása is, ezzel azonban később foglalkozom. Szabó Imre tanító elbocsátása 1910-ben még inkább nehezítette az iskola helyzetét, amely úgy is állandó tanítóhiánnyal küszködött. Egymás után mentek el a tanítók, s nem egyszer előfordult, hogy az iskola vezető nélkül maradt. Már Balogh István tanító halála után (1873) — más megoldást nem találván — a lelkész (Tokaji Nagy Gábor) fizetését pótolták ki az előkönyörgő-tanítói fizetéssel, 20 köből rozzsal és 50 forinttal, ám az ő tanítói működését nem sok siker kísérte¹⁹⁰. Egy 1879-es bejegyzés szerint „hónapok óta nincs tanító” — az ismételt felhívások ellenére sem¹⁹¹, így kénytelenek voltak ideiglenes tanítót kinevezni. Többször hirdettek pályázatot is a tanítói állásra (pl. 1885, 1896, 1899), ám több esetben csak egy pályázat érkezett, így kénytelenek voltak azt elfogadni. Sőt, 1907-ben a következő szükségmegoldáshoz folyamodtak: „A tanítói állásra vonatkozólag az mondatik ki, hogy miután pályázó mindedig egyszem jelentkezett, haszon-talan költséget okozni nem akarván, a hiányon úgy vél segíteni, hogy mindkét állomásra vonatkozólag a Tanító képezdéből kísérli meg segéd Tanítókat kérni.”¹⁹²

Különösen nehéz volt a helyzet, amikor immár két tanítói állásról kellett gondoskodni. Már 1893-ban az adósságokra hivatkozva halasztást kértek a második tanító alkalmazását illetően¹⁹³; a megoldást 1894-ben már csak úgy látták kivihetőnek, hogy szavazattöbbséggel az egyik tanítói állást az állam rendelkezésére bocsátják¹⁹⁴. Erre akkor nem került sor, az állam évi 240 frt segélyt biztosított a fizetés kiegészítéséhez¹⁹⁵.

A törvény 34. §-a szerint egy tanító 80-nál több gyereket nem taníthat. Az 1894-ben keltezett feljegyzés szerint „Tanköteles gyermek jelenleg 160-nál több van. Mivel ezen létszám a törvény követelményei szerint már legalább is két tanítót igényel, egyház gyűlés a leány gyermekek tanítására egy nőtanítóállást óhajt szervezni.”¹⁹⁶ A tanköteles gyermekek talán csak becsült létszáma az idézett demográfiai adatok ismeretében túlzottnak látszik, ez azonban csak kevésbé változtat azon, hogy egy tanítóra a törvény szabta létszámnak majdnem kétszerese jutott. Ez is közrejátszhatott abban, hogy nem szívesen jelentkezett tanító az iskolába, sőt 1896-ban az is előfordult, hogy az egyetlen

189 Presb. jkv. 1880. júl. 4.

190 Presb. jkv. 1873. júl. 29.

191 Presb. jkv. 1879. aug. 18.

192 Presb. jkv. 1897. aug. 22.

193 Presb. jkv. 1893. júl. 2.

194 Presb. jkv. 1894. aug. 12.

195 Presb. jkv. 1896. jan. 21.

196 Presb. jkv. 1894. márc. 18.

jelentkezett tanítónő is felmondta a még el sem foglalt állást¹⁹⁷. Végül is a második tanító 1896-ban foglalta el hivatalát.

Szóltam már az iskolai mulasztások mértékéről. Érdemes megvizsgálunk, hogy a presbitérium milyen eszközökkel próbálta érvényesíteni a tankötelezettséget. A törvény komoly figyelmeztetést és büntetést írt elő, ha a szülők a gyermekeket az iskolától visszatartották. Azonban ezeknek nem sok hatásuk lehetett, mivel a legsúlyosabb — a törvény által kiszabott 4 forint-os — büntetést a lakosság rossz anyagi helyzete miatt nem tudta kifizetni, ezért azt 1893-ban 1 forint 50 krajcár-ra mérsékeltek¹⁹⁸. Valószínű, hogy még ezt sem mindig tudták behajtani, így legtöbbször a figyelmeztetés maradt az egyedüli eszköz a presbitérium kezében, a büntetést csak kilátásba helyezhette: „Elnök úr előadja, hogy a tanköteles növendékek iskolába nem járnak, s ebből kifolyólag lelkek parlagon hever, holott már van vezető, kinek — ha t. i. az hivatásának megfelelő — buzgalma folytán, a növendékek lelki kielégítést nyerhetnek s az életre előkészíthetnek s így saját erejükön jární képessé tétethetnek. — Ezen előadás helyeseltetvén, erre nézve a következő intézkedés láttatott czélhoz vezetőnek: a szülék figyelmeztessenek kötelességök teljesítésére s ha a kívánt eredmény elérve nem lesz ezen eljárás által, járjunk el a törvényes úton.”¹⁹⁹

Mindennek ellenére még 1906-ban is többen azzal a kéréssel fordultak az egyházi hatóságokhoz, hogy gyermekeiket a mindennapi iskolába járás alól mentse fel. A presbitérium következetlenségét mutatja, hogy a hét ezirányú kérés közül hármat teljesített²⁰⁰.

Mind a presbitériumnak, mind a szülőknek az iskoláztatással kapcsolatos anyagi gondjait jól tükrözik a bejegyzések. A *tandíj* 1872 és 1894 között alig változott (gyermekenként 1 véka rozs és 35-70 krajcár). Problémát általában csak a más vallású szülők gyermekei jelentettek: igaz, hogy az említett törvény 45. §-a kimondja, hogy a más vallású gyermekek szülei „ezen iskola költségeihez ugyanazon módon és arányban fognak járulni, mint azon hitfelekezet tagjai, mely az iskolát fenntartja”, mégis a bejegyzések szerint sokkal többet fizettek. Az egyházi vezetés ezt a következőkkel indokolta: „Más felekezetűek egyházi adót nem fizetnek, de mivel nekik nincs iskolájuk, a rájuk vetett adó nem egyházi adó, hanem iskola fenntartási költség, melyet ők éppúgy használnak, mint a reformátusok.”²⁰¹ A magasabb tandíj fizetésének ötlete nem biztos, hogy a presbitériumtól származott: Macz János (katolikus) 1901-ben önként felajánlotta, hogy mindkét gyermeke után fizet külön-külön 2 forintot és 2 véka rozsot tandíjként, csak vegyék fel őket az iskolába²⁰². A presbitérium 1904-ben már határozatban mondta ki, hogy a más vallásúak kétszeres

197 Presb. jkv. 1896. márc. 29.

198 Presb. jkv. 1893. máj. 11.

199 Presb. jkv. 1893. márc. 11.

200 Presb. jkv. 1906. ápr. 5. és ápr. 29.

201 Presb. jkv. 1895. szept. 15.

202 Presb. jkv. 1901. szept. 25.

tandíjat kötelesek fizetni, mégpedig 64 liter rozsot, 2 korona 80 fillért és tanítói nyugdíj címen 30 fillért. 1905-ben a tandíjat pénzben szabták meg, 20 koronát kértek tanévenként²⁰³. Aztán 1907-ben tovább differenciáltak: azon szülők gyermekeinek tandíját, akik nem az újlétai ref. egyháznak fizettek adót (ez elsősorban a baptistákra vonatkozott), a vagyoni helyzetük alapján szabták meg: ez egy gyermek után 8-20 koronát jelentett.

Valószínű, hogy a felsőbb egyházi hatóságok utasítására határozott úgy a presbitérium 1908 decemberében, hogy ahol a szülők egyike sem fizet egyházi adót, ott egy-egy gyerek után évi 2 korona, ahol a szülők egyike református, de a gyerek nem az, évi 1 korona a tandíj²⁰⁴. (Ezt a feltételezést alátámasztja az is, hogy a baptisták 1905 után többször az espereshez fordultak az őket sújtó magas tandíj- és egyéb pénzügyekben.)

Hogy a fizetés elmaradását a presbitérium elkerülje, 1894-ben minden szülőt arra kötelezett, hogy a tandíjat az oktatás megkezdése előtti 8. napig fizesse be²⁰⁵. Ez azonban nem mindig történt meg: erre vonatkozik az az 1897. évi bejegyzés is, mely szerint a más vallású tanköteles gyerekeket, amennyiben 7 napon belül nem fizetik ki a hátralékban lévő tandíjat, kitiltják az iskolából²⁰⁶. Ez nem vonatkozott a református szülők gyermekeire, akiktől a községi végrehajtó hatalom igénybevételeivel hajtották be a hátralékokat. Azonban ez sem mehetett simán, mivel az egyháztanács 1894-ben erőteljesen figyelmeztette a községi bírót, „hogy az iskolai mulasztásokból 5 év óta befolyt bármily összeggel még ez év végéig gondnoknak számoljon el, ellenkező esetben egyház kénytelen a megyei tanügyi bizottságnak jelentést tenni.”²⁰⁷ A figyelmeztetésnek nem lehetett kellő fogamatja, mert 1896-ban megismételték²⁰⁸. A befolyt tandíjak mennyiségéről csupán 1890-ből van pontos adatunk: egy gondnoki számadásból kitűnik, hogy ebben az évben a tandíjnak csupán 68,1 %-át tudták beszedni (a terménybeli rész 81,1 %-át, a pénzbeli résznek pedig csak 55,1 %-át)²⁰⁹.

A törvény 51. §-a kimondta a szegények gyermekeinek tandíjmentességét. Ezzel a rendelkezéssel kapcsolatos a következő intézkedés: „Miatán tapasztaltatott, hogy több szülők szegénységök miatt, illetve, némely gyermekek árvaságra jutva, iskolába nem járnak — ez okból határozatott: hogy az Egyh. minden évben két árva gyermeket saját költségén iskolába járat s taníttat.”²¹⁰ További könnyítésként 1905-ben határozatba foglalták, hogy akinek három

203 Presb. jkv. 1904. dec. 11. és 1905. dec. 18.

204 Presb. jkv. 1908 dec. 27.

205 Presb. jkv. 1894. nov. 29

206 Presb. jkv. 1897. dec. 5.

207 Presb. jkv. 1894. dec. 30.

208 Presb. jkv. 1896. ápr. 12.

209 Presb. jkv. 1891. jan. 8.

210 Presb. jkv. 1879. okt. 26.

gyermekre tanköteles, egyet a három közül a tandíjfizetés alól felmentenek²¹¹. Azonban 1903-ban az is előfordult, hogy visszautasították — éppen a törvényre hivatkozva — egy szegény családnak a tandíj fele elengedését kérő kérvényét, pedig a családfő arra hivatkozott, hogy két gyermeke csak 3 hónapig járt iskolába²¹².

1886-ban elhatározták, hogy a mulasztásokból beszedett pénzüsszegekből a „szegény és arra érdemes” tanulókat könyvvel és ruhaneművel látják el, 1896-ban pedig azt, hogy akik rossz anyagi helyzetük miatt nem tudják kifizetni a 15 krajcáros beiratkozási díjat, azoknak azt ebből fedezik²¹³.

A törvény 31. §-a előírta az ingyen tankönyvellátást is az arra rászorulóknak. A presbitérium ideiglenes eljárásként elfogadta ezt a rendeletet, azonban a tankönyvek árát igyekezett behajtani a szülőkön. 1882-ben a tanító „elsőbenn is arra hívja fel az egyházi Elöljárók figyelmét, hogy miután az iskola növendékei tankönyvekkel ellátva nintsenek: tankönyvek nélkül pedig sikeresen előhaladni vagy éppen nem, vagy nehezen lehet: gondoskodni az Elöljáróság a szükséges tankönyvek beszerzéséről, mivel a jelen viszonyok közt a szülők azt beszerezni képtelenek: Be látván az Elöljáróság az előadás helyes voltát: utasítja Gondnokát arra, hogy a legrövidebb idő alatt, a szükséges tankönyveket az egyházpénztárából vásárolja meg, s azt a gyermekek közt kiosztván, annak ára a szüléktől szedessék be alkalmas időben.”²¹⁴ A gondnok alig egy hónap múlva jelentette a presbitériumnak, hogy 30 frt 12 kr értékben megvásárolta a tankönyveket, és azokat már szét is osztották a tanulók között²¹⁵. A tankönyveket később is hasonló módon szerezték be, és a szülőket kötelezték, hogy két hónapon belül fizessék ki azok árát²¹⁶.

A törvény 30. §-a kimondta, hogy az iskolát minden szükséges taneszközzel el kell látni. A presbitérium ezzel kapcsolatban a község lakóinak szegénységére hivatkozva kérvényt nyújtott be a vallás- és közoktatási miniszterhez, hogy az az iskolát a hiányzó taneszközökkel ajándékozza meg²¹⁷. Az egyházi vezetőség ezen a módon igyekezett elhárítani magától a törvény végrehajtásából fakadó pénzügyi kiadásokat. Egyébként 1890-ben meg is kapták a következő tanszereket: 1 drb Európa térképet, 5 „földrajzi fali abroszt”, 24 drb fali olvasótáblát és 16 drb természetrajzi táblát. Ezt a leltárt kiegészítették még az addig rendelkezésre állt taneszközök kijavításáról szóló határozattal: „A meglevő 3 térképre, alól-felül egy-egy ráma csináltatása, a fali olvasó-

211 Presb. jkv. 1905. febr. 5.

212 Presb. jkv. 1903. jún. 7.

213 Presb. jkv. 1886. jan. 10. és 1896. dec. 6.

214 Presb. jkv. 1882. máj. 18.

215 Presb. jkv. 1882. jún. 25.

216 Presb. jkv. 1891. okt. 18.

217 Presb. jkv. 1885. jan. 1.

tábláknak vastag papírra húzatása”.²¹⁸ Valószínűleg ez volt az a taneszköz-készlet, ami az iskolai oktatást szolgálta.

Az előbbieken felsoroltakkal akartuk érzékelteni az iskola helyzetét a századfordulót megelőző és követő évtizedekben. A bemutatott hiányosságokról és nehézségekből következtek azok a vizsgálati eredmények, amiket az iskolaszék tagjai állapítottak meg. Az 1900 január 22-én lefolytatott vizsgálatról felvett jegyzőkönyvi bejegyzést érdemes teljes egészében idézni, mivel az oktatás hatékonyságát — még inkább hiányosságait — világosan mutatja: „A bibliai történetek elmondása közben találtak értelmesen felelő gyermekek is, majd a kisebb növendékek olvastatására került sor, itt azon szomorú tapasztalatunknak kell kifejezést adnunk, hogy még azon növendékek is, kik két sőt több iskolai év óta járnak iskolába, még a kezdet nehézségen sem estek túl. A nagyobb gyermekek közt azonban találkoztak olyanok is akik kellő szabattal olvastak. Azután a számtanból tétetett az ő gyenge felfogásukhoz alkalmazott kérdés. Azonban itt a gyakorlatnak legkisebb nyomaira is alig találtunk. A leány Iskolában tapasztalt észrevételek ezek: A kezdő gyermekek alig egy két növendék kivételével szép mondhatni dícséretes előmenetelt tanúsítottak, az írásban e kezdő gyermekek szintén szép előmenetelnek adták jelét. A nagyobb növendékek néhány tanuló kivételével mindannyian szabatosan és értelmesen olvastak. Azonban a számtanban némi fogyatékoság észleltetett.”

A fentiekben már szó esett az iskolaszék tagjairól. Az 1868-as törvény 116-117. §-ai (és az ezek helyébe lépő 1876:XVIII. tc. 9. §-a) kimondta, hogy „minden, úgy polgári, mint hitközségben, a mely népiskolát tart fen, legalább 5 választott tagból álló iskolaszék alakíttatik... A felekezeti iskolaszéknek az illetékes lelkész mindenesetre tagja.”

Az iskolaszék feladatai közé tartozott minden, az oktatással, a tanítóval, az iskolával, annak felszerelésével kapcsolatos ügy intézése; tehát az iskolaszék a (felekezeti) iskola közvetlen felügyeleti szerveként működött.

Az újlétai presbitéri jegyzőkönyvben az iskolaszék mint testület először 1882-ben szerepel²¹⁹. Nem tartjuk valószínűnek, hogy csupán ekkor alakult volna meg, hiszen az egyházi vezetésnek szüksége volt arra, hogy az iskolában folyó munkáról időről időre tájékozódjék. A későbbi években többször említik azoknak a presbitereknek a nevét, akiket iskolaszéki taggá választottak. Tagjai között szerepel (pl. 1900-ban) a községi bíró is, ami arra utal, hogy az iskoláztatás ügye túlnő az egyházi vezetésen is, abban az egész község érdekelt. Erre maga a presbitérium is felhívta a községi bíró figyelmét: „Az iskola megvizsgálására, iskolaszéki tagokul T. Végh József, Dobi József, Jenei Sándor és Kiss Balázs urak választattak, önként értetvén, hogy Elnök úr (értsd: a lelkész — P.I.) hivatalából kifolyólag iskolaszéki tag; önként értetvén az is, hogy az Egyház Kerület által kiadott tantervben foglaltaknál többet követelni

218 Presb. jkv. 1890. júl. 20.

219 Presb. jkv. 1882. máj. 18.

nincs jogunk, de abból elengedni keveset is, hatáskörünket túlszárnyalja. — Hogy pedig e jóváhagyott végzés teljesebbé nyerve, főbíró Tóth Sándor úr, mint a kinek kötelessége nemcsak, hanem hivatásának egyik legszebb oldala hívassék fel, hogy — minden lehető kövessen el arra nézve, hogy az iskoláztatás minél inkább magas fokra jusson.²²⁰

Az 1876. évi törvény 13. §-a előírta a hetenkénti iskolalátogatást is. Erre vonatkozó adatunk 1882-ből van: „Elnök felhívja az Elöljárókat, hogy választatnék két tag akik a lelkeséssel koronként az iskolában tennének látogatást, és a szükségesekről intézkednének. Ilyenekül meg választattak Jenei Gábor, Mólnár András presbyterek.²²¹ Valószínű, hogy nem minden héten történt meg az iskolák látogatása, mivel az ott tapasztaltakról csak egy ízben — a fentebb már idézett eredménnyel zárult vizsgálatban — esett említés. Erre mutat az a tény is, hogy „az iskolák látogatását minden héten ha a körülmények megengedik foganatosítani feltétlenül kötelességeink közé tartozik.²²² Ebből kiindulva — hogy az iskolaszék tagjai közül iskolalátogatásra választott két presbiter munkáját megkönnyítsék — 1910-ben már az egész presbitérium végezte ezt a feladatot, havonta más két-két presbiterrel²²³.

A népiskolai törvény 50. §-a kimondta a 12-15 éves korú gyermekek ismétlődő iskolába járásának kötelezettségét is. Ennek megvalósítása szintén a presbitérium feladatai közé tartozott. Működéséről 1886-ból van az első adatunk, amikor is a tanítónak az itteni tanításáért adandó fizetéséről szavaztak. 40 forintot állapítottak meg, bár a vitában ifj. Bereczki János presbiter csak 25 frt-ot akart megszavazni, amiért a többiek megrótták őt. Az ismétlődő iskola óráit vasárnap az istentisztelet után tartották²²⁴.

A jegyzőkönyvekből az iskolai élet néhány további mozzanatára is fény derül. 1894-ben írásban rögzítették a harangozó kötelességeit, melyek között szerepelt az iskola udvarának tisztán tartása is — mint fentebb már említettük. Egy 1907-es bejegyzés szerint a harangozó és az iskolaszolgája azonos személy volt. 1898-ban határozatot hoztak, hogy az iskola kertjének egy részét fanemesítésre és a növendékek oktatására tartják fenn. Ugyanebben az évben a tanító kéri, hogy a lelkésznél levő, régen harang helyett használt csengőt — „mint óra- és fertálycsengőt” — a két iskola részére engedjék át. Meg is kapja — az árát 10 frt-ban állapították meg²²⁵. 1904-ben egy fegyelmi ügy kapcsán megemlézték, hogy az iskolába „az iskolás gyermekek mindég vittek annyi fát, hogy az (iskola kályhája — P.I.) abból befűtethetett, sőt nemtüzeléskor is sok tuskó maradt, melyet tanító úr a maga fájához rakatott.”²²⁶

220 Presb.jkv. 1883. márc. 11.

221 Presb.jkv. 1882. máj. 18.

222 Presb.jkv. 1904. dec. 11.

223 Presb.jkv. 1910. febr. 16.

224 Presb.jkv. 1886. jan. 10.

225 Presb.jkv. 1907. nov. 12., 1898. okt. 2. és máj. 22.

226 Presb.jkv. 1904. ápr. 17.

Az iskolai felszereléshez tartozó székek és padok javíttatása, beszerzése is a presbitérium hatáskörébe tartozott. Ennek értelmében „Határozatott az Iskolabeli székeknek teljes kiújíttatása mire nézve Gondnok az ahhoz szükséges fák és deszkák megvételére felhatalmaztatván, annak mielőbbi elkészítésére utasított..” 1904-ben újabb 19 drb ülőpadot csináltattak az iskolába²²⁷.

Kevés az iskolai oktatás tartalmára és menetére vonatkozó bejegyzés. Annyit tudunk, hogy a tanítás délelőtt és délután is folyt — erről az iskolaszéki vizsgálat tudósít 1900-ban, mely szerint délelőtt 10 órakor a fiúiskolában, délután 3-tól 1/2 5-ig a leányiskolában tettek látogatást²²⁸.

Az oktatott tárgyakkal kapcsolatban csak elszórt utalásokat találunk: az előbb említett vizsgálat a bibliaismerettel és a számtan, olvasás, írás oktatásával foglalkozott. A taneszközök leírásából arra következtethetünk, hogy földrajz és természetrajz órákat is tartottak. Egy 1896-os bejegyzés a nőtanítónak a nagyobb leánytanulók kézimunka-oktatását is kötelességévé tette²²⁹. Mindezek azonban a felsőbb egyházi hatóságok által kiadott utasítások szerint történhettek (ezt le is szögezte a presbitérium), mely nyilvánvalóan nem tért el a népoktatási törvényben előírtaktól. A megvalósítás azonban elég sok kívánni valót hagyott maga után, mint azt az iskolaszéki tagok jelentése is mutatja.

Állandó problémát jelentett még a tanteremhiány is. A törvény 27. §-ában előírtak (egy teremre 60 gyermeket, s minden gyermekre 8-12-□-lábnyi helyet számítva elegendő tágas, világos és könnyen szellőztethető tantermek megléte) nem valósultak meg. Már láttuk, hogy 1894-ben egy tanítóra majdnem 160 gyerek jutott. Ez a zsúfoltság egyébként nemcsak a tanteremre, hanem az iskola udvarára is vonatkozott. 1898-ban a szolgabíró és a megyei orvos megvizsgálta az iskola helyzetét, és „megbotránkoztak a Leányiskola udvar csekélyisége és különösen az ürszék elhelyezése felett, kimondták, hogy ezt tovább tűrni nem lehet.” Az áldatlan helyzet megszüntetésére a tanítói kertből e célra elvettek 170 □-öl területet²³⁰.

Új iskola építésére hiányzott a pénz, ezért a meglévő helyiségek alakításával próbáltak a gondokon enyhíteni. 1886-ban a magtárhelyiségül épített termet a tanítónak szobává alakították át, a régi épületben a tanító által addig használt szobát pedig tanteremnek építették át és rendezték be. 1893-ban a diplomafelszentelése után az imaházat iskolává és tanítói lakássá, a meglévő tanítói lakást pedig iskolává alakították²³¹.

1893-ban felmerült egy új iskola építésének gondolata is, és az ahhoz szükséges vályogokat a községtől kérte a presbitérium, majd iskolaépítésre a község

227 Presb.jkv. 1879. febr. 9. és 1894. jún. 10.

228 Presb.jkv. 1900. jan. 23.

229 Presb.jkv. 1896. jan. 21.

230 Presb.jkv. 1898. okt. 2.

231 Presb.jkv. 1886. jún. 27. és 1893. aug. 20.

lakosaira 2 frt-os adót vetett ki a gyűlés²³². 1909-ben az iskola kijavítására országos gyűjtést hirdettek meg, aminek eredményeképpen 1241 korona 60 fillér gyűlt össze²³³. 1911-ben bemutatottak egy tervet 2 tantermes, 2 előszobás iskola és egy tanítói szoba felépítésére 13.758 korona 86 fillér értékben. Elfogadását — a templomjavításra szükséges összeggel együtt felveendő 16.000 koronáról — szavazásra bocsátották, de a javaslatot a presbiterek többsége nem támogatta²³⁴. Voltaképpen ekkor pecsételődött meg az újlétai felekezeti iskola sorsa és állt elő az a szokatlan helyzet, hogy a református egyház — noha mindig féltve őrizte az oktatás területén biztosított helyzetét — anyagi nehézségei miatt kénytelen volt lemondani az iskola fenntartásáról.

Az iskola bezárásának, ill. a község kezelésébe adásának gondolata nem ekkor került először megvitatásra. Már említettük azt az 1894-es szavazást, amelyen a presbiterek többsége a leányiskolát az állam rendelkezésére kívánta bocsátani. 1895-ben is felvetődött a kérdés a következő indoklással: „Egyház községi gyűlés át látva lelkész elnök úr által elő adott nyomasztó helyzetet egyháznak, át látva, hogy az nemhogy a törvény követelte két tanítói állomást, — de még a már meg levőt sem képes megerőltetése nélkül fenttartani, mivel a csekély népességű 's csak kevés birtokkal bíró egyház község a múlt években épített templom és iskola miatt közel 9000 frt. adósságba keveredett, melyet csak a legnagyobb erőfeszítéssel képes csak csekély részletekben is törleszteni, a szükséges kiadásokat pedig nem fedezheti, mivel a kivetett adókból nem telik, több kivetést pedig a híveket fenyegető elpusztulás veszélye nélkül rájok róni nem lehet: elfogadja a lelkész úr indítványát, 's megbízza, hogy a tanfelügyelő úrnál iskolánknak az állam kezelése alá leendő átadása iránt” tárgyaljon²³⁵. Azonban az iskola átadása nem történt meg, így 1899-ben annak július 1-jével történő bezárását határozta el a presbitérium. „Miután mind az egyházi, mind az iskolai költségvetés világosan számokban mutatja ki, hogy az Új-Létai egyház közönség melynek sem alap tőkéje sem pedig ingatlan birtoka nincs és mint új települet még... a kezdet nehézségével küzd, minden erőlködése mellett mint nagyobbára csak kézi munkájok s napszámjokból élő zsellérek képtelenek egyházuknak és iskolájuknak napról-napra szaporodó szükségleteit fedezni s e miatt habár fájdalommal is kénytelenek a leghatározottabb komolysággal kijelenteni, hogy iskolájokat az 1899 ik év július hó 1 jétől kezdve bezártnak nyilvánítják.” Az indokláshoz mellékeltek az 1899. évi költségvetést is. Ez a következő:

„Szükségletül mutatkozik 450 frt és 70 kr. Terményből 95 k 1 v. Fedezetül: tandíjból pénz 102 frt 40 kr. Terményből 35 köből rozs. És így egyház terhére mutatkozik pénzből 354 frt 30 kr. A terményből pedig 1 véka rozs”²³⁶

232 Presb.jkv. 1893. júl 16. és 1895. dec. 1.

233 Presb.jkv. 1909. márc. 7.

234 Presb.jkv. 1911. márc. 26. és ápr. 2.

235 Presb.jkv. 1895. szept. 15.

236 Presb.jkv. 1899. jan. 21.

Még ezek után sem szüntették meg a felekezeti iskolát, így 1902-ben a presbitérium újabb kérvényt nyújtott be az államosítást kérve, amit 1903-ban az egyházmegye is elfogadott és ígéretet tett a szükséges intézkedések megtételére²³⁷. De még így is tíz év telt el az iskola átadásáig.

Fentebb már említettem az 1911-ben benyújtott iskolaépítési tervnek a presbitérium által történt elvetését. 1911 április 16-án az egyháztanács „újból alapos tárgyalás alá vette az iskolák ügyét, s tekintve, hogy Újlétán számot tevő, sőt a legnagyobb súllyal bíró egyének elvi ellenségei a felekezeti iskolának, kik már is minden befolyásukat latba vetették abban az irányban, hogy a felekezeti iskola fel ne épülhessen, ha pedig felépülne is, fent ne állhason” — emiatt kéri az államosítást. Az idézetben említett személyek kilétét nem lehet kideríteni, de világosan látszik, hogy a község lakóinak egy része megkérdőjelezte a felekezeti iskola létjogosultságát, és egyetlen megoldásként annak megszüntetését látta célravezetőnek.

Ezek után a presbitérium egy olyan kéréssel fordult a községhez, amit az — az előzményekből ítélve — semmilyen körülmények között nem fogadhatott el. Valószínűnek tartom, hogy az egyházi vezetés is csak az államosítás meggyorsítása érdekében állt elő ilyen ultimátumszerű követeléssel, amely a következő volt: az egyháztanács kéri, hogy a község építse fel a két iskolát, a kész épületeket adja át az egyháznak, az fenntartja azokat, „mindenekben megmaradván az iskolák felett az egyház eddigi joga és hatásköre, maradnának továbbra is az iskolák ref. jellegűek.” Az egyház az épületeknek telket ad, és amiben tud, segít²³⁸.

A fentiekre reagálva a Tiszántúli Ref. Egyházkerület Debrecenben tartott közgyűlésén 1912 november 19-én a következő határozat született: az újlétai egyházközség és tagjainak szegénysége, a templom és a paplak javítása, valamint az iskola tarthatatlan állapota miatt a fiú- és leányiskolát a község kezelésébe adják. Az átadásra 1913 október 22-én került sor²³⁹. Ezzel az újlétai felekezeti iskola közel fél évszázados története ért véget: átadta a helyét a kor követelményeinek jobban megfelelő és anyagiakkal is jobban rendelkező községi, majd a község pénzügyi nehézségei miatt 1930-ban az állami irányításnak²⁴⁰.

Láttuk a presbitériumnak az elemi iskolai és az ismétlőiskolai oktatás területén végzett tevékenységét. Más irányú kulturális ténykedésről a jegyzőkönyvekben alig esik szó. 1890-ben a tanító az általa alapított dalárda részére veendő harmóniumhoz kérte az egyház anyagi támogatását. 1905-ben a segédlelkész az iskola helyiségének átengedését kérte minden nap 5-től 7 óráig

237 Presb.jkv. 1902. aug. 24. és 1903. márc. 22.

238 Presb.jkv. 1911. máj. 21.

239 HBML. V. 677/b—2. Közigazgatási iratok 1903-1939.

240 1930 április 22-én történt az átadás. HBML. V. 677/b-2.

az énekkar részére. Ugyanebben az évben polgári olvasókör alakult, melynek a presbitérium évi 15 korona bérleti díjért termet biztosított²⁴¹.

Ez az a kép, amit a jegyzőkönyvekből a presbitériumnak az oktatás és a közművelődés területén kifejtett munkájáról kaptunk. Természetesnek tartom, hogy bennük az iskolai ügyek kapták a legnagyobb teret, mivel az ezzel kapcsolatos teendők és kiadások állandóan foglalkoztatták az egyházi vezetést. Az egyház jellegéből adódik az is, hogy alig van más kulturális tevékenységről szó, hiszen azok létezése és működése nem tartozott hozzá szorosan a profiljához, a presbitérium munkájához.

Dolgozatomat főként az egyházi forrásanyagokra támaszkodva készítettem el. Ezen források felhasználásával azt szerettem volna bizonyítani, milyen értékes adatokat szolgáltatnak az ilyen dokumentumok olyan települések esetében, ahol más jellegű anyagok alig állnak rendelkezésre. Munkámban ezek segítségével mutattam be Újléta község megalakulását, a telepések egymás utáni érkezését és lehetséges számukat; a lakosság demográfiai vizsgálatán keresztül megpróbáltam képet adni a népesség alakulásáról és megvilágítani a változások lehetséges okait.

A dolgozat második részét a presbitériumi jegyzőkönyvek elemzése foglalja el. Ezekben a dokumentumokon keresztül bepillantást nyerhettünk a falu életébe is, valamint megismerkedhettünk a református egyház helyi vezető szervével, a presbitériummal, annak összetételével, tevékenységével. A felekezeti iskola vizsgálatából fény derült arra is, hogy az egyház milyen fontos szerepet töltött be az ifjúság szellemi életének irányításában, de ugyanakkor képet kaptunk arról is, hogyan viszonyult mindezekhez a lakosság maga.

Úgy vélem, hogy munkámmal sikerült rámutatni azokra a lehetőségekre, amiket ezek a forrásanyagok jelentenek a helytörténészek, művelődéstörténeti kutatók és nem utolsósorban valamennyi történész számára.

Felhasznált források

- A balmazújvárosi magyar ref. egyházközség anyakönyvei 1865-1895. (Országos Levéltár Filmtár A 2133 — A 2138)
- A balmazújvárosi német ref. egyházközség anyakönyvei 1863-1895. (Országos Levéltár Filmtár A 2139)
- A nagylétai ref. egyházközség anyakönyvei 1860-1879. (Országos Levéltár Filmtár A 2384 — A 2385)
- Az újlétai ref. egyházközség anyakönyvei 1873-1976. (Lelkészi Hivatal, Újléta)
- Az újlétai ref. egyházközség presbitériumának jegyzőkönyvei I. 1872-1891, II. 1890-1901, III. 1901-1911. (Lelkészi Hivatal, Újléta)
- Bihar megye. Új-Léta kisközség. 1888. Kataszteri térkép. (Országos Levéltár Térképtára S 78.)

241 Presb.jkv. 1890. júl. 20. és 1905. nov. 17.

- Birtokrészleti jegyzőkönyv 1888. (Áll. 12. Földmérési Felügyelőség iratai. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár VI. 127/af. 2.)
- Közigazgatási iratok 1903-1939. (Újléta község iratai 1899-1950. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár V. 677/b-2.)
- Újlétai állami anyakönyvek 1895-1914. (Községi Tanács Anyakönyvi Hivatala, Újléta)
- Újléta község házbirtokosainak névjegyzéke 1888. (Áll. 12. Földmérési Felügyelőség iratai. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár VI. 127/af.3.)

Irodalom

- BALOGH 1972.** = Balogh, I.: A paraszti művelődés. A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848-1914. (Szerk.: Szabó István) 2. kiadás. II. k. 487-564. Budapest 1972.
- CSIZMADIA 1966.** = Csizmadia, A.: A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban. Budapest 1966.
- FÉNYES 1839.** = Fényes, E.: Magyar Országának 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben. IV. k. Pesten 1839.
- FÉNYES 1851.** = Fényes, E.: Magyarország Geographiai Szótára. III. k. Pesten 1851.
- FÉNYES 1911.** = Fényes, S.: A balmazújvárosi nép ínségének okai. *Huszedik Század* 1911.
- HORVÁTH 1974.** = Horváth, B.: Adalékok Igrici község önkormányzatának és művelődéstörténetének kezdeteihez. Mezőcsáti helytörténeti füzetek 5. Mezőcsát 1974.
- ILLYÉS 1936.** = Illyés, E.: A magyar református földművelő ifjúság lelkigondozásának története. Debrecen 1936.
- JÁVOR 1971.** = Jávor, K.: Egy 19. századi presbiteri jegyzőkönyv tanulságai. *Népi kultúra — Népi társadalom* V-VI. Budapest 1971.
- LENGYEL 1936.** = Lengyel, I.: A balmazújvárosi német település. Adatok Balmazújváros szociográfiájához. Debrecen 1936.
- M. Stat. Közl.** = Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam XV.k., Új sorozat 1., 2., 42., 46., 48.k. Budapest
- MOESS 1972.** = Moess, A.: Velem népessége 1711-1895. *Vasi Szemle* XXVI. évf. 1972. 277-286., 420-432.
- NADÁNYI 1936.** = Bihar vármegye. Magyar városok és vármegyék monográfiája XXV. Szerk.: Nadányi, Z. Budapest 1936.
- K.NAGY 1886.** = K. Nagy, S.: Biharvármegye földrajza. Nagyvárad 1886.
- OROSZ 1974.** = Orosz, I.: Hajdú városok gazdálkodásának és társadalmi szerkezetének 18-19. századi történetéhez. *Paraszti társadalom és műveltség a 18-20. században* II. Mezővárosok. (Szerk.: Hofer T. — Kisbán E. — Kaposvári Gy.) Szolnok-Budapest 1974
- ÖTVÖS é.n.** = Ötvös, L.: Adalékok az Újlétai Református Egyházközség történetéhez. Kézirat.

- PÁLL 1977/a.** = Páll, I.: Hajdúböszörményi telepések a Bihar megyei Újlétán a XIX. század második felében. *Múzeumi Kurír* 24.1977.74-77.
- PÁLL 1977/b.** = Páll, I.: A református egyháznak a temetőterület hasznosítását és rendjét szabályozó tevékenysége és az újlétai temető fa sírjelei. *Múzeumi Kurír* 25.1977.37-49.
- PÁLL 1978.** = Páll, I.: Az újlétai felekezeti iskola létrejöttétől felszámolásáig (1865-1913) a presbiteri jegyzőkönyvek tükrében. Nyolc tanulmány a XIX. századi magyar történet köréből. *Acta Iuvenum 1978/1.* (Az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara XIX. századi Magyar Történeti Diákkör kiadványa.) Budapest 1978.
- SASHEGYI 1959.** = Munkások és parasztok mozgalmi Magyarországon 1849-1867. Szerk: Sashegyi, O. Budapest 1959.
- S. SÁNDOR 1951.** = Parasztságunk a Habsburg önkényuralom korszakában 1849-1867. Szerk: S. Sándor, P. Budapest 1951.
- SIPOS 1903.** = Sipos, O.: Biharvármegye a népesedési, vallási, nemzetiségi és közoktatási statisztika szempontjából. Nagyvárad 1903.
- TOKAI 1992.** = Tokai, Gy.: Nagyléta földje és népe H.n.é.n.(1992.)
- TÖRVÉNYTÁR 1896.** = XXXVIII. törvény-cikk a népiskolai közoktatás tárgyában. Magyar Törvénytár (Corpus Juris Hungarici) 1836-1868. évi törvénycikkek. Budapest, 1896. 449-469.
- VARGA 1958.** = Varga, A.: Balmazújváros története 1945-ig. Debrecen 1958.
- ZOLTAI 1900** = Zoltai, L.: *Birtokmegosztás Debrecenben.* Budapest 1900.

Gesellschaftsskizze einer Siedlergemeinde im Einzugsgebiet Szabolcs bis zum I. Weltkrieg (Die Gesellschaftsstruktur von Újléta aufgrund des Quellenmaterials der Kirchengemeinde)

Meine Arbeit fundiert vor allem auf dem kirchlichen Quellenmaterial. Mit der Verwendung dieser Quellen war ich bemüht den Beweis zu führen, welche wertvolle Angaben solche Dokumente im Falle von Siedlungen enthalten, wo Materialien anderer Art kaum zur Verfügung stehen. Mit Hilfe dieser Quellen skizzierte ich die Entstehung der Gemeinde Újléta, das etappenweise Eintreffen der Siedler und ihre mögliche Anzahl. Anhand der demografischen Untersuchung der Einwohnerschaft habe ich versucht, die Entwicklung der Bevölkerung darzustellen und die möglichen Gründe der Veränderungen zu beleuchten.

Den zweiten Teil der Arbeit nimmt die Analyse der Presbyter-Protokolle ein. Über diese Dokumente gewinnt man Einblick auch in das Leben des Dorfes sowie in die Tätigkeit des örtlichen Führungsgremiums der Reformierten Kirche, des Presbyteriums, und dessen Zusammensetzung. Angesichts der Untersuchungsergebnisse der Religionsschule wird deutlich, welche wichtige Rolle der Kirche bei der Lenkung des geistigen Lebens der Jugend zukam, gleichzeitig aber auch, wie sich zu all dem die Einwohnerschaft verhalten hat.

Mit dieser Arbeit ist es mir, wie ich meine, gelungen, auf jene Möglichkeiten hinzuweisen, die dieses Quellenmaterial für Ortshistoriker, Forscher der Kulturgeschichte und nicht zuletzt für alle Historiker in sich birgt.

István PÁLL
Sóstói Múzeumfalu
Sóstógyógyfürdő
Pf. 1. H-4431

„Egészet és fertályt üssön!” A nyíregyházi toronyórák története

NAGY FERENC

A toronyórák, a közösségek százados szolgái, a közelmúltban még a települések elválaszthatatlan részei, a falvak, városok féltett kincsei voltak. A közösségi tulajdon szép példáiként tájékoztatták a lakosságot az idő múlásáról, figyelmeztettek a feladatokra, intettek a pihenésre. Ma, a digitális órák világában sajnos egy kicsit már az idő is magántulajdon lett. Ki-ki a karjára csatolva hordja programozott vesszőfutását.

A közös idő, a közös cselekvések, a közös fohászok mutatói pedig jobbra állnak. A rozsdarágta szerkezetek őrzik az utolsó mozdulatokat és a megfakult számlapok mögül galambok bámulnak a járókelőkre.

Szerencsére Nyíregyháza kivételnek számít. Sok vihart megélt toronyórái a helyükön vannak és a rövidebb-hosszabb üzemzavartól eltekintve tisztességgel szolgálják a város lakosságát.

A közelmúltban fejeződött be a *református templom* felújítása. A felújítás részeként közel félszáz esztendő után óra került ismét a torony homlokzatára. Az örvendetes esemény alkalmat ad arra, hogy felidézzük a nyíregyházi toronyórák történetét.

A város első toronyórája valószínűleg az *evangélikus templom* tornyát díszítette. Levéltári források alapján feltételezhetjük, hogy a templom építésének évében, 1876-ban, vagy röviddel azután szerelték fel a toronyban. A Magyar városok monográfiája Hunek Emil szerkesztette VIII. kötetének 46. oldalán ugyan az olvasható, hogy 1858-ban került először óra a toronyba, ez azonban nyilvánvaló tévedés. Bizonyítható, hogy 1858-ban már a harmadik óra szolgálta a város közönségét. Margócsy József hívta fel a figyelmet arra, hogy a városi toronyóráról az első hiteles forrás 1808-ból való. Ekkor bízták annak kezelését Hlaváts János órásmeisterre; „az toronybeli óra augusztusi végzés szerint órás Hlaváts János gondviselése alá bízattatott a város törvénybírája Sulyán József, Pleskó József, Benki István urak által.”¹ A forrásból nemcsak az

1 Sz.Sz.BMLt. V. A. 103/A 3/199

derül ki, hogy 1808-ban már volt órája a toronynak, hanem az is, hogy ez az óra a városé volt és annak kezeléséről a város gondoskodott.

A következő adatunk 1823-ból való. Ekkor már Kühne Kristóf nyíregyházi mester a toronyórák kezelője. 1823. július 6-án a város közgyűlése úgy határozott, hogy „a toronybeli óráknak leendő reparációjaként az órák számtáblája a város kasszájából fizetendő réztáblákból készíttessenek.”²

1832-ből két adatunk is van. Kühne Kristóf mester elhalálozott, de özvegye szeretne volna megtartani az órakezelői állást, ezért kéréssel fordult a városi közgyűléshez: „Néhai Kühne Kristóf volt város conventionátus órása özvegye ajánlván magát állásadoul egy alkalmas órás legénynek tartása neveletlen árvái tekintetiből kéri a meghatározandó fizetés mellett a toronybeli órának igazítását, s arra való felügyelést gondoskodása alá adatni, és ötlet annak mindenkor jó állapotban való tartására lekötetni.”³ A város teljesítette a kérést és az özvegyet a vállalt kötelezettsége mellett megbízta a toronyóra kezelésével, de kikötötte: „a toronybeli órát nemcsak minden nap felhúzni és igazítani, de a körül minden kisebb újításokat azon konventióért pontosan megtenni tartozik.”⁴

A másik adat a toronyóra köteleinek cseréjére vonatkozik. 1832 december 8-án „Nemzetes Benkő István főbíró jelenti, hogy a toronybeli óra kötelek már oda nem használtatván, azok helyébe még a tavalyi főbíró által újak csináltattak, eszerént a kopottaknak hová fordítása iránt rendelést tenni kelletik.”⁵ A közgyűlés az elkopott három kötélből kettőt megtartani rendelt, egyet pedig árverésen értékesített. Hiába volt azonban meg minden igyekezet a régi óra javítására, 1836-ra – csaknem félszáz esztendő szolgálat után – alkatrészei teljesen elkoptak.

A város elhatározta, hogy saját költségén új órát készíttet és a régit a római katolikusoknak ajándékozta.

Az új órára vonatkozóan a közgyűlés igen szigorú feltételeket fogalmazott meg. Azt „egészen finom rézkarikákkal, aczél tengelyekkel, ágyú értz perseleyekkel” kellett a mesternek készítenie. Kikötötték azt is, hogy „az egész óra mív esztergályozott legyen és készítője három esztendeig álljon jót” munkája minőségéért.

A város vezetése semmit sem bízott a véletlenre és a feltételek utolsó pontjaként azt is megfogalmazta, hogy „amennyi ára leszen az egész órának, annyi értékű jószágot bátorságul tartozik hitelesen előmutatni, és azt aképpen lekötöni, hogy az óra haszon vehetetlen volna, az árát elvigye és az egész órát option- aliter visszavehesse.”⁶

2 Sz.Sz.BMLt. V. A. 101/A, 1/1 396 no.

3 Sz.Sz.BMLt. V. A. 101/A, 5/5 4054 no.

4 Sz.Sz.BMLt. V. A. 101/A, 5/5 4054 no.

5 Sz.Sz.BMLt. V. A. 101/a., 5/5, 48 no.

6 Sz.Sz.BMLt. V. A. 102/B, 36/166

A kemény és szigorú feltételek ellenére több mester is vállalkozott a toronyóra elkészítésére. Megtette ajánlatát Kékler Sándor Nyíregyházáról, Treffler József Pestről, Jákób Aloijz „lakása a várban, a dísz piaczon”, Trach Ádám Debrecenből, Stantzel József Egerből. Végül ez utóbbi ajánlatot fogadta el a város, erről tanúskodik a közgyűlés 1836 július 10-i jegyzőkönyve. „Olvastatott Stantzel József egri órás levele, melyben fel nem vállalhatónak lenni jelentvén a toronybeli órának 700 pengő forintokért kívánt elkészítését, e helyett azon ajánlatát teszi, hogy 840 pengő forintokért kész az új órát a kívánt mód szerint elkészíteni, és a mostani toronybeli ótska órát is a római katolikusok tornyába igazítani és felállítani.”

A testület úgy határozott, hogy a munkálatokért csak nyolcszáz forintot hajlandó fizetni. „Tudósíttasson, hogy ha a toronyórát a kívánt mód szerint és feltételek alatt megkészítendi, s ennek felállítása után a mostani ótska óra leszedetvén és az ő költségén elszállítatván azt kellő mód szerint a római katolikusok tornyába alkalmaztatja, egy summában nyolcszáz pengő forintnak fizetése részére oly móddal ajánltatik, hogy ezen summából száz pengő forintnak a jóállás ideje alatt conditioképpen bent maradjanak.”⁷

Az új órát felállítása után nyíregyházi mester gondozta, az a Kéhler Sándor, akinek a nevével már találkoztunk az óra készítésére ajánlatot tevő mesterek között. 1843-ban Suták Sámuel polgármester előtt hét esztendőre elvállalta a megbízatást.

„Alól írt megesmértem, hogy én magamra vállaltam Nyíregyháza város toronyórájára nézve az órás mesteri kötelességek teljesítését.”⁸

1853-ban a tornyot bádoglemezzel fedték be. A munkálatok költségeihez a város is hozzájárult 500 pengő forinttal. A közgyűlési határozat a döntést a következőkkel indokolta: „miután a folyamodó egyház tornya mint e helyütt legmagasabb pont, egyszersmind a város tulajdonát képező közóra alkalmaztosságaúl, a községi tüzi örök lakása és éj napontai működési színhelyeül is használtatik... ötszáz pengő forint ajándéku adatni határoztatik.”⁹

Öt év múlva, 1858-ban már a harmadik órát készíttette a város. Jelzi ez, hogy Stantzel József a szigorú feltételek vállalása ellenére is gyenge órát készített 1856-ban. A harmadik órát Schelle János órasmester csinálta, akiről a nevén kívül egyéb adatot nem sikerült felkutatni. Munkájáért a város 685 pengő forintot fizetett, amit nagyon is megérdemelt a derék mester, mert ez az óra 1927-ig működött.¹⁰ Az óra kezelői, gondozói közül néhányat ismerünk. 1892-ben Sulyok Ferenc, 1895-ben Tamási Endre, 1899-től Geppel Tivadar volt az óra kezelője.

7 Sz.Sz.BMLt. V. A. 101/A, 9/9, 1866 no.

8 Sz.Sz.BMLt. V. A. 102/7, 83/1863

9 Sz.Sz.BMLt. V. A. 142, 10/5A, 1853

10 A továbbiakban idézett forrásokat ld. Sz.Sz.BMLt. V. B. 186. 925 d. jelzésű pallium. A városi mérnöki hivatal iratainak levéltári rendezésekor a toronyórákra vonatkozó anyagokat csoportosították.

Az 1927-es esztendő jeles dátum a városi toronyórák történetében. A közgyűlés úgy határozott, hogy az evangélikus templom 69 éve működő órája helyett újat készíttet. Március 5-én a polgármester az evangélikus egyház lelkesi hivatalának a következőket írta: „Nyíregyháza város közönsége az 1858. évben rendelte meg az ág. h. ev. templom tornyában lévő városi toronyórát. Az óramű egyes szerkezeti részei Geppel Tivadar órásmester jelentése szerint már annyira elkoptak, hogy új óra beszerzéséről kell gondoskodni. Az ág. h; ev. egyház és a város között fennálló évszázados meleg kapcsolatra való hivatkozással felkérem az egyház nagytiszteletű vezetőségét, hogy szíveskedjék engedélyt adni és hozzájárulni ahhoz, hogy a régi városi óramű leszereltesék, és modern szerkezetű, világító számlappal ellátott, legújabb rendszerű toronyóra állíttassék fel az egyház tulajdonát képező toronyban.”

A polgármester egy másik levele, amelyet Geppel Tivadarnak írt, arról tudósít, hogy a régi órát a reformátusoknak akarták adni. „A városi közgyűlésen az a javaslat tétetett meg, hogy a régi toronyórát, amennyiben az kijavítható, a helybeli református egyháznak ajánlja fel a képviselőtestület. Szíveskedjék azért hozzám írásban bejelenteni, hogy véleménye szerint a régi toronyóra kijavítható-e annyira, hogy azt a ref. egyház használhassa?”

Hogy ennek a felajánlásnak mi lett a sorsa, arról a későbbiekben még szólunk. Az evangélikus egyház az új toronyórára vonatkozó városi kezdeményezéseket örömmel fogadta. A rendelkezésre álló iratokból valószínűnek látszik, hogy ekkor, 1927 márciusának első felében, még nem volt szó arról, hogy a modern óraszerkezethez harangjátékot is kapcsolnak. A város az új óra készítésére már 1926 decemberében pályázatot írt ki. Annak ellenére, hogy Nagy Elek műszaki tanácsos véleménye szerint a Budapesti Óragyár ajánlata volt a legkedvezőbb, a munkát mégis Sowinski József pesti órákészítő cége kapta meg. Geppel Tivadar — a városi órák gondozója — ennek a cégnek az ajánlatát tartotta a legkedvezőbbnek.

A polgármester március 5-én kelt levelében értesítette Sowinski Józsefet a pályázat elnyeréséről. Arra kérte, hogy a részletek megbeszélésére látogasson el Nyíregyházára. Valószínű, hogy a nyíregyházi megbeszélésen került szóba a harangjáték készítése, mert március 22-én Sowinski a következőket írta Kardos István kultúratanácsosnak; „Tisztelettel vagyok bátor szíves tudomására hozni, hogy Szlezák harangöntő úrnál két ízben voltam, alig haza érve Méltóságos Polgármester úr üzletemben volt, azonnal megmutattam a harangok árait és pedig: 8 db. harang 32-8 kg. kb. 1100 pengő. Amennyiben a harangjátékos óra lesz készítve, úgy nagyobb méretű óraszerkezetre van szükség, melynél több az anyag és több a munkabér, ennél fogva több a kiadás.”

A városi közgyűlés március 24-én határozott a harangjáték megrendeléséről, 25-én pedig már értesítették Sowinskit is a döntésről. Módosították a tervezett költségvetést a következőképpen:

„4000 pengő — az óraszerkezet (legalább is olyan nagy, mint a római kat. templom tornyában lévő, 4 világítószámlappal, a számlapok 185 cm átmérőjűek).

360 pengő — az ötödik világító számlap és egy pár mutató.

640 pengő — Harangjáték-szerkezet kalapácsokkal és a megfelelő nagyobb szerkezet árának különbözete.”

Természetesen a harangok elkészítése, a felszereléshez szükséges kőműves munka tovább növelte a költségeket. Időközben az eredetileg nyolc harangból álló szerkezetet is tizenkettőre bővítették.

Bencs Kálmán polgármester 1927 július 23-án írta alá a Szlezák cégnek küldött megrendelést „12 darab kis harangocskáról, melynek súlya kb. 16 kg-tól 35 kg-ig terjed darabonként.” A polgármester a szerződéssel együtt elküldte a tizenkét harang pontos leírását is a harangjáték dallamával együtt. A harangokra a következő felirat került; „Nyíregyháza város közönségének tulajdona 1927. augusztus.”

A városatyák elfogadták a tervezőnek azt az elgondolását, hogy az új szerkezet „ne csupán szöveg nélküli, zenélőóra-szerű dallammal gyönyörködtesse a hallgatóságot, hanem örökítsen meg az utókor számára olyan eszméket és erkölcsi igazságokat, amelyek a harangjáték megalkotóiban és az egész magyar nemzetben a harangjáték idejében éltek.”

Az elgondolás szerint a nap minden órájában más dallamot kell majd játszania a harangjátéknak. Ezek pedig a következők:

1 óraker:

Isten áldd meg a magyart!

2 óraker:

Te benned bízunk eleitől fogva.

3 óraker:

Talpra magyar, hí a haza!

4 óraker:

Nem veszhet el Magyarország sohasem, sohasem!

5 óraker:

Nem, nem, soha! Nem, nem, soha!

6 óraker:

Hej Rákóczi, Bercsényi, Bezerédi
Magyar vitézek nemes vezéri!

7 óraker:

Horthy Miklós azt üzente,
Ne félj magyar senkitől se!

8 óraker:

Hazádnak rendületlenül légy híve óh magyar!

9 óraker:

Erős vár a mi istenünk!

10 óraker:

Fél világgal szembezállva harcol a hős magyar.

11 óraker:

Ah, hol vagy magyarok tündöklő csillaga?

12 óraker:

Hiszek, hiszek.

Az óraszerkezet és a harangjáték alig egy fél esztendő alatt elkészült annak ellenére, hogy a munkálatokat több dolog is hátráltatta. Három budapesti gyár-

nak kellett összehangolnia a tevékenységét, hiszen más cég készítette az órát, más a harangokat és ismét más az óra számlapját és szögletvas keretét. Ez utóbbit a Schubauer Lakatosáru és Gépműhely, amelyik 1927 augusztus 16-i levelében arról panaszkodott, hogy „munkás szabatázs és munkás sztrájk” teszi lehetetlenné a szerződés teljesítését. „Végtelenül sajnáljuk, de minden sürgetésük dacára sem tudjuk a fenti kérdéses karikákat illetve gyűrűket folyó hó 23-ra leszállítani, minthogy a t. Cím nagyon jól tudja, hogy azok elkészítésén vezetőinket dolgoztatjuk csupán, és ezt is különös előzőkénységből tesszük csupán a t. Címmel szemben, minthogy vezetőinket jogunk nincsen ezen munka bevégzésére kényszeríteni.”

Hogy a költségek csökkenjenek, a város 50%-os szállítási kedvezményt kért a kereskedelemügyi minisztertől. Kedvezmény illetve ugyanis a harangok vasúti szállítását, amennyiben azok a háborúban elrekviráltak pótlását szolgálták. Mivel azonban az evangélikus templom harangocskái esetében erről nem lehetett szó, a miniszter a kérelmet elutasította.

A képviselőtestület minden igyekezete ellenére nemhogy csökkentek volna, inkább növekedtek a költségek. Be kellett vezetni a toronyba a villanyt, hiszen az új óra számlapjait meg kellett világítani. Ezzel együtt villanycsengőt szereltek a toronyba, hogy az öröknek a földszintről jelzéseket adhassanak. A próbauzemelés során derült ki, hogy bizonyos alkatrészeket ki kell cserélni. Négy fogaskerék egy vashenger és egy vasállvány már itt készült Nyíregyházán az Irsai és Társa Vasöntöde Gép és Szivattyúgyárban. Ez 1200 pengő többletköltséget okozott, amit a város csak nehezen akart elfogadni.

1928 január 24-én végre mégiscsak megszólaltak a harangocskák. Az átadáson készült jegyzőkönyv szerint azonban a hallgatóságnak kevés örömet okoztak. Az óraszerkezetet kifogástalannak találták csakúgy, mint a Sowinski cég által készített harangjáték-hengert és a kalapácsrendszert is. A harangocskák hangját azonban erősen kritizálták. Kardos István tanácsos úr megfogalmazása szerint azok nem tiszta hangolásúak, nincs meg a harangok összhangja, ezért nem adják vissza tisztán a kívánt dallamokat.

A Szlezák cég képviselőjével egyetértésben arról döntöttek, „hogy a dolgon csak úgy lehet segíteni, ha más megfelelő dallamot vesznek fel, amelyik befejezett és alaphangon végződik, továbbá az összhangosítás a harangok természetének megfelelően egyszerűbb és jólhangzóbb lesz, végül Szlezák cég szólíttassék fel a hibás hangolású harangok kijavítására.”

Még ugyanezen a napon a polgármester levelet írt a Szlezák cégnek, melyben közli, hogy „a szakértő bizottság véleménye alapján a harangokat nem vesszük át.”

Február 9-én már újra leszerelték a harangokat és esztergályozással igyekeztek tisztább hangzásúvá varázsolni azokat. Végül mindkét fél megelégedésére kialakult a csiszoltabb hangzás, megszületett az egyszerűbb dallam. A későbbiekben a város és a készítők között már csak a kifizetéseket illetően volt vita. Az építkezés és szerelés teljes költsége 15279 pengő volt, amely a város költségvetésében jelentős tételnek számított. Ezt az összeget

részletekben fizette ki a város, alkalmanként csak felszólításra. Sowinski többször is írt ebben az ügyben a polgármesternek, néha már bírósággal fenyegetőzött, de a teljes összeg kifizetésére csak júliusban került sor. A jóhírű órásmeser utolsó levelében végül tisztelettel bocsánatot kért a polgármestertől „azért, mert olyan gyakran írtam követelésem ügyében, de méltóságodban volt bizalmam s tudtam, hogy bajomon csak méltóságod tud segíteni.”

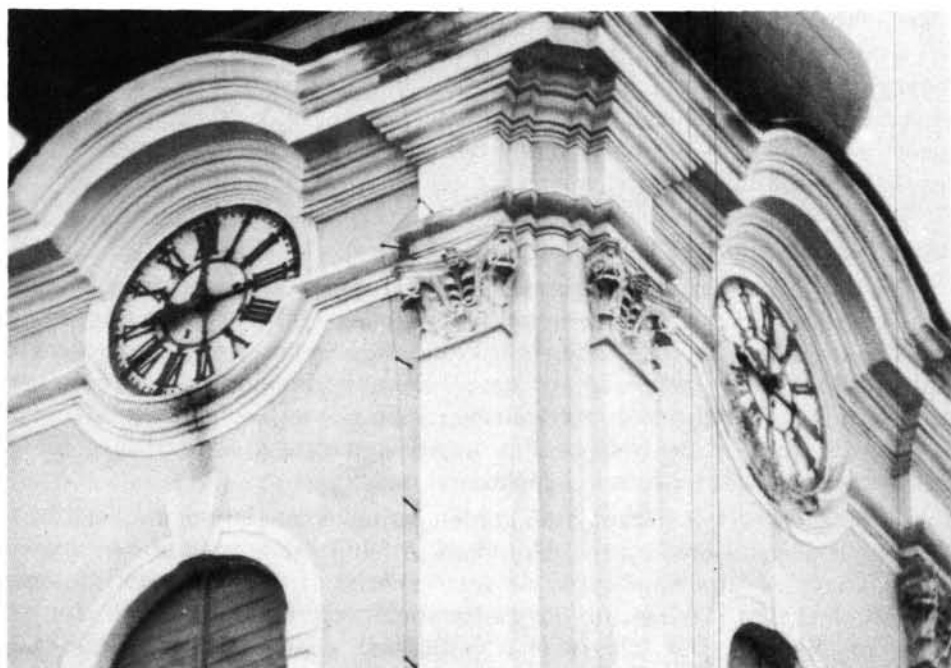
Bizonyára elnyerte Bencs Kálmán „bocsánatát”, mert a polgármester 1928 december 7-én elismerő levelet küldött a cégnek:

„Nyíregyháza város hatósága részéről kívánságára szívesen igazolom, hogy a nyíregyházi ág.h.ev. templom tornyába Ön az 1927. év folyamán zenélő szerkezettel ellátott városi toronyórát készített. Ez a toronyóra minden tekintetben kifogástalan, pontosan jár, kézzel készített kiváló óraszerkezete van, amelyet a készítés ideje óta javítani egyszer sem kellett. Az órának öt világító számlapja van. Az óraszerkezethez kapcsolt harangjáték-szerkezet illetve kalapácsrendszer is teljesen kifogástalanul működik.”

Az óraszerkezet és harangjáték apróbb javításokkal 1968-ig működött. Ekkor került sor nagyobb arányú felújításra. A felújítást természetesen a tulajdonos, vagyis a város végeztette. Az óraszerkezet javításakor talán ideológiai megfontolásból az is felmerült, hogy a harangjáték dallamait megváltoztatják. Az evangélikus egyház képviselői a változtatás ellen erélyesen tiltakoztak. Megyer Lajos igazgató lelkész és Balczár István egyházfelügyelő levélben kérték a Hazafias Népfront Megyei Bizottságát, járjon közbe, hogy a felújított szerkezet továbbra is a régi dallamokat játszassa!

„Alulírottak, mint a nyíregyházi evangélikus egyházközség elnöksége azzal a tiszteletteljes kéréssel fordulunk a Hazafias Népfront Mélyen Tisztelt Bizottságához..., hogy az evangélikus templomunk tornyán elhelyezett és Nyíregyháza város közönségének tulajdonát képező harangjáték helyreállítása... alkalmából, a harangjáték dallamának megállapításakor szíveskedjenek tekintetbe venni, illetve meghallgatni a város ősi lakosainak, a szlovák eredetű, de jó magyarrá lett „tírpákok”-nak a harangjáték számára helyet adó templom 2000 lelkes népének kívánságát és kérését. Amikor Nyíregyháza város 1927-ben, külföldi mintára a harangjátékot beszerezte és azt az evangélikus templom tornyába elhelyezte, nemcsak a legmegfelelőbb helyet találta meg ezzel idegenforgalmi szempontból is, hanem értékelte és becsülte a város fejlesztésében és életében olyan komoly és döntő szerepet játszó tírpákság szolgálatát és munkáját, ugyanakkor természetesen tartotta, hogy az evangélikus templom tornyában elhelyezett harangok az evangélikus egyház által kért korál-dallamokat játszanak. Ezek a dallamok azután összenőttek az emberekkel, szinte azt is mondhatnánk, hogy úgy lettek a harangok összeválogatva, hogy ezeket a dallamokat adják ki, illetve szólaltassák meg, s azok megváltoztatása tudomásunk szerint nehéz, szinte lehetetlen — igen nehéz visszhangot váltanánk ki a város érdekét és annak fejlődését mindenkor szem előtt tartó népünk szívéből. Ezekre a szempontokra vló tekintettel az lenne a tiszteletteljes kívánságunk és kérésünk, hogy a dallam megállapítására szervezzenek egy bizottságot, amelyben egyházunk képvisellete is helyet találna és ez a bizottság mérlegelje és tegye komoly vizsgálat tárgyává evangélikus egyházunk kérését.”¹¹

11 Sz.Sz.BMLt. XXVII. 204, 12/a

1. kép Az evangélikus templom toronyórája (1992)

Abb. 1. Turmuhr der evangelischen Kirche (1992)

A tiltakozás sikeres volt, mert azóta is — kicsit talán hamisan — a Jövel Szentlélek Úristen kezdetű korál dallamot játssza a harangjáték.

Az 1968-as felújítás óta 23 év telt el. A mostanában tapasztalható üzemzavarok azt bizonyítják, hogy a Bencs Kálmán polgármester úr által megdicsért szerkezet ismét megérett egy nagyobb felújításra. (1. kép)

A város második toronyórája — mint ahogyan azt már említettük —, a *római katolikus templom* tornyát díszítette. Ez az a szerkezet volt, amelyet az evangélikusok tornyából 1836-ban szereltek le, vagyis feltételezéseink szerint a város első órája. Az áttelepítéskor bizonyára felújították, de hogy új helyén meddig szolgált az öreg szerkezet, azt csak találgatni lehet. Egy 1895-ös forrás a római katolikus templom óráját 19 évesnek mondja, ezek szerint 1876-ban cseréltek órát a tornyon. Azt azonban nehéz elképzelni, hogy az áttelepített óra eddig szolgált volna. Ez ugyanis azt jelentené, hogy az első óra közel 100 esztendeig mutatta volna az időt a nyíregyháziaknak. Ez pedig a korabeli technika színvonalát és a többi óra történetét ismerve szinte lehetetlen.

Valószínűbb az, hogy 1876-ban a római katolikus templom tornyán már a harmadik óra állott. Feltételezzük tehát, hogy 1836 és 1876 között az áttelepített öreg óra mellett egy másik is szolgált. Az 1876-ban készült óráról is csak kevés adattal rendelkezünk. Nem tudjuk készítőjének nevét — ami talán nem is igazán baj, hiszen ez a szerkezet nem a legjobban sikerült. Alig több,

mint húsz esztendő után már ki kellett cserélni. A város 1896-ban határozta el a cserét és ehhez 1000 forint fedezetet biztosított. A Közgyűlés Majn Károly pesti órát bízta meg a munkával, aki 750 forintért, 1897 júliusára el is készítette az új szerkezetet.¹²

A villanytelep 85 forintért beszerelte a világítást, így ez az óra volt az első, amelyet a városban éjszaka villanyfény világított meg. Ez sem szolgálta azonban sokáig a város lakosságát. A városi közgyűlés már 1902-ben arról határozott, hogy „ha új római katolikus templom építtetik, az új rk. templom tornyába új városi óra állíttatik.”¹³

1904-re megépült az új római katolikus templom, de az új órát nem a város, hanem a templom építtetője Samassa József egri érsek készítette el.

A város az alig hétesztendős „rég” órát pedig felajánlotta a református egyháznak. Mivel a református templom tornyán még nem volt óra, az egyház örömmel fogadta az ajánlatot, de az áttelepítés költségét — 260 koronát — nem tudta előteremteni. A templom lebontása után így az óra a városháza udvarán lévő kamrába került.

A régi templom berendezéseit, használható anyagát árverésen értékesítették, az órát azonban nem árverezték el. Ezt biztosan tudjuk, mert 1927-ben a polgármester a régi órát a városi „gyűjteménytárba” akarta elvitetni. Ezért utasította a műszaki tanácsost, hogy tegyen jelentést az óra hollétéről és műszaki állapotáról. A polgármester talán azt gondolta, hogy a régi óra azonos a város első órájával, ezért igyekezett annak „akár csak egy darabját is” megmenteni.

Az ügyben meghallgatták Bartos Györgyöt, a Jéggyár nyugdíjas főgépészét is, aki elmondta, hogy a városháza kamrájából a régi óra a Jéggyár udvarára került és ott a lakatosok felhasználták annak alkatrészeit. Arra biztosan emlékszik, hogy „az óralapok lemezanyagából a szemétygyűjtőkocsik és trágyahordó targoncák javítottak ki.”¹⁴ Így a régi óra egyetlen darabkáját sem tudták megőrizni.

A városi gyűjteménybe került viszont az evangélikus toronyból 1927-ben leszerelt óra. Ezt a Sowinski cég akarta megszerezni, mégpedig úgy, hogy a régi óra leszerelésének munkadíjaként megkapja. A polgármester azonban az ajánlatot elutasította: „nem teljesíthetem a cégnek azt a kérését, hogy a régi óraszerkezetet és a számlapokat térítés nélkül részére engedjem át, mert sem az első írásbeli ajánlatában, se a szóbeli tárgyalások alkalmával nem fordult elő, és mert a város részére óhajtom a régi órát megőrizni.”¹⁵

A Samassa József által 1904-ben ajándékozott órákat örömmel fogadta a város lakossága. Ezeket is villanyfény világította meg. Ez a megvilágítás azonban nem volt tökéletes az eseményről tudósító újsághír szerint: „Az új róm. kat.

12 Sz.Sz.BMLt. V. B. 186. 92 d, 5. f.

13 Sz.Sz.BMLt. V. B. 186. 92 d, 5. f.

14 Sz.Sz.BMLt. V. B. 186. 92 d, 83. f.

15 Sz.Sz.BMLt. V. B. 186. 92 d, 23. f.

2. kép A római katolikus templom toronyórája (1992)

Abb. 2. Turmuhr der römisch-katholischen Kirche (1992)

templom tornyán lévő órák néhány nap óta mutatják az időt, még pedig éjjel is, mert ahogy beáll a sötétség, az áttetsző óralapok mögött meggyújtják a villanylámpákat. Ezeknek a toronyóráknak azonban egy igen nagy hibájuk van. A rendeltetésük az lenne, hogy nyilvánossá tegyék az idő állását, de úgy az óralapok számjegyeinek a stílusa folytán, valamint amiatt, hogy a fehér óralapok aranyozottak, nem pedig feketék, a mutatói éppen hogy a városháza téren járóknak teszik meg azt a szolgálatot.”¹⁶

1978-ban kezdődött el a katolikus templom nagyobb arányú és több évig tartó felújítása. Ennek részeként cserélték ki a toronyórákat is. Az új órát Ulm városa ajándékozta az egyháznak. Ez az óra már teljesen elektronikus és képes arra, hogy 12 órás áramkimaradás esetén is pontos időt mutasson. (2. kép.)

A református templom tornyára 1904-ben került volna először óra. Ahogyan már említettem, a város a régi katolikus templom óráját ajánlotta fel az egyháznak, mely azonban nem tudta előteremteni az áttelepítés költségeit.

Nem volt sikeresebb az 1927-es ajándékozási kísérlet sem. Az evangélikusok tornyán lévő óra 69 évi szolgálat után annyira elkopott, hogy nem lett

16 Nyírvidék 1904. január 31.

3. kép A református templom toronyórája (1992)

Abb. 3. Turmuhr der reformierten Kirche (1992)

volna gazdaságos a felújítása és az áttelepítése Geppel Tivadar órásmester szakvéleménye alapján.¹⁷

1933-ban még mindig nincs órája a református toronynak. Az esztendő végén készített városi vagyonleltárban csak az evangélikus templom órája szerepel.¹⁸ A katolikus tornyok órái természetesen nem szerepelhetnek a leltárban, hiszen azok nem városi, hanem egyházi tulajdonban vannak. 1936-ban felújították a református templomot. A felújítás részeként a befogadóképesség növelésére vasbeton karzatot építettek. Ekkor került sor az új toronyóra felszerelésére is. 1936 április 3-án a Nyírvidék rövid tudósításban számolt be az eseményről: „a nyíregyházi református templomot ízlésesen átalakították, jóval több férőhelyet biztosítottak a templomban, amelynek külső ornamentikája is megújult. A legnagyobb újítás azonban az új toronyóra, amely csinos, pontos időmutató és a környék lakosságának nagy öröme szolgál.”¹⁹

A csinos és pontos új időmutató a II. világháború zavaros éveiben tűnt el. 1942-ben még a helyén állt, ugyanis a város két toronyórát gondoztatott Geppel Károly órásmesterrel. Mivel a római katolikus templom tornyán lévő óra nem

17 Sz.Sz.BMLt. V. B. 186. 92 d, 88. f.

18 Sz.Sz.BMLt. V. B. 192. 1 d.

19 Nyírvidék 1936. április 3.

a városé volt, feltételezzük, hogy az evangélikus és a református templom toronyóráiról van szó.

Geppel Tivadar fia azzal a kéréssel fordult a városhoz, hogy „a lejáró vállalati megbízást versenytárgyalás mellőzésével, szabadkézből hosszabbítsa meg. A két toronyórának és 41 db különböző hivatali órának évi 900 pengős karbantartási költsége évekkal ezelőtt versenytárgyalás útján alakult ki. A vállalt munkálatokat Geppel Károly órásmester ezidő szerint is kifogástalanul teljesíti.”²⁰

Közel ötven évig nem volt óra a reformátusok tornyán. *1990-ben* került sor ismét a templom tatarozására. Ezzel egyidőben új órát kapott a torony. Az új óra Váradi Sándor nyíregyházi polgár ajándéka. A nyíregyházi toronyórák történetében eddig példa nélkül álló cselekedet jó hír az ország sok-sok mozduatlanságra kárhozottatott toronyórájára nézve. Reménykedjünk, hogy a mutatók újra elindulnak! (3. kép)²¹

„Ganze und halbe Stunden soll sie schlagen!” Die Geschichte der Turmuhren von Nyíregyháza

Mit dieser Studie möchte der Verfasser die Geschichte der Kirchturmuhren von Nyíregyháza auf der Grundlage des archivalischen Quellenmaterials aufarbeiten. Die Turmuhren spielten als jahrhundertelange Diener der Gemeinschaften auch vor einigen Jahrzehnten noch eine große Rolle im Leben der Dörfer und Städte. Sie regelten den Lebensrythmus vieler Menschen, legten die Stunden der Arbeit, der Ruhe und des Vergnügens fest. Heute, im Zeitalter der Digitaluhren ist diese disziplinierende, koordinierende Funktion überholt. Meist stehen ihre Uhrwerke still und zeigen — von Rost zerfressen — den letzten Augenblick im Dienste der Gemeinschaft an.

Die erste Turmuhr von Nyíregyháza zierte den Turm der evangelischen Kirche. Wahrscheinlich wurde sie im Jahre der Errichtung der Kirche, 1786, oder kurz danach angebracht. Die erste authentische Quelle über diese Uhr stammt aus dem Jahre 1808 und gibt darüber Auskunft, daß sich die Uhr im Besitze der Stadt befand und also auch von dieser instand gehalten wurde. Diese Uhr diente der Stadteinwohneschaft nach mehreren Reparaturen und Erneuerungen bis 1843.

Von den Dokumenten des Archivs wurde der Name des Herstellers der zweiten Uhr überliefert. Diese fertigte der Uhrenmeister József Stantzel aus Eger im Auftrage der Stadt für 800 Pengő an. Die Uhr lief aber nur bis 1858, was zu beweisen scheint, daß der Uhrenmeister aus Eger die von der Stadt gestellten strengen Fertigungsvorschriften doch nicht ganz befolgt hatte.

20 Sz.Sz.BMLt. V. B. 181. II. 88.

21 A fotókat Belánszky-Demkó Péter készítette.

Die dritte Uhr wurde von Uhrenmeister János Schelle angefertigt und sie diente der Stadt bis zum Jahre 1927. Im selben Jahr beschloß die Stadtversammlung nämlich, anstelle der 69 Jahre alten Uhr eine neue mit klingendem Uhrwerk für den Turm der evangelischen Kirche in Auftrag zu geben. Das neue Uhrwerk fertigten Budapester Meister an, Glockengießer Szlezák und Uhrmacher Sowinski, das zusammen mit der Zeitanzeige Choräle abspielte. Dies ist die vierte Uhr im Turm der evangelischen Kirche, die bis zum heutigen Tage funktionsfähig ist.

Der Turm der römisch-katholischen Kirche wurde erstmals 1836 mit einer Uhr ausgestattet, und zwar mit jener, die man am evangelischen Kirchturm ausbaute. Offensichtlich war sie erneuert und die abgenutzten Teile ausgetauscht worden. Wie lange sie an ihrem neuen Platz die Stunden anzeigte, wissen wir nicht. Die Quellen deuten darauf hin, daß die Uhr in diesem Turm in den 1870er Jahren ausgewechselt wurde. Aber es scheint fast unmöglich, daß die umgesetzte Uhr bis zu diesem Zeitpunkt funktioniert haben soll. Vermutlich fand auch in der Zeit zwischen 1836 und 1870 ein Uhrenaustausch statt, von dem die Quellen allerdings nicht berichten.

Sicher wissen wir hingegen, daß die Stadt im Jahre 1896 auch für diesen Turm eine neue Uhr beim Pester Uhrmacher Károly Majn in Auftrag gegeben hat. Dies war die erste Uhr in der Stadt, deren Zifferblatt nachts beleuchtet wurde. Diese Uhr aber war nur acht Jahre im Dienst. Mit Spenden des Erzbischofs József Samassa von Eger wurde nämlich eine neue römisch-katholische Kirche errichtet, und als Geschenk des Bischofs erhielt der Kirchturm auch eine neue Uhr. Diese Uhr stand bis 1978 im Dienste der Bürger, als nämlich die Stadt als Geschenk der Stadt Ulm eine elektronische Uhr am Kirchturm anbringen ließ, die auch heute noch funktioniert.

Der Turm der reformierten Kirche wurde erstmals 1936 mit einer Uhr ausgestattet, die aber in den Jahren des Zweiten Weltkrieges beschädigt wurde und verschwand. Nach etwa 50 Jahren erhielt dieser Kirchturm erneut eine Uhr, ein Geschenk von Sándor Váradi. Dies als schönes Beispiel der Selbstlosigkeit, gleichzeitig damit die Hoffnung weckend, daß auch in anderen Städten Ungarns die eingerosteten Uhrwerke an den Kirchtürmen vielleicht zu neuem Leben erwachen.

Ferenc NAGY
Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei
Levéltár
Nyíregyháza
Pf. 187. H-4401

Beszámoló az 1986 június 23-a és 28-a között Linz-Bergben végzett régészeti feltárásról

NÉMETH PÉTER

Előzmények: A nyíregyházi tűzoltórelikviák ausztriai elásásáról 1973, a milánói aranyérem múzeumi átadása óta volt tudomásom. 1974-ben történt igazgatói kinevezésem után több ízben is megkeresett *Jaroscák János* nyíregyházi tűzoltóparancsnok, hogy kíséreljük meg a relikviák visszaszerzését, azonban a BM vezetői elzárkóztak a kiutazás engedélyezésétől.

1983-ban merült fel a remény, hogy 1984-ben, a nyíregyházi tűzoltóság 100. évfordulója alkalmából kísérletet tegyünk egy régészeti módszerrel is kombinált „kincshadásra”, azonban ehhez tisztázni kellett azt is, hogy mit is kutatunk. Akkori munkatársaim megírták az évfordulóra a 100 éves tűzoltómúltat, megrendezték a meglévő anyagból a nagysikerű kiállítást, melyen az országos tűzoltóparancsnok, *Varga Károly* is részt vett. A vele történt beszélgetésen pendítettük meg *Márton Lajos* megyei parancsnokkal és *Pócsi József* helyettesparancsnokkal együtt a Linz mellett elásott relikviák ügyét, s az országos parancsnok biztatása volt a jel arra nézve, hogy megtegyük az első gyakorlati lépéseket. *Bene János* kollégám kapta a feladatot a még élő, Linzben is szerepet játszó tűzoltók felkutatására, interjúk készítésére, az elrejtett kincsek számszerű felsorolására. Ezek után kerestük meg a Külügyminisztérium illetékeseit, ahol bécsi követségünk követtanácsosa, *Lengyel László* úr kitűnő készséggel vette kezébe az ügyek intézését, az osztrák fél, a Bundesdenkmalamt engedélyének megszerzését. Mindez még 1984-ben történt, sőt még ebben az évben *Bene János* — *Sztankó István* volt tűzoltóval együtt — *Lengyel László* társaságában helyszíni szemlét is tett.

Azonban az osztrák fél engedélye több kiegészítés kérése után több mint egy év elteltével született meg, s a devizális ügyek intézése sem azonnal történt. (Itt kell megemlítenem, hogy a kiutazás költségeit *dr. Pusztai Ferenc* miniszterhelyettes és Szabolcs-Szatmár megye Tanácsa állta.) Közben magunknak is át kellett alaposan gondolni az egy hetesre tervezett feltárásmunkát, különösen azután, hogy a megváltozott természeti körülmények

miatt maga az elrejtésben résztvevő sem tudott egyetlen biztos fogózkodót sem adni a helyszíni szemle során. Kollégáimmal, *Bene Jánossal* és *Szikora István*-nal éjszakákba nyúlóan vettünk számba minden lehetőséget, így került sor *Pattantyús Á. Miklós* geofizikus (Eötvös Lóránd Geofizikai Intézet Budapest) megkeresésére, akivel az Intézet műszereit még itthon, a nyíregyházi Múzeumfaluban is kipróbáltuk. Sikerként könyvelhettük el, hogy szállásunkról *Csepányi Ferenc* c. prépost, szabolcsi főesperes, egri kánonok és nyíregyházi plébános — múzeumunk barátja — a linzi St. Antonius plébánia magyar vezetője, *dr. Balogh Vince* úr révén gondoskodott. Így végképp rajtunk múlt, hogy végül is mikorra tűzzük ki a helyszíni kutatómunkát. Főiskolai elfoglaltságom miatt — no meg a csernobili katasztrófa ránk is kedvezőtlen ausztriai visszhangja miatt — úgy döntöttünk, hogy 1986 június 23-28-a között fogunk dolgozni. A tét nem volt kicsi: a sajtóelőzetesek, a helyi rádióban elhangzott interjúk, az akkoriban óriásinak tűnő devizatámogatás (szállás + napidíj: 6400 ATS/fő/8 nap) után is számolnunk kellett azzal, hogy munkánk sikertelen marad, üres kézzel kell hazatérnünk, mint ama regensburgi gyászmagyaroknak ezer évvel korábban. Egyébként is ez volt az első külföldön végzett magyar régészeti kutatás 1945 után!

Az alábbiakban a helyszínen készített régészeti naplómata teszem közzé minden változtatás nélkül.

Ásatási jelentés az 1986 június 23-28. közötti Linz-Berg-i munkákról

1986. június 22. (vasárnap): Találkozás 14 h-kor a Jósa András Múzeumban, az ásatási felszerelés bepakolása az AI 60—99 rendszámú Volga személygépkocsiba, időközben a gépkocsi meghibásodott részének javítása. Érkezés Budapestre 18.30 h-kor, az I. ker. Piroska u. 7. szám alatt *Pattantyús Á. Miklós* geofizikus műszereinek bepakolása a gépkocsiba, majd érkezés Sopronba 23 h-kor. Szállás a Központi Bányászati Múzeum vendégszobájában.

1986. június 23. (hétfő): A Sopron-Klingenbach-i határátkelőn másnap reggel négyen léptük át a határt; *dr. Németh Péter*, a Jósa András Múzeum régész-igazgatója, *Bene János* történész, *Pattantyús Á. Miklós* és *Szikora István* gépkocsivezető. A magyar oldalon fél, az osztrákon egy órát kellett várni az atakarné (A. T. Carnet) miatt, amivel az Eötvös Lóránd Geofizikai Intézet 60 000 dollár értékű műszereit átvisszük. Bécsben ebéd miatt egy rövid megállás, továbbindulás Linzbe, ahol szállásunkat rövid fél óra alatt elfoglaltuk a linzi Diocesenhaus vendégházában. 17.30 h-kor továbbindulás a helyszínre, hogy annak ismeretében kezdjük meg másnap a munkát. Az 1984-es útvonalrajz (amelyet *Lengyel László*, a Collegium Hungaricum akkori igazgatója készített) elsősorban tájékoztató, fél óra alatt a helyszínen vagyunk.

A felszínen szabályosan látható mélyedéseket figyelünk meg, amelyek az egykori barakkokhoz kapcsolódhatnak (ez utóbbiaknak is a besüppedt, tek-

1. kép Pattantyús Á. Miklós mérnök mágneses anomália keresése közben

nő alakú mélyedése a felszínen kivehető). A gyors kitűzés után látjuk, hogy a mélyedések szabályosan, egymástól kb. 12 m-re helyezkednek el, egy sort alkotnak. E szabályos mélyedések száma 6, talán még 1 vehető hozzájuk, de ezt a növényzet nagyon takarja. 19 órakor visszaindulunk Linzbe, ahol telefonon lakásán megkeressük dr. *Gerhard Sedlak* urat, udvari tanácsost, a Bundesdenkmalamt felső-ausztriai vezetőjét (Oberkonservator), akinek bejelentjük megérkezésünket. Telefonon jelzi, hogy minden rendben van, ami az engedélyt illeti, ha ásni akarunk, kijön, péntek reggel hívjuk fel a hivatalában (tel.: 66-32-19, otthoni tel.: 23-85-602). Dr. Balogh Vince úr, aki szállásunk intézésében járt közben, felhívta a figyelmemet, hogy a területileg illetékes tanácsnál is jelentésük be érkezésünket.

1986. június 24. (kedd): Indulás 8.30 h-kor esőben a helyszínre. Pattantyús Á. Miklós a kontroll-műszert az erdő szélén az egyik háznál kívánja elhelyezni, azonban az időközben megérkező férj elzavart bennünket. Miután egy másik közeli háznál már tegnap próbálkoztunk (ott kisgyermek halála miatt mi kullagtunk el), a kontroll-mérésről lemondunk. Bene-Pattantyús a tegnap talált mélyedéssor közepét karóztta ki, Pattantyús e sorban méréseket végzett, Bene a másodikra egy 2,5 x 3 m-es szelvényt tűzött ki. Németh. P. a gépkocsivezetővel Puckingba utazott, hogy a Gemeinderatnál bejelentkezzék. A polgármester távollétében *Johann Schickmayr* úr, a hivatalvezető fogadott, akinek ismerttettem munkánk célját, bemutattam a Denkmalamt levelét, valamint Sedlak úrral folytatott telefonbeszélgetésünkről is említést tettem. Visszatérve az ásatás színhelyére, a már megkezdett szelvényben kb. 50 cm mélyen egy 180 x 130 cm-es elszíneződést észleltünk, eléggé halványan, amely 200 x 150 cm-es

felszíni méretnek felelhetett meg. A mélyedésből tölténytáska lövedékekkel, GRÁNIT (Made in Hungaria) feliratos törött tányér került ki többek között. A gödör lefelé szűkült, majd megszűnt, szemétgödörre utaló jelek a továbbiakban nem kerültek elő.

Megállapítottuk, hogy a felszínen szemétgödörnek vélt mélyedéssor a barakkokhoz tartozó WC-k sora lehetett, ezt a gödör alján lelt két keresztgerenda is igazolja. Ezt erősíti meg, hogy ezek helyére a háború után nem történt erdőtelepítés, ekkor ugyanis még jól láthatók lehettek. Így a kiásott szelvény betemetése után az e sortól az erdei út felé, tehát D-re eső területen kerestünk újabb, immár szemétgödörnek tartható mélyedéssort. Pattantyús mérései szerint a felszínen látható két kiemelkedő domb közül az 1. mutat anomáliát, valamint ugyanebben a sorban a 3., ahol süppedés jelzi a fenyőágakkal borított egykori szemétgödört. Az 1. szemétdombba beletúrva megállapíthattam, hogy ott gödörnek nincs nyoma, a szemetet — amely eléggé újkorinak tűnt — a környék lakói hordhatták össze, s takarták le földdel. Ezért a besüppedt szemétgödör ásatásához kezdtünk, amelynek a felszíne 3 x 3 m-es. Munkavégzés 19.30 h-kor, érkezés Linzbe 20 h-kor. Délután megérkezett *Csendes Csaba*, a Képes Újság hírlapírója.

1986. június 25. (szerda): Indulás reggel 8 h-kor Bergbe, de már ekkor kiderült, hogy Németh P. lábszárába kullancs fúródott. Miután teljesen bevette magát, kiszedni nem tudtuk, ezért a nettingsdorfi üzemorvoshoz utaztam be autóval, ahonnan 10.30 h-kor szabadultam. A helyszínen dolgozó Bene és Pattantyús kollégák közölték, hogy időközben megérkezett a terület erdésze, aki a munkákat azonnali hatállyal leállította. Rövid idő múlva autóval feltűnt az erdész és a helyi csendőrség. *Günther Klausner* mérnök úrnak, a kremsmünsteri főapátság főerdészének elmagyaráztam munkánk célját, az ezzel kapcsolatos engedélyeket bemutattam, azonban ő közölte, hogy a főpát úr engedélye nélkül tovább nem dolgozhatunk, sőt az időközben kimélyített szelvényünket is temessük be. Kértem, hogy szíveskedjék felhívni dr. Sedlak urat, megadtam mindkét telefonszámát, hiszen ő intézte engedélyeinket, de azt is közöltem, hogy a puckingi Gemeinderat szerint az erdő állami, s nem magán. A főerdész elment telefonálni, a csendőrök pedig útlevelünk adatait írták fel, amikor befutott *Oláh Tibor*, az MTI fotóriportere, akit dr. Balogh Vince úr kalauzolt ki a helyszínre. Balogh úr volt kedves közbenjárni az érdekünkben, vállalta a szükséges engedély beszerzését, sőt azt is elintézte kérésünkre a főerdész úrnál, hogy a gödörben tovább dolgozhassunk.

A gödörből rendkívül sok szemét, állatcsontok mellett tűzoltó mázsószeg, nyomócsővég, magyar feliratú (Weiss Manfréd Csepel) lábosok, tálak, fogkrémes tubusok (Kaloden), üvegcserepek, vasdarabok, töltények, cipők, csizmák kerülnek a felszínre az agyagos, néhol trágyává érett földből. A gödör az erdei útra merőlegesen 20,8 m-re fekszik.

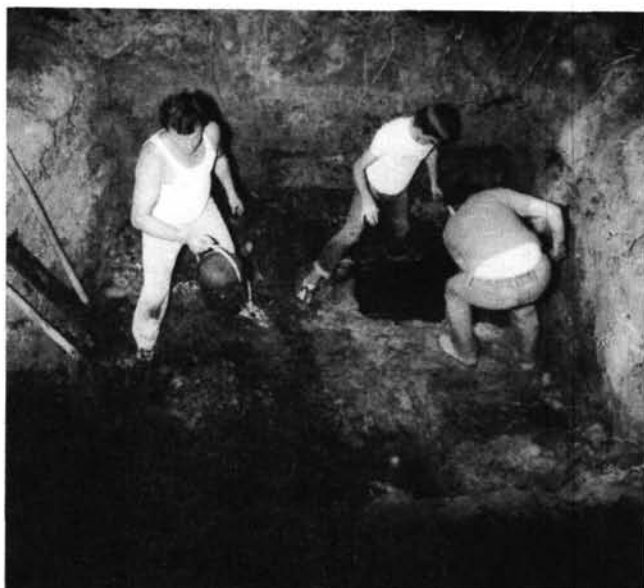
12.25 h-kor Szikora István jelezte, hogy elérve a gödör alját, annak É-i, általam megadott oldalában beásást észlelt. A gödör aljának gyors megnyesése után a sárga színű, agyagos altalajban élesen kibontakozó négyszögletes folt

2. kép A tűzoltórelikviákat tartalmazó láda tetejének felbontása
(Bene J., Szikora I.)

3. kép A tárgyak kiemelése a ládából
(Szikora I., Bene J., Pattantyús Á. M.)

4. kép A talajvíz kimerése a ládából

5. kép Dr. Gerhard Sedlak úr (Oberkonservator) és Balogh Vince plébános (Linz) a szerzővel

bukkant elő, amelynek letakarítása után kb. 15 cm mélységben megtaláltuk az elásott láda fedelét. A láda méretei: 98 cm hosszú, 50 cm széles és (már a kibontás után mért adat) 72 cm mély, ill. magas. Sajnos, a láda gödrében a kitakarítás után már feljött a talajvíz azzal fenyegetve, hogy a ládát előnti, ez azonban szerencsére nem következett be.

Az időközben visszaérkező Klausner úrnak megmutatva az eredményt, vele kocsiba szálltam, a kb. 15 km-re fekvő lakásába mentem, ahonnan telefonon jeleztem dr. Sedlak úrnak, hogy a ládát megtaláltuk, s kértem, hogy szíveskedjék a helyszínre fáradni. Ugyanakkor értesítettük a kremsmünsteri főapát-ságot is, ahol közölték, hogy az engedélyt a további munkákhoz megadják.

15 h-kor fogunk hozzá a láda felnyitásához, amely az előzetes remények helyett nem volt viaszosvászonba burkolva, csak papírral és szénával kitömve, így reményeink eléggé lelohadtak a tárgyak épségét illetően. Kb. két órába tellett, amíg a láda teljes tartalmát kiszedtük, összesen 35 tárgyat, ebből 5 azonban teljesen tönkrement. Ez az utóbbi 5 db olajkép volt, amelynek csak a rámája maradt fenn, a képek között fényképeket is elrejthettek, erre a bróm-színű papírlapok utaltak. A képkeretek mérete (belső) 62,5 x 45 cm, Bene János szerint a tűzoltóság által megörökített kiválóságok portréi voltak (Sztarek, Széchenyi Ödön stb). Sem a kereteket, sem a ládát nem hoztuk el, ez utóbbit a víz miatt kiemelni nem tudtuk, visszatemettük.

A kiemelés után valamennyi darabot becsomagoltuk, majd dr. Sedlak úr kívánságára (nehogy a helyi lakosok lássák) Linzbe szállítottuk, ahol szállá-sunkon a mosható darabokat langyos vízzel a sártól és az elrohadt szénától megtisztítottuk. Munkavégzés este 9 h-kor.

1986. június 26. (csütörtök): Kollégáim reggel 8 h-kor kiutaztak Bergbe, hogy az ásatás színhelyét rendbetegyék, a kiásott szemétgödört betemessék (18 m³, valamint a beásás). Magam telefonáltam Bécsbe Komjáthy Lászlónak, a CH igazgatóhelyettesének, akit csak 10 óra után értem el, valamint Nyíregyházára, a Magyar Rádióknak. Komjáthy úr közölte, hogy a héten nem rendelkezik gépkocsival, ill. gépkocsivezetővel, lejönni nem tud, ezért helyezük biztonságba az anyagot, s ő a következő héten érte jön. Így megállapodtunk, hogy a tárgyakat dr. Balogh Vincénél Linz, Salzburger Str. 24. sz. alatt találja meg, ezeket igazolás ellenében átveheti.

Időközben megérkezett a Magyar Televízió és a Képes 7 két-két újságírója, akik riportot készítettek a helyszínen, feltartva a munkákat. A gödör betemetésével délután 15 órakor végeztünk, ezután búcsút vettünk a terület főerdésztől, Klausner úrtól, aki bemutatta a lakásán őrzött nagyértékű fegyver- és trófea gyűjteményét. Majd Linzben a TV és az újság kérésére az összes jelentős darabot szálláshelyünkről fotózásra vittük. A TV munkatársaitól 19 órakor váltunk el.

1986. június 27. (péntek): Megállapodásunk értelmében délelőtt 9 órára dr. Sedlak úr hivatalába (Linz, Rainer Str. 11.) mentem, hogy a kiviteli engedélyeket elintézzem. Ezekhez készült a talált tárgyak első hivatalos német nyelvű listája, mégpedig két részben: az első arról a 23 darabról, amely ideigle-

6. kép Dr. Gerhard Sedlák úr a szerzővel, háttérben a 3 x 3 m-es szemétködör

7. kép A tűzoltórelikviák együttese a kiemelés után a szerzővel

nesen Linzben, illetve Bécsben marad, ezeket hely hiányában sem szállíthatuk Bécsbe, a másik arról a 8 darabról, amelyet közvetlenül Nyíregyházára hoztunk, mert sürgősen kell restaurálni. Kollégáim a tárgyak csomagolását végezték déli 12 óráig, utána lehetőséget kaptak arra, hogy Linz városával megismerkedjenek.

1986. június 28. (szombat): Reggel, indulás közben megérkezett a Vasárnapi Hírek 2 főnyi stábja, akik tegnap este telefonáltak dr. Baloghoz. Ő autón elvitt a lakására, ahol hosszabb telefonbeszélgetést folytattam velük, ők hívtak a CH-ből. Most váratlanul megérkeztek, az anyag jelentősebb darabjait ki kellett csomagolni, majd visszapakolni. A 23 darabot a délelőtt folyamán dr. Balognál leadtuk, s elindultunk hazafelé. Ígéretemnek megfelelően — egy kitérővel — megtekintettük a máriacelli kegyhelyet. Este 1/2 9 óra után léptük át a határt Hegyeshalomnál, szállásunk Mosonmagyaróvárott a kempingben volt.

1986. június 29. (vasárnap): Indulás reggel 7 h-kor Mosonmagyaróvárról, érkezés Budapestre, ahol Pattantyús Á. Miklóst a műszereivel kiraktuk, s továbbutazva délután 14 órakor érkeztünk meg Nyíregyházára, ahol a Jósa András Múzeumban az ásatási felszerelést kipakoltuk, a tárgyakat hűvös helyre tettük.

(Dr. Németh Péter)

Utóhang

Már a helyszínen, később Linzben, meg idehaza is sokan tették fel a kérdést, mégis, hogyan sikerült megtalálni a relikviákat rejtő ládát, ha erre pontos utalásunk nem volt, helyszínrajzzal nem rendelkezünk. Nos, az ásatási jelentésemben nem írtam be azt a csüggedést, amely a WC-sor (melyet először szemétgödörnek véltünk) megállapítása után mindannyiunkon erőt vett. Itt segített azután az az interjúsorozat, melynek szövege velünk volt, illetve a hozzá tartozó vázlatok. Többször is végigolvasva őket, valamennyiben a közös az volt, hogy a ládát elrejtő férfiak nyilatkoztak, kik egyébként a napjukat 1945 október 2-ig, a tábor felszámolásáig munkában töltötték, ki a közeli papírgyárban, ki pedig a környékbeli parasztnál dolgozott, a megélhetést biztosítandó. Ugyanakkor mindhárom nyilatkozó felesége — akik a férjükkel együtt voltak kint —, természetesen nem szólt, hiszen az elrejtésbe őket nem vonták be, sőt arról csak az események után évtizedekkel szereztek tudomást. Igen ám, de ők voltak, akik a napi háztartási munkát végezve használták a szemétgödört, naponta legalább egy alkalommal megtéve a barakk és a szemétgödör közötti utat. Így vált rendkívül fontossá a *Czirják Gáborné* által készített vázlat, hiszen a férfiaknak csak hozzávetőleges képük lehetett a szemétgödör fekvéséről,

ők mindössze egyetlen alkalommal, az éji sötétben, a láda elrejtésekor keresték fel azt. Nos, ez a vázlat a dűlőút és a WC-sor között helyezte el a szemétdödröt, tehát e szűkebb területet kellett alaposabban átnéznünk. Az elrejtők elbeszélése szerint minden barakksorhoz tartozott egy-egy szemétdödr, a felszínen azonban csak három helyen tapasztalt a műszeres mérés anomáliát.

Az elsőről kiderült, hogy ide a környékbeli tanyák lakói hordták ki valamikor a szemetet, ennek gödre nem is volt, csak halma. A második helyen felszíni nyomok nem igen látszóttak. A harmadikról az erdőtisztításkor odadobált fenyőágak letakarításával láthatóvá vált mélyedés nyilvánvalóvá tette, hogy itt évtizedekkel korábban ásott gödörről van szó.

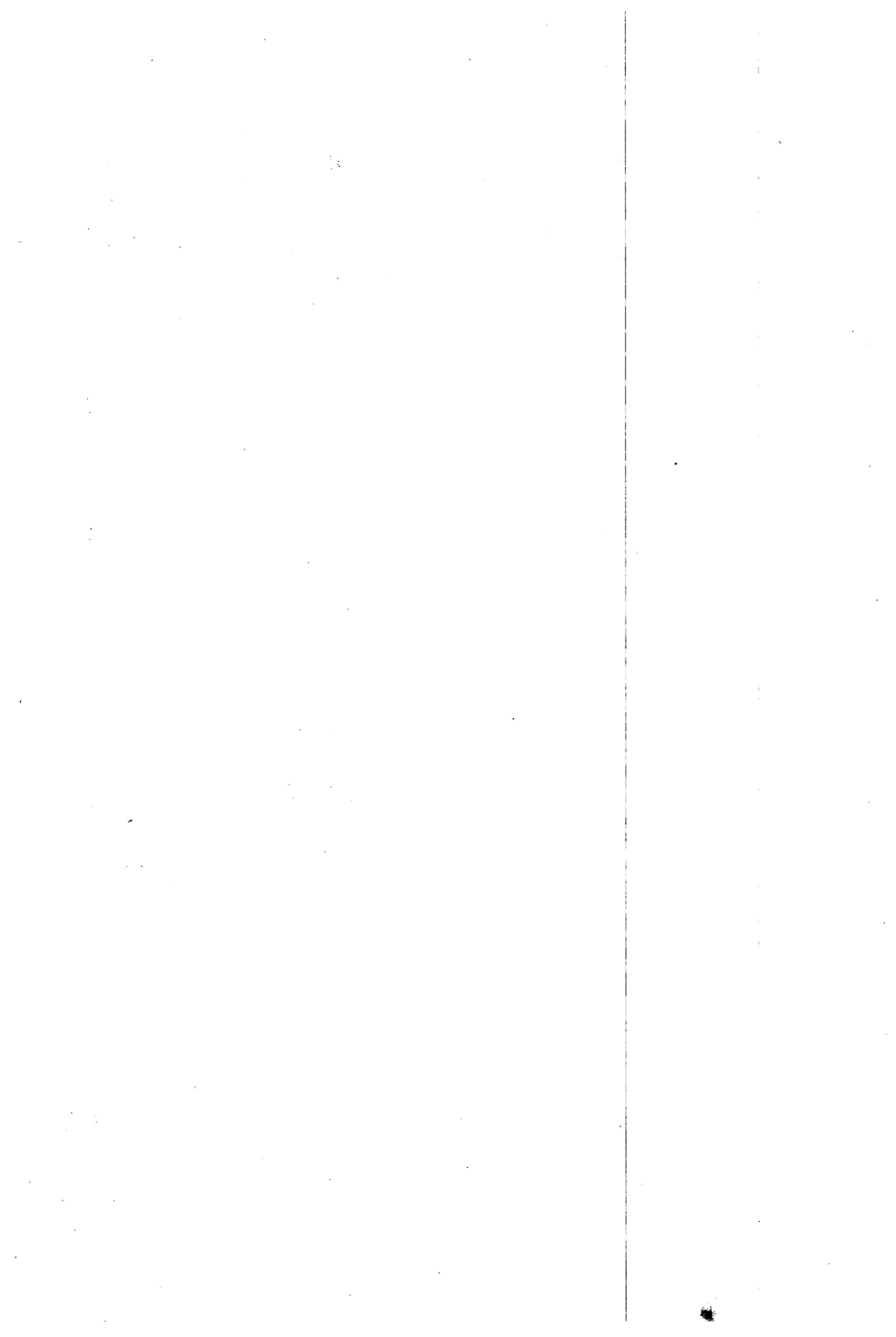
Ezúton mondok köszönetet mindazoknak, akik e rövid beszámolóban is említve vannak, mint munkánk segítői.¹

NÉMETH Péter
Jósa András Múzeum
Nyíregyháza
Pf. 57. H-4401

-
- 1 *Csendes Csaba*: Térképpel a kincs nyomában. 1. Indulás. 2. Túl az Óperencián. *Képes Újság* XXVII (1986) 26-27. sz. (jún. 28., júl. 5.) 11. képekkel.
Kiss Dezső Péter: Megtalálták Linznél a nyíregyházi kincset. *Vasárnapi Hírek* II. (1986) 26. sz. (jún. 29.) 3. képpel.
László Ágnes: Ezüstsisak a gödörben. Kincsvadászat negyven év után. *Képes Hét* 1986/13. sz. (jún. 5.) 22-24., képekkel.
Csendes Csaba: Negyven év után Ausztriából. Egy láda ezüst hazatér. *Kelet-Magyarország* XLII (1986) 157. sz. (júl. 5.) 11., képekkel.
Bene János: Magyar tűzoltóemlékek Ausztriából. *Népszabadság* XLIV. (1986) 228. sz. (szept. 27.) 11., képekkel.
Regős László: A kincsek visszatértek. *Határőr* XLII. (1987) 7. sz. (febr. 13.) 12-13., képekkel.
Kútvolgyi Mihály: A tűzoltórelikviák újra Nyíregyházán. *Tűzvédelem* XXXIX. (1987) 2. sz. 15.-17., képekkel.
Bene, J.-Pattantyús, Á. M.: Exploration of Hidden Silver Treasures by means of Geophysics. Archaeometrical Research in Hungary. Szerk.: *M. Járó-L. Költő*. Bp. 1988. 61-68. képekkel és rajzokkal.
Az előkerült tárgyakat a KMI Restaurátor Osztálya állította helyre, melyért ezúton is fogadják köszönetünket és elismerésünket.

8. kép A sikeres munka utáni öröm (Bene J., Németh P., Szikora I.)

A nyíregyházi tűzoltók és kincseik

BENE JÁNOS

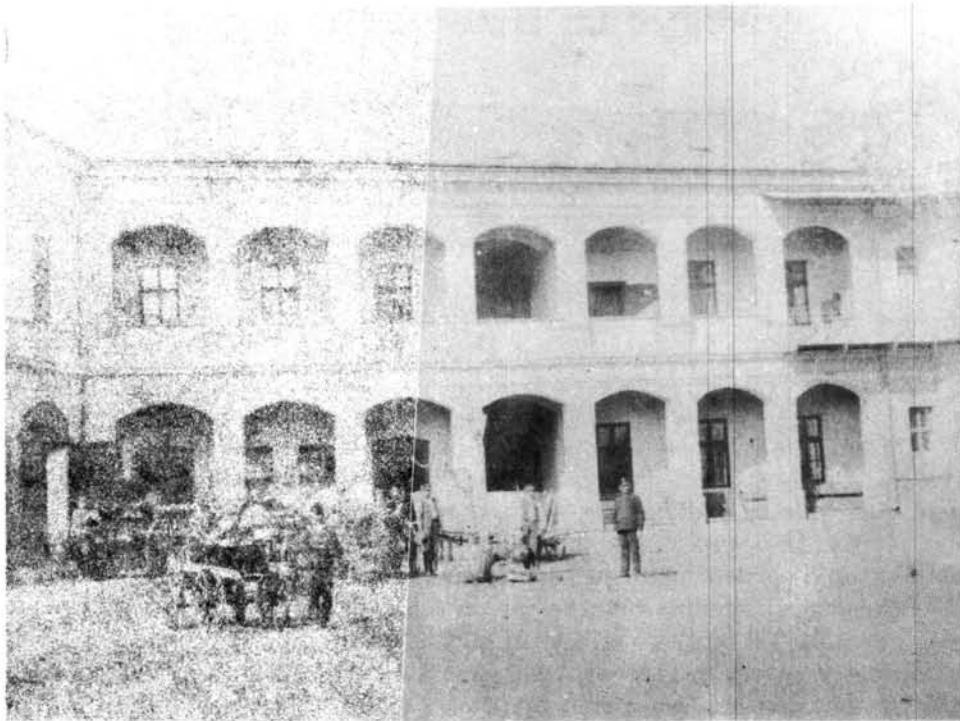
Történelme során Nyíregyháza városa sokat szenvedett a gyakori tűzvészekről. A nád- és zsúpfedeles házakra, deszkaépületekre szinte évente felröppent a vörös kakas, tetemes kárt okozva ezzel a lakosságnak. Súlyosbította a helyzetet az is, hogy a városban az alföldi városokhoz hasonlóan főleg a nyári időszakban megfelelő mennyiségű oltóvíz sem volt.

A nagy tüzek közül is kiemelkedett az 1881-es két tűzvész; az egyik emberéletet is követelt. Ekkor határozott úgy a városi tanács, hogy szervezett tűzoltóságot létesít. Az előkészítő és szervező munkát *Kerekréthy Miklós* városi főkapitány vállalta, s ennek eredményeként 1884 március 19-én a 126 alapító, 16 pártoló és 66 működő tag kimondta a *Nyíregyházi Önkéntes Tűzoltó Egylet* megalakulását. Nyíregyházának akkoriban 24.102 lakosa és 3215 lakóháza volt.

Az első közgyűlésen titkos szavazással az egylet főparancsnokául *Sztárek Ferencet* választották meg. Sztárek Ferenc (1835-1898) gr. Desseffy Kálmán uradalmi ügyésze és hitbizományi tanácsosa volt, majd 1891-től a város főkapitánya. Első intézkedései közé tartozott, hogy felvette a kapcsolatot *Follmann Alajossal*, a Magyar Országos Tűzoltó Szövetség alelnökével, tanácsot kérve a további szervezésről, felszerelésről, kiképzésről.

Follmann Alajos javaslatára a nyíregyházi egyletet a Budapesti Önkéntes Tűzoltó Egylet mintájára szervezték meg, a ruházat, a rangjelzések, a szakaszok beosztása is ugyanaz volt. 1884 április 15-étől augusztus 29-éig *Breuer Szilárd*, a fővárosi ÖTE egyik szakaszparancsnoka oktatta a nyíregyháziakat a tűzoltás mesterfogásaira. A tűzoltóság őrtanyáját a városháza udvarán alakították ki (1. kép). Itt állították fel a mászó- és tömlőszárító tornyot, az istállóban állandó készenlében 4 felszerszámozott ló állt. Tűzvész esetén a város tulajdonában lévő összes lóval a tűzoltóság rendelkezett.

A kiképzés előrehaladtával, az 1884 június 29-iki közgyűlésen megtörtént a szakaszok beosztása is: a 16 mászót és 41 szivattyúst 2-2 szakaszban 8 parancsnok alá rendelték. Ugyanekkor töltötték be a parancsnoki posztokat is: alparancsnok: *Májerszky Béla*, I. mászó szakaszparancsnok: *Vojtovics Bertalan*, II. mászó szakaszparancsnok: *Szesztay Pál*, I. szivattyús szakaszparancsnok:

I. kép A tűzoltóság őranyája a városháza udvarán

Abb. 1. Die Wachstation der Feuerwehr im Hofe des Rathauses

Soltész Gyula, II. szivattyús szakasziparancsnok: *Oláh Géza*, szertáros: *Stevanyik András*, szolgálatvezető: *Sexty József*.¹

Néhány nappal később kinevezték az altiszti kart is; őrparancsnokok: *Neubauer János*, *Henter Antal*, *Flégler János* és *Balázs Vilmos*, szivattyúmes-terek: *Hinsenkamp Ernő*, *Kovács Dániel*, *Sztatkievics Román*, szivattyú felügyelő: *Csapkay Géza*, csővezetők: *Tester Lajos*, *Bencs Pál* és *Schulhof Pál*, segédcsővezetők: *Kálnay Sándor*, *Tamássy Endre*, *Hibján Lajos*, szerelők: *Pivnyik András*, *Farkas Péter* és *Pivnyik István*.²

Az így megszervezett egyesület 1884 augusztus 16-án kezdte meg a rendszeres éjjeli tűzörséget a városházán lévő órszobában. A tűz figyelése és a riasztás a város legmagasabb pontjáról, az evangélikus templom tornyából történt, ahol 4-4 toronyőr váltotta egymást rendszeresen.

1885 végére felszerelték az első telefonvonalat Nyíregyházán, mely a tűzoltók őranyáját kötötte össze az ev. templom tornyával. A tűz helyének pontos megjelölésére, a tűzoltók és a lakosság kellő tájékoztatására a várost 4 tűz-

¹ Tűzoltó Közlöny 1884. júl. 28. 7. sz.

² Bogár Lajos: A nyíregyházi Önkéntes Tűzoltó Egyesület története Nyíregyháza, 1914. Jóna Elek Könyvnyomdája 18.

kerületre, a kerületeket pedig 3-3 szakaszra osztották. Ezután a tüzet a nagyharang 8-10 gyors kongatásával jelezték, majd a nagyharang a kerület számát, a kisebb harang pedig a szakasz számát ütötte.³ 1891-ben tovább bővült a telefonhálózat, s az őrtanyát összekapcsolták az új lovassági laktanyával és a városmajjorral is, hogy tűz esetén mind a katonai készülség, mind a városi igák azonnal elérhetőek legyenek.

1894 szeptember végén ünnepelte az egylet fennállásának 10. évfordulóját. A tízéves munka, a korábbinál jóval kevesebb tűzkár bizonyította, hogy dacára a sok nádfedeleles háznak, deszkaépületnek, a krónikus vízhiánynak, Nyíregyházán a tűz tetemes anyagi kárt nem okozott, az önkéntes tűzoltóság intézménye bevált. A tízéves jubileum fényét az ÖTE zászlószentelésével emelték. A zászló tűzvörös szövetből készült, egyik oldalán a város címerével és a „Nyíregyházi Önkéntes Tűzoltó Egylet” körírással, a másik oldalon tűzoltószerekkel és „Istennek dicsőség, embernek segítség” körírással. Az ünnepélyt 1894 szeptember 22-én és 23-án tartották meg nagy pompával. Az évforduló tiszteletére a városi képviselőtestület 1000 forintot szavazott meg, melyből az egylet egy új fecskendőzt szerzett be, a többi pedig jótékony célra fordította.⁴

Két év múlva már országos versenyen is bemutathatták tudásukat a nyíregyházi önkéntesek. A milleniumi ünnepségek keretében ugyanis tűzoltó verseny is szerepelt, ahová augusztus 12-én indult el a 47 tagú nyíregyházi csapat. A kitűnően sikerült bemutatkozásról az alábbiakban számolt be a helyi sajtó, a Nyírvidék:

„A mi tűzoltóink az országos verseny küzdő teréről nagy diadalt nyerve tértek haza. Ennek a győzelemnek a jelentőségét az a tény, hogy a négy kerekű mozdonyfecskendő iskolaszereelésénél — amelyre az összes nagyobb városok tűzoltói pályáztak — a nyíregyházi tűzoltók lettek az elsők: nem magyarázza meg teljesen. Összesen nyolc versenyben vettek részt a mi tűzoltóink s mind a versenyekben tanúsított kiválóságuk eredményeként a különböző versenyekben győztesekül maradt tűzoltó egyletek versenyében résztvevő, a bíráló bizottság osztályozása szerint az összes hazai tűzoltó egyletek között, akik a versenyben résztvettek, a második helyet vívták ki maguknak. Elsők szavazattöbbséggel a váciak lettek.

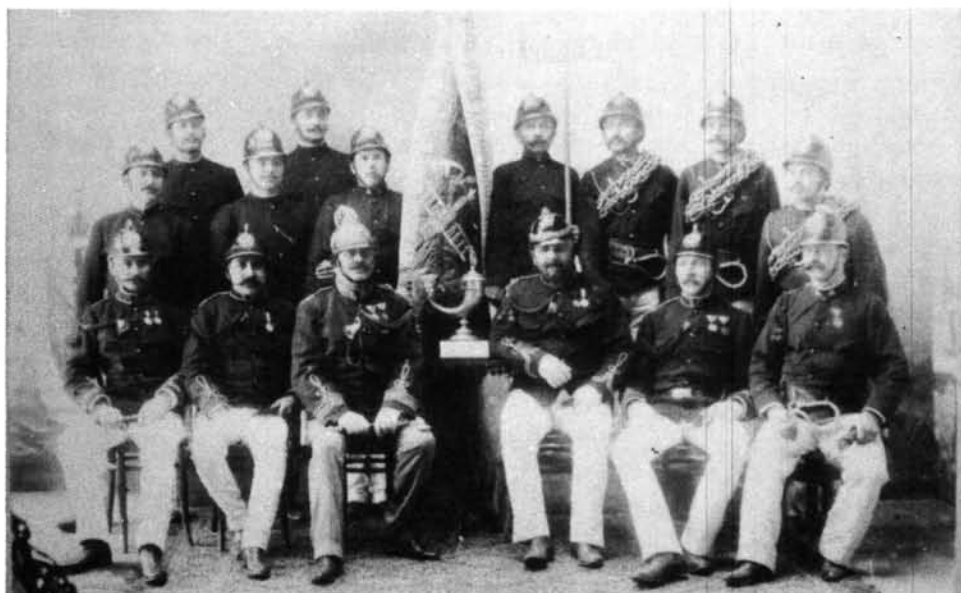
Nagy jelentőségű ez a tény s méltán lehetünk büszkéek tűzoltóinkra, akikről különben a versenyek bíráló bizottságának egyhangú véleménye volt, hogy a rendnek katonai pontosságú megtartása és a gyakorlatok végzése közben tanúsított nyugodtság tekintetében feltűnést keltettek.

Mint már említettük, tűzoltóink a négy kerekű mozdonyfecskendő iskolai szerelésénél az első díjat nyerték meg, a fővárosi hölgyek értékes ajándékát, egy vert ezüstből való bőségzarut ábrázoló díszes billikomot. Ezenkívül Neubauer Lajos őrparancsnok, mint legkitűnőbb ugró, külön oklevél kitüntetést nyert. Tűzoltóink egyébként, már külső megjelenésükkel is nagyon kedvező benyomást tettek a fővárosban. A negyvenhét tagból álló csapat, csatlakozván még hozzájuk a kisvárdaiak hat főből s a polgáriak négy főből álló képviselete, mindenfelé rokonszenves tüntetések tárgya volt...”⁵ (2. kép).

3 Nyírvidék 1886. jan. 3. 1. sz.

4 Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár (a továbbiakban SzSzBmLt.) V.B.181. közgyűlési jegyzőkönyv: 1894. szept. 21. 134/1894.

5 Nyírvidék 1896. aug. 23. 34. sz.

2. kép A millenniumi tűzoltóverseny győztes csapata. Középen fehér lószőrforgós sisakban Sztárek Ferenc parancsnok

Abb. 2. Die Sieger des Millennium-Feuerwehrausscheids. In der Mitte Kommandant Ferenc Sztárek im Schutzhelm mit weißem Pferdebusch

1898 december 6-án nagy veszteség érte az egyesületet, elhunyt Sztárek Ferenc főparancsnok. A temetés után a család úgy határozott, hogy az egyletnek ajándékozza a néhai főparancsnok tárgyait: a fehér lószőrforgóval, s Nyíregyháza címerével díszített *főparancsnoki sisakot*, egy *szolgálati baltát* hordszíjjal, egy *ezüst zsebórát*, valamint egy *ezüsből készített kéthangú jelzőt* és egy *ezüstözött fejű, ezüstlemezekkel ékesített díszbaltát*. E két utóbbi tárggyal 1894-ben, a tízéves évfordulón „lepték meg” főparancsnokukat az egylet tagjai. Ezeket az ereklyéket aztán az őrtanyán őrizték egy üveges szekrényben.

Sztárek Ferenc méltó utódját az 1900 februárjában megválasztott *dr. Konthy Gyula* főparancsnokban találta meg az egylet. Konthy Gyula neve nem volt ismeretlen a tűzoltók körében, hiszen 1886-tól ő volt az ÖTE orvosa. Főparancsnoksága fordulópontot jelentett az egyesület életében. Erős kézzel újjászervezte, fegyelmezte a tűzoltókat. Tiszti tanfolyamra küldte *Antal Jánost* és *László Józsefet*. Elérte, hogy a város a rendszeres évi segélyt 800 koronáról 1600-ra emelje. Műkedvelő előadásokat szervezett, melyek bevételéből helyrehozatta az őrtanyai felszereléseket s újabb tűzoltószereseket vásárolt, jó kapcsolatokat építve ki *Köhler István* budapesti tűzoltószer-gyárossal.⁶

6 Bogár i.m. 48-49.

Konthy főparancsnok azt is elérte, hogy a város 1903-tól az évi állandó segélyt igen jelentősen: 14.000 koronára emelje. Igaz, hogy ebből kellett fedezni az egyleti kiadásokat, a toronyőrök és a 12 fizetéses tűzoltó illetményét is, de így egy kézben volt minden nyíregyházi tűzoltó. A fizetéses tűzoltók számának felemelését a századvégi nagy építkezések után a területében jelentősen megnövekedett város tűzbiztonsága követelte meg.

A tűzoltóság természetesen nemcsak az elemi csapások elhárításában vett tevékenyen részt, hanem a városi ünnepek fényéhez is hozzájárult. 1904 augusztus 19-én teljes díszben, zászlóval fogadták a római katolikus templom felszentelésére érkezett *Samassa József* bíboros, egri érseket, másnap pedig a templomszentelőnél a rendőrséggel együtt biztosították a rendet és a nyugalmat. E nemes gesztusért az érsek 300 koronát adományozott az egyesületnek, melyből Konthy Gyula egy szép *ezüstserleget* készíttetett, fedelén a Hungária szoborral.⁷

A nyíregyházi önkéntesek egyik legsikeresebb esztendeje az 1905-ös volt. Ez év augusztusában Szegeden rendezték a Magyar Országos Tűzoltó Szövetség XVI. kongresszusát és versenyét, egybekapcsolva a szegedi ÖTE zászlószentelési ünnepségével. A kongresszuson és versenyen a nyíregyháziak is részt kívántak venni, s a szükséges 1000 koronát rövid úton elő is teremtették. A versenycsapat július elejétől Antal János alparancsnok irányításával nap mint nap gyakorolta a kitűzött versenyfeladatokat, s elutazásuk előtt ezeket a város közönségének is bemutatták. A kongresszus és a verseny 1905 augusztus 12. és 15. között zajlott le. A 35 tagú nyíregyházi csapat Konthy Gyula parancsnok és Antal János alparancsnok vezetése alatt utazott Szegedre. A versenyeket augusztus 14-én tartották, az alábbi városok egyesületeinek részvételével: Székesfehérvár, Debrecen, Zenta, Battonya, Nagylak, Futak, Nyíregyháza, Szőreg, Törökszentmiklós, Eger, Törökkanizsa. A versenyek fecskendőiskolagyakorlatokkal kezdődtek, majd a gyorszerelési, létraszerelési és az egyéni versenyek következtek, végül taktikai feladatokat oldottak meg a csapatok. Az eredményt a másnapi nagygyűlésen hirdette ki *gr. Széchenyi Viktor* országos elnök. Az egymás után következő versenyszámokban mind a zsűri, mind a közönség egyre nagyobb érdeklődéssel figyelte az eddig szinte teljesen ismeretlen nyíregyházi csapat szereplését. A III. sorozatban, a négykerekű biltenő fecskendő szerelésében a kimagasló teljesítményért a zsűri az 1. díjat, Szeged város díját, egy kb. 10 kg súlyú ezüstözött *Szent Flórián szobrot* a nyíregyháziaknak ítélte. A másnapi eredményhirdetésen aztán az is kiderült, hogy

... az összes versenyekben elért legsikeresebb eredmény, szabályszerű munkásság és kiváló ügyességért az országos tűzoltó szövetség nagydíját, egy kürt alakú értékes ezüst kelyhet ...” is a nyíregyháziak nyerték el.⁸

E fényes eredménnyel egycsapásra az ország legelső tűzoltó egyletei közé emelkedett a nyíregyházi ÖTE. A győztes csapatot hazatérte után a város

7 Nyírvidék, 1904. aug. 28. 35. sz.

8 SzSzBmLt. V.B.181. Közgy. jkv.: 1905. aug. 18. 240/1905.

megvendégelte, a versenydíjakat pedig a Kubassy-ékszerüzlet kirakatába tették ki egy időre közszemlére.

A szegedi diadal eredményeként a következő évben újabb nagy kitüntetés érte a nyíregyházi tűzoltókat. 1906 február 6-án az országos tűzoltószövetség elnöke az alábbi levéllel kereste meg Konthy Gyulát:

„Igen tisztelt Doktor Uram! Ez év május utolsó napjaiban fog Milánóban a nemzetközi tűzoltó kongresszus keretében egy tűzoltó verseny rendeztetni. Mint országos elnöknek szívemen kell, hogy feküdjön a magyar tűzoltóságnak jó hírneve, ezért nagyon ambitionálnám, miszerint egy-két elsőrendű magyar csapat ezen verseny gyakorlatokon megjelenvén, a külföld előtt megmutassa, mit tud a magyar.

Volt alkalmam az Ön kitűnő csapatját a szegedi kongresszuskor látni és bámulni. Azt hiszem, kevés olyan csapatunk van az országban, mely a magyar tűzoltóságot méltóbban képviselné egy nemzetközi verseny alkalmával, mint a nyíregyházi. Írja meg kérem, hogy miként gondolkozik a versenyben való részvétel felől. Volna-e Önnek, mint a csapatnak kedve hozzá? Van-e reá kilátás, hogy Nyíregyháza városa fedezné a költségeket. Hajlandó válaszát várom. Fogadja kérem bajtársi szíves üdvözetem nyilvánítását, mellyel vagyok kész hívé

Gróf Széchenyi Viktor⁹

Az igenlő válasz után a kijelölt versenycsapat Antal János alparancsnok irányításával szorgalmasan gyakorolni kezdte azt a versenyszámot, melyet a milánói „világ bajnokságra” bejelentettek. E gyakorlatot egyébként Breuer Szilárd dolgozta ki a nyíregyháziak részére.

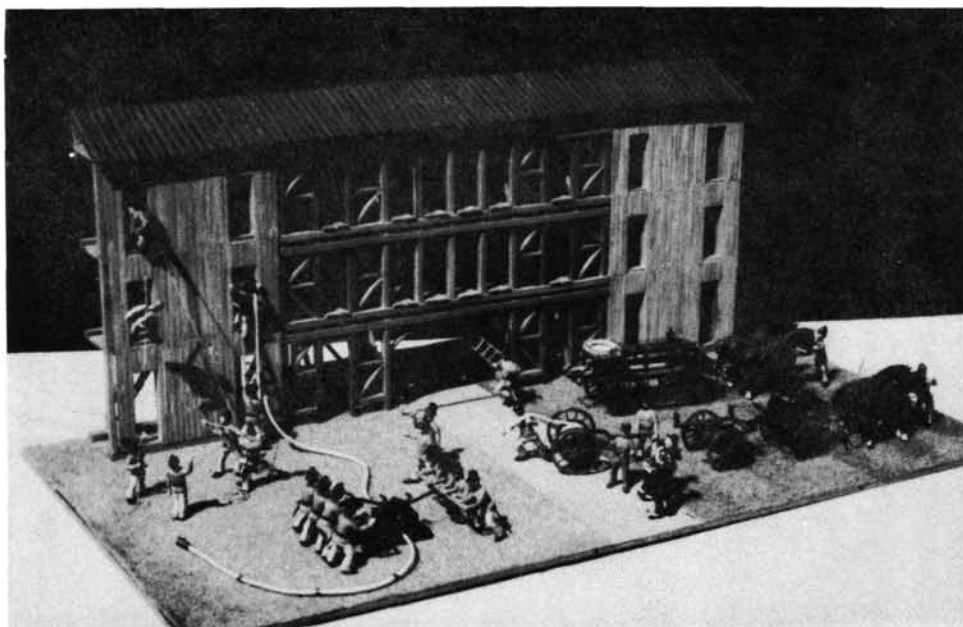
1906 május 23-án délután indult el a 25 tagú csapat Konthy Gyula parancsnoksága alatt, s 27-én érkeztek Milánóba, ahol már várta őket gr. Széchenyi Viktor szövetségi elnök, Breuer Szilárd szövetségi titkár és Köhler István, aki a versenyhez szükséges tűzoltószereket és lovakat biztosította a nyíregyháziak számára.

A verseny június 1-én kezdődött, de ezen a napon csak az olasz csapatok küzdöttek meg egymással. Másnap, szombaton vette kezdetét a nemzetközi viadal angol, francia, svájci és magyar csapatok részvételével. A verseny színhelye a milánói stadion volt, melynek egyik végében építették fel a mászóházat, melyen a feladatot végre kellett hajtani. A verseny telt ház, 30 ezer néző előtt zajlott. A magyar csapatnak már a bevonulása is közönségsikert aratott:

„Amíg ugyanis a többi csapatok az aréna közepén felállva, legnagyobb részben gyalog vonultak az aréna északi részében felállított mászóházhoz, addig a mi tűzoltóink az aréna bejáratánál a gép, létra, s személykocsikon elhelyezkedve várták a kürt jelt, mely midőn elharsogott, az óriási méretű küzdőtéren száguldó lovakkal, s folytonos vészjel trombitálások között vonultak fel...” — olvashatjuk az 1906 június 10-i Nyírvidékben.

A megoldandó feladat a következő volt: egy kétemeletes ház első emeletén szobatorú támadt. Mire a tűzoltóság a helyszínre érkezett, már a második emeletet is sűrű füstben találta, ahol bent rekedt, s a füsttől elalélt emberek marad-

9 Nyírvidék 1906. febr. 11. 6. sz.

3. kép A milánói versenygyakorlatot ábrázoló makett

Abb. 3. Modell der Übung zum Ausscheid in Mailand

tak. Meg kellett akadályozni a tűz tovaterjedését és ezzel egyidőben biztonságba helyezni a második emeleti lakókat.

A parancs vételétől számított 1 perc 20 másodperc múlva — annak ellenére, hogy 60 m hosszban fektettek tömlőt és osztott sugarat szereltek — már megjelent a vízszugár az első emeleten, ahová dugólétrán hatolt fel a csővezető. Közben felállították a második emelethez a kihúzó létrát, beindították a füstálarcot tápláló gépet is, s a második csővezető a második emeletről kötéllel engedett le egy ájult lakót, akin a parancsnok végzett élesztési kísérletet. „...Ezen rendszeres beosztás, s a feladatnak ebből kifolyólag rendkívül gyors keresztülvitele a közönséget óriási tapsviharra ragadta. Ezen rendszeres beosztásban, mely szerint mindenki a maga helyén egyszerre van foglalkoztatva, leli magyarázatát az a gyorsaság, mellyel minden más csapatot megelőztek tűzoltóink...”¹⁰

E gyakorlatáért a maximális 30 pontból a zsűri 24,5 ponttal jutalmazta a nyíregyháziakat, mely számukra az aranyérmeket jelentette.

1906 június 3-án adta át a zsűri elnöke az *aranyérmeket*, valamint az ehhez járó *ezüst emlékérmeket*, a *bronzplakettet* és a díjjal járó 500 lírát Konthy Gyulának. (A csapat az 500 lírát a calabriai földrengés szerencsétlenül járt áldozatainak segélyezésére ajánlotta fel¹¹.)

10 Nyírvidék 1906. jún. 10. 23. sz.

11 Minárovics János — Tarján Rezső: Az önkéntes tűzoltóság történetéből, Budapest, 1968. 41.

4. kép A milánói győztesek

Abb. 4. Die Sieger von Mailand

Június 6-án érkezett vissza a csapat Nyíregyházára. A közönség olyan lelkes fogadtatásban részesítette őket, melyben eddig egyetlen városi egyesületnek sem volt része. A zsúfoltságig megtelt pályaudvaron Benczi Gyula és zenekara köszöntötte, majd *Májerszky Béla* polgármester üdvözölte a győzteseket, s a tűzoltók a lakosság éljenzése között vonultak be az őrtanyára. Ezután a város fényesen megvendégelte a csapatot.¹²

A dicső napok után a tűzoltók élete a megszokott mederben folyt tovább. Az egyre gyarapodó, terjeszkedő városban mindinkább égető kérdéssé vált egy tágasabb, korszerűbb laktanya létesítése és egy modernebb tűzjelzési mód kiépítése. 1909-ben az ÖTE parancsnokságának javaslatára a városi képviselőtestület megvásárolta a Bethlen utca és a Dessewffy (ma Bessenyei) tér sarkán lévő épületet és megkezdte annak átalakítását úgy, hogy az épületben

12 A győztes csapat tagjai: dr. Konthy Gyula orvos, parancsnok, Barzó Mihály tiszteletbeli parancsnok, hivatásos tűzoltó, Antal János kocsigyártó, alparancsnok, Dudits József asztalos, Praviczky András hivatásos tűzoltó, Gerbár Pál kovács, Skolnyik János hivatásos tűzoltó, Kaszás György, Barzó István szegényházi gondnok, Blum Ignác szabó, id. Zsizska János csizmadia, Holczer Lajos rézműves, Jelenovics Dániel, Kurbely József, Károlyi József, Pál János kötélverő, Tímarovszky Frigyes bádogos, Borók János szatócs, Kazár Ferenc kéménysprő, Tomasovszky József hivatásos tűzoltó, Varga Sándor hivatásos tűzoltó, Humenszky Ferenc irodatiszt.

5. kép Kivonulás a Bethlen utcai őrnyárról (1914)

Abb. 5. Ausrücken aus der Wachstation in der Bethlen utca (1914)

elférjenek az önkéntes és hivatásos tűzoltók helyiségei, a tűzoltószerek, melyek raktárainak nagy kapui mind a Bethlen utcára nyíltak (5. kép). Az udvar többi részén a városi lovak istállója, a nagy víztartály, a mászó- és tömlőszárító torony kapott helyet.

Az átalakítási munkák közepette, 1910 szeptemberében ünnepelte fennállásának 50. évfordulóját a *Szabolcs Vármegyei Gazdasági Egyesület*. A jubileum tiszteletére mezőgazdasági és ipari kiállítást is rendeztek, de az ünnepeksorozatból nem maradhatott ki a tűzoltóverseny sem, melyet a vármegyei tűzoltószövetség tagjai számára hirdettek. 1910 szeptember 24-ike volt a tűzoltók napja. Délelőtt a vármegyei tűzoltószövetség tagjai tartottak konferenciát, a délután a versenyeké volt. A vármegyei tűzoltószövetség tagjainak csapatait – Nyírbátor, Nagykálló, Kisvárd, Polgár, Rakamaz, Tiszalök, Gáva – a nyíregyháziak képezték ki. Ezen a versenyen látta először a nagyszámú közönség a nyíregyházi csapat 22 méteres Magirus tolólétráját üzem közben. A nemes küzdelemben Nyírbátor, Gáva, Nagykálló, Kisvárd, első, Tiszalök, Polgár, Rakamaz és Nyíregyháza csapata második díjat nyert. A vármegyei gazdasági egyesület díját: *fekete falapon dúsan díszített és ezüstözött réztáblát* a nyíregyházi csapat kapta. A szabályosan és pontosan végrehajtott gyakorlatok nem-

csak a közönség tetszését nyerték el, hanem egyrészt *Köhler Istvánét* is, aki e nap emlékére egy díszes *ezüstserleget* adományozott; másrészt *Mikecz Dezső* alispán, vármegyei szövetségi elnökét is, aki szeptember 24-ike emlékére egy díszes *faliórát* ajándékozott a nyíregyházi tűzoltóknak.¹³

1911 őszen ünnepi külsőségek között felavatták az új laktanyát, s ezt összekötötték az egyesület eddig halogatott 25 éves jubileumának megünneplésével és Antal János alparancsnok szolgálatának 25 éves évfordulójával.¹⁴

Mindenki úgy érezte ekkor, hogy az egyesület munkájára a koronát az tené fel, ha országos kongresszust és versenyt rendezhetne. Erre a lehetőség is megvolt, hiszen az 1911-es veszprémi kongresszuson Konthy Gyula a következő kongresszust Nyíregyházára kérte. Az időpontot is meghatározták: 1914 augusztus 17-19.

Közben a tűzoltóság tovább erősödött: 1913-ban a mentőszolgálatot is a tűzoltóság kebelébe illesztették, 1914 elején pedig megkezdték — elsők között az országban — egy modern, elektromos tűzjelző rendszer szerelési munkáit. 1914 júniusáig 53 tűzjelző állomást szereltek fel a négy tűzkerületben.

Közben lázasan folytak az országos kongresszus előkészítő munkái. Konthy Gyula és a város vezetői impozáns méretű rendezvénysort terveztek, s ennek lebonyolítására hét bizottságot alakítottak: központi kongresszusi bizottság, versenyrendező bizottság, élelmezési bizottság, vigalmi bizottság, sajtó bizottság, fogadó- és elszállásolási bizottság és kirándulást szervező bizottság.¹⁵

A tűzoltószerszám-gyárosokkal történt megegyezés alapján a kongresszus időszaka alatt tűzoltószerszám-kiállítás is lett volna a vásártéren. A verseny után pedig a résztvevők számára kirándulást terveztek Tokajba. A kongresszus tiszteletére *Balogh Sándor* polgári iskolai rajztanár monumentális méretekben, egy 6 x 3 m-es olajképen örökítette meg a tűzoltók egyik támadási gyakorlatát.¹⁶ *Jóba Elek* nyomdájára 16 lapból álló levelezőlap-sorozatot adott ki a városról az esemény tiszteletére. *Bogár Lajos* városi főjegyző megírta a nyíregyházi ÖTE történetét az alapítástól 1914-ig.¹⁷

E rangos rendezvényre 153 egyesület jelentkezett 1424 taggal. A tervbe vett versenyekre számos értékes versenydíj született. *Sándor Rezső* helyi ék-szerész készítette a vármegye és a város *ezüstserlegeit*, a vármegye, ill. a város tűzománc címerével díszítve.¹⁸ *Konthy Gyuláné* és *Sexty Judit* a nyíregyházi hölgyek adományait gyűjtötték össze, s ebből egy hatalmas *ezüst babérkoszorút* készítettek, a Hölgyek díját. A Szabolcsi Agrár Takarékpénztár egy *ezüst szí-*

13 Nyírvidék 1910. szept. 25. 37. sz.

14 Nyíregyháza Város Önk. Tűzoltó Egyesületének jelentése az 1911-ik évről. Nyíregyháza, Jóba Elek Könyvnyomdája 1912. 15.

15 Nyírvidék 1914. ápr. 9. 29. sz.

16 A kép az Országos Tűzoltó Múzeum tulajdona.

17 Bogár Lajos: A Nyíregyházi Önkéntes Tűzoltó Egyesület története. Nyíregyháza, 1914. Jóba Elek Könyvnyomdája

18 Nyírvidék 1914. júl. 12. 56. sz.

vardobozt, a Szabolcsi Hitelbank egy ezüstözött dohányzóasztalkát ajánlott fel, melyhez gyufatartó, szivarvágó és hamutálca is tartozik.¹⁹

Ezt a nagyarányú szervező- és előkészítő munkát törte derékba a szarajevói merénylet és az I. világháború kitörése. Széchenyi Viktor az elsők között vonult hadba, helyette Óváry Ferenc alelnök intézkedett a kongresszus elhalasztásáról. A versenydíjakat azonban mint értékes relikviákat átvette és a többivel együtt őrizte a tűzoltó egyesület.

A háború, a forradalmak és a román megszállás után nehezen indult meg az ország talpraállítása, s így a tűzoltóság újjászervezése is nagy erőfeszítéseket igényelt, melynek eredményeként 1920 őszére 18 hivatásos és száz önkéntes tűzoltó tartozott Rimaszombathy Géza pénzügyigazgató parancsnoksága alá. Ugyanekkor lett Konthy Gyula az egyesület örökös tiszteletbeli parancsnoka. Ismét rendszeressé váltak a gyakorlatok, a tűzoltó bemutatók. Rimaszombathy Géza nyugalomba vonulása után a parancsnoki posztot egyelőre nem töltötték be, hanem Antal János alparancsnokot bízták meg a parancsnoki teendők ellátásával. Antal János e tisztségét 1923-tól 1929-ig töltötte be, amikor ismét hivatásos tűzoltótiszt került a nyíregyházi tűzoltóság élére László Árpád személyében.

Antal János parancsnoksága alatt, 1924 szeptember 22-én ünnepelte az 52 önkéntes és 18 fizetéses tűzoltó az egyesület fennállásának 40. és a mentőegyesület 10. évfordulóját. Az ünnepség első részeként a polgármester felesége, Bencs Kálmánné kötötte fel a város szalagját a zászlóra, majd a városházán díszközgyűlést tartott az egyesület. Itt jelentették be a Köhler-Konthy alapítvány megszületését, melyben az alapítók egymillió koronát ajánlottak a tűzoltószertár céljaira. Ugyancsak nagy tetszés közben jelentette be Bencs Kálmán polgármester azt is, hogy Rimaszombathy Géza volt parancsnok hasonlóképpen egymillió koronát ajánlott fel a tűzoltóegylet céljára. A díszközgyűlésen Zoltán Gáspár ismertette a tűzoltó és mentőegyesület történetét, majd Marinovich Imre, a Magyar Országos Tűzoltó Szövetség elnöke adta át a szolgálati érmeket.

Délután 3 órakor az őrtanya udvarán díszgyakorlatot mutattak be a tűzoltók, melyet 5 órakor támadó gyakorlat követett a Korona szálló kupolája ellen, majd meglepetésszerűen a Magyar-Olasz Bank épülete ellen. A rendkívül látványos és pontosan végrehajtott gyakorlatokat végig a közönség tapsvihara kísérte.²⁰

A tíz évvel később kiadott első nyíregyházi utikönyv is nagy szeretettel emlékezik meg a tűzoltókról. Ekkorra már 18 hivatásos tűzoltó, két hivatásos altiszt, egy hivatásos parancsnok (László Árpád) és 4 tűzoltókocsi őrködött a lassan ötvenezres város tűzbiztonsága fölött. Munkájukat segítette a 6 önkéntes tűzoltótiszt és a 40 önkéntes tűzoltó. *„A tűzoltóság ma is hivatása magaslatán áll, és*

19 Nyíregyháza Város Önk. Tűzoltó Egyesületének Jelentése az 1914-ik évről. Nyíregyháza, 1915. Jóba Elek Könyvnyomdája 5-6.

20 Nyírvidék 1924. szept. 23.

6. kép A nyíregyházi tűzoltóság tagjai 1924-ben
 Abb. 6. Die Mitglieder der Feuerwehr von Nyíregyháza 1924

nemcsak Nyíregyháza megyei város tűzbiztonságát látja el, hanem számtalan esetben más községnek is segítségére siet.” — olvashatjuk az utikönyvben.²¹

A két világháború közötti években egyre kevesebb lehetősége nyílt a nyíregyházi tűzoltóknak arra, hogy nagy versenyeken is bemutassák tudásukat. 1935-ben Törökszentmiklóson rendeztek kerületi versenyt, az ottani ÖTE fennállásának 60. évfordulója tiszteletére. Ezen a versenyen a nyíregyházi és kiskvárdai csapat vett részt a városok számára kiírt mozdonyfecskendő versenyen. A nyíregyházi csapat nem tagadta meg dicső múltját, s elnyerte e versenyszám I. díját, egy ezüstözött serleget.²²

A következő év is szép sikereket hozott a tűzoltóknak. 1936 szeptember 5-6-án ünnepelték ugyanis az önkéntes tűzoltó egyesület fennállásának 50. és a milánói győzelem 30. évfordulóját. A kettős jubileumot fényes külsőségek között ünnepelték a tűzoltók és a város. Az ünnepségeken megjelentek a még élő „milánói” tűzoltók is, szám szerint 14-en. Az ünnepség első részeként díszközgyűlésen ismertették az egylet történetét, majd Marinovich Imre, az országos szövetség elnöke adta át a szolgálati érmelet, s a szövetség nevében egy *ezüst babérkoszorút* a jubiláló egyesületnek. A közgyűlést egy támadó gyakorlat bemutatása követte, melyet a Korona szálló ellen intéztek. Ugyanekkor mutatták be a vármegye és a város összefogásából a tűzoltóság részére vásárolt modern FIAT tiszti autót, melyet hordozható motorfecskendővel is felszereltek.

Ezt a nemes gesztust a tűzoltóság a délutáni kerületi tűzoltóversenyen többszörösen meghálálta azzal, hogy a kismotoros fecskendő verseny-szerelésének I. díját, egy *ezüstserleget* és a mozdonyfecskendő verseny-szerelésének I. díját, egy *bronzserleget* is elnyerte. Ezen kívül a kismotoros versenyecsapat vezetője, *Aszalós Sándor* segédtsízt a Nemzeti Bank *ezüst cigarettatárcáját*, a versenyzők egy-egy *cigarettatárcát*, a létraszerelők egy-egy *zsebórát* is kaptak. A mozdonyfecskendő csapat vezénylője, *Dévényi Sámuel* szakaszparancsnok a legjobb vezénylő címet nyerte el és az ezzel járó *ezüst dohányszelencét*, melyet a vármegyei vitézi szék ajánlott fel. Szintén ő nyerte el a legjobb taktikus címet is, melynek díja a vármegyei szövetség *ezüstkoszorúja*. A csapat tagjait egy-egy *ezüstceruzával* jutalmazták.²³

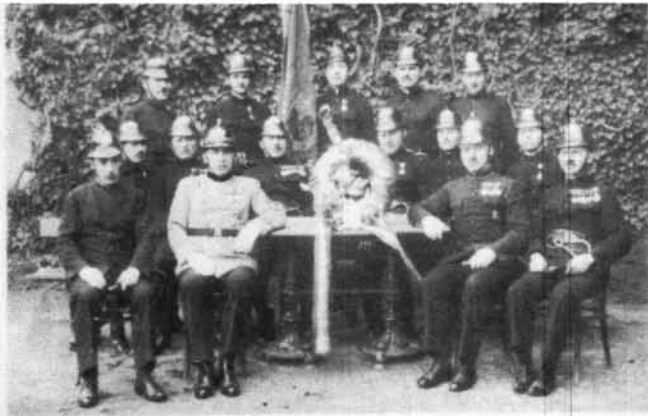
A kétnapos rendezvényen részt vett Köhler István pedig egy *bronzplakettel* lepte meg a tűzoltókat.

Ettől az évtől kezdve aztán lassan elmaradtak a versenyek, a bemutatók. A háború felé sodródó ország tűzoltóságának egyre sokrétűbb lett a feladata, a fokozottabb tűzmelőzéstől kezdve a légtalmi szolgálat ellátásán keresztül a törvényhatósági tűzoltótanfolyamok szervezéséig, rendezéséig. Fokozatosan emelkedett a tűzoltók létszáma is: 1941-ben 21 hivatásos állással rendelkezett a nyíregyházi tűzoltóság, 1942-ben már 30 altiszt és tűzoltó, valamint 1 tiszt felett rendelkezett *Bíró Áron*, aki 1940-től látta el a parancsnoki teendőket, a

21 Nyíregyháza utikönyv h.n. (1935.) 60.

22 Nyírvidék, Szabolcsi Hírlap 1935. aug. 8. 180. sz.

23 Nyírvidék, Szabolcsi Hírlap 1936. szept. 8. és szept. 10. 206. és 207. sz.

*A Nyíregyházi Önkéntes Tűzoltó Testület
50 éves jubileumi ünnepsége alkalmával Nyíregyházán 1936 szept. 6-án
megtartott „Tiszántúli Kerületi Tűzoltóverseny”-en a motordony és
kismotorosfecskendő szerelésében első díjat nyert csapat.*

*Schwartz Ernő, Kusnyerák Pál, Párambóy Győző, Fuzsákó János, Kistótyi Endre,
Páizi Lajos, Istváry Lajos, Árkai György, Salamon István, Sipos András, Brekner János,
Asztalos Sándor, utász László Árpád, utász Devenyi Sámuel, Páizi József*

7. kép A Tiszántúli Kerületi Tűzoltóverseny győztesei

Abb. 7. Die Sieger des Feuerwehrausscheids des Kreises jenseits der Theiß

Kassára áthelyezett László Árpád utódaként. Növekedett a géppark is: a lóvontatású fecskendők és szerkocsik mellett már ott volt a FORD tiszti autó egy motorfecskendővel, egy MÁVAG és egy DKW tűzoltóautó és egy BUICK típusú autó, melyet 1940-41 fordulóján alakított át szerkocsivá *Leskó Mihály* csővezető, *Hepp István*, *Lóczi András* és *Olman Pál* tűzoltók. Ez a kocsi a szerek mellett egy 800 liter/perc teljesítményű motorfecskendőt is szállított.²⁴

Így érte a tűzoltóságot 1944 ősze. A kiűritési kormánybiztos rendeletére 1944 október 20-án este a tűzoltó gépkocsik és a lóvontatású szerek a gépkocsivezetőkkel és hajtókkal elhagyták a várost. Többségük a családot is magával vitte. Elindulásuk előtt ládába csomagolták az elődök féltve őrzött relikviáit és feltették az egyik gépkocsira. Bíró Áron parancsnoksága alatt indultak, de velük tartott a város polgármestere *Nyíregyházy (Szohor) Pál* is.

Hosszú és kalandos úton jutottak el Győr, majd Mosonmagyaróvár környékére, s 1945 elején Ausztriába a Linzen túli Berg községbe. A község fölött lévő erdőben volt egy barakktábor, melyet a linzi kibombázottaknak építettek, de végül is ide helyezték el a magyarországi tűzoltókat. A tábor egy hegyoldalon feküdt, a fákat kivágták, a lakóépületek földbe ásott „veremlakások” voltak, melyeket a kivágott fákkal és földdel fedtek be. A kijáratok a völgy felé néztek. Innen jártak el a tűzoltók 1945 elején tüzőrségbe Linzbe és a

²⁴ Nyírvidék, Szabolcsi Hírlap 1941. febr. 21. 43. sz.

környékbeli üzemekbe. Itt érték meg a háború végét is azzal a kellemetlen közjátékkal együtt, hogy az addig féltve őrzött, tökéletesen karbantartott, s a hazatérésre előkészített tűzoltószereket, gépkocsikat az amerikai hadsereg hadizsákmányként lefoglalta.

A kincseket azonban nem adták át a tűzoltók, hanem hazatérésük előtt, 1945 szeptember végén Bíró Áron és Nyíregyházy Pál jelenlétében egy éjszaka a tábor egyik szemetesgödrének alján elásták, s fogadalmat tettek, hogy erről senkinek sem szólnak. Sokáig még a közvetlen családtagok sem tudták, hogy hová került a láda.

A milánói aranyérmét, melyet a csapat nyert, a polgármester magához vette. Ezek után a tűzoltók hazatértek Nyíregyházára, parancsnokuk, Bíró Áron Székesfehérvárott telepedett le, Nyíregyházy Pál pedig Kanadába távozott.

A hazatért tűzoltókat 1946-ban B-listázták és elbocsátották a tűzoltóság keretéből, s így az elásott kincsek lassan feledésbe merültek, mígnem 1961-ben *Sztankó István* kályhászmester (egyike a „linzi” tűzoltóknak) a budapesti Tűzoltó Múzeum igazgatójának, *Minárovics Jánosnak* részletesen elmondta a kincsek elrejtésének körülményeit. Az akkori helyzet azonban nem nagyon tette lehetővé, hogy érdemi lépéseket lehessen tenni a láda hazahozatalára. Újabb tíz év telt el, s amikor 1971-ben a Nyíregyházi Dohányfermentáló Vállalat női raja *Kindrusz Jolán* vezetésével első helyezést ért el az országos tűzoltó versenyen, az itthoni gratulálók között ott volt *Csallány Géza*, a NYÍR-TOURIST akkori igazgatója is, aki elmondta, hogy az aranyérem Nyíregyházy Pálnál van Kanadában és meg kellene kérdezni, hogy mi a szándéka vele.

Kindrusz Jolán, aki jelenleg a megyei könyvtár dolgozója, levélben kérdezte meg Nyíregyházy Pált, hogy hajlandó-e hazaküldeni az érmét és hogy mit tud az elásott relikviákról. A volt polgármester a kérdésekre — többek között — ezt válaszolta:

„...Az érmét, mely eredeti tokban van (kissé megviselt állapotban) a tűzoltók adták át nekem a Linz melletti Berg község erdei táborában. Szívesen hazaküldöm. Megnyugtató számra írjon a tűzoltóság a címre egy hivatalos levelet, hogy az érmét a múzeumban elhelyezi és megőrzi. Ajánlott csomagban rögtön hazaküldöm a megadott címre.

A Linz mellett elásott tűzoltó kincsekről a következőket tudom. Mikor a tűzoltóság eljött Nyíregyházáról, magukkal hozták azokat az érmeket és versenydíjakat, melyeket különböző versenyeken, köztük a milánói is nyertek. Mikor a tűzoltók hazakészültek, berakták ezeket egy nagy faládába, viaszos vászonnal beborították és egy éppen akkor ásott nagy gödörbe, az oldalban készített külön fülkében elhelyezték és földdel betakarták. A nagy, mintegy 3 méter mély gödört aztán a tábor lakói szeméttel hordták tele.

Mindez a Linz melletti Berg község erdejében történt. Ha még életben vannak azokból az egykori tűzoltókból, akik ezt az elásást végrehajtották, s ha az osztrák hatóságok engedélyét megszerzik a kutatáshoz, úgy biztosan fel lehetne találni. Sok szép ereklye volt benne, ezek igazán díszére válnának a tűzoltómúzeumnak. Az a véleményem, hogy csak olyanok tudnák megtalálni a láda rejtekhelyét, akik jelen voltak az elásásnál. Erdőben történt és semmi jel nincsen, ami nyomra vezetne. De hiszem, hogy az öreg tűzoltók megtalálják!...”²⁵

25 Jósa András Múzeum, Történeti Adattár: 188-73. sz.

A nyíregyházi tűzoltóság hivatalos irata után 1972 késő őszen Nyíregyházy Pál valóban hazaküldte az aranyérmét *Jaroscák János*, tű. szds. nyíregyházi tűzoltóparancsnoknak, s levelében mégegyszer felhívta a figyelmet, hogy a „...*Berg község erdejében elásott tűzoltó trófeák felkutatásának szép feladatát ne engedje Parancsnok úr elaludni ...*”²⁶

Az aranyérmét ezután a tűzoltóság a Jósa András Múzeumban helyezte el.²⁷

Mintegy tíz évig nem történt semmi, majd amikor közeledett a nyíregyházi tűzoltóság fennállásának 100. évfordulója, ismét ráterelődött a figyelem az elásott kincsekre. E sorok szerzője 1983-ban kapta feladatul a tűzoltóság történetének és a kincsek dokumentációjának elkészítését. A „linzi” tűzoltók közül akkor már csak hárman éltek Nyíregyházán, *Sztankó István*, *Lóczy András* és *Czirják Gábor*, akik hosszas rábeszélés után vállalták, hogy elmondják a láda elásásának körülményeit, s vázlatokat készítenek a táborról, a barakkokról és a ládát rejtő szemetesgödör helyéről.

Ugyanakkor Bécsben *Lengyel László*, a Collegium Hungaricum igazgatója, a magyar követség tanácsosa kezdett el tájékozódni az osztrák hatóságoknál egy esetleges ásatás feltételeiről.

A három volt nyíregyházi tűzoltó által készített vázlatok és visszaemlékezések alapján 1984 tavaszán *Lengyel László* azonosította az egykori tábor helyét, majd július elején *Bene János* és *Sztankó István* utaztak Ausztriába, ahol 1984 július 3-án *Lengyel László* jelenlétében *Sztankó István* pontosította a „lágér” helyét. Az akkor készített utijelentés erről az alábbiakat tartalmazza:

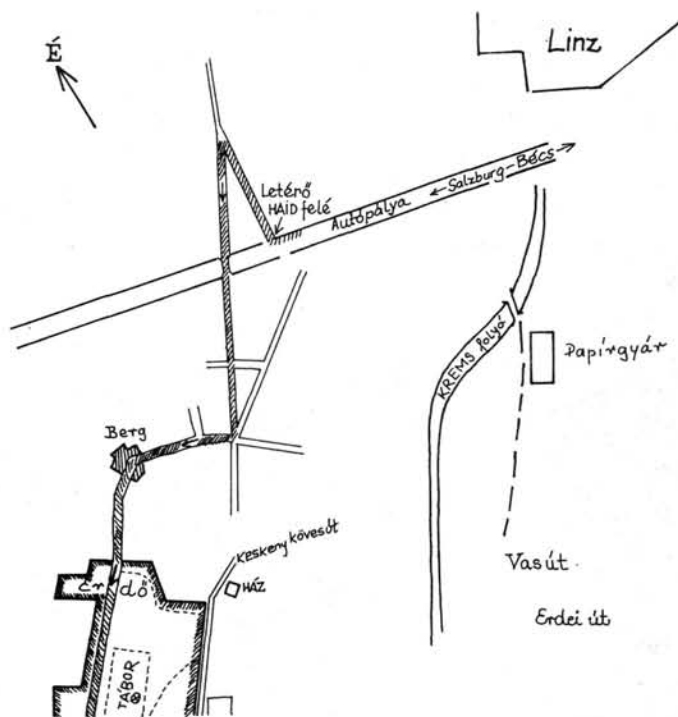
„...A tábort most sűrű (telepített) fenyveserdő borítja, mely jóval fiatalabb, mint a környező erdő, bizonyítva ezzel is, hogy akkoriban a tábor területén a fákat kivágták, ebből építették a barakkokat, és a tábor körül az erdőt meghagyták. A tűzoltók hazautazása után ezt a tábort elbontották és nagyjából a területet elplanírozták, de a barakkok nyomai azért kivehetők. Keleti irányba 10 sor barakkot, É-D-i irányba 3 sor barakkot sikerült azonosítani. Ezek után a lejtőn lefelé haladva a második-harmadik-negyedik barakk előtt jelöltük ki azt az 50 x 50 m-es területet, ahol *Sztankó István* szerint a ládát egy szemetesgödörbe elásták. Másnap, július 4-én *Lengyel Lászlóval* elkészítettük a táborhoz vezető út és a tábor fekvésének vázlatát. ...”²⁸

A nyíregyházi tűzoltók centenáriumára, 1984 őszére nem sikerült az ásatást elkezdni. Közel kétéves levelezés, különféle okiratok beszerzése kellett ahhoz, hogy 1986 nyarán végül is sikerült kijutni az egykori táborba, ahol aztán június 24-én déltájban az egyik szemetesgödör alján rátaláltunk a nyíregyházi tűzoltóság relikviáit őrző ládára.

26 Lásd: 25. sz. jegyzet

27 Jósa András Múzeum, Helytörténeti Gyűjtemény: 73.1.1.

28 Jósa András Múzeum, Irrattár: 327-4/84.

8. kép „Láger Berg” helyszínrajza
 Abb. 8. Lageplan des „Lagers Berg”

Az 1986-os ásatás során elkőkerült kincsek

1. **Zászlócsúcs.** (1894). Rézből préselt, többszörösen tagolt, két félgömb között hengerrel ellátott felsőrészen öntött lángnyelv. A lángnyelven ívelt babér- és tölgykoszorúban két egymást keresztező bontóbalta és tűzoltó sisak.

m.: 29 cm.

Lelt. sz.: Jósa András Múzeum, Helytörténeti Gyűjtemény (a továbbiakban: Ht.) 86.23.5. (9. kép)

Restaurálta: Szentmihályi Zsuzsanna

2. **Sztárek Ferenc relikviái** (10 kép):

a. **Tűzoltó bontóbalta és kéthangú jelző.** Kívül fekete bőrrrel, belül sötétbarna bársonnyal borított fadobozban található. A 800-as finomságú ezüsből öntött, tekeredő akantuszlevelekkel és tűzoltó jelképekkel (sisak, bontóbalta) díszített kéthangú jelzőre az alábbi feliratot vésték: *„Sztárek Ferencz főparancsnoknak az egylet megteremtése s megizmosodása körül szerzett elévülhetlen érdemei hálás elismeréséül*

fennállása tizedik évfordulóján A nyíregyházi önkéntes tűzoltó egylet 1894.”

h.: 16 cm, súlya: 15 dkg.

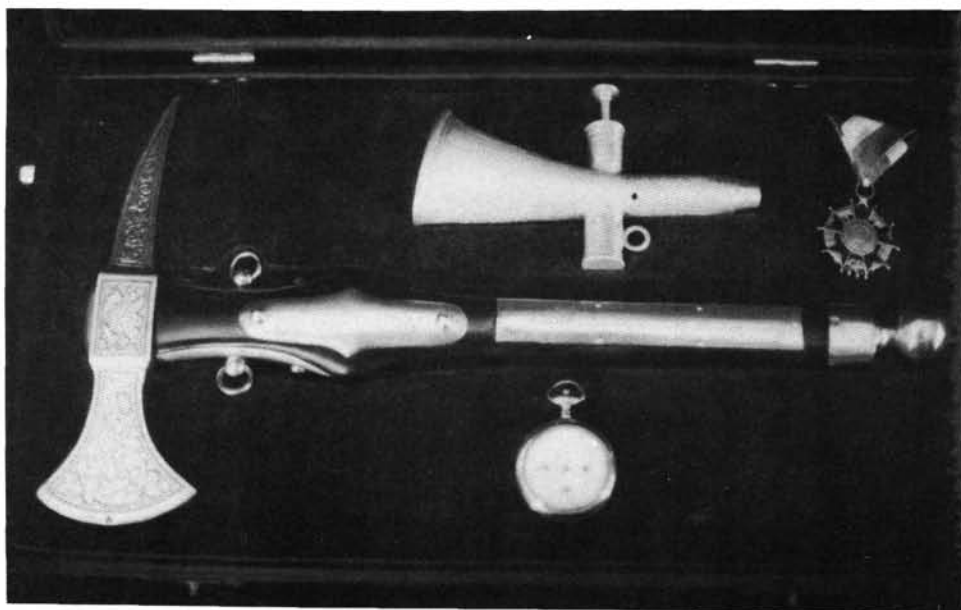
Lelt. sz.: Ht.: 86.23.2.3.

A bontóbalta feje ezüstműből öntött, nyelének borítólemezei is 800-as ezüstműből valók. A fejet vésett növényi minták és tűzoltó jelképek díszítik. A feketére pácolt, diófából készített nyél felső megvastagított részén, a két oldalon egy-egy ezüstlemezen a következő feliratok olvashatók: „Istennek dicsőség, embernek segítség.”, valamint: „Egyesült erővel.” A nyél alsó végén egy nagyobb (13.5 x 2 cm) lemezen ugyanaz a

9. kép Zászlócsúcs

Abb. 9. Fahnen-
spitze

10. kép Sztárek Ferenc relikviái

Abb. 10. Reliquien von Ferenc Sztárek

felirat olvasható, mint a kéthangú jelzón. A nyél ezüstlemezből domborított gömbben végződik.

h.: 40 cm, a baltafej sz.: 21 cm.

Lelt. sz.: Ht.: 86.23.2.2.

A doboz méretei: 45 x 24 x 7 cm.

Lelt. sz.: Ht.: 86.23.2.1.

b. Zsebóra. Porcelán számlappal, ezüsből, márkáját már nem lehet megállapítani.

Ø: 4,5 cm.

Lelt. sz.: Ht.: 86.23.2.4.

c. Tűzoltó szolgálati érem. Piros-fehér-zöld háromszögű szalagon. A kitüntetés: ezüstsínű babékoszorún vörös tűzzománc ötágú, villásvégű kereszt, felső szárjai között egy-egy bontóbalta. A kereszt testén ezüstsínű körirat: „A M[AGYAR] O[RSZÁGOS] TŰZOLTÓ-SZÖV. [ET-SÉG] SZOLGÁLATI ÉRME”, közepén az XL (40) szám. A kereszt hátlapja fehérre zománcozva, testén a magyar királyság középcímere, alatta tűzoltóeszközök, legalul felirat: „ALAPÍTTATOTT: 1916.”

Valószínűleg Konthy Gyuláé volt.

Ø: 4 cm.

Lelt. sz.: Ht.: 86.23.2.5.

A tárgyakat restaurálta: Földessy Péter

11. kép A milleniumi versenydíj

Abb. 11. Preis des Millennium-Ausscheids

- 3. Kehely.** Neorokokó stílusú, talpazata többszörösen tagolt, trébelt virágmintás lábazattal. A fedeles kehely bőségszarú alakú, akantuszlevelekkel dúsan díszített. A 800-as finomságú ezüstkehely fedelén öntött Hungária szobor látható pajzssal, koszorúval. A kehely felirata: *„I. díj az ezredéves orsz.[ágos] tűzoltói versenyen 1896. VIII. 15.”*

m.: 41 cm, súlya: 95 dkg.

Lelt. sz.: Ht.: 86.23.6.1-2. (11. kép)

Restaurálta: Újmajori Béla

- 4. Serleg.** 800-as finomságú ezüsből készített, szecessziós stílusú, trébelt növénymotívumokkal. A talpánál áttört fedeles serleg egyik oldalán

12. kép A
Samassa-serleg

Abb. 12. Der Samassa-Pokal

beágyazott vörös és zöld zománcozással Samassa József egri érsek címere és érseki jelmondata: „*FRUCTUS HONORIS ONUS*” (A kiváltság gyümölcse teher) látható. A másik oldal vésete: „*1904 AUGUSZTUS 20. DR. SAMASSA JÓZSEF.*” A serleg fedelén öntött Hungária szobor pajzsral, karddal, koszorúval.

alsó Ø: 13,6 cm, felső Ø: 12,6 cm, m.: 50,5 cm, súlya: 105 dkg.

Lelt. sz.: Ht.: 86.23.12.1-2. (12. kép)

Restaurálta: Mravik Lászlóné Kovács Petronella

- 5. Szobor.** Bronzból öntött, dúsan ezüstözött Szent Flórián szobor, mely római katonaöltözetben ábrázolja a tűzoltók védőszentjét, fején sisak-

13. kép A Szent Flórián szobor

Abb. 13. Die Skulptur des hl. Florian

kal, lábán saruval, bal kezében zászlóval. A köpeny szintén dúsan ezüstözött vörösréz lemezből domborított. Szent Flórián a jobb kezében tartott edényből vizet önt a lábánál álló égő kőépületre. A szobor talpán lévő ezüstözött vörösréz lemez vésete: „*Szeged város díja a szegedi országos tűzoltói versenyeken, 1905. VIII. 14.*”

m.: 53 cm, talpa: 15 x 13,15 cm, súlya: 935 dkg.

Lelt. sz.: Ht.: 86.23.8. (13. kép)

Restaurálta: Séd Gábor

- 6. Serleg.** 800-as finomságú ezüstműből öntött, nagyméretű, kürt alakú, díszítetlen serleg. A balluszteren a perem alatt vésett felirat: „*A magyar*”

14. kép A szegedi
versenydíj

Abb. 14. Der Preis
des Ausscheids von
Szeged

*országos tűzoltó-szövetség díja a szegedi országos tűzoltói versenyeken,
1905. VIII. 14."*

alsó Ø: 15,8 cm, felső Ø: 20 cm, m.: 33,2 cm.

Lelt. sz.: Ht.: 86.23.7. (14. kép)

Restaurálta: Újmajori Béla

- 7. Plakett.** Szecessziós ízlésű bronzplakett bórrel bevont faalapon. A fekvő téglalap alakú plakett közepén felül a tűzoltó világbajnokság aranyérmének előlapja látható; egyik oldalán babérágak között címerpajzson kereszt, mögötte keresztben két bontóbalta, a címer fölött korona, melynek ágait egy-egy bástya helyettesíti, a másik oldalon kiterjesztett szárnyú koronás sas, mellette pajzson egy kereszt. A plakett

15. kép A milánói plakett

Abb. 15. Plakette des Ausscheids von Mailand

alsó felén felirat: „*CONCORSO INTRNAZIONALE DI POMPIERI, PREMIO, MILANO 1906.*” (Nemzetközi tűzoltóverseny díja, Milánó 1906.)

sz.: 50,8 cm, m.: 38,5 cm.

Lelt. sz.: Ht.: 86.23.13. (15. kép)

Restaurálta: Kissné Bendeffy Márta

- 8. Emlékérem.** Kétoldalas ezüstérem, egyik oldalán III. Viktor Emánuel olasz király jobbra néző domborművű arcképe látható az alábbi köriratban: „*VITTORIO EMANUELE III. RE D ITALIA*”, a másik oldal körirata körbefutó tölgykoszorún áll: „*CONGERESSO-CONCORSO INTERNAZIONALE POMPIERI — MILANO — 1906. MINISTERO DELL INTERNO.*” (Nemzetközi tűzoltó kongresszus és verseny, Milánó, 1906. Belügyminisztérium.)

Ø: 5 cm.

Lelt. sz.: Ht.: 86.23.10.1-2. (16. kép)

Restaurálta: Mravik Lászlóné Kovács Petronella

- 9. Serleg.** A 800-as finomságú ezüsből trébelt és vésett szecessziós ízlésű, harangvirág alakú serleget négy írisz díszíti. A talpas serleg felirata: „*A nyíregyházi tűzoltóknak emlékül a szabolcsvármegyei tűzoltó szövetség első versenyére 1910. szept. 24. Köhler István.*”

16. kép A Viktor Emánuel ezüstérem

Abb. 16. Silbermünze des Viktor Emanuel

alsó Ø: 9 cm, felső Ø: 10,6 cm, m.: 21,5 cm, súlya: 34 dkg.

Lelt. sz.: Ht.: 86.23.26. (17. kép)

Restaurálta: Szentmihályi Zsuzsanna

10. **Plakett.** Szecessziós ízlésű, dúsan ezüstözött, alul-felül ívelt oldalú réz-plakett, feketére pácolt nagyméretű falapon. A plaketten ezüst virágmintás rátétek, a felső harmadon teljes babérkoszorúban az alábbi felirat olvasható: „SZABOLCS VÁRMEGYEI GAZDASÁGI EGYESÜLET II. DÍJA 1910. SZEPT. 24. TÚZOLTÓ VERSENY.”

sz.: 38,5 cm, m.: 50,5 cm.

Lelt. sz.: Ht.: 86.23.13. (18. kép)

Restaurálta: Scheiring József

11. **Serleg.** A 800-as finomságú ezüstműből trébelt fedeles serlegen négy babérág övezi a város beágyazott tűzzománc címerét (felül kék alapon tornyos templom két nyírfával, alul vörös alapon három búzakalászt tartó kar, a címerpajzson vörös-kék barokk takaró, felül sisak nyitott koronával). A címer fölött: „NYÍREGYHÁZA VÁROS DÍJA” felirat olvasható. A serleg fedelén is babérkoszorú fut körben, legfelül öntött Hungária szobor áll koszorúval, pajzssal, fején a magyar szent korona. A pajzson az 1914-es évszám látható. A serleg Sándor Rezső nyíregyházi ékszerész munkája.

m.: 63 cm, alsó Ø: 15,5 cm, felső Ø: 12,5 cm, súlya: 115 dkg.

Lelt. sz.: Ht.: 86.23.16.1-2. (19. kép)

Restaurálta: Bakayné Perjés Judit

17. kép A Köhler-serleg (1910)

Abb. 17. Der Köhler-Pokal (1910)

- 12. Koszorú.** (1914) 800-as ezüsből préselt nagyméretű babérkoszorú, a levelek között bogyókkal. A koszorút alul 5 cm széles ezüst szalagdísz (bokréta) fogja össze. A babérkoszorú *Sándor Rezső* nyíregyházi ékszerész munkája.

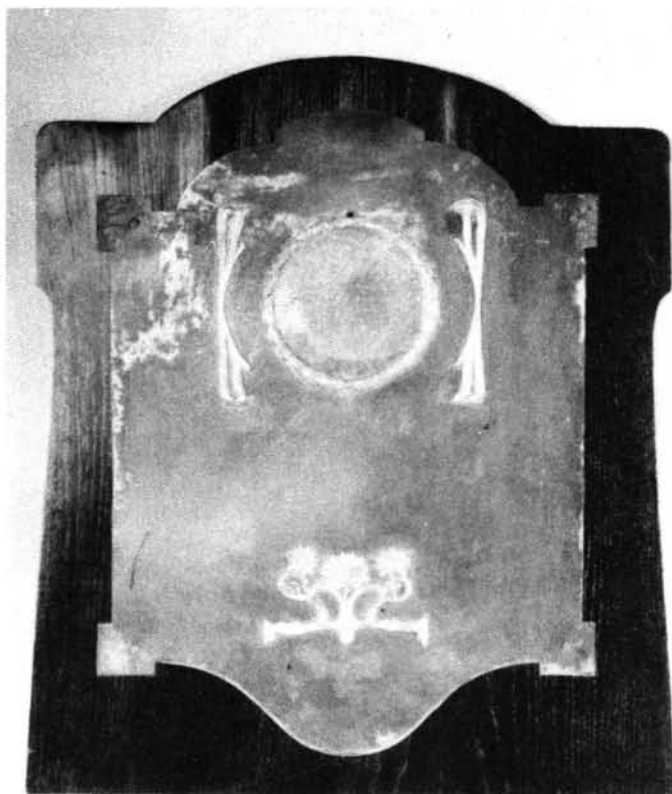
sz.: 60 cm, m.: 85 cm.

Lelt. sz.: Ht.: 86.23.17. (20. kép)

Restaurálta: Szabó Zsolt

- 13. Szivardoboz.** 800-as finomságú ezüsből készített sima szivardoboz fabetéttel, elválasztókkal, fafenékkal. A domború fedél felirata: „*SZABOLCSI AGRÁR TAKARÉKPÉNZTÁR DÍJA 1914*”.

h.: 23,7 cm, sz.: 15,7 cm, m.: 6 cm.

18. kép Az 1910-es plakett

Abb. 18. Plakette von 1910

Lelt. sz.: Ht.: 86.23.15. (21. kép)

Restaurálta: Mravik Lászlóné Kovács Petronella

- 14. Dohányzóasztalka kiegészítőkkel.** Szecessziós ízlésű. Kör alapú, ezüstözött, négy lábú, alpakából préselt dohányzóasztalka, mely alul és felül is egy-egy négyzet alakú tálcában folytatódik. A felső tálca közepén felirat: „SZABOLCSI HITELBANK, NYÍREGYHÁZA, DÍJA, 1914.” A készlethez három darab kiegészítő tartozik: *hamutálca*, *gyufatartó*, *szivarvágó*. mindhárom tárgy talpa lapos, préselt, s négy stilizált oszloppal csatlakozik a hengeres felső részhez. Mind az asztalkán, mind a kiegészítőkön mattírozott köralakokban háromszög motívumok, s bennük kisebb körök.

Az asztalka alapja: 30,5 x 30,5 cm, m.: 80 cm.

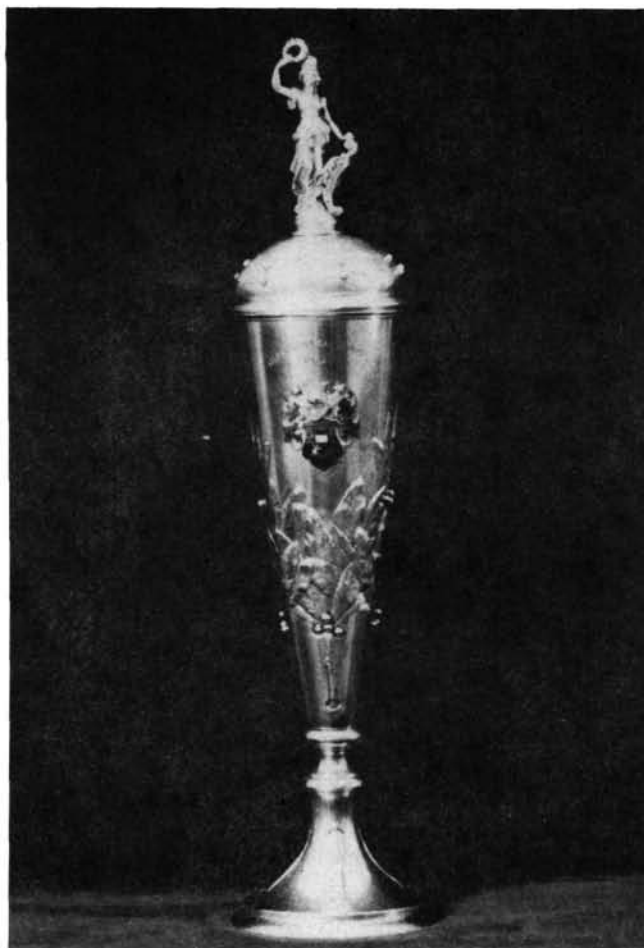
Hamutálca: alsó Ø: 8 cm, m.: 8,3 cm.

Gyufatartó: alsó Ø: 9.2 cm, m.: 13 cm. Szivarvágó: alsó Ø: 9.2 cm, m.: 13 cm.

Lelt. sz.: Ht.: 86.23.18.1-4. (22. kép)

Restaurálta: Király Zsolt

- 15. Serleg.** Feketére pácolt fatalpon álló, hengeres szárú, ezüstözött sárgarézről trébelt fedeles serleg, makk alakú fogantyúval. Mind a serleg,

19. kép A nyíregyházi versenydíj (1914)

Abb. 19. Preis des Ausscheids von Nyíregyháza (1914)

mind a fedél stilizált növénymotívumokkal díszített. A balluszteren vésett felirat: *„Jásznagykunszolnok vármegye tűzoltószövetségének kerületei versenye, Törökszentmiklós, 1935. aug. 4-én.”*

Alsó Ø: 10,9 cm, felső Ø: 11,5 cm, m.: 36.5 cm.

Lelt. sz.: Ht.: 86.23.21.1-3. (23. kép)

Restaurálta: Kocsis Lajosné

16. **Serleg.** 800-as finomságú ezüstműből öntött és trébelt kerek talpas serleg balluszteres szárral. A kupa pereme alatt 2,5 cm széles akantuszdíszes gyűrű fut körben. A balluszteren vésett felirat: *„SZABOLCSVÁRMEGYEI TŰZOLTÓ SZÖVETSÉG DÍJA NYÍREGYHÁZA 1936. IX. 6.”*

Alsó Ø: 12,4 cm, felső Ø: 11,7 cm, m.: 29 cm.

Lelt. sz.: Ht.: 86.23.24. (24. kép)

Restaurálta: Szentmihályi Zsuzsanna

20. kép A.Hölgyek díja (1914)

Abb. 20. Der Preis der Damen (1914)

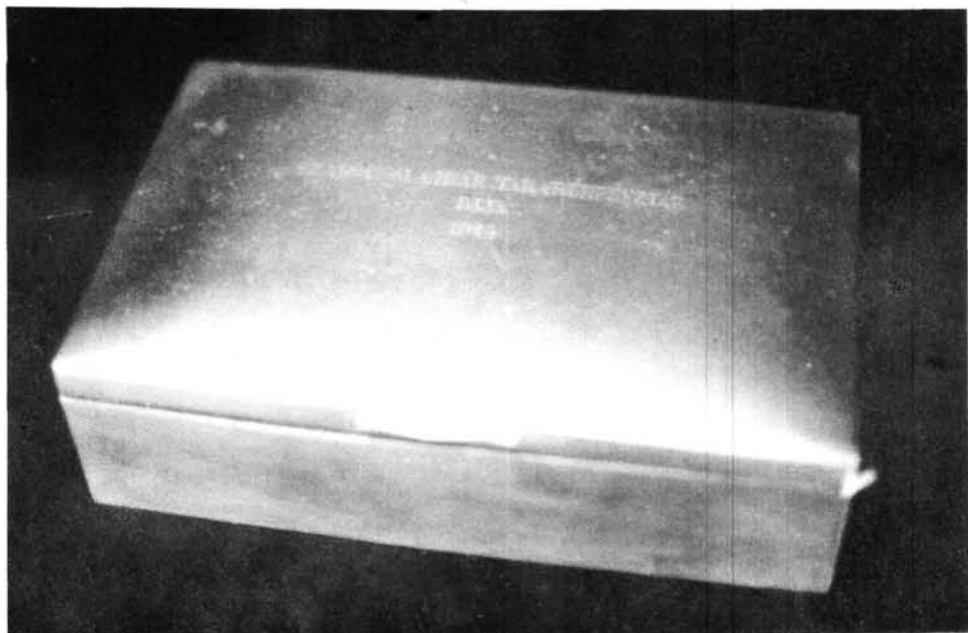
- 17. Serleg.** Harang alakú, díszítetlen bronzserleg tagolt szárral. A szár közepétől lefelé a talprész hiányzik. A serleg pereme alatt az alábbi vésett felirat olvasható: „SZABOLCSVÁRMEGYEI TÚZOLTÓSZÖVETSÉG DÍJA NYÍREGYHÁZA 1936. IX. 6.”

Felső Ø: 9,7 cm, m.: 17 cm.

Lelt. sz.: Ht.: 86.23.25. (25. kép)

Restaurálta: Erdőhalmi Gáborné

- 18. Plakett.** Feliratos márványplakett, melyre két csavarral Nyíregyháza város zománcozott színes címerét erősítették. A címeren felül aranyozott ötágú nyitott korona, alul zöld szalagon fekete betűkkel:

21. kép Ezüst szivardoboz (1914)

Abb. 21. Silbernes Zigarrenetui (1914)

„NY.K.I.S.E.” (Nyíregyházi Kereskedő Ifjak Sport Egyesülete). A márványlap felirata: „AZ 50 ÉVES TŰZOLTÓ EGYESÜLETNEK”.

A márványlap méretei: 9,5 x 13 x 2 cm.

A zománcozott címer: 5 x 7,5 cm.

Lelt. sz.: Ht.: 86.23.19. (26. kép)

Restaurálta: Mravik Lászlóné Kovács Petronella

- 19. Plakett.** Feketére festett falapba süllyesztett bronzplakett, mely József főherceget ábrázolja tábornoki uniformisban, köpenyben. A domborművű fej két oldalán „JÓZSEF FŐHERCZEG” felirat olvasható. A falap alsó részén 20 x 3 cm-es réztáblára az alábbi szöveget vésték: „EM-LÉKŰL A NYÍREGYHÁZI ÖNK.[ÉNTES] TŰZOLTÓ TESTÜLET FENNÁLLÁSÁNAK L ÉS MILÁNÓI GYŐZELMÉNEK XXX ÉVES JUBILEUMA ALKALMÁBÓL. 1936. IX. 6. KÖHLER ISTVÁN TŰZOLTÓSZERGYÁROS BUDAPEST”.

A plakett Ø: 20 cm.

Lelt. sz.: Ht.: 86.23.20. (27. kép)

Restaurálta: Erdőhalmi Gáborné

- 20. Pohár.** (XIX. század vége.) Vörössel festett hengeres üvegpohár, egyik oldalán koszorúban a koronás országcímer, a másik oldalon egy alma. A kincsek közé kerülésének körülményei tisztázatlanok.

Alsó Ø: 5,6 cm, felső Ø: 6,5 cm, m.: 10,2 cm.

22. kép Dohány-
zóasztalka (1914)

Abb. 22. Rauch-
tischchen (1914)

Lelt. sz.: Ht.: 86.23.11. (28. kép)

- 21. Serleg.** Ezüstözött alpakaserleg, melyen az ezüstözés már csak nyomokban látható. Talpa, szára tagolt, a szintén tagolt harang alakú kupán az alábbi vésett felirat olvasható: „Ö[nkétes] T[űzoltó] T[estület] *Dombrád 1937*”. E tárgy kincsek közé kerülése is tisztázatlan.

Alsó Ø: 14 cm, felső Ø: 17,7 cm, m.: 34,5 cm.

Lelt. sz.: Ht.: 86.23.22. (29. kép)

Restaurálta: Szentmihályi Zsuzsanna

23. kép Ezüstözött serleg (1935)

Abb. 23. Versilberter Pokal (1935)

Restaurálás alatt állnak:

- Sztárek Ferenc fehér lószórforgós ezüstsisakja
- A nyíregyházi ÖTE zászlója
- Falióra (Mikecz Dezső alispán ajándéka)
- Ezüstözött asztali fém óratartó szekrény
- Farúdra csavart vásznak, valószínűleg a parancsnokokat megőrkítő olajfestmények.

24. kép Ezüstserleg 1936-ból

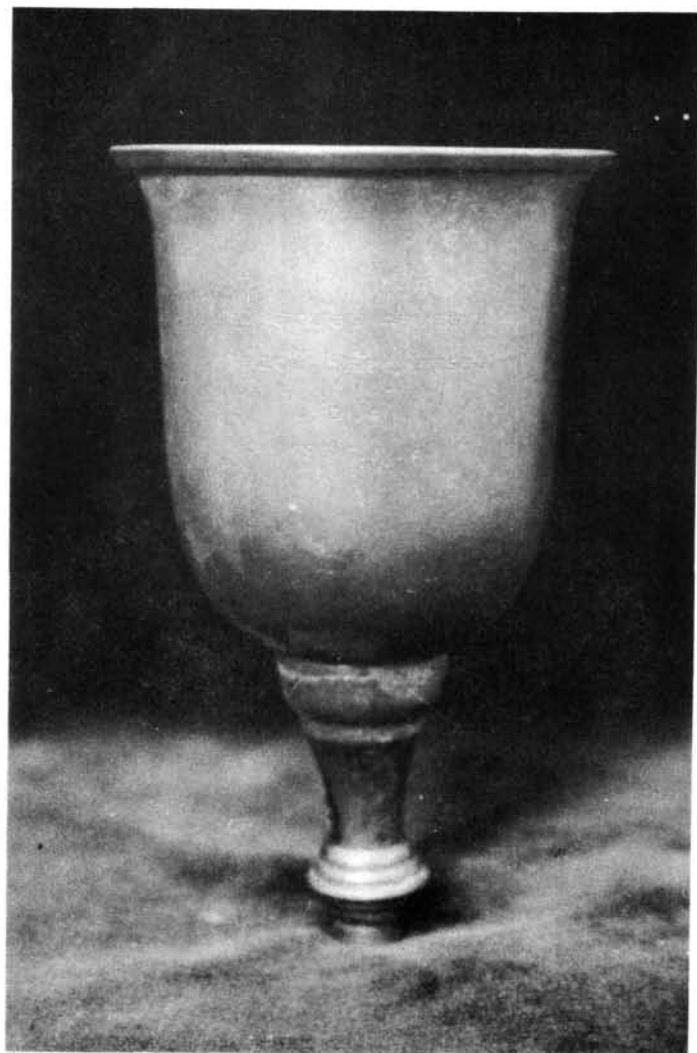
Abb. 24. Silberpokal von 1936

Az 1972-ben Nyíregyházy Pál által hazaküldött aranyérem:

Az aranyérem előlapján egy nóalak látható, középen latin felirat: „*DAT VIRTUS LOCUM FLAMMAEQVE RECEDVNT*” (Helyet ad a bátorságnak és a lángok visszavonulnak), a hátlapon fáklya, tűzoltószerek és babérág mellett a következő felirat: „*FEDERAZIONE POMPIERI ITALIANI AL MERITO*” (Az olasz tűzoltószövetség az érdemnek). A kitüntetés fehér-vörös szalagon függ, s a szalagon babérkoszorú.

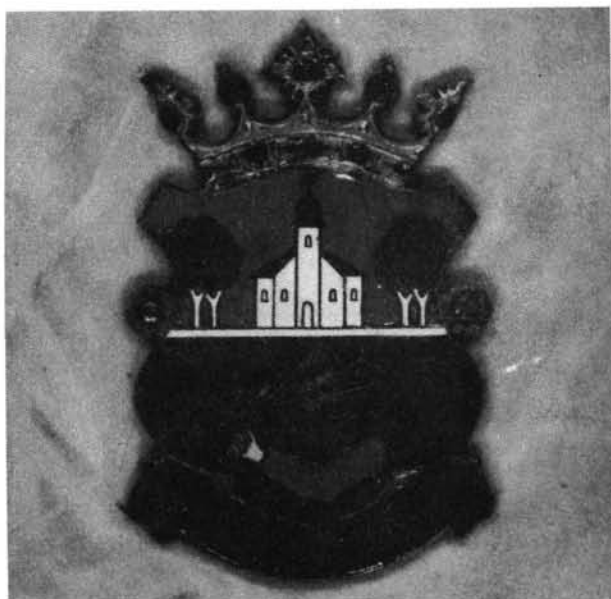
Az érem Ø: 3,5 cm, súlya: 23.3 gr.

Lelt. sz.: Ht. 73.1.1. (30. kép)

25. kép Bronzserleg (1936)

Abb. 25. Bronzepokal (1936)

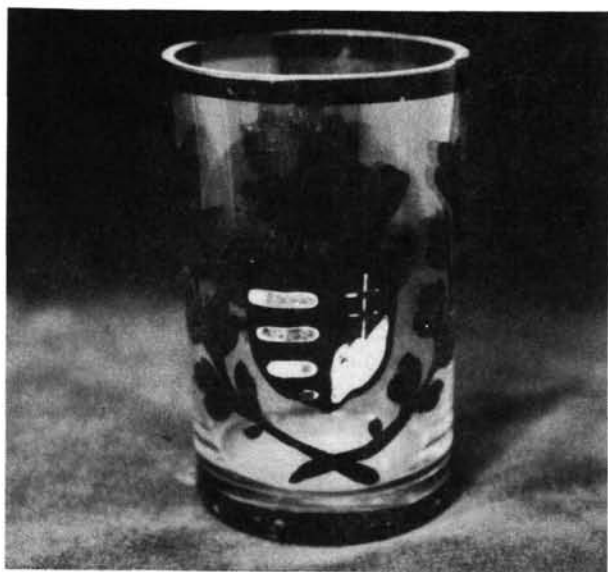
26. kép Márvány-
plakett (1936)

Abb. 26. Marmor-
plakette (1936)

27. kép Bronz-
plakett 1936-ból

Abb. 27. Bronz-
plakette von 1936

28. kép Üveg pohár

Abb. 28. Glasbecher

29. kép A dombrádi
ÖTT serlege

Abb. 29. Pokal des Freiwilligen
Feuerwehr-Vereins
von Dombrád

30. kép A milánói aranyérem két oldala

Abb. 30. Vorder- und Rückseite der Goldmedaille von Mailand

Die Feuerwehr von Nyíregyháza und ihre Schätze

Am 9. März 1884 gründete die Bürgerschaft von Nyíregyháza den Verein der Freiwilligen Feuerwehr des Ortes, der seine regelmäßige Tätigkeit am 16. August 1884 aufnahm. Dank der geduldigen und beharrlichen Arbeit der ersten Kommandanten (Ferenc Sztárek, Dr. Gyula Konthy) erwarb sich der Verein von Nyíregyháza nicht nur durch das schnelle Löschen örtlicher Feuer einen guten Ruf, sondern nahm infolge des hohen Bereitschaftsgrades auch an vom Landesverband der Feuerwehr organisierten Kongressen und Ausscheiden teil, wo er im allgemeinen wertvolle Preise errang. Im Jahre 1905 gewannen die Feuerwehrleute aus Nyíregyháza beispielsweise zwei erste Preise beim Landesausscheid (eine versilberte Skulptur des hl. Florian und einen Silberpokal), womit sie gleichzeitig das Recht erlangten, bei dem ein Jahr später stattfindenden internationalen Wettbewerb der Feuerwehren in Mailand Ungarn zu vertreten. Und sie enttäuschten die in sie gesetzten Hoffnungen auch nicht, denn der FFV Nyíregyháza kehrte von der „Weltmeisterschaft“ der Feuerwehren in Mailand 1906 mit einer Goldmedaille nach Hause zurück.

Die wertvollen Preise, die Reliquien des Vereins der Freiwilligen Feuerwehr Nyíregyháza wurden bis zum Oktober 1944 in der Feuerwehrkaserne der Stadt aufbewahrt, und als die Menschen von dort flüchteten, brachte man sie auf dem Feuerwehrwagen in Richtung Westen in Sicherheit. Die Nachricht vom Ende des Krieges erreichte die Feuerwehrleute in einem Wald nahe der Gemeinde Berg bei Linz in Österreich. Aus dem dortigen Lager ging es im Herbst 1945 nach Nyíregyháza zurück. Vor der Abreise aber vergruben sie die Holzkiste mit den Schätzen am Grunde einer der Abfallgruben des Lagers...

Der Verfasser dieser Zeilen begann im Jahre 1982 nach dem Versteck der Kiste zu forschen, und 1984 gelang es ihm, mit Unterstützung des ehemaligen Feuerwehrmanns István Sztankó das Lager und die Abfallgrube in dem besagten Wald zu identifizieren. Nach Einholung der erforderlichen Genehmigungen machte sich im Sommer 1986 eine Forschungsgruppe des Jósa-András-Museums (Dr. Péter Németh, Museumsdirektor, János Bene, Museologe, und der Pkw-Fahrer István Szikora) in Begleitung von Miklós A. Pattantyús, Geophysiker aus Budapest, auf den Weg nach Österreich. In dem Wald nahe der Gemeinde Berg kamen in den Mittagsstunden des 24. Juni 1986 die etwa 30 Silbergegenstände in der dort versteckten Kiste zum Vorschein. Die seither restaurierten Reliquien des Vereins der Freiwilligen Feuerwehr sind heute wertvolle Ausstellungsstücke der ortsgeschichtlichen Sammlung des Jósa András-Museums zu Nyíregyháza.

János BENE
Jósa András Múzeum
Nyíregyháza
Pf. 57. H-4401

A Jósa András Múzeum Irodalmi Gyűjteménye

BARANYI FERENC

Bevezető

Néhány szakember kivételével kevesen tudják, hogy a Jósa András Múzeum tradícionális gyűjteményei mellett irodalmi gyűjteménnyel is rendelkezik. Nem is csodálkozhatunk ezen, hisz a gyűjteményről egyetlen ismertetés született még 1957-ben¹, egy évvel az irodalomtörténeti gyűjtőmunka beindulása után. Az ismeretlenség másik oka, hogy az immár 35 éves múltra visszatekintő Irodalmi Gyűjteménynek — leszámítva egy rövid időszakot — nem volt igazi gazdája, s az ajándékozás, vásárlás útján beérkező anyag feldolgozatlanul, s kutatásra, múzeumi használatra alkalmatlan állapotban hevert a szekrények mélyén. A fent említett állítások igazolására álljon itt a gyűjtemény 35 éves történetének vázlatos ismertetése.

Az Irodalmi Gyűjtemény kialakítása dr. Merényi Oszkár irodalomtörténész-tanár nevéhez fűződik, akit 1956 január 1-jével alkalmaz napi négy órában a Jósa András Múzeum. Az ő nevéhez fűződnek a kezdeti sikerek, hisz ebben az időszakban kerül a múzeumba egy tekintélyes mennyiségű Czóbel Minka kézirat, a nyíregyházi Bessenyei Körrel kapcsolatos levelezések, a nagykállói Műkedvelő Társaság iratai, s még folytathatnánk a sort. Az ő tollából származik a fent említett ismertető is. A Kelet-Magyarország hasábjain megjelent cikkében Merényi Oszkár elemzi az Irodalmi Gyűjtemény helyzetét, bemutatja az elért sikereket, s felvázolja a megyei irodalomtörténeti dokumentumok felkutatására és összegyűjtésére összeállított programját. A kezdeti eredményes munka azonban nem volt hosszú életű, mivel Merényi Oszkár 1959 szeptember 1-vel megváltik a múzeumtól. „30 szűk esztendő” köszönt a gyűjteményre, s megkezdí kanosszajárását az anyag.

1 Dr. Merényi Oszkár: A nyíregyházi Jósa András Múzeum irodalmi kincsei. Kelet-Magyarország 1957. június 16. XIV. évfolyam 139. szám 6.

Önálló gyűjteményként kezelik, később az adattárba kerül², majd ismét önálló lesz. Végre 1967-ben, az új leltározás bevezetésével Erdész Sándor rendezi és feldolgozza a meglévő dokumentumokat, s a '68-ban megrendezett Krúdy Gyula kiállításához a Krúdy Zsuzsától kapott anyagot is gondosan beletárolja. Egy minimális számú Sipkay-anyag beérkezésén kívül 1973-ig ismét csönd honol a gyűjtemény körül, amiről éves beszámolóink³, s az irodalmi leltárkönyv tanúskodik⁴. 1973 fontos dátum múzeumunk életében, hisz ekkor költözik jelenlegi helyére. Az új épületben megrendezett kiállítások között szerepel az új Krúdy kiállítás is, amelynek kapcsán ismét jelentős anyagot ajándékozik az Irodalmi Gyűjteménynek Krúdy Zsuzsa. Ennek rendezését Diene Istvánné végzi el, aki másfél évig gondozza az Irodalmi Gyűjteményt.

1974 és 1989 között ismét gazdátlanul hever az ebben az időszakban vásárolt vagy ajándékként kapott anyag. Pedig értékes dokumentumokról van szó. Ekkor kerül a gyűjteménybe a Váci-hagyaték, számos Szabó Lőrinc kézirat, a Lukács Tihamérral és családjával kapcsolatos dokumentumok⁵, Krúdy Gyula „utóéletére”, s Krúdy Zsuzsára vonatkozó levelek, újságkivágatok stb. Az Irodalmi Gyűjteménnyel kapcsolatos bizonytalanságra jó példa, hogy 1988-ban a Sarlós (Salzmann) Ottó költő özvegyétől kapott irodalomtörténeti vonatkozású dokumentumok, kéziratok a Történelmi Dokumentációs Gyűjteménybe kerültek⁶.

1989-ben oldódik meg az Irodalmi Gyűjtemény gondozása, amikor irodalmi múzeológust alkalmaz a múzeum. Az eltelt három évben sikerült a régi anyag revízióját elvégezni, s a feldolgozatlan anyag tekintélyes részét beletárolnom. Számos megyei vonatkozású irodalomtörténeti kézirattal, fényképpel, relikviával gyarapítottuk a gyűjteményt. Jelenleg az anyag kartonozása folyik, ami a gyűjteményben történő kutatást hivatott elősegíteni.

Az Irodalmi Gyűjtemény rövid történetéből látható, hogy a Jósa András Múzeum irodalomtörténeti anyagát tételesen még nem ismertette ezidáig senki. Ezt a hiányt szeretném pótolni dolgozatommal annak reményében, hogy az Irodalmi Gyűjtemény létezésének és fontosságának bizonyítása mellett a még kallódó — megyénkben, hazánkban fellelhető — Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei vonatkozású irodalomtörténeti dokumentumok felkutatásában, összegyűjtésében is segítségünkre lesz. Ugyanakkor az anyag számbavételével igazolni kívánom, hogy ez a gyűjtemény jó alapot biztosíthat egy átfogó irodalomtörténeti kiállításához, mely bemutatná Szabolcs-Szatmár-Bereg megye szerepét nemzeti irodalmunkban.

2 A Jósa András Múzeum gyűjteményeinek, adattári anyagának nyilvántartására bevezetett füzet az 1959-1967 közötti időszakot öleli fel.

3 A Szabolcs-Szatmár Megyei Múzeumok Igazgatóságának munkajelentései, 1959-1990.

4 A Jósa András Múzeum Irodalmi Kéziratai Leltárkönyve. Nyíregyháza, 1967. január 1. (A továbbiakban JAM IGY.)

5 Lukács Tihamér az első Nyíregyházáról szóló monográfia szerzőjének, Lukács Ödönnek a fia.

6 A Jósa András Múzeum Történeti Dokumentumgyűjteménye 87.2.1.1.-87.4.1.62.

Az Irodalmi Gyűjtemény ismertetése

Az irodalomtörténeti anyag pontos, tételenkénti bemutatásánál azt a két leltárkönyvet használok⁷, amelyek közül az elsőt Erdész Sándor kezdett vezetni a Merényi Oszkár általa gyűjtött kéziratok és egyéb dokumentumok átletelezésével. Az egyes tételeknél az anyag megnevezése mellett megadom a pontos leltári számot, s leírom az anyag beérkezésének körülményeit. A dokumentumok jellegét tekintve csak abban az esetben teszek megjegyzést, ha nem eredetiek. A legérdekesebb darabokat, amelyek nagyobb figyelmet érdemelnek, külön is kiemelem. Feltüntetem az egyes tételeknél a hiányokat. Az 1974-1989 között beérkezett adományoknál sok esetben nem ismerjük az átadó nevét, a beérkezés idejét, ami a Bevezetőben leírt állapotokra vezethető vissza, s amely adatokat ezidáig nem sikerült felderítenem.

1. *Czóbel Minka (1854-1943) kéziratai.* Lelt. szám. 67.1.1-67.1.169

A 169 darabból álló vers, novella, dráma, regénytöredék kézirat együttes az egyik legértékesebb irodalomtörténeti anyaga múzeumunknak. A dokumentumok 1957 decemberében kerültek az Irodalmi Gyűjteménybe a Nyíregyházi Állami Levéltár hivatalos átadásaként. A szimbolizmus előfutáraként számon tartott, szecessziós stílusban alkotó anarcsi költőnő kéziratai között találjuk például a Maya c. kötetében (1893)⁸ megjelent Boeckliniana c. versét⁹ vagy a Virradat dalai (1896) c. kötetben¹⁰ olvasható Báthory Erzsébet c. kompozícióját¹¹, amelynek alcíme A szerelem evolúciója (1. kép), hogy csak néhányat említsünk.

2. *Berzsenyi Dániel (1776-1836) kézirata.* Lelt. szám. 67.2.1-67.2.11

A leltárkönyv szerint ezek a kéziratok 1955 decemberében érkeztek a múzeumba ajándékként. Merényi Oszkár gyűjtötte. Sajnálatos módon a Berzsenyi gazdasági és egyéb feljegyzéseit, tanulmánytöredékét, leveleit és utolsó niklai, 1836 február 22-re datált írását tartalmazó anyagot nem találtuk meg. Birtokunkban van ellenben egy átvételi elismervény Merényi Oszkár aláírásával, amelyben igazolja, hogy a 12 db Berzsenyi-dokumentumot tudományos kutatás céljából átvette. Az értékes kéziratok hollétéről többet ezidáig nem sikerült kiderítenem.

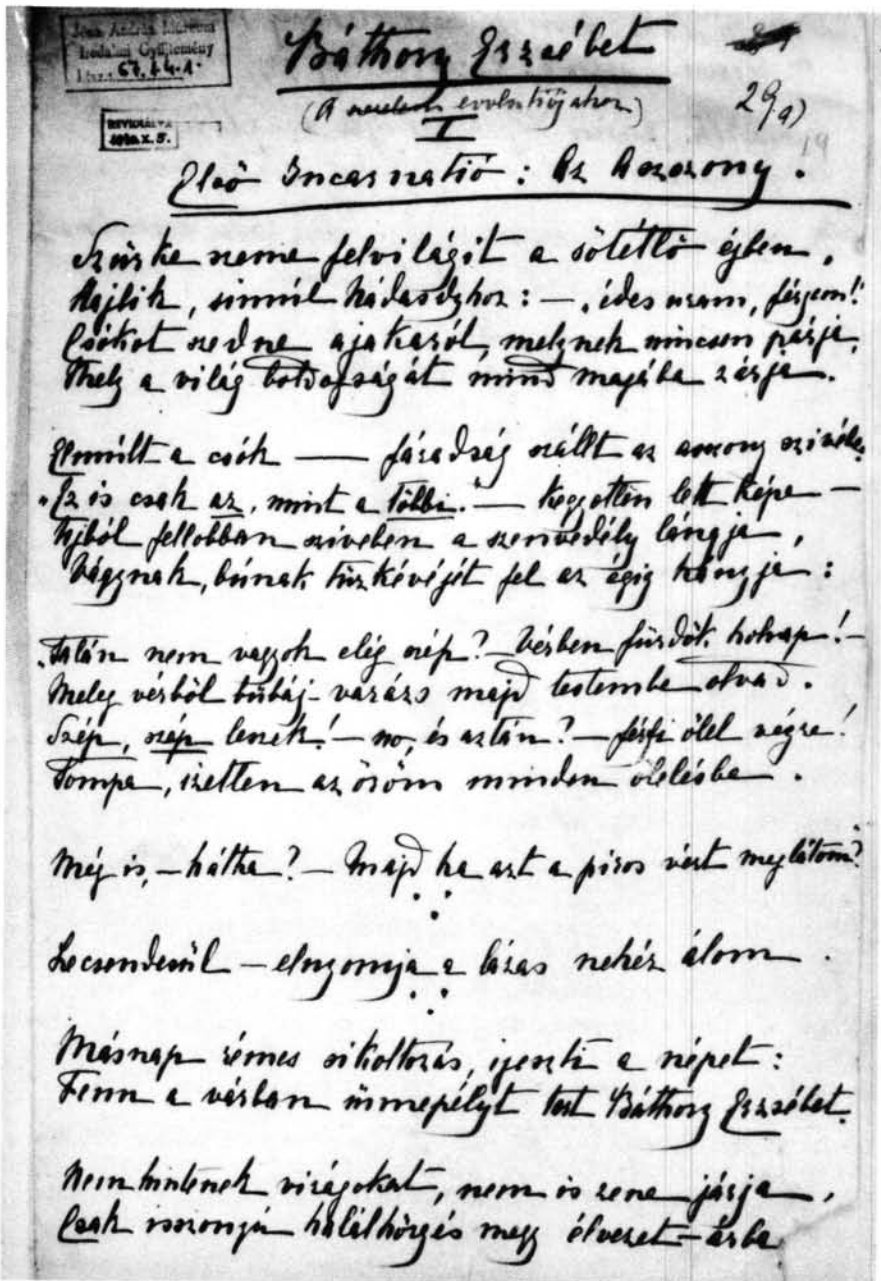
7 Lásd 4. jegyzet! A Jósa András Múzeum Irodalomtörténeti Gyűjteményének leltárkönyve. Nyíregyháza. A második kötet megnyitva 1991 augusztus 5-én.

8 Czóbel Minka: Boszorkány-dalok. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1974.

9 JAM IGY. 67.1.115

10 Lásd 8. jegyzet!

11 JAM IGY. 67.1.4

1. kép Csöbél Minka: Báthory Erzsébet (A szerelem evolúciójá) c. versének kézírata

Abb. 1. Minka Csöbél: Manuskript des Gedichtes „Erzsébet Báthory (Die Evolution der Liebe)”

3. *Móra Ferenc (1879-1934) kéziratai.* Lelt. szám. 67.3.1-67.3.2
A két dokumentum 1967 február 20-án érkezett a múzeumba. Csallány Dezső, a múzeum akkori igazgatója ajándékozta a gyűjteménynek.
4. *Krúdy Gyula (1878-1933) személyes és családi dokumentumai.*
Lelt. szám.67.4.1-67.4.27
A jelentős muzeális értékkel bíró anyagot, az író második házasságából született lánya, Krúdy Zsuzsa ajándékozta a múzeumnak. Ezek a dokumentumok komoly mértékben emelték az 1968-ban, a színház épületében megrendezett (akkor már harmadik) Krúdy kiállítás színvonalát. A könyvek, újságkivágatok, könyvborítók özönéből üde színfoltként emelkedett ki Krúdy Gyula születési anyakönyvi kivonata¹², különböző írásainak korrektúrái, könyvtári olvasófüzete¹³, jegyzetfüzete 1917-1919-ből¹⁴ stb. Itt kell megemlítenem, hogy az Irodalmi Gyűjtemény Krúdyval kapcsolatos anyagának megszerzésében jelentős szerepe volt Katona Béla főiskolai tanárnak¹⁵, aki meggyőzte Krúdy Zsuzsát arról, hogy egy igazi és Krúdy Gyulára méltóképpen emlékező kiállítást eredeti dokumentumok, személyes relikviák, eredeti fényképek nélkül nem lehet megrendezni¹⁶. Meggyőző erejének köszönhetően a későbbiekben is számos dokumentummal gyarapította Krúdy Zsuzsa a gyűjteményt¹⁷.
5. *Móricz Zsigmond (1879-1942) két kézirata.* Lelt. szám. 67.5.1-67.5.2¹⁸
Móricz Virág ajándéka a két kézirat, amelyek közül az egyikben Móricz Zsigmond följegyzéseit láthatjuk Papp Mihály életrajzából a „Boldog ember”-hez¹⁹, a másikon pedig az „Életem regényének”-hez írt fogalmazványát találhatjuk²⁰.
6. *Jósa Jolán (? — ?) kézirata.* Lelt. szám. 67.6.1
A 38 főlőből álló kézirat Jósa András lányának Jósa Jolánnak a Kis képek egy nagy életből c. rádiószínhátját tartalmazza.
7. *Ismeretlen szerző kézirata.* Lelt. szám. 67.7.1
A régi múzeumi anyagként átleltározott vígjáték-kézirat címe Néném asszony korában avagy Gyámság aggság. A szerző neve helyén álnév szerepel: Északi Károly. A kézirat érdekessége, hogy utolsó lapján a következő felirat olvasható aláírással: „Székesfehérvár, 867. December 5-én Erdélyi János.” A vígjáték írója azonban nem azonos az irodalmi

12 JAM IGY. 67.4.10

13 JAM IGY. 67.4.22

14 JAM IGY. 67.4.25

15 Egyik rendezője volt a Krúdy kiállításoknak.

16 Katona Béla szíves szóbeli közlése.

17 Lásd még a 15., 17., 19. és 48. tételt!

18 Lásd még a 14. számú tételt!

19 JAM IGY. 67.5.6

20 JAM IGY. 67.5.1

népiesség elméleti kidolgozójával, az 1814-1868 között élt Erdélyi Jánossal.

8. *Saáry Sándor (1862-1926) kézírata.* Lelt. szám. 67.8..1
A 11 fólióból álló kézirat Saáry Sándor: Elkésett utasok c. elbeszélését tartalmazza.
9. *Ifj. Radványi Sándor (1900- ?) verskézírata.* Lelt. szám. 67.9.1
A kótaji születésű „költőnek” több kötete jelent meg a két világháború között Nyíregyházán. Ez a verse Jósa András emlékére készült. Címe: Nyíri pajkos. A legutóbbi időben még két verskézírata került elő, amelyek még nincsenek beleltározva. Címük: Sóhaj a kis kökörösínhez, Kótaj, 1925 október 1., valamint Az avar, Sóstófürdő, 1925 ősze.
10. *Vietórisz József (1868-1954) kézírata.* Lelt. szám. 67.10.1
Jósa András születésének századik évfordulójára írt versének kézírata a revízió során hiányzott.
11. *Lőrincz Margit (? — ?) verskézíratai.* Lelt. szám. 67.11.1-67.11.4
Az utolsó három tételt Balogh István történész gyűjtötte 1967-ben. Mindhárom fontos adalékot nyújt Nyíregyháza két világháború közötti irodalmi életéhez, valamint ahhoz, hogy milyen stílusú írókat „fogyasztott” a megyeközpont olvasóközönsége.
12. *Mező Dániel (? — ?) verskézíratai, s egy vele kapcsolatos dokumentum.* Lelt. szám. 67.12.1-67.12.2
Mező Dániel sajátkezűleg sokszorosított brossúrája öt versét tartalmazza. A füzet címe: Toll-Kísérletek. Az 1847-ben Hajdúböszörményben²¹ született versek érdekessége, hogy valamennyi Petőfi ellenes, s nagyfokú lojalitásról tanúskodik. A verskéziratokat Merényi Oszkár gyűjtötte Nyíregyházán. A Mező Dániellel kapcsolatos dokumentum, amely egy ismeretlen besúgó jelentése Mező Dániel lojalításáról, a revízió során nem került elő.
13. *Nagy Zoltán (? — ?) elbeszéléskézíratai.* Lelt. szám. 67.13.1-67.13.17
A nyíregyházi lapokban Zala Zoltán álnéven publikáló író kézíratait Nyárády Mihály néprajzkutató ajándékozta a múzeumnak 1966-ban. Ezek a dokumentumok adalékok lehetnek Nyíregyháza irodalmi közízlésének kutatásához.
14. *Móricz Zsigmond (1879-1942) levelező lapjai az Ács családhoz (másolatok).* Lelt. szám. 68.1.1.1-68.1.3.2
Csorba Sándor kutatásai nyomán előkerült három kiadatlan Móricz Zsigmond levélről készült másolat²², amelyeket Szalay Pál szatmárcsekei református lelkésznél fedezett fel.
15. *Krúdy Gyulával (1878-1930) kapcsolatos anyag.* Lelt. szám. 68.2.1-68.5.14

21 Mező Dániel ott volt nemzetőr.

22 Csorba Sándor: Három kiadatlan Móricz-levél. SzSzele 1956-3.133.

Krúdy Zsuzsa ajándéka, amelyet 1967 októberében adott át a múzeumnak. Az anyag Krúdy Gyulával kapcsolatos újságcikkekből, nekrológokból, korabeli bírálatokból, s az író korrektúráiból áll. E korrektúrák (Ady Endre éjszakái, Álmoskönyv, Napraforgó stb.) értékét növeli, hogy Krúdy életstílusából, munkastílusából adódóan nagyon kevés eredeti Krúdy-kézírás, levél maradt ránk²³.

16. *Sipkay Barna (1927-1968) kéziratai*. Lelt. szám. 69.1.1-69.1.8
Erdész Sándor gyűjtötte a dokumentumokat özv. Sipkay Barnánétól 1967 decemberében. A helyi irodalom jelentős képviselőjének néhány elbeszélését, újságírói feljegyzéseit, írói témajegyzékeit tartalmazza az anyag.
17. *Krúdy Gyula (1878-1933) különkiadású regényeinek könyvborítói, valamint egy családi fénykép*. Lelt. szám. 73.1.1-73.1.11
Dienes Istvánné gyűjtötte Krúdy Zsuzsától 1973 májusában. Nagy része a ma is látható Krúdy kiállításon szerepel. A családi fényképen²⁴ id. Krúdy Gyulát, feleségét és gyermekeit láthatjuk.
18. *Kölcsey Ferencsel (1790-1838) kapcsolatos levelek*. Lelt. szám. 73.2.1-73.2.2
Özv. Miskolczi Józsefné bakonszegi lakos ajándéka. A két levél közül az első²⁵ jelentősebb. Ezt Szemere Pálné²⁶ írta Pécelről Kölcsey Ádáméhoz 1834 március 13-án.
19. *Krúdy Gyulával (1878-1933) kapcsolatos dokumentumok*. Lelt. szám. 74.1.1-74.2.196
Dienes Istvánné gyűjtötte az anyagot, amelyet 1974 márciusában ajándékozott a múzeum Irodalmi Gyűjteményének Krúdy Zsuzsa. Az eredeti fényképek legjelentősebb darabjai a Krúdy Gyulát és családját ábrázoló fotók, valamint a legid. Krúdy Gyulával kapcsolatos felvételek, amelyek a 48-as honvédek menházában készültek. Az újságkivágatok közül a legértékesebbek Krúdy Gyula tárcái, amelyeket 1923-ban és 1924-ben írt a „Magyarország” c. lap számára²⁷.
20. *Mester Attila (1938-1985) kéziratai, relikviái, levelei, fényképei*. Lelt. szám. 90.1.1-90.1.52
A fiatalon elhunyt újságíró-költő dokumentumait özvegye ajándékozta a múzeumnak 1990 októberében²⁸. A személyes használati tárgyak, a Váci Mihály, Farkas László, Angyal János által írt levelek mellett a kéziratok alapján nyomon követhetjük Mester Attila költővé érésének útját a legelső költeményeit is tartalmazó versesfüzetei alapján.

23 Katona Béla szíves szóbeli közlése.

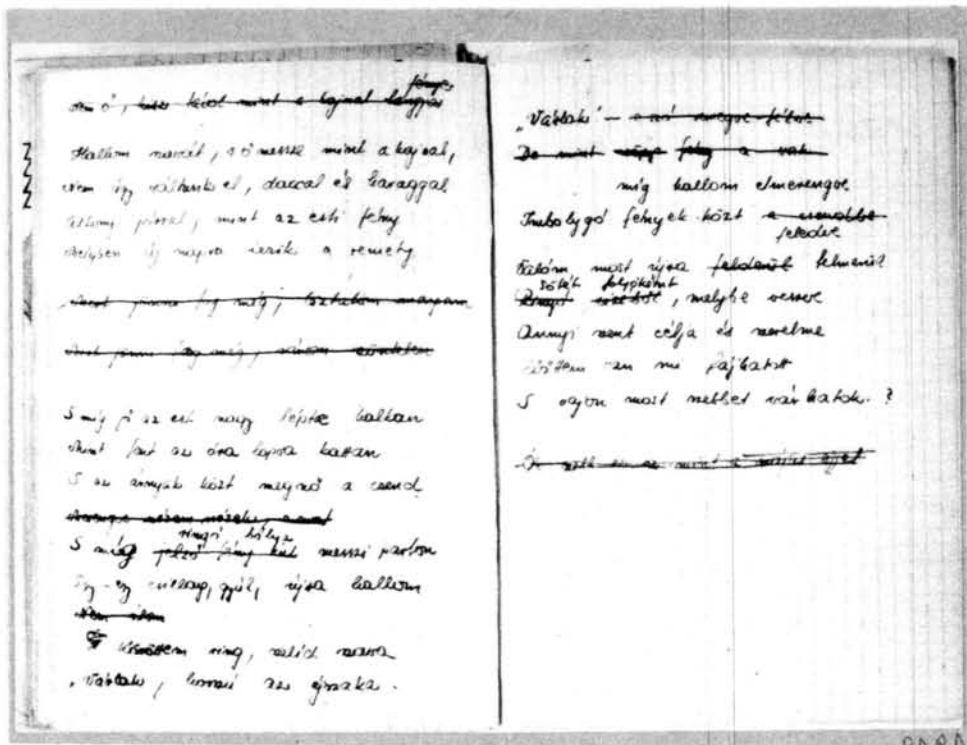
24 JAM IGY. 73.1.1

25 JAM IGY. 73.2.1

26 Kölcsey szívbéli jó barátjának, Szemere Pálnak a felesége.

27 JAM IGY. 74.2.87-74.2.186

28 Az anyag múzeumba kerüléséért e helyen mondok köszönetet Papp Tibornak.

2. kép Mester Attila versesfüzete
 Abb. 2. Gedichtband von Attila Mester

21. Szabó Lőrinc (1900-1957) kéziratai. Lelt. szám. 90.2.1-90.22.28
 A Szabó Lőrinc-kéziratokat vásárlás útján szerezte meg a múzeum az író fiától, „Lócitól”²⁹. Az anyagban néhány vers, tanulmány, vallomás eredetije található, valamint annak a Naplónak a másodpéldánya, amelyet 1945 júniusától szeptemberéig írt, s amely 1990-ig zárolt anyaga volt³⁰.
22. Bory Zsolt (1924-1984) hagyatéka. Lelt. szám. 90.3.1-90.3.92
 A hagyatékot 1990 októberében vásároltuk Csorba Sándor tanár közreműködésével Bory Beátától. Az anyagban található, felkérésekre küldött válaszlevelekből kirajzolódik a 60-as, 70-es években Nyíregyházán megrendezett író-olvasó találkozók repertoárja. A levélírók között van Garai Gábor, Fodor András, Rákos Sándor, Jobbágy Károly, Cseres Tibor és még sorolhatnánk a neveket. Ugyancsak értékes az a

29 A dokumentumok megvásárlásában nagy szerepe volt Katona Bélának, aki Szabó Lőrinc megyei kapcsolatait kutatva ismerkedett meg az író özvegyével és fiával.

30 Szabó Lőrinc: Bírákhoz és barátokhoz. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Kabdebó Lóránt. Budapest, Magvető Kiadó 1990.

bonukleinsav³¹, valamint Pogány ima³² c. verseinek egyes fázisait, a versírás folyamatát. A hagyaték tartalmaz 9 Szabó Pál levelet (3. kép), 2 Veres Péter levelet, valamint egy Kodolányi János levelet. Az anyag egyik legértékesebb darabja Tamási Áron szivarja, amellyel 1964 május 23-án egy baráti beszélgetéskor kínálta meg Bory Zsoltot, aki azonban nem dohányzott³³.

23. *Sipkay Barna (1927-1968) hagyaték.* Lelt. szám. 904.1-90.4.170
A hagyatékot Tarnavölgyiné Sipkay Mónika ajándékozta a múzeumnak 1990 novemberében. A személyes használati tárgyait, dokumentumokat, leveleket, újságírói és szépírói feljegyzéseit, rajzait, újságkivágatokat, műveiről szóló kritikákat, családi fényképeket tartalmazó anyag segítségével kirajzolódik előttünk Sipkay Barna egész élete, írói munkássága.
24. *Jászai Mari (1850-1926) kézírata.* Lelt. szám. 91.1.1
Régi múzeumi anyag Merényi Oszkár gyűjtéséből, antikvár vétel.
25. *A Bessenyei Körrel kapcsolatos dokumentumok.* Lelt. szám. 91.2.1-91.2.75
Régi múzeumi anyag. Merényi Oszkár gyűjtéseként került a múzeumba. Számos Bessenyei Kör vezetőségéhez írt levelet tartalmaz. A levélírók között találjuk Vértessy Gyulát, Czóbel Minkát, Császár Elemért, Ódry Árpádot, Riedl Frigyest. Számos olyan dokumentum is van az anyagban, amely a Bessenyei Kör aktív közművelődési tevékenységét bizonyítja. Irodalmi estekre szóló meghívók, plakátok, az 1947-es újjáalakulása során készült alapszabály, névjegyzék stb. gazdagítják.
26. *A nagykállói Műkedvelő Társaság iratai.* Lelt. szám. 91.3.1-91.3.29
Szintén régi múzeumi anyag, amelyet Merényi Oszkár gyűjtött Nyíregyházán. Az iratok alapján nyomon követhetjük a Műkedvelő Társaság életét, hisz a jegyzőkönyvek mellett pontos listákat is találhatunk itt a társaság rendes és pártoló tagjairól és a dokumentumok között van a Műkedvelő Társaság alapszabályzata is.
27. *Színháztörténeti dokumentumok.* Lelt. szám. 91.4.1-91.12.1
Régi múzeumi anyag. Népszínművek szerepkönyveit tartalmazza. Néhány cím: Gyámság aggság, A sárga csikó, Angolosan stb. Ezek a dokumentumok adalékok Nyíregyháza és a megye kultúrtörténetéhez.
28. *Nyomatvány.* Lelt. szám. 91.13.1
Régi múzeumi anyag. Szabolcs vármegye alispánjának meghívója az 1899 május 9-én tartandó Bessenyei szoboravatásra.
29. *Ismeretlen szerző kézírata.* Lelt. szám. 91.14.1-91.14.2

31 JAM IGY. 90.3.2

32 JAM IGY. 90.3.1

33 JAM IGY. 90.3.72

Kedres Bortm!

Keini his scovorásággal,
intésitelek, hogy a gárai total-
készen eriben más nem tudok
vértremi. Nem védekezés dőpán, csupán
tájékoztul: Kiskunmajsza, Kalocsa,
Somkethely, Szegelyes, Pészobiszót-
ny, Berettyóújfalva, Tökös, Hecse-
tes - utam vért a utóbbi két
hónap alatt. S még hirtén van:
Kiskunmajsza (Héppén), s 30 - ós Füves-
párvolat.

De ha etud, továbbában
esetleg vértremet a sor-

kezdésedet írva, s
indoklással:

Ferenc Bory

3. kép Szabó Pál levele Kuthy Ferenchez (Bory Zsolt hagyaték)

Abb. 3. Brief des Pál Szabó an Ferenc Kuthy (aus dem Nachlass von Zsolt Bory)

29. *Ismeretlen szerző kézírata.* Lelt. szám. 91.14.1-91.14.2
Merényi Oszkár által gyűjtött régi múzeumi anyag, mely öt latin nyelvű versből áll, amelyeket Buday Ferenchez írtak.
30. *Újságkivágatok a Nyírvidék, a Szabolcsi Hétfő, valamint a Szabolcsi Szabadsajtó c. lapokból.* Lelt. szám. 91.15.1-91.21.1
Régi múzeumi anyag. Az újságkivágatok szépirodalmi műveket tartalmaznak.
31. *Ismeretlen szerzők kézíratai.* Lelt. szám. 91.22.1-91.22.5
A kéziratokról megállapítható, hogy különböző elbeszélések részletei, s a XIX. század második felében születtek. Ez az anyag is Merényi Oszkár gyűjtése.
32. *Nyugta.* Lelt. szám. 91.23.1
R. Lehotzky Jób — 1842-ben nagykállói inspektor — nyugtája. Régi múzeumi anyag.
33. *Madarassy József (? — ?) családi feljegyzései.* Lelt. szám. 91.24.1
A 23 oldal feljegyzés az 1789-1868 közötti időszakot öleli fel a Madarassy család életéből.
34. *Ismeretlen szerző kézírata.* Lelt. szám. 91.25.1
A három fóliónyi kéziratban Deák Ferenc és Vörösmarty Mihály Apagy melletti szalonkavadászatának történetét meséli el Csizsár Imre apagy, később demecseri ref. lelkész.
35. *Előfizetési felhívás.* Lelt. szám. 91.26.1
Régi múzeumi anyag. Budafalvi Bors Sámuel: Aranybölcső vagy Népgyöngy c. művének előfizetési felhívása. Merényi Oszkár vásárolta egy budapesti antikváriumban.
36. *Seydl Imre (? — ?) kézírata.* Lelt. szám. 91.27.1
Seydl Imre verses útmutatója fiának, melyben az erkölcsös életre hívja fel figyelmét. Az anyag beérkezésének időpontja, az átadó vagy ajánló neve ismeretlen.
37. *Nyomtatvány.* Lelt. szám. 91.28.1
Régi múzeumi vásárlás az 1857-ben Pesten nyomtatott Néphymnus.
38. *Naptár.* Lelt. szám. 91.29.1
Merényi Oszkár által vásárolt Színházi Naptár az 1857. évre.
39. *Ismeretlen szerző kézírata.* Lelt. szám. 91.30.1
Régi múzeumi anyag, amely egy Kisfaludy Sándor versmértékében írt elbeszélő költemény.
40. *Ismeretlen szerző.* Lelt. szám. 91.31.1
Merényi Oszkár gyűjtése. A feljegyzések az 1832-36-os országgyűlésről szólnak.

41. *Kéziratos énekeskönyvek.* Lelt. szám. 91.32.1-91.32.2.
A XIX. század első feléből származó kéziratos énekeskönyveket szintén Merényi Oszkár gyűjtötte.
42. *Kéziratos szerepkönyvek.* Lelt. szám. 91.33.1-91.33.2
Régi múzeumi anyag, mely a Földszint és lebujs c. vígjáték előadásához készült.
43. *Színházi plakát.* Lelt. szám. 91.34.1
Régi múzeumi anyag az 1842-ben Kassán készült színházi plakát, mellyel Szontagh Gusztáv: A beszállásosozás c. darabjának előadására hívják fel a figyelmet.
44. *Színházi plakátok.* Lelt. szám. 91.36.1-91.36.6
A plakátok nagy része a nyíregyházi Városi Színház 1895-1904. között műsorra tűzött darabjairól adnak felvilágosítást. Az anyag beérkezéséről bővebben nem tudunk.
45. *Színháztörténeti fényképek és dokumentumok.* Lelt. szám. 91.36.1-91.36.28
A fényképek nagy része a nyíregyházi „Niobe” színikör szereplőit ábrázolja, a „Felhő Klári” és a „Gyurkovics lányok” c. darabok előadása közben. A képek tulajdonosának gondosságát mutatja, hogy a hátlapokra valamennyi a képen szereplő személy nevét felírta. Csak néhány nevet említünk a közismertebbek közül: dr. Bodnár István, dr. Konthy Gyula, Sarvay Ilonka, Jármay Etel, Pröhle Vilmosné stb. A fényképek között vannak azok a képek, amelyeken Fedák Sári 1926 október 10-i nyíregyházi látogatását örökítették meg³⁴.
46. *Váci Mihály (1924-1970) hagyaték.* Lelt. szám. 91.37.1-91.37.303
A Krúdy Gyulára vonatkozó dokumentumok után számszerűen a második legtekintélyesebb anyag a Váci Mihály hagyaték. Az egykori Városi Tanácstól kapta a múzeum, amikor id. Váci Mihálynét romló egészségi állapota miatt a családja beleegyezésével öregek otthonában helyezték el, s a költő szülőházát — bár sokáig tervbe volt véve, hogy ott emlékszobát rendeznek be — szolgálati lakássá alakították át. A személyes dokumentumokat, a költő szülei, öccsével folytatott levelezését, gazdag fényképanyagot, valamint kéziratokat tartalmazó hagyaték alapján nyomon lehet követni Váci Mihály életútját. Hűen tükrözi a költő meleg ragaszkodását szüleihez, testvérehez, szűkebb szülőföldjéhez. Megtaláljuk itt tanítói oklevelét, id. Váci Mihály névváltoztatási kérelmét, a költő önmagáról írt vallomását, legkorábbi verseinek kéziratát, a Győrffy István Népi Kollégiumhoz küldött kérelmét, saját kezűleg írt önéletrajzát. A levelek között fellelhetjük utolsó vietnami útjáról szüleihez írt képeslapját, s a családi fényképek mellett ott vannak

34 JAM IGY. 91.36.15.

Földszint és Lebujból - Nyúlfiné

1° Jel: Tósta - Liri.

Kamarább ott lesz - igazán van.

2° Jel: Nyúlfiné és né a' 2° bal.

dvemi meg nem lesz adni. Nem nem az ugy fog meg löttemi.

ajkon jonek

tanul marad, hogy

akarom, az illedelem is azt kívánja.

Jarokolság. Nem akarom, hogy meg ma

Lixi bölényen kifizeselem e' hona,

perre.

megye de is valahol jól van. Josen

hiteivel mehesz.

egyel. Fogadd el, nem tanom, csak

karamból salarodial-

adózása Csak nem híped, hogy tege

feltelek, se ven' jöhös'!

elcsapp I ki az ola. se ~~remélték~~

4. kép A Földszint és lebuj c. vígjátékból Nyúlfiné szerepkönyve

Abb. 4. Rollenbuch der Frau Nyúlfi aus dem Schwank „Erdgeschoß und Spelunke“

az Illyés Gyulával közös olaszországi útján készültek. Számos dokumentum pedig utóéletéről számol be.

47. *Lukács Tihamérral (1885-1955) és családjával kapcsolatos dokumentumok.* Lelt. szám. 91.38.1-91.38.158

A Lukács Tihamérra és családjára vonatkozó anyagot Lukács Zsófia ajándékozta az Irodalmi Gyűjteménynek. A dokumentumok pontos beérkezésének idejét nem sikerült megállapítani. Lukács Tihamér ügyvéd, a Nyíregyházáról elsőként monográfiát író Lukács Ödönnek volt a fia. Ügyvéd létére az apai házból magával vitte egész életére az irodalom szeretetét. Szabadidejében maga is verselgetett. Helyi, majd Budapestre költözésük után fővárosi lapokban jelent meg néhány írása, verse, mint azt Lukács Zsófia írja: Lukács Tihamér élete c. dolgozatában. A versek esztétikai színvonalának bővebb elemzésére nincs módunk, de sokat elárul a versekről az, hogy a századforduló új stílusirányzatait mélyen megvető Szabolcska Mihály, a népnemzeti irányzat egyik utolsó képviselője meleg hangú levélben dicsérte meg Lukács Tihamér ifjúkori verseit, amelyeket a fiatal költő bírálatra küldött hozzá³⁵. A személyes dokumentumok, fényképek segítségével bepillantást nyerünk egy polgári család életébe, s a család 2. világháború alatti kálváriájába.

48. *Krúdy Gyulára (1878-1933) és Krúdy Zsuzsára (1919-) vonatkozó dokumentumok.* Lelt. szám. 91.39.1-91.39.547

Ezt a Krúdy-anyagot is Krúdy Zsuzsa ajándékozta a múzeumnak, azonban a beérkezés pontos dátumát nem tudtuk megállapítani. Az anyag legnagyobb része Krúdy Gyulával kapcsolatos újságcikkekből áll, amelyek segítségével pontosan nyomon lehet követni minden országos rendezvényt, ami Krúdy művészetének ébrentartására, a nagyközönség előtti minél jobb megismertetésére irányult. Krúdy Zsuzsa széleskörű levelezése pedig arról árulkodik, hogy a fent említettekért lánya mennyi áldozatot vállalt. Ennek az anyagnak a beleltározása még tart.

Előkerültek a következő kéziratok és könyvek, melyek a Merényi Oszkár által vezetett leltárkönyv alapján az Irodalmi Gyűjtemény részét képezik. Átleltározásuk még nem történt meg.

1. Beöthy Zsolt Erdőben c. verse, amelyet Sóstón 1921-ben írt.
2. Beöthy Zsolt fiának, Beöthy Lászlónak a levele, amelyet Kardos István tanácsosnak írt 1922 április 4-én Budapesten.
3. Kacsoh Pongrác kottája, amely Beöthy Zsolt Erdőben c. versének megzenésítését tartalmazza.
4. Sárosy Gyula az „Arany trombita” szerkesztőjének Nagyhalász községben írt lakodalmas versének kézírata.
5. Rippl-Rónai József levele.

35 JAM IGY. 91.38.42

6. Kiss Lajos feljegyzései Tornyai János karácsonyáról.
7. Toldy Ferenc Kisfaludy Károly vígjátékáról írt bírálata. A dokumentum érdekessége, hogy Toldy ekkor még Schedel Ferencként írja alá a tanulmányát.
8. Az Eurialos és Lukrécia c. ismert széphistória a XIX. század elejéről kézzel írva.
10. A rendezés során előkerült számos átleltározatlan kézzel írt könyv. Ismeretlen szerző recepteket, találós kérdéseket tartalmazó füzetet, Suták Antal orvos feljegyzései, Saáry Sándor szemészeti jegyzetei, Ismeretlen szerző pályamunkája, melynek címe Hunyadi János.
11. Nemrég került elő az a leltárkönyv is, amelybe Merényi Oszkár az Irodalmi Gyűjtemény számára vásárolt könyveket leltározta be. Miután az Irodalmi Gyűjtemény gazdátlanul maradt, a múzeum könyvtárába kerültek a könyvek. Jelenleg tart a 78 könyv kiválogatása. Közülük az unikumok visszakerülnek a gyűjteménybe. Ilyen például Josephus Falvius: A zsidók háborúja, amelyet Frankfurtban adtak ki 1580-ban, s amelynek érdekessége, hogy benne Bessenyei György sajátkezű bejegyzését olvashatjuk. Ezen könyvek közé tartozik továbbá Bessenyei György: Holmi-ja, amelyet 1779-ben adtak ki Bécsben, valamint Bessenyei György: Az amerikai Podocz és Kazimir, amelyet elsőként Kazinczy Ferenc ültetett át magyarrá.

A legelső Merényi Oszkár által vezetett leltárkönyv és az új leltározási szabályok szerint készült, első irodalmi leltárkönyv összevetése és revíziója során kiderült, hogy számos dokumentum hiányzik. Mivel komoly irodalmi értékű dokumentumokról van szó, indokoltnak tartom felsorolásukat. Leírásuk végén megadom a régi leltári számot, valamint azt a jelzetet, amelyet az Irodalmi Gyűjtemény adattárban való kezelésekor kapott.

1. Sándorfi József levele, amelyet 1820 körül írt. Ltsz. 13-13/IGY.
2. Papp Endre értekezése Kölcsey Ferenc Himnusz c. verséről 1825-ből. Ltsz. 14-15/IGY.
3. Dukai Takács Judit verskéziratai. 1813 körüli. Ltsz. 15-14/IGY.
4. Péczeli József Bevezetés c. munkájának kézirata. 1780-ra keltezhető. Ltsz. 16-16/IGY.
5. Deák Dániel feljegyzései 1809-ből. Ltsz. 17-17/IGY.
6. Kazinczy Ferenchez írt vers. Szerzője ismeretlen. 1811-re keltezhető. Nyomtatvány. Ltsz. 24-24/IGY.
7. Helmeczy Mihály Kazinczy gyermekeihez írt verséről készült nyomtatvány. Keletkezési ideje 1811. Ltsz. 26-26/IGY.
8. Mikszáth Kálmán névjegykártyája sajátkezű aláírásával. Ltsz. 33-IGY.48
9. Babits Mihály levele 1919-ből. Ltsz. 35-IGY.50

10. Oláh Gábor levele 1913-as keltezéssel. Ltsz. 37-IGY.52
11. Lévay József verskézirata. A verset Arany János születésének 100. évfordulójára írta. Ltsz. 38-IGY.53
12. Vargha Gyula verskéziratai. A versek címei: Álmatlan éjszakák, A halál hídjáról, Éjjeli óraütés, Régi mandulavirágzás, Leégő fáklya. A verseket 1920 körül írta a költő. Ltsz. 39-IGY
13. Herman Ottó levele Jósa Andrásához, amelyet 1897-ben írt. Ltsz.53-IGY.57
14. Báró Bessenyei József záloglevele. Gáva, 1815 április 20. Ltsz.146-IGY.78
15. Berzsenyi-kéziratok. Lásd. az Irodalmi Gyűjtemény ismertetésének 2. pontjában.

Ha számszerűleg nem is tűnik jelentősnek a hiány, komoly múzeális értékről lévén szó, eltűnése veszteséget jelentene mind Irodalmi Gyűjteményünk, mind a hazai irodalmi múzeológia számára. Ezért indokolt a dokumentumok utáni további kutatás.

Az Irodalmi Gyűjtemény gazdátlanságából adódóan, valamint a Jósa András Múzeum Adattárában őrzött és az Irodalmi Gyűjtemény kéziratáraként számontartott dokumentumok 1967-es szétválogatásakor, tekintélyes mennyiségű helytörténeti dokumentum mellett néhány irodalomtörténeti anyag is a Történelmi Dokumentációs Gyűjteménybe került³⁶. Ezek a következők:

1. Halotti vers Böszörményi László országgyűlési képviselő felett. Ltsz. Tört.dok. 67.2.1
2. Berda Károly verse a fegyverletételről. Ltsz. Tört.dok. 67.30.1
3. Saáry Sándor: Györgyike c. elbeszélésének kézirata. Ltsz. Tört.dok.68.20.1
4. A Bessenyei Kör rendezvényeinek meghívói. Ltsz. Tört.dok. 76.94.1, 76.101.1, 76.102.1, 76.103.1-3, 76.112.2
5. Krúdy Gyula regényei. Ltsz. Tört. dok. 79.6.1, 79.11.1
6. Gábor Andor 1920-ban írt verseinek kézzel írt másolatai. Ltsz. Tört.dok. 79.22.1.
7. Sarlós (Salzmann) Ottó kéziratai, levelei. Ltsz. Tört.dok. 87.2.1.1-87.4.1.62

Jelentős helyi dokumentumok, mivel Sarlós Ottó egyike volt azoknak a fiatal nyíregyházi íróknak, költőknek, akik a 30-as években új hangú alkotásaikkal jelentkeztek Forrás c. folyóiratukban. A dokumentumok

³⁶ A Történelmi Dokumentációs Gyűjteményben található irodalomtörténeti, irodalmi vonatkozású művelődéstörténeti dokumentumok, kéziratok az áteltározás engedélyezésének bonyolultsága miatt eredeti helyükön maradnak. Mivel azonban irodalmi anyagról van szó, a dokumentumokról készített kartonok egy-egy példánya az Irodalmi Gyűjtemény kartonrendszerébe is beépül.

között találjuk Rákos Sándor leveleit, valamint Sarlós Ottó verskéziratait is.

8. Óda dr. Szigeti Kilián bencés atyához. Ltsz. Tört.dok. 81.22.7
9. Ismeretlen szerző verseskönyve a XIX-XX. század fordulójáról. Ltsz. Tört. dok. 81.25.1
10. Jósika Miklós: Rákóczi Ferenc c. regényének 3-4. kötete, amely 1852-ben jelent meg. Ltsz. Tört.dok. 88.7.1-2
11. Ismeretlen szerző 1932-en írt versei. Ltsz. Tört.dok. 88.13
12. Ismeretlen szerző versesfüzete. Ltsz. Tört.dok.90.5.4

Összefoglalás

Természetesen a több ezer főlőből álló Irodalmi Gyűjtemény egyelőre nem nyújt átfogó képet Szabolcs-Szatmár-Bereg megye irodalomtörténetéről, irodalmi vonatkozású művelődéstörténetéről. Például a századforduló, a két világháború közötti időszak nyíregyházi, valamint megyei költőivel, íróival, irodalomtörténészeivel, amatőr és professzionális újságíróival, közművelődési egyesületeivel kapcsolatos dokumentumaink száma csekély. Ugyanez elmondható az 1945 utáni időszakra. Elegendő azokra az e tájon született, nevelkedett vagy hosszabb-rövidebb ideig itt élt költőkre, írókra gondolnunk, akik nem szerepeltek gyűjteményünkben, pl. Vietórisz István, Kelen László, Kiss Ferenc, Képes Géza, Rákos Sándor, Galambos Lajos, Ratkó József és még sorolhatnánk a neveket.

Reméljük, hogy a hiányok pótlása révén mielőbb sor kerülhet egy eredeti kéziratokban, relikviákban, levelekben, fényképekben gazdag, a megyének a nemzeti irodalmunkban elfoglalt helyét méltóképpen bemutató kiállítás megrendezésére.

Die literarische Sammlung des Jósa-András-Museums

Mit Ausnahme einiger Experten wissen nur wenige davon, daß das Jósa-András-Museum neben seinen traditionellen Sammlungen auch im Besitz einer literarischen Sammlung ist. Das läßt auch nicht Wunder, hat es doch zu dieser Sammlung bis zum heutigen Tage nur eine einzige Veröffentlichung gegeben, und zwar im Jahre 1957. In meine Hände legte man die Literatur-Sammlung im Jahre 1988, die im Verlaufe von 35 Jahren durch eine bedeutende Menge Material bereichert wurde. Dieses Material aber lag mangels Fachkräften in unaufgearbeitetem Zustand, zur Forschung ungeeignet in den hintersten Ecken der Schränke. Meine Arbeit, in der ich mich mit dem in der literarischen Sammlung zu findenden Material befasste, ist das Ergebnis einer dreijährigen Aufarbeitung.

In unserer Sammlung treffen wir in erster Linie auf Dichter, Schriftsteller, die in einer Beziehung zum Komitat stehen, oder auf irgendeine Weise mit diesem verbunden sind.

Den wertvollsten Teil der Sammlung bilden die Handschriften von Minka Czóbel (1854-1943), die mit ihren Sezessions-Gedichten eine der beliebtesten ungarischen Dichterinnen vom Ende des letzten Jahrhunderts war und die man für die Vorläuferin des ungarischen Symbolismus hält. Gleichfalls wertvoll sind die Dokumente persönlichen und familiären Charakters, Korrekturen, Fotografien von Gyula Krúdy (1878-1933), der seine Novellen, Romane impressionistischen Stils zur gleichen Zeit wie Proust, aber nichts von diesem ahnend schrieb. Neben den Dokumenten heimischer Schriftsteller (József Vitérész, Barna Sipkay, Attila Mester, Zsolt Bory, Mihály Váci usw.) sind auch jene Unterlagen von Bedeutung, die Einblick in die kulturellen Verhältnisse von Nyíregyháza und des Komitats gewähren (Bessenyei-Kreis, Gesellschaft der Kunstliebhaber Nagyálló usw.). Ein wertvolles Stück unserer literarischen Sammlung ist das Werk „Der jüdische Krieg“ des Flavius Josephus, das 1580 in Frankfurt herausgegeben wurde und sich im Besitz eines der führenden Köpfe der ungarischen Aufklärung, des Philosophen und Dichters György Bessenyei (1747-1811) befand.

Zu den Aufgaben des folgenden Zeitraumes wird es gehören, eine Kartei zwecks Erleichterung von Forschungen anzulegen und das Material der Sammlung auf möglichst breiter Basis zu erweitern.

Ferenc BARANYI
Jósa András Múzeum
Nyíregyháza
Pf. 57. H-4401

A nyíregyházi Jósa András Múzeum Baráti Körének tizenöt éves története

PAPP ÁGOSTON

A nyíregyházi Jósa András Múzeum az 1974. évi — véglegesnek tekinthető és az önálló gazda szerepét biztosító épületbe történt — áttelepítése után, Nyíregyháza megyeszékhellyé válásának 100. évfordulóján, 1976-ban megfelelő személyi, szakmai és anyagi feltételekhez jutott, hogy e kulturális intézmény hatáskörét és kisugárzó erejét egy állandó jellegű társadalmi bázissal is növelje.

Ez a bázis a Múzeumbaráti Kör lett, melynek immár tizenöt éves történetét igyekszik ez a cikk nyomon követni.

A megalakulás. Kezdeti hibák és mulasztások

Az anyaintézmény vezetője és munkatársai, továbbá a múzeumügy iránt különösen érdeklődő — elsősorban a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat nyíregyházi szervezete köré tömörült és a kör tagok toborzásában is részt vevő — lelkes múzeumbarátok szervező és előkészítő munkájának eredményeként 1976 május 21-én 17 órától lezajlott a múzeum előadótermében a Jósa András Múzeum Baráti Körének alakuló ülése.

A megalakulásról készült jegyzőkönyvet az ülésen egyhangúlag megválasztott kör vezetője tagjai: Lábass Menyhért elnök, a TIT megyei szervezetének akkori titkára, dr. Fazekas Árpád megyei kórházi osztályvezető főorvos és Futaky László, a megyei könyvtár igazgatóhelyettese, mint elnökhelyettesek, valamint dr. Magyar Kálmán régész-múzeológus, mint a Baráti Kör titkára írták alá. A kör pénztárosa Domoszlai Ferencné, a TIT megyei szervezetének pénztárosa lett.

Ellenőrző Bizottságot is választottak, mely sem az ülésen nem töltött be szerepet, sem később nem adott életjelet magáról.

Az alakuló ülésen résztvevők egyhangúlag jóváhagyták a megyei könyvtár sokszorosítottjában korábban összeállított és borítóval is ellátott Alapszabályt.

A Múzeumbaráti Kör tagságának az alapszabályban rögzített célja és feladata a mértéktartó magyarság-tudat erősítése, haladó nemzeti és népi hagyományaink megbecsülése, az ország, ezen belül megyénk és megyeszékhelyünk kiemelkedő történeti és helytörténeti adatainak, legfőbb kulturális és művészeti értékeinek a megismerése és főleg mindezek érdekében a Jósa András Múzeum ilyen irányú kulturális és szakmai tevékenységének segítése és népszerűsítése.

Alapszabályunkat menet közben két ízben is hozzáigazítottuk a változó körülményekhez, továbbá a városi ellenőrzési igényekhez. A második 1991 elején történt, figyelembe véve a megindult polgári társadalmi átalakulás szempontjait. A kör az alapszabályi előírásnak megfelelően minden hónap második hétfőjén 17 órától tartja üléseit. Ez alól kivételt csak a Baráti Kör ifjúsági tagozatának foglalkozásai képeztek, melyekre a felnőtt foglalkozások napján, de 15 órától került sor. Az ifjúsági tagozat állandóan csökkenő taglétszámmal először 1977 végén, majd (az 1978 áprilisában másodszor is megszervezett tagozat) 1979 májusában végleg megszűnt. Az ifjúsági Baráti Kör foglalkozásairól külön vezetett napló tanúsága szerint is a tagság elégedett volt a foglalkozások színvonalával és az oktatási anyagot kiegészítő jellegével.

A fokozatos megszűnés oka a középiskolák növekvő számú délutáni szakköreinek elvonó hatása lehetett.

A kör fenntartásának kezdeti hibái közé kell sorolnunk a megalakuláskor elfogadott — szimbolikus, évi 10 Ft-os tagsági díj miatt szükségessé vált — anyagi gyámkodást a TIT részéről.

Az ifjúsági tagozatot teljes egészében a TIT tartotta fenn, így ez első fennállása idején a TIT kihelyezett szakkörének tekinthető. A felnőtt tagozat is jelentős anyagi támogatást kapott a TIT megyei szervezetétől. Ezért nem tudta a Múzeumbaráti Kör működése első két évében sajátos arculatát kialakítani és működése önálló jellegét és folyamatosságát biztosítani.

A Kör fennállása első két évében hiányzott az éves munkaterv és az erre épülő költségvetés. E két mulasztás okozta a foglalkozások esetlegességét, rendszertelenségét, az alapszabályi előírások sorozatos megszegését. Ez pedig a tagság fokozatos lemorzsolódását eredményezte.

Dr. Magyar Kálmán régész-múzeológus, a Múzeumbaráti Kör titkára 1977 decemberében — tisztségéről való lemondás nélkül — új, kaposvári munkahelyére távozva végleg elhagyta megyénket.

Megújulás. Állandósult formák, bővülő tartalom

A kezdeti — 70 fős — tagságot újratoborozva 1978 január 9-én újjáalakuló taggyűlést tartottunk. A tagság egyhangúlag megválasztotta új titkárát. A megüresedett posztra dr. Papp Ágoston, a múzeum közművelődési osztályának

vezetője került. A taggyűlés egyhangúlag tudomásul vette Lábass Menyhértné — volt Domoszlai Ferencné — tartós akadályoztatás miatti lemondását. Helyére pénztárosnak Tarcsa Bálint alapító baráti kör tagot, a TIT megyei szervezete pénztárosát választotta. A vezetőségben egyéb változás nem történt.

A megújult vezetőség — azóta is betartott — ígéretet tett a tagságnak, hogy az ülés rendjét betartja és minden év végén beszámol a taggyűlésen a tartalmi és gazdasági feladatok végrehajtásáról.

Az azóta betartott — évenkénti munkaterven alapuló és évenkénti költségvetéssel biztosított — foglalkozási rend a kör tagok együttműködésével a mai napig lehetővé teszi az elvi követelmények érvényesítését és a gyakorlati feladatok megvalósítását.

Anyagi korlátaink kiadványok készítését nem teszik lehetővé.

A megújuló taggyűlésen hozott döntés értelmében a tagság minden év januári kör ülésén vagy postán kézhez kapja az előző év decemberi ülésén elfogadott éves munkatervet. Ezt 1979-től kiegészíti a múzeum és a Baráti Kör programját is tartalmazó havi — tanácsi szerkesztésű — városi műsorkalauz. Ezt az üléseken megjelenő tagok kapták kézhez.

A Múzeumbaráti Kör tagdíját — az önállósulás és a folyamatos működés egyik feltételeként — taggyűlési döntéssel fokozatosan a mai napig érvényes évi 100 Ft-ra emeltük. Ez az összeg — néhány önzetlen túlfizetéssel — elegendő az előadói tiszteletdíjak fedezésére. A kör tagok működése 1978-tól folyamatos, megszakítás nélküli. Egy foglalkozás sem maradt el a kellő számú résztvevő vagy előadó hiánya miatt.

A népszerűsítés hatására 1978-tól a tagságnak mintegy 10%-a bekapcsolódott az 1977 őszi elindult — Tájak-Korok-Múzeumok elnevezésű — országos múzeumi mozgalomba. Ebből nőtt ki 1981-ben a Jósza András Múzeum Tájak-Korok-Múzeumok — röviden TKM — Klubja.

A kör programok keretébe ágyazva már 1978-ban útjára indult a Moziüzemi Vállalattal történt megállapodás alapján a történeti dokumentumfilmek és a képzőművészeti-néprajzi kisfilmek sorát bemutató múzeumi mozi.

Bővülő kapcsolatok

Egy szerv sem működhet más szervekkel való kapcsolat nélkül. Különösen érvényes ez a társadalmi egyesületekre, így körünkre is. Már a kör tagok heterogén foglalkozási összetétele is kezdettől sokirányú kapcsolat létrejöttét eredményezte (TIT, oktatási és kulturális intézmények, tanácsi szervek és hivatalok, egészségügyi intézmények, vállalatok és szövetkezetek dolgozói közül került ki a kör tagok többsége). Ezt a foglalkozásbeli vagy volt foglalkozásbeli sokféleséget az alábbi táblázat jól szemlélteti.

A Jósa András Múzeum Baráti Köre 1984-1988 közötti, állandósult, alig fluktuáló tagságának foglalkozási összetétele (Átlagosan 80 tagra nézve) :

É r t e l m i s é g i								
háztar- tásbeli	peda- gógus	muzeo- lógus	jogász	orvos	mérnök	könyv- táros	lelkész	összesen
fő	fő	fő	fő	fő	fő	fő	fő	fő
27	13	3	2	1	1	1	1	49
Alkalmazott								
vállal- lati dolgozó	tanácsi dolgozó	gyógy- szerész	mező- gazda- sági alkal- mazott	múze- umi alkal- mazott	levél- tári alkal- mazott	műv. ház alkal- mazott	óvónő	összesen
fő	fő	fő	fő	fő	fő	fő	fő	fő
11	8	4	3	2	1	1	1	31
A 80 fő baráti köri tag közül						férfi = 31 nő = 49		

A fenti megoszlástól nem sokban tér el az 1991. évi tagság összetétele.

A Baráti Körrel hivatalos kapcsolatot tartó szervek között elsőként kell említenem a nyíregyházi Városi Tanácsot. Ennek Igazgatási Osztálya az alakuló ülés jegyzőkönyvének kézhezvétele után 1976 augusztus 12-én kelt határozattal nyilvántartásba vette a Jósa András Múzeum Baráti Körét. Az 1978-ban újjáalakult egyesület négy évi munkáját a városi tanácsi szervek, az Igazgatási és Gazdasági Osztály 1982-ben részletes tartalmi és pénzügyi ellenőrzés alá vonta. A segítő szándékú vizsgálat és hasznos javaslatok tovább erősítették az egyesület jellemző jegyeit és pénzügyi helyzetét. E vizsgálat hatására módosítottuk először a Kör alapszabályát és kaptunk az anyaintézmény állandó támogatása mellett a Városi Tanács Művelődési Osztályától jelentős és rendszeres anyagi segítséget. Ennek ellenében vállaltuk és be is tartjuk, hogy évenkénti szellemi vetélkedőinken a témakörtől függően szerepeltetni fogjuk a nyíregyházi általános vagy középiskolákat.

Újjáalakulásunk kezdeti időszakában jelentős támogatásban részesítette Körünket a Megyei Levéltár is, mely szintén hozzájárult költségesebb rendezvényeink — kirándulások, vetélkedők — állandósításához. Újabban kiselejteztett, de értékes és ajándékozható levéltári kiadványokat kapunk a levél-

tártól. Ennek ellenében foglalkozásainkkal hozzájárulunk a levéltári munka népszerűsítéséhez.

A Jósa András Megyei Kórház közművelődési bizottsága egyesületünk létrejöttétől kezdve nyújt folyamatos pártoló tagsági — biztos költségvetési tételnek számító — támogatást a közös névadó szorgalmas múzeumi népszerűsítése ellenében.

Személyi kapcsolatok révén több éven át a TESZÖV is segített anyagi gondjainkon.

A Jósa András Múzeumban helyet kapott nyíregyházi Mini-könyv Klub 4-6 fős pártoló tagságának kezdettől vállalt támogatása — a klub 1990-ben történt megszűnéséig — állandó bevételi részét képezte a Baráti Kör költségvetésének. Megszűnésekor pedig költségvetési pénzmaradványát a Múzeumbaráti Kör számára hagyatékolta. A klub hűségét minden év végén népszerűsítő múzeumi kiadvánnyal háláltuk meg.

Az 1978-as megújulásunk utáni — foglalkozásaink keretei között kibontakozó — kapcsolataink közül első helyen méltó említésre a kör és a TIT között képződött újabb együttműködés. A TIT megyei szervezete a Baráti Kör önállóodásának arányában fokozatosan hagyott fel a körünk feletti gyámköddással. 1981 végén viszont olyan megállapodás jött létre köztünk, hogy a TIT Bessenyei György Szabadegyeteme történelmi tagozata minden évben ősztől tava-szig 4-6 előadásból álló sorozatot vállal előadás és előadó biztosításával a múzeum előadótermében, a Baráti Kör szervező és rendező közreműködésével. Az előadógárda többségében a Tanárképző Főiskola tanárai közül került ki és mindig aktuális és természetesen magas színvonalon ismertetett témával gazdagította a munkatervi programot. Kapcsolatunk 10 éves évfordulóján a tagság a sorozatot kézben tartó főiskolai tanárt, Sallai Józsefet köszönetül értékes könyvjutalomban részesítette.

Ugyancsak 1991-ben ünnepeltük a Tájak-Korok-Múzeumok elnevezésű országos mozgalom központi szervével, a TKM egyesülettel tartott kapcsolatainkat a Jósa András Múzeum TKM-Klubjának 1981-es létrehozásával, illetve az ebben való közreműködéssel. A Kör és a Klub a központ elvi irányítása mellett rövid idő alatt munkatervileg és költségvetésileg is összeolvadt. A kör tagok a klubtagság után évi 50 Ft-ot fizetnek, amivel hozzájárulnak a megnőtt előadásszám költségeinek fedezéséhez. A TKM Egyesület a klubtagság fenntartása ellenében az utóbbi években pályázati alapítvány létrehozásával segítette anyaintézményünk folyamatos támogatásának kiegészítéseként központi témakörű rendezvényeink lebonyolítását. Ilyenben részesült a Mátyás királyról, Kölcsey Ferencről és Széchenyi Istvánról szóló szellemi vetélkedőnk. Időnként szépirodalmi műveket is kaptunk jutalomkönyvként történő szétosztásra.

A hivatalos kapcsolatok között kell említenem azt, hogy a Művelődésügyi Minisztérium 1989-es leiratában foglaltak tudomásul vételével csatlakoztunk a Múzeumbarátok Világszövetségéhez.

A várossal tartott tartalmas program- és propagandakapcsolat 1990 elején a Műsorkalauz sajnálatos megszűnésével véget ért. A Művelődési Központ rövid életű Kínáló c. programfüzete után a Kelet-Magyarország című napilap kegyeire vagyunk utalva. Mellette rendszeresen terjesztjük a TKM Egyesület időnként rólunk is szóló országos Híradóját.

Szintén hivatalos kapcsolat jött létre 1990 augusztusától a Baráti Kör és a Nyíregyházi Adóhivatal között, amikor három napos jószándékú pénzügyi vizsgálat segítette dokumentációs munkánk javítását. Azóta is igénybe vesszük a hivatal tanácsadó szolgálatát.

A társadalmi egyesületekről szóló 1989. évi törvény előírásainak fokozatos végrehajtása után egyesületi felépítésünk és alapszabályunk jelentős módosítását követően, előterjesztésünk és a szükséges dokumentumok csatolása alapján a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Bíróság a Jósa András Múzeum Baráti Körét 1991 április 11-én Pk. 60.308/1989/5. szám alatti végzéssel bejegyezte 325. sorszám alatt a társadalmi szervezetek nyilvántartásába.

Írásbeli köszönetünket fejeztük ki Nyíregyháza Város Közgyűlése Kulturális- és Sportbizottságának, hogy az előírt feltételek szerinti pályázatunk reményeink feletti elfogadásával számlánkra 1991 májusában 20 ezer Ft-os támogatás érkezett. Viszonzásul kiszélesített keretek között rendeztük meg a nyíregyházi középiskolákat is szerepeltető Széchenyi-vetélkedőnkét.

Változások a Baráti Kör vezetőségében

A kör munkájáról Benczur Sándor egyhangúlag megválasztott naplóvezető 1979-től színes (és fotókkal is gazdagított) naplót vezet. Ugyancsak az ő személyében 1981-től titkár került a TKM Klub élére.

1981 decemberében a Baráti Kör tagsága újjáválasztotta lejárt mandátumú vezetőségét. A tagság a tartós betegsége miatt gátolt Lábass Menyhért elnök helyére — megköszönve eddigi jó munkáját — dr. Puskás Lajos alapító tagot, a Nyíregyházi Mezőgazdasági Főiskola tanárát választotta egyhangúlag. A volt elnököt tiszteletbeli elnökhelyettesnek fogadta el. Elnökhelyettesként újraválasztotta dr. Fazekas Árpád és Futaky László alapító tagokat egyhangú titkos szavazással éppúgy, mint titkárnak dr. Papp Ágoston alapító tagot. Pénztárosi feladatkörbe ismét Tarcsa Bálint került. Benczur Sándor naplóvezetői tisztét pedig megerősítette a tagság. A mandátumok 1985 végéig szóltak.

Az 1985 szeptember 9-i baráti köri ülés a lejárt megbízatású vezetőség helyére új vezetőséget választott. A tagság megköszönve a végleg leköszönő dr. Puskás Lajos elnök és a többi — lejárt mandátumú — tisztségviselő munkáját, a Baráti Kör elnökéül dr. Balogh Zoltán alapító tagot, nyugdíjas járásbírósi elnököt, elnökhelyetteséül dr. Margócsy Józsefné nyugdíjas pedagógus és dr. Fazekas Árpád alapítótágtársakat, a kör titkárául dr. Papp Ágoston alapító tagtársat, pénztárosnak Tarcsa Bálint, naplóvezetőnek Benczur Sándor alapító tagtársakat egyhangúlag megválasztotta. A közgyűlési tagság egyhangúlag el-

fogadott határozattal egy évvel kibővítve a mandátumok időtartamát, a megbízások hatályát 1990 szeptemberig fogadták el.

Az elnök végleges — Budapestre — távozása miatt 1987 november 9-én részleges vezetőségválasztásra került sor. A tagság új elnöknek dr. Margócsy Lajosné, helyére elnökhelyettesnek dr. Puskás Lajosné nyugdíjas pedagógust, alapító tagot választotta egyhangúlag. A többi vezetőségi tag megbízása változatlan maradt.

A tagság 1990 szeptember 10-i közgyűlésén a megbízások lejárta miatt új baráti körű vezetőséget választott. A régi vezetőséghez képest két helyen történt változás. Dr. Fazekas Árpád helyére Feledi Ernőné került az egyik elnökhelyettesi posztra, a másik ilyen tisztséget továbbra is dr. Puskás Lajosné tölti be. Elnökünk ismét dr. Margócsy Józsefné lett, a titkár pedig dr. Papp Ágoston maradt. Az elhunyt és érdemeihez méltóan meggyászolt Tarcsa Bálint pénztáros helyére a tagság Nagy Árpádné alapító tag könyvelőt választotta egyhangúlag éppúgy, mint a többi vezetőségi tag esetében. A megbízások határidejét a tagság 1995 szeptemberében állapította meg.

Cikkem további részében a Baráti Kör legfontosabb rendezvényeiről — előadások, kiállítások, vetélkedők — és a fontosabb intézkedésekről, megbízásokról, eseményekről kívánok összefoglaló képet nyújtani.

Előadások

A Múzeumbaráti Kör 1976-77-ben nem rendelkezett éves munkatervvel. Az ekkor elhangzott előadások egyhangúak, nagyjából titkári ásatási tájékoztatókból álltak. A foglalkozások kötött időbeli rendje is hiányzott. Az e miatti tömeges tagsági lemorzsolódás megállása, majd a tagok látványos visszatérése az 1978-tól szigorúan betartott, tagság által jóváhagyott évenkénti munkatervnek és a pontos ülésrendnek köszönhető. Nem hiányzott többé az év végi vagy év eleji titkári-pénztárosi beszámoló sem az elmúlt év feladatainak a végrehajtásáról.

1979-ben még túlsúlyban régészeti és néprajzi előadások hangzottak el. A néprajzi előadások száma nem volt arányban a néprajzos múzeológusok számával. 1980-tól már megkezdődött a néprajzosok felzárkóztatása. Erre sarkallt bennünket a Múzeumfalvó 1979. évi megnyitása is. Az 1980. évi program egy — a 15 évvel azelőtt meghalt Kiss Lajosról, az anyaintézmény egykori igazgatójáról szóló — többlet-előadással is bővült.

Az 1981-től működő TKM-Klub 1983-tól közös költségvetés keretében éli a Baráti Körrel egyleti életét és fokozatosan növekvő, majd az 50%-ot is elérő számú előadásával hozzájárul ahhoz, hogy a két egyesület ülésein évenként 32-36 előadás is elhangzik. A TKM-Klub foglalkozási napja a hónapok 4. hétfője. Az éves programokat közösen tervezzük, szervezzük meg és hajtjuk végre. A két egyesület tagjai közösen vesznek részt kirándulásokon és vetélkedőkön is.

A TIT történeti sorozata a történeti-helytörténeti előadások időszerű témakörét is bővíti. Maradandó élményt nyújtott az a két előadás is 1981-ben, mely a Megyei Könyvtár Váci Mihályról készített kisfilmjét mutatta be Ratkó József József Attila-díjas költőnk közreműködésével.

A múzeumi tevékenység fejlődését mutatta be a tagságnak az 1982-ben 20 éves megyei múzeumi hálózat kialakulásáról és eredményeiről szóló, kiadványokkal és fotókkal szemléltetett titkári tájékoztatás. Jó módszertani tájékoztatást tartott dr. Puskás Lajos elnök a helytörténet és a honismeret fontos szerepéről az iskolai szakkörök életében, melyre meghívta a Mezőgazdasági Szakközépiskola szakköri tagjait is. A Megyei Múzeumi Igazgatóság munkatársai az 1982-1989 közötti októberi múzeumi hónapok programja keretében számot adtak folyamatban lévő tudományos-kutató-feldolgozó munkájukról, annak eredményéről. E sorozatok anyagát a múzeumi vezetés és a tagság hozzájárulásával minden évben beépítette a kör vezetősége a két egyesület munkatervébe. Ez a gyakorlat köznyelven történő ismertetéssel biztosítéka volt annak, hogy valamennyi múzeumi szakágazati tevékenység ismertetése szerepelt a Baráti Kör és TKM-Klub előadásain. 1989-től ezt a – sajnos – megszüntetett gyakorlatot a titkár és a múzeológusok közötti személyes megkeresések és megállapodások pótolják.

Az 1983-ban elhangzó előadások közül különös érdeklődést váltottak ki a megye legnevezetesebb régészeti eredményeiről, a beregi temetkezési szokásokról, Nyíregyháza földrajzi és természetföldrajzi történetéről, valamint az akkor 160 éve született és 50 éve halott Krúdy Gyula impresszionista írónkról szóló előadások. Általános sikert aratott Kovács Margit: Köszöntöm az agyagot c. művészi kisfilmje.

Méltó a kiemelésre az 1984. évi — megyénk műemlékvédelméről szóló — tájékoztatás az OMF részéről, a Nagyhalász-pusztatemplomi ásatási textíliák restaurálási fortélyairól szóló, magán az anyagon szemléltetett előadás.

Köri és klubfoglalkozásunknak eddig talán legmaradandóbb élményét szerezte 1984-ben és 1985-ben a korán elhunyt Kurecskó István amatőr dokumentumfilmrendező 7 színes kisfilmjének megtekintése a témák szakavatott konzultánsainak közreműködésével. Ezek témája a nagyhalászi népi (naív) festőnő munkája, az ajaki cifrapitvar, a paticsfalas tákosi kistemplom, a szatmárcsekei fejfás temető, a kegyelettisztelettel bemutatott máriapócsi búcsú, Váci Mihály életútja, ez a teljesség igénye nélkül.

1984 decemberében a köri tagság jóváhagyta az előadások tiszteletdíjának 300 Ft-ról 350 Ft-ra emelését. Ennek és egyéb költségek részbeni biztosításához megszavazta az éves tagdíj 50 Ft-ról 100 Ft-ra emelését. Egy év múlva további tagdíjemelést nélkül a tagság 400 Ft-ban állapította meg az előadások tiszteletdíját. Ez a mai napig érvényes.

1986-tól az év I. és IV. negyedévében mindkét ülésen csak 1-1 előadást tartottunk a korai sötétedésre való tekintettel. Ezt a csökkentést 1992-től egy 1991. évi taggyűlési határozat alapján tovább növeljük azzal, hogy az augusztus mellett a júliusi hónapot is programmentessé tesszük.

Munkatervünk 1987-ben kellő mértékben adott helyet a megyeszékhelyünk 150 éves fennállásának jubileumi évfordulóját méltató előadásoknak. A TIT előadássorozata is végig ezt méltatta. Örvedetes folyamat, hogy a tagság soraiból egyre többen vállalnak előadást a kívánt színvonalon. Az 1986-os 9 fős tagelőadói létszám 1987-ben 14 főre emelkedett. Viszont a — sokszor kényszerű — fluktuáció leginkább ezt a réteget érinti.

A Baráti Kör legsikeresebb régészeti előadásai között hangzott el 1989 októberében dr. Németh Péter „Egy Árpád-kori megyeszékhely: Szabolcs a kései középkorban” című tájékoztatása megyénk első ispánsági székhelyéről. Érdekessége, illetve figyelemre méltó helytörténeti vonatkozásai miatt érdemes megemlíteni a Paleográfia és grafológia a levéltári kutatásban, A nyíregyházi huszárok, Városunk betelepülése a XX. század első felében, Adatok a X-XI. század történetéhez a Felső-Tisza-vidéken és A nyíregyházi erdő című előadásokat.

Kirándulások

A Múzeumbaráti Kör 15 éve alatt 20 kirándulásra került sor. Az 1977. évi első kirándulás a nagyecsed-i sárvármonostori ásatást érintette és három környező település megtekintését. Az 1978-as kiránduláshoz a megyei Idegenforgalmi Hivatal biztosított kényelmes buszt egy zempléni kétnapos körútra. Ezzel a busszal tettük meg azt a megyei kirándulást is 1979 és 1981 között három ízben, mely abból az elhatározásból született, hogy mindaddig nem szervezünk megyén kívüli kirándulást, amíg nem ismertük meg megyénk műemléki, helytörténeti, művészeti, néprajzi és természeti értékeit. Kétnapos kirándulások keretében 53 település és nevezetes hely értékeivel ismerkedtünk szakavatott idegenvezető közreműködésével. Kivételt csak az 1981 június 18-19-i szakmai kirándulásunk jelentett, amikor Hódmezővásárhelyre látogattunk 18 körli taggal és 13 vendéggel. Itt a Kiss Lajos születésének 100. évfordulójának alkalmából megrendezett emlékünnepegen vettünk részt. A kétnapos kirándulás Bakonszeg, Békéscsaba és Szarvas megtekintését is lehetővé tette.

További „nagybuszos” és kétnapos kirándulásainkat a nyíregyházi Móricz Zsigmond Színház kedvezményesen rendelkezésünkre bocsátott panorámabuszával tettük meg 1982 és 1989 között. Felejthetetlen élményt jelentett az 1982 július 24-25-i szegedi és Szeged környéki — többek között ópusztaszeri — kirándulásunk. Ennek egyik programjaként megtekintettük a szegedi szabadtéri színpadon bemutatott olasz nyelvű Trubadúr előadást 31 körli taggal és 12 vendéggel. 1984-ben körbejártuk Észak-, Közép- és Nyugat-Dunántúlt 28 baráti körli taggal és 11 vendéggel, 1985-ben Heves és Nógrád megyében jártunk, utunk másnapján a Dunakanyar nevezetességeivel ismerkedtünk. 1986-ban Baranya megye és az úton közbeeső nevezetesebb helyek — Szolnok, Kécskémét, Szekszárd, Mohács, Baja, Kiskőrös — megtekintése következett. Az 1987-es év programja két kirándulással volt gazdagabb: az egyik a Balatont

jártuk körül, a másikon — szintén kétnapos úti program keretében — az első „nagybuszos” útról lemaradt 10 köri tagunkkal a múzeumi kisbusz kölcsönadásával megyénk 19 nevezetes helyét látogattuk meg.

1988 júliusában két Hajdú megyei város bekapcsolása mellett megyénk 19 településére látogattunk 30 köri taggal és 14 vendéggel. Ennek az útnak Hajdú megyei kibővítését jelentette a 1989. évi júliusi kétnapos kirándulás 21 köri vendéggel és 11 nem köri tag részvételével. 1989-ben még két kirándulást tettünk: ez a június 30-i szakmai, ásatást tekintő kirándulás Tiszalök-Hajnalosra, melyet ottani szalonnasütéssel tettünk emlékezetesebbé és szintén a múzeumi kisbusz igénybe vételével a budapesti MOM TKM Klubja 10 tagjának október 14-15-i megyeszékhelyi, majd megyei kirándulása két egyesületünk közös szervezésében és a TKM Egyesület anyagi támogatásával.

Felejthetetlen egynapos és „nagybuszos” kirándulást tettünk 18 köri taggal és 9 vendéggel Aggtelekre.

Köri életünk két utolsó évében a jelentősen megnőtt „nagybuszos” költségeket köri tagságunk már nem tudta vállalni. Ezért 1990-ben és 1991-ben csak a múzeum ingyenes kisbuszán tettünk főleg szakmai kirándulásokat. 1990-ben 9 aktív baráti köri tagunkat részesítettük a budapesti MOM TKM-Klub kétnapos budapesti és Pest környéki, dunakanyari — vizonzásul szervezett — kirándulásában.

1991-ben két — egynapos — szakmai kirándulást szerveztünk: az elsőre február 14-én került sor a költséghiány miatt erre az évre áthozott Kölcsey-vetélkedő előkészítése céljából. Ekkor a vetélkedőre vállalkozó köri tagokkal megtekintettük a szatmárcsekei kibővített Kölcsey kiállítást és a síremléket, a környező települések meglátogatásával kibővítve ezt a programot. A másik szakmai kirándulásra augusztus 30-án került sor, amikor a Széchenyi-vetélkedőbe benevezett köri tagokkal az ekkorra szervezett és a Hajdú megyei MTESZ-szel és a két megye vízügyi szerveivel megrendezett tudományos tiszadobi — az Andrassy-kastélyban megtartott — Széchenyi emlékünnepegen vettünk részt. Közben megtekintettük a komáromi Vízügyi Múzeum értékes Széchenyi-kiállítását, majd megkoszorúztuk a tiszadobi urkomi töltésen álló Széchenyi-emlékművet. Ezt követően meglátogattuk a Vasvári és Andrassy-emlékművet is.

Vetélkedők

Baráti Körünk 15 éve során 15 szellemi vetélkedőt rendeztünk. Az elsőre 1979 október 4-én került sor: a német megszállás megszűnése utáni 35 évben elért megyei fejlődésről szóló kiállítást feldolgozó, 7 fő TKM-aranyjelvényes, 8 három-három fős nyíregyházi általános iskolai csapat és 5 baráti köri tag részvételével megrendezett vetélkedővel nyitottuk szellemi játékaink sorát.

1980 tavaszán 17 fő aranyjelvényes és 7 köri tag vett részt 6 jeles — városok nevezetességeit feldolgozó — TKM-füzetből rendezett elődöntőn, akik közül 6

aranyjelvényes és 7 körü tag jutott be a döntőbe. 1981-ben két vetélkedőre is sor került: a tavaszi szellemi játékon a 35 éves időszak eredményeit bemutató múzeumi kiállítás immár egész anyaga feldolgozásra került 6 fő aranyjelvényes, 13 — 3-3 fős — középiskolai csapat és 6 körü tag elődöntős, majd 6 fő aranyjelvényes, 8 középiskolai csapat és mind a 6 fő körü tag döntős részvételével. Az 1981 október 26-i vetélkedőn, melyen csak 5 fő körü tag vett részt, a Sóstói Múzeumfaluról szóló TKM-füzetet dolgoztuk fel. 1982-83-ban a múzeum állandó forradalmi kiállítása került sorra 48 vetélkedő részvételével. Köztük 6 fő volt körü tag. Az 1983-as év második, októberi szellemi játékon 7 baráti körü tag mutatta be tudását a Nyíregyházi Útikalauz első részéről. Ennek teljes feldolgozására 1984 tavaszán került sor 15 általános, 6 középiskolai, 3 vállalati csapat és 7 baráti körü tag elődöntős, majd 4 ált. iskolai, 4 középiskolai, 3 vállalati csapat és a 7 fő baráti körü tag döntőbeli részvételével.

1985-ben az 1944 utáni 40 év eredményeit bemutató időszak kiállítás tavaszi és kétfordulós feldolgozására került sor 27 ált. iskolai, 18 középiskolai, 5 vállalati csapat és 6 körü tag elődöntős, majd 4-4-4 csapat és 6 körü tag döntőbeli szereplésével.

1986-ban kétfordulós őszi vetélkedőn 25 általános iskolai csapat és 7 körü tag elődöntős, majd 6 csapat és a 7 körü tag döntőbeli részvételével dolgoztuk fel a Városi Útikalauz Sóstóról szóló részét.

1987 őszen kétfordulós szellemi játékon a múzeum állandó régészeti kiállításának ismeretéről adott számot az elődöntőn 20 ált. iskolai csapat és 6 körü tag, majd a döntőben 4 csapat és a 6 baráti körü tag.

Az 1988-as év január és február hónapjában 17 elődöntős általános iskolai csapat és 7 baráti körü tag, a márciusi döntőben 4 csapat és a 7 baráti körü tag mérte össze egymás között ifjúsági, illetve felnőtt felkészültségét a múzeumnak a 150 éve kiváltságolt Nyíregyházáról készült állandó kiállítása anyagából. 1989-ben érdemes mű, évforduló és kiállítás hiányában nem szerveztünk vetélkedőt.

1990 szeptemberében elődöntőn, október 27-én pedig döntőn dolgoztuk fel a Mátyás király könyvtára c. TKM-füzet anyagát 35 középiskolás és 7 körü tag elődöntős, majd 3 csapat és a 7 körü tag döntőbeli részvételével, kiváló felkészüléssel.

1991-ben az anyaintézmény vetélkedőinket segítő folyamatos támogatásán kívül egyrészt a budapesti TKM Egyesület, másrészt a Városi Önkormányzat önzetlen anyagi segítségével két szellemi játékra is sor került. Az anyagi okokból ez év elejére áttett Kölcsey-vetélkedő februári elődöntőjén, majd a március 2-i döntőn 5 körü tagtársunk nyújtott méltó ismeretet a Szatmárcseke műemlékei c. TKM-füzet és a szatmárcsekei Kölcsey Emlékszoba anyagáról. Az év szeptemberi hónapjában sorra került elődöntőn 14 középiskolai csapat és 5 körü tag, az október 26-i döntőben pedig 4 csapat és 4 körü tag adott számot a Széchenyi napjai és a Széchenyi emlékek, emlékhelyek című TKM-könyvben feldolgozott tudnivalókról.

Bizonyos pontszám elérése esetén valamennyi aranyjelvényes TKM-mozgalmi versenyző, továbbá iskolai és vállalati elődöntős csapat könyvjutalomban, a döntőben szereplők pedig díjban vagy jutalomban, ezen kívül könyvjutalomban is részesültek.

Az általános és középiskolás csapatok, valamint a vállalatiak minden vetélkedőn nyíregyháziak voltak és mind ők, mind a köri tagok saját kategóriájukon belül mérték össze egymással tudásukat. A vetélkedőkön rendszeresen részt vett baráti kör tagjaink: Benczur Sándor, Feledi Ernő, Nemes László, Száraz Klára, Takács Károlyné, Tarcsa Bálint, dr. Tímár Béláné és Zomborszki András. Nincs már — sajnos — közöttünk az elhunyt dr. Tímár Béla és Tarcsa Bálint, akiket — mint fájdalmas személyi veszteségünket — éppúgy méltóképpen búcsúztattunk el, mint a szintén elhunyt Jakab Mihályné, Biczák László és Hadházy Pál alapító és törzsgárda tagtársainkat.

A társadalmi szellemi játékokon résztvevő tagtársaink között a legszorgosabb a demecseri Száraz Klára alapító tagtársunk, aki a budapesti TKM Egyesület céh-vándorkönyves, igényes felkészültséget követelő és országos jártasságot elváró játékába is bekapcsolódott.

Más intézkedések, cikkek, megbízások, események

A kör tagok tagdíja ellenében rendszeresített tagsági igazolvány egyúttal ingyenes megyei múzeumi belépő is. Ezt kiegészíti az utóbbi években a budapesti TKM Egyesült TKM Klub-tagsági igazolványa, mely az ország valamennyi állami múzeumába ingyenes belépőnek számít. Baráti kör tagjaink egyúttal TKM-Klubtagok is. Valamennyi foglalkozásunkról készült feljegyzés, mely mint irattári anyag 1978-tól őrzi az érdemi adatokat, programokat és eseményeket. A nyíregyházi Városi Tanács VB. Igazgatási Osztálya is kapott egy példányt minden ilyen feljegyzésből. E volt felügyeleti szervünknek 1986-ban 10 éves eredményeinkről is küldtünk összefoglaló beszámolót.

Két évünk kiemelkedő tagtoborzási eredményt hozott. 1982-ben háztartásbeliek, pedagógusok és vállalati dolgozók körében 23 új tagot nyertünk. 1984-ben pedig a nyíregyházi Nyugdíjas Klub szinte teljes állománya, 24 fő szaporította a taglétszámukat, és képezi azóta is tagságunk egyik legszorgalmasabban látogató részét.

A köri és klubtagság jelentős része vett részt 1984 szeptember 6-án azon a tudományos vándorgyűlésen, melyet a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat rendezett Jóna András múzeumlapítónk születésének 150. évfordulója alkalmából.

Egy 1985-ben kötött megállapodás a Tanárképző Főiskola Népművelési Tanszékének 41 hallgatója október-november-decemberi foglalkozásainkon való jelenlétét biztosította.

A Városi Tanács Igazgatási-, Művelődési és Gazdasági Osztályának 1986 januári második átfogó vizsgálata a tartalmi munka ismételt elismerése mellett igényt támasztott alapszabályunk finomítására, áttekinthetőbb tagdíj nyilvántartó és látogatottsági kimutatás vezetésére, előírta készpénzállományunk felső határának megszabását, pénztárkassza vásárlását, fogyóeszköz-leltárkönyv vezetését és az MNB-napló rendszeres egyeztetését a titkár és a pénztáros között. Mindezek teljesítésére sor került.

1986-ban, körünk 10 éves évfordulóján Biczák László törzsgárda tagtársunk legaktívabb múzeumi leletmentő és leletbejelentő szolgálataiért pénzjutalomban részesült. Ez évi jubileumi esemény volt az is, hogy dr. Balogh Zoltán elnök és Jakab Mihályné törzsgárda tagjaink nyilatkoztak a nyíregyházi rádióknak a kör eredményeiről. Egyúttal hangsúlyozták a fiatalítás fontosságát is.

10 éves múltunkra tekintettel munkánk az anyaintézmény évi beszámolójában is elismerő értékelést kapott. E jubileumi évfordulóra tekintettel 1986 végén bevezettük a foglalkozásokon való részvétel mértéke szerinti könyvjutalomban való részesítést. A meghívókhoz meg-megújított névjegyzékekkel növeltük tagtársaink kiállítási megnyitókönnyezőknél való részvételét.

Élénkült körünk sajtópropagandája. A nyíregyházi Pedagógiai Műhely 1986 évi 4. száma 1987 eleji megjelenéssel olvasói elé tárta a baráti kör titkár summázó — bár méltatlanul megrövidített cikkét a kör 10 évéről. Szintén a kör titkára a Kelet-Magyarország 1987 február 28-i számában „A tartós együttmaradás titka” címmel cikket jelentetett meg.

Baráti Körünk titkárát a TKM Egyesület 1990 tavaszán új országos választmánya megválasztását előkészítő jelölő bizottság elnöki tisztére kért fel. Azóta is élünk az így elmélyült kapcsolatok hasznosítási lehetőségeivel.

Tagsága fenntartásáért minden tagtársunk hosszú évek óta kisebb múzeumi szakkiadványban részesül.

Alapszabályunk teljes átdolgozására az 1991 február 11-i kör közgyűlésen került sor, mely a bírósági jegyzékbe vételnek is feltétele.

TESZ-ülésein (Társadalmi Egyesülések Szövetsége) az 1991 március 8-i baráti kör titkári beszámoló ismertette a TESZ 1989 november 1-i megalakulásától eltelt időszakban végzett baráti kör és klubtagsági munkát. A két egyesület ugyanis kezdettől tagja a TESZ-nek. Ezt felkérésre azzal is legalizálta a titkár, hogy 1991 novemberében évi 10 Ft szimbolikus tagdíj 60 fő utáni 600 Ft-os befizetésével segítette a TESZ 1992. évi kezdeti költségei fedezését. Ez az összeg később fontos célra vissza is igényelhető.

TKM-Klubunk 1991 április 22-i taggyűlésén egyhangúlag választottuk klubunk küldötté Feledi Ernő és Feledi Ernőné törzsgárda tagtársainkat a budapesti 1991 május 18-i küldöttgyűlésre. A megválasztottak feladatuknak mindenben megfeleltek. Feledi Ernő fel is szólalt, amiről az itthoni tagságot tájékoztatta.

A Múzeumbaráti Kör 1991 tavaszától a Kelet-Magyarország c. napilapunk mellett a Pesti Hírlapnak, a budapesti Rádió Napközben rovata és a TKM

Egyesület Híradója számára is küldött híreket foglalkozásairól és a klub tevékenységéről.

A Múzeumbaráti Kör jelenlegi — 60 fős — személyi állománya többségében régi, 12 éven felüli (14 fős) alapító tagsági viszonyal rendelkező, illetve 5 éven felüli (30 fős) törzsgárda tagsági viszonyú tagállományból áll. Állományunkban tehát 16 új vagy még nem törzsgárda tagnak tekinthető köri tag található. Ezek között 1991-ben 5 személy létesített körünkkel tagsági viszonyt.

A Jósa András Múzeum Baráti Köre 15 éves történetét elemző cikkem végére érve megállapíthatom, hogy az időnkénti néhány középkorú új tag belépése mellett fokozatosan előregedő egyesületünk következetesen és folyamatosan betölti múzeumi társadalmi bázis szerepét. Tagjai hatékonyan népszerűsítik a múzeum munkáját szűkebb és tágabb környezetükben egyaránt a gazdagodó formájú és kapcsolatú foglalkozások hatására.

Az évenkénti, bár szűkkörű, de a korösszetételt javító új tagság és a szorgalmazott fiatalítás remélhetően hozzájárul az eddigi vonzó tényezők fenntartásával ahhoz, hogy anyaintézményünk a Múzeumbaráti Kör fennállásának további jubileumait is köszönthesse.

15 Jahre Freundeskreis des J6sa-Andr6s-Museums

Mit dem Umzug des J6sa-Andr6s-Museums in ein neues Geb6ude — wo es sich auch gegenw6rtig befindet — wurden 1974 die r6umlichen, personellen und materiellen Voraussetzungen zur Organisierung einer gesellschaftlichen Basis geschaffen, die der Popularit6t des Museums f6rderlich sein sollte. So kam es 1976 durch die hilfreiche Unterst6tzung zahlreicher Museumsfreunde zur Gr6ndung des Freundeskreises des J6sa-Andr6s-Museums.

Die anf6ngliche Mitgliederzahl von 60 Personen blieb — trotz Fluktuation — im Verlaufe der 15 Jahre seines Bestehens bis heute die gleiche. Verhalten und T6tigkeit der Mitglieder des Kreises entsprach und entspricht den Zielstellungen, die im Statut festgelegt wurden: sie machen die Arbeit und Ergebnisse unseres Museums einer breiten 6ffentlichkeit zug6nglich; achten die nationalen Traditionen des ungarischen Volkes; sind bestrebt, unser Land, in erster Linie aber die herausragenden Werte von Geschichte, Ortsgeschichte, Kultur, Kunst und Natur unseres Komitats und des Komitatssitzes immer besser kennenzulernen. Bei Veranstaltungen in famili6rer Atmosph6re wird dieses Gef6hl der Zusammengeh6rigkeit ebenfalls gepflegt und aufrecht erhalten.

Daran, da6 70 Prozent der gegenw6rtigen Gesamtmitgliederzahl zu den Gr6ndern bzw. Stamm-Mitgliedern z6hlen, wird gut ersichtlich, wie stark die Absicht der kleinen Gemeinschaft ist, zusammen zu bleiben.

F6r dieses dauerhafte Miteinander gibt es zahlreiche Gr6nde. Einer davon ist das Verhalten der — zwar h6ufig wechselnden — Leitungsmitglieder des Kreises, die sich damals und auch heute als Mitglieder und nicht als 6bergeordnete verstehen. Die Leitung empfindet es als ihre moralische und Mitgliederpflicht, die von der Gemeinschaft der Mitglieder gefa6ten Beschl6sse restlos zu verwirklichen; es gibt kein 6bereilen, keine Vers6umnisse oder Planlosigkeit.

Von der Leitung werden mit hohem Pflichtbewu6tsein die dem Interessenkreis der Mitglieder entsprechenden niveauvollen und aktuellen Vortragsreihen zusammengestellt. Dies dient gleichzeitig zur Popularisierung der T6tigkeit des Museums. Garantie f6r ein solches Niveau ist in erster Linie die Zusammenarbeit mit den Mitarbeitern, Museologen des Museums sowie den Dozenten der Hochschule f6r Lehrerbildung. Auch im Kreise der Mitglieder w6chst die Zahl jener, die sich als umfassend vorbereitete Dozenten f6r Vortr6ge zur Verf6gung stellen. Das tr6gt dazu bei, die Themenkreise der Vortr6ge abwechslungsreicher zu gestalten, deren 6rtliche Bez6ge zu bereichern. Au6erdem steigert es in bedeutendem Ma6e die gesunde Selbstachtung und das Bewu6tsein der eigenen N6tzlichkeit bei der Mitgliedschaft des Freundeskreises. Und sicher tr6gt auch die Tatsache, da6 die Erfolge und Ergebnisse unseres Vereines, ihren Niederschlag in der 6rtlichen Presse und im Rundfunk

sowie auf anderen Wegen der Kommunikation — des Komitats und des Landes — finden, zu einer Erhöhung des Gemeinschaftsbewußtseins und des Gefühls der Nützlichkeit bei.

Auch die vergünstigten Autobusfahrten oder die Sommer- und anderen Ausflüge mit dem vom Museum kostenlos zur Verfügung gestellten Mikrobuss sind gewiß Anlaß für die Mitglieder, dem Freundeskreis treu zu bleiben; ebenso wie die jährlich veranstalteten, nun schon fast regelmäßigen Quizausscheide der Mitgliedschaft. Als Anlaß dazu boten sich in erster Linie Jubiläen in Verbindung mit bedeutenden Persönlichkeiten oder Ereignissen aus der Vergangenheit Ungarns an. Beispiele aus der jüngsten Vergangenheit waren dafür die Wissenswettbewerbe im Zusammenhang mit König Matthias, dem Dichter Ferenc Kölcsey und dem Politiker István Széchenyi; um diese effektiver zu gestalten, wurde dazu auch Gruppen von Schülern der Mittelschulen und Grundschulen des Komitatssitzes herangezogen, die innerhalb ihrer eigenen Kategorien in Wettstreit traten.

Auch die jährlich Vergabe von kleineren Buchprämien des Museums als Aufmerksamkeit der Leitung für die Treue der Mitgliedschaft und als Anerkennung für den guten Besuch der Veranstaltungen können die Mitglieder des Kreises davon überzeugen, daß dies ein Ort ist, wo man sie achtet. Von Zeit zu Zeit wird dies auch durch schöne Ausstellungskataloge prämiert.

Ein teils verständliches, aber immer schwerer wiegendes Problem des Museums-Freundeskreises ist das Alter seiner Mitglieder. Unser Bestreben, jüngere Menschen an dieser Tätigkeit zu interessieren, ist — leider — nicht sonderlich erfolgreich. Auch die materiellen Probleme mehren sich. Um diese zu lösen, erhält die Vereinigung immer breitere Unterstützung einerseits vom Museum, andererseits aber auch vom Jósa-András-Komitatskrankenhaus, ferner von der Selbstverwaltung der Stadt Nyíregyháza und von der Vereinigung der Tájak-Korok-Múzeumok Budapest. Hilfe leistet auch der durch die Unterstützung der TKM-Vereinigung mit dem Freundeskreis des Museums verbundene TKM-Klub.

Für die Zukunft hoffen wir darauf, daß diese kleine Gemeinschaft trotz aller Schwierigkeiten noch sehr lange zusammen bleibt, sich immer wieder erneuernd, um ihre schöne Aufgabe zur eigenen Erbauung und zur Popularisierung der Arbeit des Jósa-András-Museums erfüllen zu können.

Ágoston PAPP
Jósa András Múzeum
Nyíregyháza
Pf. 57. H-4401

A Nyírség gombavilágának kutatói. A mikológiai kutatások egy évszázada (1842-1943)

BARTHA DÉNES

A magyarországi mikológiai kutatások idestova négyszáz éves múltra tekintenek vissza. A XVI. század végén - a XVII. század elején a híres németalföldi botanikus, *Carolus Clusius Baththyány Boldizsár* főúr támogatását élvezve bejárta a Nyugat-Dunántúl jelentős részét, s művében (*Fungorum in Pannoniis observatorum brevis historia, Antverpiae, 1601*) tudományos igényességgel számot adott az ott fellelt gombákról. Hazánk gombavilágának megismerése a későbbiekben meglehetősen vontatottan haladt, több évtized múlt el mikológiai kutatások nélkül, s csak nagyon lassan tünedeztek el a fehér foltok (cf. *Kalchbrenner K. (1873): A magyar gombászat fejlődéséről és jelen állapotáról — Értekezések a Természettudományok Köréből 4: 1-17.; Moesz G. (1934): A hazai gombakutatás múltja és jelene — Természettudományi Közlöny 66: 151-160.; Ubrizsy G. (1968): A magyarországi mikológiai kutatások a múltban és jelenleg — Herba Hungarica 7: 11-16.*). Ilyen ismeretlen terület volt a XIX. század közepéig a Nyírség is, az akkor megindult vizsgálódások eredményeként a XX. század közepére mikológiai szempontból a közepesen feltárt vidékeink közé lépett elő. Sajnos az ezt követő időszakban, egészen napjainkig, a Nyírség gombavilágának kutatása ismét lankadni látszik.

A mikológiai kutatásokkal ellentétben a botanikai kutatások a Nyírségen hosszú múltra tekintenek vissza (cf. *Bartha D. (1990): A Nyírség növényvilágának kutatói — Déri Múzeum Évkönyve, p. 87-98.*). Hazánk első fűvészkönyvét (*Herbarium az fáknak, füveknek nevekről, természetekről és hasznairól — Heltai Gáspárné könyvnyomdája, Kolozsvár, 1578, pp. 188.*) *Melius Juhász Péter* püspök Debrecenben írta, melyben a szerző öt növényfaj nyírségi előfordulási adatait is felsorolta. Szorgalmasan botanizált a Nyírségen a másik debreceni illetőségű fűvészkönyv (*Új füves és virágos magyar kert — Landerer Mihály könyvnyomdája, Pozsony, 1774, pp. 329.*) szerzője *Csapó József*, Debrecen város főorvosa is, immáron 25 nyírségi növényfajt említve. Gombákról azonban még nem esik szó műveikben. A harmadik, s talán legismertebb fűvészkönyv (*Magyar Fűvész Könyv, mely a két magyar hazában található*

növényeknek megismerésére vezet, a Linné alkotmánya szerint — Csáthy György könyvnyomdája, Debrecen, 1807, pp. 608.) szerzői *Diószegi Sámuel* és *Fazekas Mihály* már 116 gombafajt is ismertetnek a <Lopvanószók> között, de nyírségi előfordulási adatokat (mint ahogy a növényfajoknál sem) nem találunk. A tudományos igényű botanikai kutatások a magyar Linné, *Kitabel Pál* gyűjtőútjaival indultak területünkön, s őt követve neves botanikusok munkálkodása eredményeképp mintegy másfél évszázad alatt a Nyírség florisztikailag és cönológiailag a legjobban megismert vidékeink közé lépett elő. Mikológiai tekintetben ezt sajnos nem állíthatjuk.

A Nyírség gombavilágának feltárására az első lépéseket *Hazslinszky Frigyes* (1818-1896), az eperjesi kollégium messzeföldön híres tanára tette. *Hazslinszky* 1842-43-ban gimnazistaként a magyar nyelv gyakorlása céljából egy évet Debrecenben töltött, s eközben a környéken számos kirándulást tett. A magasabbrendű növények gyűjtése mellett nem hanyagolta el a virágtalakat sem, sok gombafaj értékes előfordulási adatainak lejegyzésével vetve meg e tájegység funkcióját ismeretének alapjait. *Hazslinszky* külön közleményt nem jelentetett meg itteni gyűjtéseiről. Adatai, melyek Debrecen, Nyíregyháza, Kisvárd, Mándok, Csap környékére vonatkoznak, későbbi közléseiben (8-15.) szétszórva láttak napvilágot. A gombák világának valamennyi fontosabb csoportjából vannak gyűjtései, melyek 71 fajt foglalnak magukba. Ugyancsak *Hazslinszky* cikkeiben jelentek meg *Mágócsy-Dietz Sándor*, a pesti tudományegyetem későbbi botanikaprofesszora Nyíregyháza, Csap környéki (10 db) és *Laudon István* ungvári főgimnáziumi tanár Mándok környéki (4 db) adatai is.

Csak a XIX. század legvégén jár újabb mikológus a Nyírségen *Bernátsky Jenő* (1873-1945), a Magyar Nemzeti Múzeum Növénytárának segédjére, később a Szőlészeti Állomás osztályvezetője személyében, ki a Nyíregyházától keletre és délre eső területeken az első növényföldrajzi megfigyeléseket végezte (2-3.). Sajnos kisszámú (12 db) gombafajához, melyek a bazidiumos gombák köréből kerültek ki, nagyrészt pontatlan, átfogó (pl. Nyírség) terület megjelöléseket ad, így adatai nehezen kezelhetők. Annál jelentősebbek *Hollós László* (1859-1940), a hányatott sorsú kecskeméti, majd szekszárdi gimnáziumi tanár gyűjtései. *Hollós* a földalatti gombák és pöfetegfélék jeles ismerője volt, 1897-ben Debrecen-Haláp környékén, 1898-ban pedig Nyíregyháza-Sóstó-Nyírbátor-Hajdúhadház vidékén 30 pöfetegfajt talált. Adatai (16-25.) kisebb-nagyobb közleményeiben szétszórva, illetve élete fő művében (26.) besorozva találhatóak. *Hollós* volt az első, aki egy magasabb rendszertani csoport specialistájaként kutatott a Nyírségen. Az időben őt követő *Rapaics Raymund* hozzá hasonlóan egy másik rendszertani csoport, a mikroszkópikus, s főként növénykörtani szempontból fontos alacsonyabbrendű gombákat vizsgálta. *Rapaics* nyírségi kutatásai idején (1912-13) a pallagi Gazdasági Akadémia tanára volt, először lakóhelye közvetlen környékén végzett növénykörtani vizsgálódásokat, majd szándékában állt az egész Nagyalföldre kiterjeszteni azokat. Gazdag, ide-

vonatkozó irodalmi közléseiben (35-43.) mintegy 121 darab általa megtalált gombafajról ad számot.

A pallagi Gazdasági Akadémia növénykórtani gyűjteményét *Rapaics* alapozta meg, melyet a későbbiekben kollégái bővítettek. Így a gyűjtők között szerepel *Göllner János*, a Növénytani Tanszék r. tanára, *Gulyás Antal*, az Akadémia igazgatója, *Révy Dezső*, a Természetrajzi Tanszék tanársegéde, *Uzonyi Ferenc*, a Növényvédelmi Tanszék r. tanára neve is. Sajnos publikáció nagyon kis számban került ki ebben a témakörben az Akadémiáról, *Gulyás* (7.) és *Göllner* (6.) jelentetett meg közleményt kutatásairól. A fitopatológiai gyűjteményben lévő fajok jegyzéke csak századunk negyvenes éveinek elején látott napvilágot nyomtatott enumerációban.

Tuzson János nyírségi felfedező útja után, melynek többek között Bátorliget botanikai értékeinek első körvonalazását is köszönhetjük, a húszas években a természetkutatók figyelme e tájegység felé fordul. A Nyírség flórájáról *Boros Ádám*, a Gyógynövény Kísérleti Állomás későbbi igazgatója adta az első átfogó listát, művébe (5.) *Hollós* Gasteromycetái mellé 6 saját gombaadatot is felvett. *Augustin Bélától*, a Gyógynövény Kísérleti Állomás akkori igazgatójától mindössze egy növénykórtani adatot tartalmazó dolgozat (1.) maradt ránk, úgyszintén *Krenner J. Andortól* (28) és *Pénzes Antaltól* is. A harmincas években *Moesz Gusztáv*, a Nemzeti Múzeum Növénytárának igazgatója, hazánk egyik legjelesebb mikológusa nagyszabású vállalkozásként Magyarország gombavilágának összeállításába kezdett. Sorozatban megjelenő munkájába besorozta (29-34.) a Nyírségen fellelt fontosabb fajokat a gyűjtési hely megjelölésével. Tudomásunk van arról, hogy *Moesz* többször járt a Nyírségen, de műveiben mindössze négy eredeti adatra bukkanhatunk *Berkesz*, *Petneháza*, *Buj környékéről*.

A Hazslinszky első kutatásaitól eltelt majdnem egy évszázad alatt a Nyírségen több-kevesebb ideig működő mikológusok munkálkodása eredményeképpen mindössze 280 fajt lehetett kimutatni erről a területről. Ez nagyon kevesnek tűnik, különösen akkor, ha összehasonlítjuk vele hazánk néhány jobban feltárt területének (pl. Kecskemét és Szekszárd környéke) ezret is meghaladó akkori adatait. A Nyírség gombavilágának megismerésében nagy fordulatot jelent *Ubrizsy Gábor* (1919-1973) felbukkanása és munkálkodása. *Ubrizsy* gyermek- és ifjúkorát Nyíregyházán töltötte, ezután a debreceni Tudományegyetemre iratkozott be. Első közleményei Nyíregyháza környékének növényvilágával foglalkoztak, majd mint *Soó Rezső* debreceni botanikaprofesszor díjtalan gyakornoka másodéves korától érdeklődését a mikológia területére is kiterjesztette. 1937-től 1943-ig számtalan gyűjtőutat tett a Nyírségen, különösen Nyíregyháza, Debrecen, Pallag, Haláp, Királytelek (Nyírtelek), Bátorliget környékét tanulmányozta alaposabban. Valamennyi rendszertani egység vizsgálatát végezte, legtöbb adatot a nagygombák köréhez szolgáltatott. Ő volt, aki a pallagi Gazdasági Akadémia gombagyűjteményét áttanulmányozva és annak tudományos értékét felismerve, átfogó munkájában számot is adott arról. Közlései (45-55.) nyomán rajzolódott ki a Nyírség funkciójának képe, s hazánk-

ban az első gombatársulástani elemzések is az ő nevéhez fűződnek. Bátran állíthatjuk, hogy *Ubrizsy Gábor* a Nyírség gombavilágának megismerésében oly fontos és hatalmas munkát végzett, mint *Soó Rezső* a Nyírség növényvilágának megismerésénél.

Nem feledkezhetünk meg azokról a kutatókról sem, kik kedvtelésből vizsgáldtak tájegységünkön, rendszerint lakóhelyük közvetlen környékén. Adataikat önállóan általában nem publikálták, *Ubrizsy* összefoglaló műveibe beépítve találjuk azokat. Így ki kell emelnünk *Tamássy Gézát*, Hajdú megye tisztiorvosát, ki a Debrecen környéki területekről, *Szalóky Róbert* főorvost, ki Józsa, Boda, Hajdúhadház környékéről közölt megbízható adatokat. 1-1 adattal gazdagította az enumerációt *Igmándy József* hajdúnánási gimnáziumi tanár (27.), *Szlabóczky Imre* nyíregyházi főgimnáziumi tanár és *Kovács János* debreceni ev. ref. főiskolai tanár is. Önzetlen segítséget kapott még *Ubrizsy Felföldy Lajos* és *Bérczi László* (4.) kollégájától.

Alig egy évtized alatt a nyírségi gombafajok száma kettő és félszeresére emelkedett (1. táblázat), s ezzel hazánk közepesen kutatott vidékévé lépett elő. Területi bontásban Debrecen és környéke, illetve Nyíregyháza és környéke a legalaposabban feltárt vidék, ami annak köszönhető, hogy a mikológusok zöme ehhez a két városhoz kötődött munkahelye vagy lakhelye kapcsán (1. kép). Szép számú adatot közöltek még Királytelek (Nyírtelek) és Bátorliget környékéről is. Sajnos a Nyírség többi pontján még nagyon sok fehér folt található, melyek valószínűleg meglepetéseket is rejtegetnek.

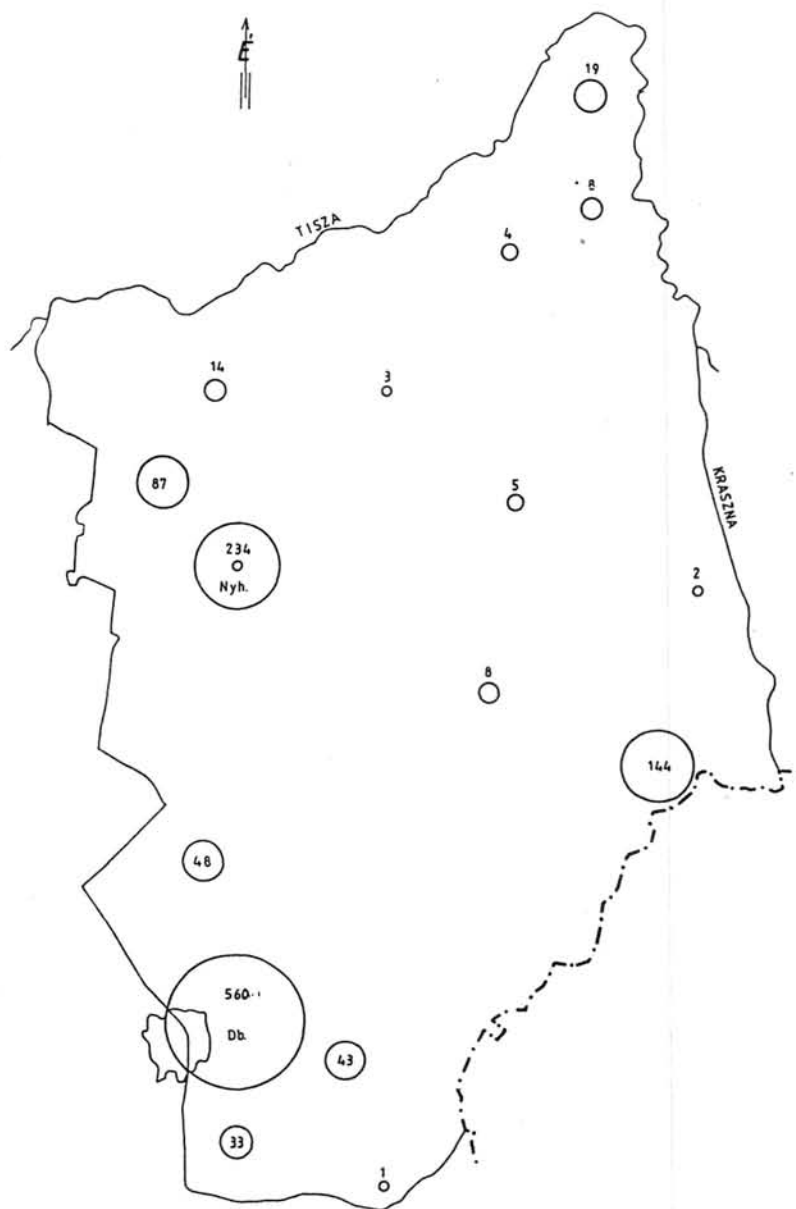
A tudomány számára négy új taxont írtak le e száz év kutatói területünkről, nevezetesen a pöfetegfélékhez (*Gasteromycetes*) tartozó *Disciseda debrecenensis* HAZSL., *Secotium szabolcsiense* HAZSL., *Scleroderma verrucosum* (VAILL.) PERS. var. *szabolcsense* UBRI-ZSY, *Scleroderma nyírségense* UBRI-ZSY taxonokat. Jóllehet az újabb nomenklaturai és szisztematikai felfogások megkérdőjelezzik ezek önállóságát, e taxonok locus classicusa mindezek ellenére a Nyírség marad.

A II. világháború miatt mind a florisztikai-cönológiai, mind a mikológiai kutatások megszakadtak e területen. Míg a természetvédelmi törekvések fellendülésének köszönhetően az előbbi tudományág képviselői az utóbbi évtizedekben ismét vállatóra fogták a Nyírséget, s számos új adatot szolgáltatottak, addig a mikológiai kutatások csipkerózsika álmukat alusszák.

Remélhetően nem tart soká, s újra megindulhat a Nyírség gombavilágának intenzív feltárása. Az eltelt majdnem fél évszázad mulasztása azonban súlyos örökség marad.

A Nyírség mikológiai kutatásának repertórium

1. Augustin B. (1930): A maszlaglevél egy foltos betegsége — Növényvédelem 6: 190.
2. Bernátsky J. (1900): A Nyírség növényeiről — Pótfüzetek a Természettudományi Közlönyhöz 32: 190-192.
3. Bernátsky J. (1901): Növényföldrajzi megfigyelések a Nyírsegen — Ibid. 33: 203-216.
4. Bérczi L. (1940): Adatok Magyarország vízigomba vegetációjához — Acta Geobotanica Hungarica 4: 79-99.
5. Boros Á. (1932): A Nyírség flórája és növényföldrajza — Tisza István Tudományos Társaság Honismertető Bizottságának Kiadványai VIII., Debrecen, pp. 208.
6. Göllner J. (1937): Diófa egyik ritka levélfoltos betegségéről — Növényvédelem 13: 103.
7. Gulyás A. (1928): A melegági dohánypalánták élettani és gombabetegségei és védekezés ellenük — Alföldi Magvető 6. szám, Tiszántúli Mezőgazdasági Kamara, Debrecen, pp. 39.
8. Hazslinszky F. (1875): Magyarhon hasgombái — Matematikai és Természettudományi Közlemények 13: 1-24.
9. Hazslinszky F. (1877): Magyarhon üszökgombái és ragyái — Ibid. 14: 81-197.
10. Hazslinszky F. (1878): Új adatok Magyarhon gombavirányához — Ibid. 15: 1-22.
11. Hazslinszky F. (1884): Előmunkálatok Magyarhon gombavirányához — Ibid. 19: 59-113.
12. Hazslinszky F. (1886): Magyarhon és társországainak szabályos discomycetjei — Ibid. 21: 175-287.
13. Hazslinszky F. (1892): A magyarhoni lemezgombák (Agaricini) elterjedése — Ibid. 24: 117-205.
14. Hazslinszky F. (1894): Magyarország s társországainak Sphaeriái — Ibid. 25: 1-333.
15. Hazslinszky F. (1895): Magyarhon és társországai húsos gombái — Ibid. 26: 157-370.
16. Hollós L. (1898): Új Lycoperdon-fajok Magyarország gombaflórájában — Pótfüzetek a Természettudományi Közlönyhöz 30: 139-141.
17. Hollós L. (1898): Adatok Magyarország gombáinak ismeretéhez — Ibid. 30: 42-44.
18. Hollós L. (1898): A *Secotium acuminatum* gombafaj a magyar Alföldön — Természettudományi Közlöny 30: 163.

1. kép A Nyírségről kimutatott gombafajok területegységenkénti megoszlása

Abb. 1. Verteilung der im Gebiet Nyírség ausgewiesenen Pilzarten nach Gebietseinheiten

1. táblázat A Nyírségről kimutatott gombafajok taxonómiai egységenkénti eloszlása
Tabelle 1. Verteilung der im Gebiet Nyírség ausgewiesenen Pilzarten nach taxionomischen Einheiten

M Y C O T A						
Myxomycotina	E u m y c o t i n a					
4	Phycomycetes	Ascomycetes		Basidiomycetes		Deutero- mycetes
	49	Hemiasco- mycetidae	Euasco- mycetidae	Homobasidio- mycetidae	Heterobasidio- mycetidae	114
		12	162	272	94	

19. Hollós L. (1898): A *Secotium acuminatum* Mont. — Természetrajzi Füzetek 21: 432-438.
20. Hollós L. (1898): A *Scleroderma Corium* (Guers.) Grav. — Pótfüzetek a Természettudományi Közlönyhöz 30: 187-189.
21. Hollós L. (1899): Az *Ithyphallus impudicus* gomba hazánkban — Természettudományi Közlöny 31: 650.
22. Hollós L. (1899): A *Bovista Debrececiensis* (Hazsl.) De Toni — Pótfüzetek a Természettudományi Közlönyhöz 31: 141-143.
23. Hollós L. (1900): Új adatok Magyarország gombáinak ismeretéhez — Ibid. 32: 21-24.
24. Hollós L. (1900): Adatok gombáink ismeretéhez — Ibid. 32: 183-189.
25. Hollós L. (1902): Gasteromycetákra vonatkozó helyesbítések — Természetrajzi Füzetek 25: 91-144.
26. Hollós L. (1903): Magyarország Gasteromycetái — Magyar Tudományos Akadémia, Franklin, Budapest, pp. 194.
27. Igmándy J. (1929): Óriási pöfeteggombák Debrecen határában — Debreceni Szemle 3: 411-412.
28. Krenner J. A. (1941): Néhány mikológiai és növénykórtani adat hazánk-ból — Botanikai Közlemények 38: 62-67.
29. Moesz G. (1925-26): Fungi Hungariae I. Myxomycetes — Folia Cryptogamica 1/3: 111-200.
30. Moesz G. (1937-38): Fungi Hungariae II. Archimycetes et Phycomycetes — Annales Musei Nationalis Hungarici 31: 58-109.
31. Moesz G. (1939): Fungi Hungariae III. Ascomycetes — Ibid. 32: 1-61.
32. Moesz G. (1940): Fungi Hungariae IV. Basidiomycetes. Pars 1. — Ibid. 33: 127-200.
33. Moesz G. (1941): Fungi Hungariae IV. Basidiomycetes. Pars 2. — Ibid. 34: 72-158.
34. Moesz G. (1942): Fungi Hungariae IV. Basidiomycetes. Pars 3. — Ibid. 35: 73-87.
35. Rapaics R. (1913): Növénykórtani megfigyelések a debreceni erdőkben — Erdészeti Lapok 52: 1026-1028.
36. Rapaics R. (1913): Növénybetegségek 1912-ben Debrecen környékén — A Kert 19: 175-176., 207-208.
37. Rapaics R. (1913): A lisztharmat Debrecen környékén — A Kert 19: 731.
38. Rapaics R. (1913): Az anyarozs Debrecen környékén — A Kert 19: 731.
39. Rapaics R. (1914): Phytopathologische Beobachtungen in Debrecen (Ungarn) — Zeitschrift für Pflanzenkrankheiten 24: 211-218.

40. Rapaics R. (1914): Die Russfäule des Tabaks in Ungarn — *Ibid.* 24: 77-78.
41. Rapaics R. (1914): Korompenészek a dohányon I-III. — *Magyar Dohányújság* 31 1., 2., 3. szám
42. Rapaics R. (1915): Phytopathologische Beobachtungen in Debrecen (Ungarn) II. — *Zeitschrift für Pflanzenkrankheiten* 25: 208-210.
43. Rapaics R. (1916): Debrecen flórája — *Erdészeti Kísérletek* 18: 28-80.
44. Soó R. (1941): Megjegyzések Ubrizsy G. A Nyírség gombavegetációja c. dolgozatához — *Acta Geobotanica Hungarica* 4: 196.
45. Ubrizsy G. (1936): A nyíregyházi erdő növényformációi — *Szabolcsi Szemle* 3: 244-254.
46. Ubrizsy G. (1937): Válasz bírálóimnak — *Szabolcsi Szemle* 4: 129-131.
47. Ubrizsy G. (1939): Újabb adatok a Nyírség flórájának ismeretéhez — *Debreceni Szemle* 13: 211-213.
48. Ubrizsy G. (1940): Adatok a Nyírség gombavegetációjának ismeretéhez — *Acta Geobotanica Hungarica* 3: 66-77.
49. Ubrizsy G. (1941): A Nyírség gombavegetációja — *Acta Geobotanica Hungarica* 5: 43-91.
50. Ubrizsy G. (1942): Farontó gombák a Nyírségről — *Kertészeti Akadémia Közleményei* 8: 113-121.
51. Ubrizsy G. (1943): Szociológiai vizsgálatok a Nyírség gombavegetációján — *Acta Geobotanica Hungarica* 5: 251-279.
52. Ubrizsy G. (1943): Újabb adatok a Nyírség gombaflórájának ismeretéhez — *Borbásia* 3: 151-155.
53. Ubrizsy G. (1946): Adatok a Nyírség lisztharmatgombáinak (*Erysiphaceae*) ismeretéhez — *Magyar Gombászati Lapok* 3: 28-33.
54. Ubrizsy G. (1947): Újabb kutatások a Nyírség gombaflóráján — *Magyar Gombászati Lapok* 4: 52-55.
55. Ubrizsy G. (1953): Mycophyta = gombák. In: Székessy V. (szerk.): *Bátorliget élővilága* — Akadémiai Kiadó, Budapest. p. 23-25.

Die Forscher der Pilzwelt des Gebietes Nyírség. Ein Jahrhundert mykologische Forschungen (1842-1943)

Die mykologische Erschließung des Gebietes Nyírség begann im Gegensatz zu den floristisch-pflanzengeographischen Forschungen erst sehr spät, zur Mitte des 19. Jh. So namhafte Mykologen wie *Frigyes Hazslinszky*, *László Hollós*, *Raymund Rapaics* suchten diese Gegend auf, doch im Ergebnis der rund einhundertjährigen Forschungstätigkeit erreichte die Zahl der für das Gebiet kennzeichnenden Pilzarten kaum die Dreihundert. Dank der Forschungen von *Gábor Ubrizsy* erhöhte sich die Zahl der bekannten Arten innerhalb eines knappen Jahrzehntes auf das Zweieinhalbfache. So konnte das Gebiet Nyírség als eine mittelmäßig erschlossene Gegend eingestuft werden. Mit Ausbruch des II. Weltkrieges brechen die floristisch-pflanzengeographischen und mykologischen Forschungen ab, und während erstere im Gefolge der natur-schützerischen Bestrebungen mit großem Schwung wieder aufgenommen wurden, haben sich die mykologischen Untersuchungen leider auch nach einer Zwangspause von 50 Jahren nicht neu belebt.

Dénes BARTHA
Erdészeti és Faipari Egyetem
Növénytani Tanszék
Sopron
Pf: 132. H-9401

A kállósemjéni Nagy-Mohos láp fejlődéstörténete (Lápképződés emberi hatásra és az ősláp hipotézis)

BRAUN MIHÁLY — SÜMEGI PÁL —
SZÚCS LÁSZLÓ — SZŐÖR GYULA

1. Bevezetés

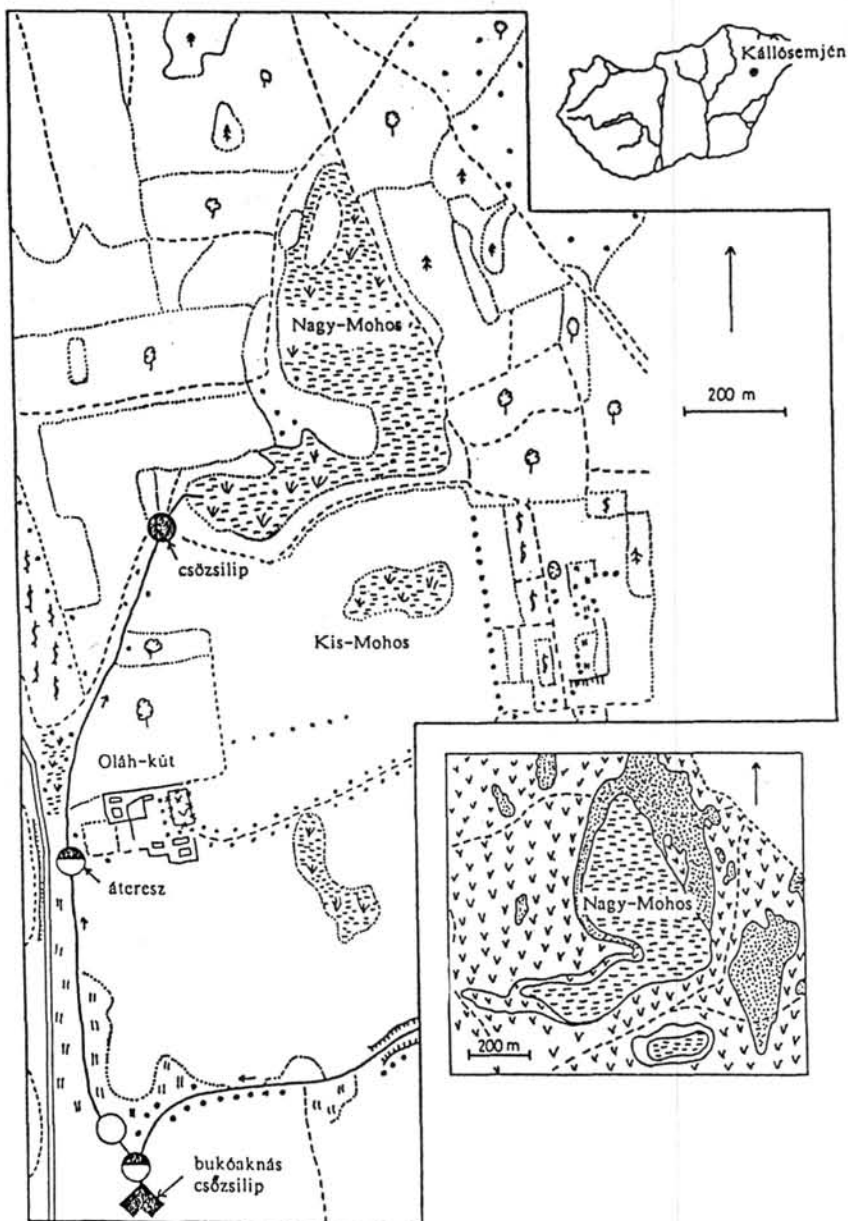
A nyírségi lápok üledékrétegei letűnt korok információit hordozzák, melyek megfejtésre várnak. Sajnos az ember környezetátalakító tevékenysége miatt számos védett lápfolt (pl. Bátorliget, Kállósemjén, Nyírábrány) veszélybe került. A század első felében végzett lecsapolási munkálatok, valamint az utóbbi évek aszályos időjárása miatt a legtöbb láp szeszélyes vízjárásúvá vált, nyaranta általában kiszárad.

Ha meg akarjuk ismerni a buckaközökben meghúzódó, lassan pusztuló lápok történetét, igyekeznünk kell. A kotusodó tőzeget elhordja a szél, a kiszáradó üledék szerkezete, összetétele megváltozik, a rétegekbe zárt történet olvashatatlaná válik.

A kállósemjéni Nagy-Mohos intenzíven kutatott területnek számít. Növényzetével BOROS (1932.), NAGY (1980.) és VAS (1982.), valamint HOCZEK (1985.) foglalkozott. Hidrobiológiai kutatásokat LAKATOS (1990.) végzett a területen. Az üledék kémiai összetételéről BRAUN és LAKATOS (1990.), BRAUN et al. (1991.) számolt be. Az ötvenes években mélyített fúrás pollen analízisének eredményei hozzájárultak a nyírségi vegetáció történetéről alkotott képhez (BORSY 1961.).

Annak ellenére, hogy sok kutató, sokféle szempont szerint vizsgálta a lápot, kialakulásáról, fejlődéséről csak feltételezések vannak, melyek (egyelőre) nincsenek megfelelő minőségű és mennyiségű adattal alátámasztva.

Dolgozatunkban a Nagy-Mohos láp paleoökológiai vizsgálatának eredményeiről, a láp fejlődéstörténeti rekonstrukciójáról számolunk be. A felszín vizsgálata során megkerestük a láp azon területeit, melyek hűen tükrözik a terület

1. kép A: A kállósemjéni Nagy-Mohos napjainkban, B: A Nagy-Mohos 1860-ban (NAGY 1980. nyomán)

Fig. 1. A: The Kállósemjén fen today, B: The Kállósemjén fen in 1860 (after NAGY 1980.)

fejlődését, nem álltak antropogén hatás alatt. Mivel az üledék a tavi élet aktivitásának és a vízgyűjtő terület fejlődésének eredménye (LUNDQVIST 1942.), a mederben lerakódott üledék kémiai összetétele, az üledékben fosszilizálódott csigák, pollenszemek tájékoztatnak bennünket azokról a viszonyokról, melyek az üledékrétegek keletkezésekor uralkodtak; lehetővé válik a láp fejlődéstörténetének rekonstruálása.

1. 1. Eddigi ismereteink a Nagy-Mohos történetéről

A Nagy-Mohos láp a Nyírségben, Kállósejéntől északra, a falutól kb. 4 km-re található. Területe 12,5 ha, nyíltvíz azonban csak kb. 0,5 ha területet borított. A láp alakja igen jellegzetes, egy északi és egy déli medencéből áll, melyeket keskeny nyaki rész köt össze (1. kép A.).

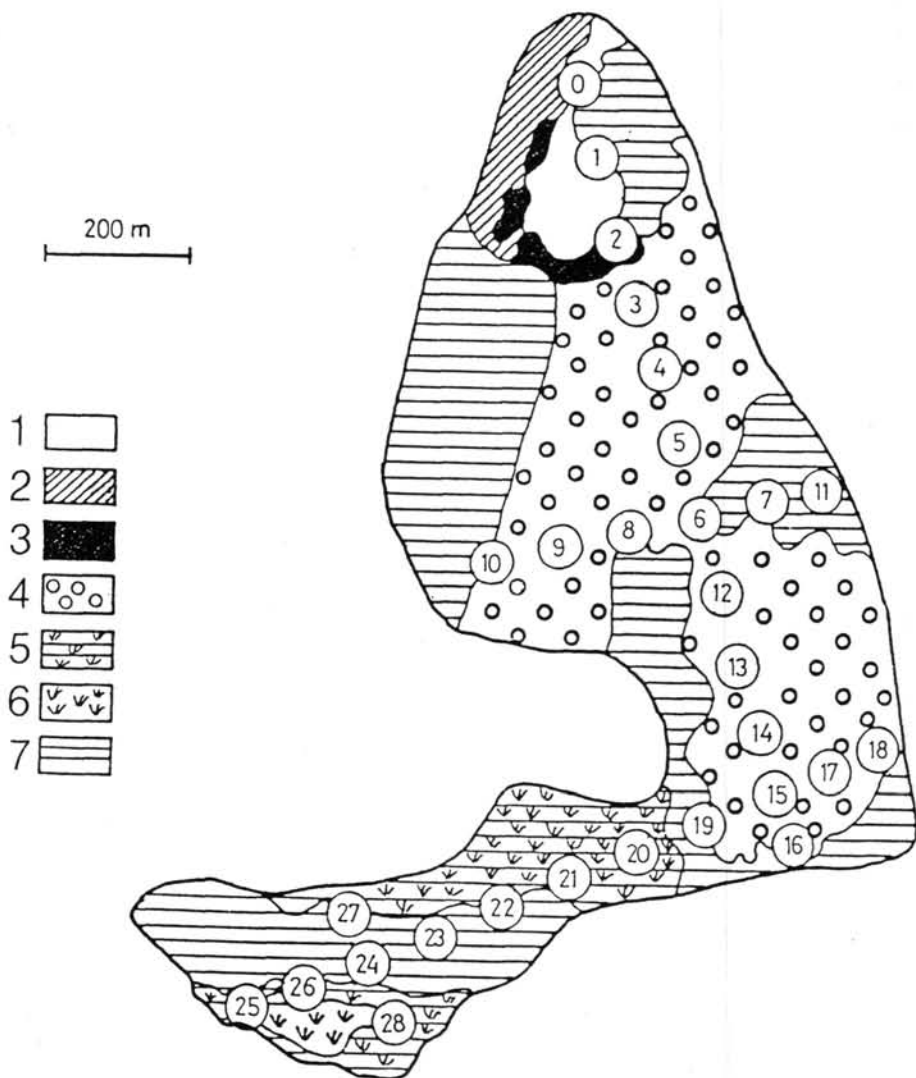
NAGY (1980.) összegyűjtötte a lápról szóló feljegyzéseket. Az első, 1776-ban készült térkép szerint a lápot tölgyerdő övezte, melyet a XVIII. század végén tarra vágtak. Az erdő a legeltetés miatt felújulni nem tudott, a futóhomok az egykori meder nagy részét betemette (1. kép B.). Ma akác és erdei fenyves védi a tavat, tölgy csak egy kis foltban, a déli medence peremén húzódik. A Nagy-Mohos bővízű, halban gazdag terület lehetett, erről egy 1320-ban készült perirat tanúskodik; miszerint Várdai Pelbárt pert indított a Balogh-Semjén nemzetség ellen a tó birtoklásáért. A történelmi időkben a déli medence összefüggött a Kis-Mohossal, a két lápot elválasztó homokbucka a múlt században keletkezett (VAS 1982.). A II. világháború előtt a terület a Kállai család birtoka volt, a tavat fürdőzésre használták, a nádat rendszeresen vágatták és a meder egy részét tisztították.

A meder kialakulására HOCZEK (1985.) a következő hipotézist állította fel: Mivel a területen átfolyt ősfolyók lefutása észak-dél irányú volt, valószínű, hogy egy elhagyott folyómederben alakult ki a láp. Ezt bizonyíthatják a Mohostól délre fekvő nedves, tocsogós térszínnek is. Egy szárazabb időszakban a kiszáradt folyómederbe homokbucka nyomult be, ami két részre osztotta a tavat.

2. Módszerek és vizsgálati körülmények

A fúrásokat a déli és az északi medence hossz tengelye mentén, valamint a medencék legszelebb pontjain, erre a tengelyre merőlegesen készítettük (2. kép). Ezáltal lehetővé vált mindkét medence kereszt- és hossz-szelvényének megrajzolása.

Az eredményes mintavételhez nélkülözhetetlen az üledékrétegek teljes és keveredésmentes kinyerése. Orosz típusú mintavevőt (AABY-DIGERFELD 1986.) használtunk, mert az nem keveri az üledéket. A fúróval a tőzeg és a tavi

2. kép Mintavételi helyek. 1: nyílt víz, 2: gyékényes, 3: úszóláp, 4: reketytyés, 5: nádas-zsombékos, 6: zsombékos, 7: nádas

Fig. 2. Arrangement of sampling sites. 1: open water, 2: *Typha* stand, 3: floating marsh, 4: *Salix cinerea* stand, 5: mixed stand of *Phragmites* and *Carex*, 6: *Carex* stand 7: reed stand

üledékrétegekből tudtunk mintát venni, a tavi üledék alatt fekvő rétegbe csak a mintavevő hegye fúródott bele, így a fúrások átlagos mélysége 1 m körüli volt. A helyszínen készített jegyzőkönyvbe cm-es pontossággal rögzítettük a megfigyelt tőzeg, tavi üledék és homok rétegvastagságát.

A geokémiai vizsgálatokhoz *strukturált részmintákat* vettünk. Elválasztottuk az azonos morfológiájú rétegeket, majd ezeket (vastagságuktól függően) 5-10 cm-es részmintákra bontottuk.

A pollenanalitikai vizsgálatokhoz *egységes részmintákat* vettünk, a fúrómagot 10 cm-es egységekre daraboltuk.

A szediment, a malakológiai és a radiokarbon vizsgálatok nagyobb anyagigényűek. Az orosz mintavevő általunk elkészített változata ezt az igényt nem teljesíti. A szediment és a malakológiai vizsgálatokhoz a mintákat Földváry-féle fúróval vettük. Ez a mintavevő keveri az üledéket, 10 cm-es részmintákat biztosít. A radiokarbon kormeghatározáshoz a feküből, valamint a tavi üledék és a tőzeg határán a tőzegtől vettünk mintákat. Erre a célra az északi medence 14. mintavételi helyén szelvényt ástunk. A mintavétel során 10 cm vastagságú részt emeltünk ki a szelvényből.

A vizsgálati anyagot a helyszínen műanyag tasakokba helyeztük, majd alufóliába csomagoltuk. Így akadályoztuk meg a kiszáradást és a fény káros hatását. A mintákat feldolgozásig hűtőszekrényben +4 °C-on tároltuk.

A légszáraz, homogenizált mintákat az elemtartalom vizsgálatokhoz nedves savas roncsolással tártuk fel (BENGTSSON-ENELL 1986.). A meghatározásokat PYE UNICAM SP1900 atomabszorpciós spektrofotométerrel végeztük. Az összes foszfortartalmat (foszfát formában) spektrofotometriásan, az automatikus sorozatelemzésekre kifejlesztett Contiflo rendszerrel határoztuk meg.

Termoanalitikai vizsgálatokat Derivatograph (MOM) és Mettler TA-3000 típusú készülékekkel végeztük. A hevítési intervallum 25-1000 °C volt. Referencia anyagként Al_2O_3 -ot alkalmaztunk. A derivatogramokat a regisztrálópapíron értékeltük, majd egyenlő hőmérsékleti skálára és arányos DTA-DTG-görbe intenzitásokra szerkesztettük át.

A felszíni vizekben élő növények biológiai produkcióját a termelt szervesanyag mellett jól jellemzi a klorofill tartalom is. Az üledékben eltemetve sötét, oxigéntől elzárt körülmények között a pigmentek hosszú időn át megmaradnak. Vizsgálatainkhoz WETZEL és LIKENS (1979.) alapján állítottuk össze az általunk alkalmazott eljárást.

A szemcseösszetételt a Pappfalvi-féle hidrometrálásos módszerrel határoztuk meg (MOLNÁR 1981.).

A scanning-elektronmikroszkópos szemcsealak vizsgálatokhoz a mintákat MOLNÁR et al. (1988.) leírása alapján készítettük elő.

A palynológiai vizsgálatokhoz a minták feltárását a Zólyomi által módosított, Erdtmann-féle cink-kloridos módszerrel végeztük (ZÓLYOMI 1952.).

A malakológiai vizsgálatok anyagigénye nagy, mintegy 0,5 kg üledék szükséges ahhoz, hogy statisztikailag értékelhető mennyiségű csiga, illetve kagyló maradvány kerüljön elő. A mintákat szárítószekrényben 150 °C-on szárítottuk, majd 0,8 mm Ø-jű szitán átiszapolva nyertük ki a Mollusca héjakat.

Az adatok feldolgozása során szokásos statisztikai eljárások mellett sokváltozós statisztikai módszereket is felhasználtunk. Ezek közül a legfontosabb a

főkomponens analízis volt, ami — megfelelően alkalmazva — lehetővé teszi a réteghatárok objektív meghatározását. A főkomponens analízis során a SVÁB (1979.) által leírt módszert (és kritériumokat) tartottuk szem előtt.

A főkomponens analízis egyik alapfeltétele, hogy a változók normális eloszlásúak legyenek; ha nem, szükség lehet az adatok transzformálására. A pollen, a Mollusca és a szemcseméret százalékos adatok, ezért itt anguláris transzfomációt (SVÁB 1979.) végeztünk. A kémiai paramétereknél erre nem volt szükség.

A szedimentvizsgálatoknál a szemcseméret frakciókat, a geokémiai adatok feldolgozása során az elemkoncentrációkat kezeltük változóként. A főkomponens súlyok így a változókról, a főkomponens értékek pedig a mintákról adtak információt.

A pollen és a Mollusca adatok ezt az eljárást nem teszik lehetővé, mivel a nagy fajszám miatt sok változó és kis esetszám lenne. Ebben az esetben a mintákat kezeltük változóként, így a főkomponens súlyok alapján tudjuk az egyes rétegeket elkülöníteni; arról, hogy a fajok milyen szerepet töltenek be az egyes részminták minősítésében, nem kapunk információt.

A szediment, a geokémiai, a Mollusca és a pollen adatok főkomponens analízisének eredményeként elkészíthető egy olyan diagram, ahol a tengelyek a főkomponens változók (a pollennél és a Molluscáknál főkomponens súlyok), az ábrázolt pontok pedig a részminták. A részminták aszerint, hogy az üledékképződés során milyen viszonyok uralkodtak, különböző tulajdonságokkal rendelkeznek. A hasonló tulajdonságú részmintákat reprezentáló pontok egymáshoz közel helyezkednek el, csoportosulást alkotnak. Ha sikerül megtalálnunk azt a néhány jól elkülönült, jellegzetes csoportot, melyekbe a részminták besorolhatók, elkülöníthetjük egymástól a rétegeket, a lép fejlődési állapotait.

3. Az eredmények értékelése

Az üledék a tavi élet aktivitásának és a vízgyűjtő terület fejlődésének eredménye, ezáltal információt szolgáltat a rendszer trofikus állapotának változásáról (LUNDQVIST 1942.). A mederben lerakódott üledék kémiai összetétele, az üledékben fosszilizálódott csigák, pollenszemek tájékoztathatnak bennünket azokról a viszonyokról, melyek az üledékréteg lerakódásakor uralkodtak. Az eredmények értékelése során DÉVAI et al. (1981.) alapján a következő modellt használtuk.

A Nagy-Mohos egyes fejlődési stádiumainak egy-egy üledékréteg felel meg. Ezekre egy adott minőség jellemző. Minőség alatt érthetjük a rétegek fizikai, kémiai stb. sajátosságait, melyek alapján egymástól egyértelműen elkülöníthetők. Ha megszerkesztünk egy n-dimenziós attributum teret, ahol a tengelyek megfelelnek az üledék bizonyos tulajdonságainak, a mintákat pontokként ábrázolhatjuk, ahol a pontok koordinátái tulajdonképpen a vizsgált paraméterek. Az azonos minőségű (hasonló körülmények között keletkezett) mintákat repre-

zentáló pontok csoportosulnak. A sokváltozós statisztikai módszerekkel ezeket a pontagregátumokat írtuk le, ezáltal elkülönítettük a különböző minőségű rétegeket. A ponthalmazok a Nagy-Mohos fejlődési állapotait jelentik, feladatunk az állapotváltozással kapcsolatos két kérdés megválaszolása:

- (1) Milyen állapotváltozás történt? (milyen minőségváltozás történt az üledékben?)
- (2) Mi okozhatta a változást?

Az értékelés során külön-külön dolgozzuk fel a szediment, a geokémiai, a malakológiai és palynológiai adatokat, ezután teszünk kísérletet ezek összevetésére.

A Nagy-Mohoson 29, átlagosan 1 m mélységű fúrást készítettünk. Minden fúrásból strukturált részmintákat vettünk a geokémiai vizsgálatokhoz. A kémiai vizsgálatok egyik célja az volt, hogy megtudjuk, a Nagy-Mohos mely részei a legalkalmasabbak a láp fejlődéstörténetének kutatására. A nyíltvíz peremi területek, valamint a déli medence üledékrétegeinek kémiai sajátosságai azt jelzik, hogy itt más jellegű folyamatok mentek végbe, mint a jellegzetesen lápi területeken (északi-medence). Eredményeink alapján választásunk a 14. mintavételi helyre esett. Indokaink a következők:

- (1) Fejlődéstörténeti vizsgálatok során általában a meder legmélyebb pontját szokták megkeresni, ugyanis itt a legnagyobb az üledékrétegek vastagsága (BIRKS 1980.). Esetünkben ez a 3., 4. mintavételi hely lenne. Utalásokat találtunk arra, hogy a nyíltvíz környéki területen a Kállai család a medret tisztította (NAGY 1980.). A bolygatást bizonyos geokémiai paraméterek (pl. az ólomkoncentráció változása) is jelzik.
- (2) A víz- és az üledékkémiai vizsgálatok jelezték, hogy a déli medence erős antropogén hatás alatt állt (BRAUN-LAKATOS 1990.). Ez a terület a láp kialakulását célba vevő kutatásokra nem a legmegfelelőbb, mivel az üledék összetétele másodlagosan megváltozhatott.
- (3) Az üledék felső rétegének összetétele és a növényzet alapján úgy tűnik, hogy a 12-15. mintavételi helyek a legmegfelelőbbek. A rekettyefűz állománya itt a legidősebb, valószínűleg a lápképződés itt indult meg a leghamarabb. Mivel a rétegek vastagsága a 14. mintavételi ponton a legnagyobb, a részletes vizsgálatokhoz itt gyűjtöttük a mintákat.

Ezen a helyen mintát vettünk a pollenanalitikai, szediment, malakológiai vizsgálatok, valamint a radiokarbon kormeghatározás számára.

3. 1. Az üledékrétegek elhelyezkedése a fúrásminták morfológiai vizsgálata alapján

A mintavétel során a terepen készített jegyzőkönyvbe cm pontossággal rögzítettük az eltérő színű, összetételű rétegek vastagságát. Leírtuk az egyes

rétegekben található anyagkiválásokat, növényi, állati maradványokat stb. A rétegek makroszkópikus vizsgálata alapján négy üledéktípust határoztunk meg:

- (1) fűzláp tőzeg
- (2) nádtőzeg
- (3) tavi üledék
- (4) kőzetlisztes homok

A rétegek morfológiai leírása alapján megrajzoltuk az északi és a déli medence hossz- és kereszt-szelvényét (3. kép).

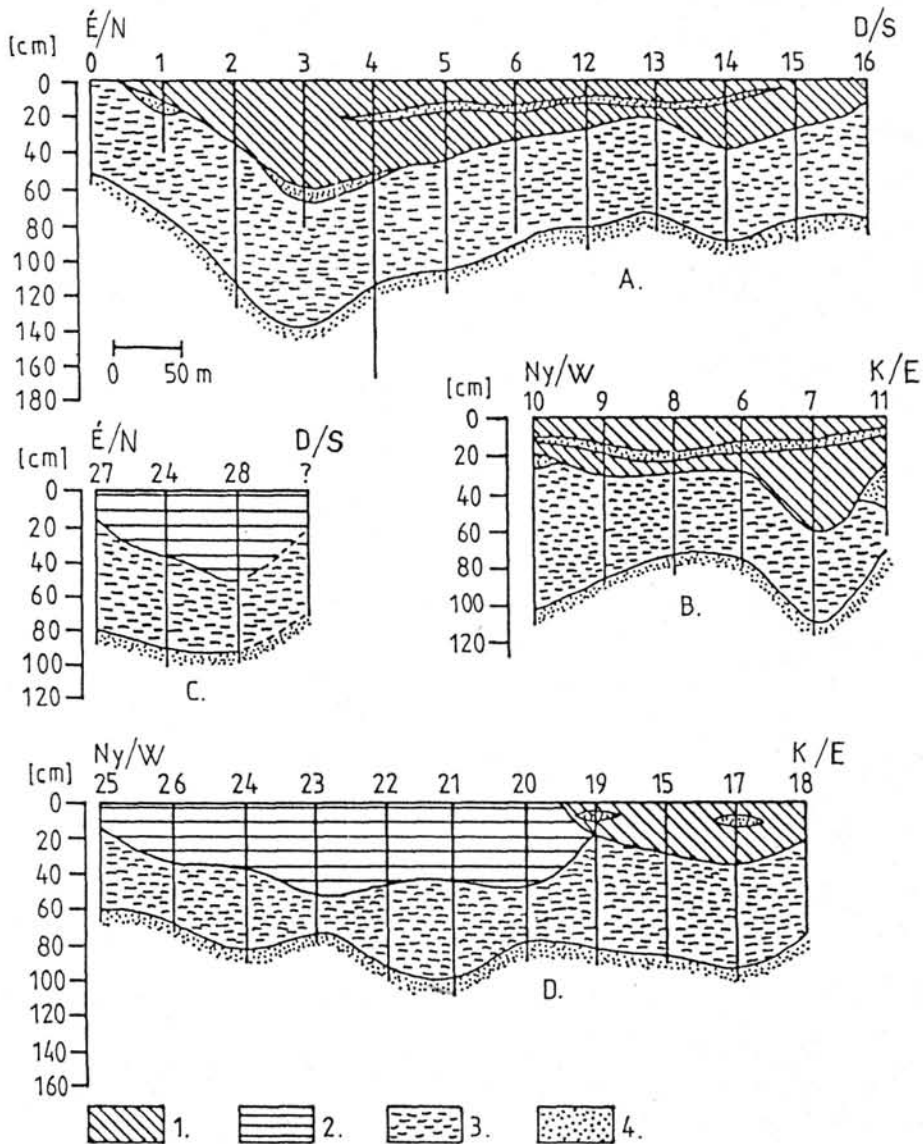
Az északi medence hossz-szelvényében a tőzegréteg a parthoz közeledve elvékonyodik. Azokon a helyeken ér el jelentősebb vastagságot, ahol a mederfenék mélyül. A tőzegrétegben a felszínhez közel többé-kevésbé folyamatos homoksáv húzódik végig, de helyenként a tavi üledék és a tőzeg határán is található homokberakódás. A tavi üledék vastagsága nagyjából egyenletes, a parthoz közeledve csak lassan csökken. Ebből arra következtethetünk, hogy a láp északi és déli irányban sokkal nagyobb kiterjedésű volt, a rétegeket azonban a homokmozgás lefedte.

Az északi kereszt-szelvény tőzegében szintén megtalálható a homoksáv. A tónak ezt a részét a szél teljes szélességében beterítette homokkal. A tőzegréteg vastagsága a keleti oldalon, a parthoz közel a legnagyobb. Itt egy árok húzódik végig a tófenéken. A meder lefutása alapján valószínű, hogy a láp kiterjedése nyugati irányban sokkal nagyobb volt a mostaninál. A tó egykori legmélyebb pontja eszerint a jelenlegi partot szegélyező homokbuckák tövében van.

A déli medence hossz-szelvénye jelentősen különbözik az északiétól. Homok-berakódást csak a fűzláp alatti tőzegben és a csatornabefolyónál találunk. A két medence találkozásánál (a 20. és 19. pont között) a déli medence nádtőzege és az északi medence fűzláp tőzege egymásra fut. A mederfenék alakja alapján viszont fokozatos átmenet van a két medence között.

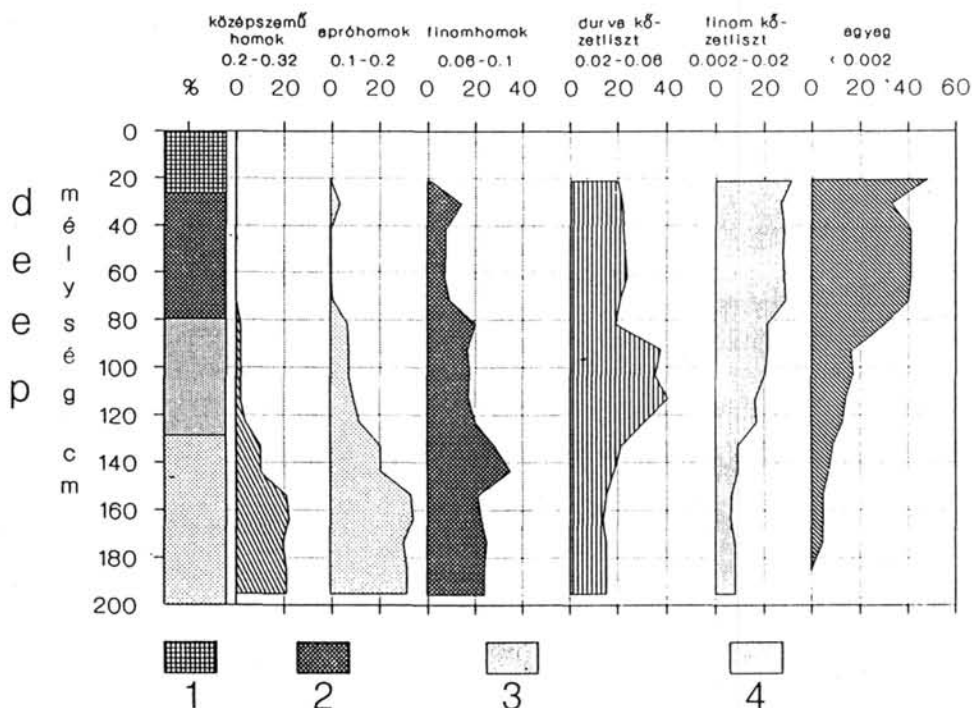
A déli medence kereszt-szelvénye alapján északi és déli irányban ez a mederrész is nagyobb lehetett. A tőzegréteg legnagyobb vastagsága a déli parthoz közel található, nem a medence közepén.

A szelvények és a szintvonalas térkép alapján rekonstruálhatjuk a láp egykori kiterjedési területét. Eredeti állapotában a meder valószínűleg tojásdad alakú képződmény volt. A legmélyebb hely a tó északi végénél lehetett, itt a víz (a legmagasabb vízállásnál) elérhette a 3-4 m-es mélységet is. Bár a meder alakja nagyon hasonlít egy szél által kimélyített teknőhöz, pusztán az üledék-rétegek elhelyezkedése alapján nem vethetjük el az „elhagyott folyómeder” hipotézist sem. Elképzelhető az is, hogy egy elzáródott és kiszáradt folyóágat alakított át a szél. Biztosat csak akkor mondhatunk, ha sikerül eldönteni a mederfeneket alkotó kékeszöld homokról, hogy folyóvízi eredetű-e vagy sem.

3. kép Az üledékrétegek elhelyezkedése a fúrásminták morfológiai elemzése nyomán. A: Északi-medence hossz-szelvény, B: Északi-medence kereszt-szelvény, C: Déli-medence kereszt-szelvény, D: Déli-medence hossz-szelvény, 1: fűzláp tőzeg, 2: nádtőzeg, 3: tavi üledék, 4: homok

Fig. 3. Stratification of bottom deposits according to morphological analysis of cores. A: longitudinal section of the northern basin, B: cross section of the northern basin, C: cross section of the southern basin, D: longitudinal section of the southern basin, 1: willow peat, 2: reed peat, 3: lacustrine sediment, 4: sand

4. kép A lúp szemcseösszetételi diagramja. 1: tőzeg, 2: tavi üledék, 3: semlyék üledék, 4: futóhomok

Fig. 4. Grain size distributions. 1: peat, 2: silt, 3: calcareous silt, 4: quicksand

3. 2. Az üledékföldtani eredmények értékelése

A morfológiai vizsgálatok alapján meg tudtuk állapítani a rétegek elhelyezkedését, de a réteghatárok megállapítása sok esetben nehézkes volt, főleg olyan esetekben, mikor folyamatos átmenetekkel talákoztunk. Az üledékföldtani vizsgálatok alapján azonosítani tudjuk az üledéktípusokat, pontosíthatjuk az egyes réteghatárokat és következtethetünk az üledékképződés körülményeire is.

1. 4–2.0 m között szürkéssárga színű, jól osztályozott finomhomokos apróhomok réteg húzódik. A szemcseösszetétel elemzéseken (4. kép) túl scanning elektronmikroszkópos vizsgálatok is megerősítették, hogy eolikus akkumulációjú üledékről van szó. Karbonátmentes.

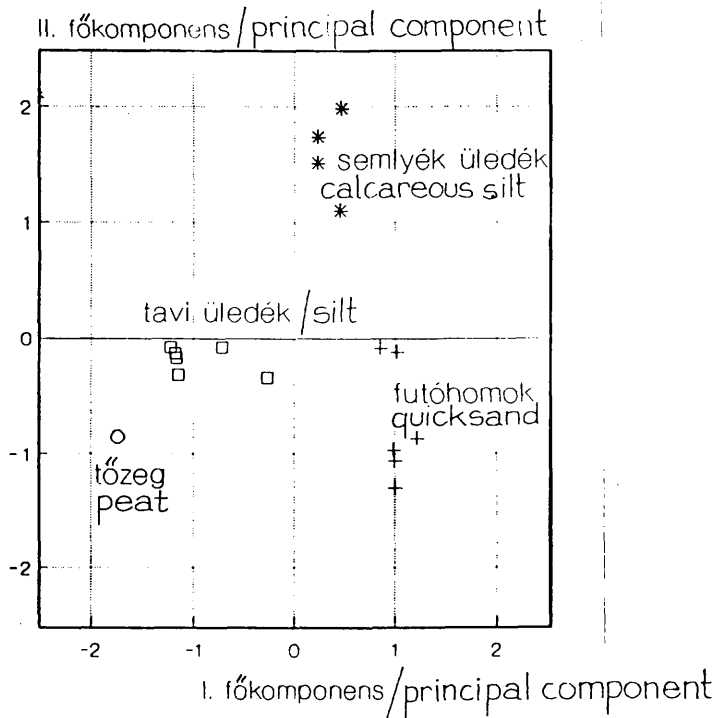
0.8–1.4 m között zöldesszürke, rosszul osztályozott finomhomokos kőzetliszt települt a fekühomokra. Jelentős agyagtartalma van. Meszes, li-

monitos konkréciókat tartalmaz (\varnothing max. 1 cm). Ebből az üledékrétegből Chara oogoniumok, vízi és szárazföldi csigák héjai kerültek elő tömegesen. Scanning elektronmikroszkóppal vizsgálva a kvarc szemcséket megállapíthatjuk, hogy eolikus futóhomok szemcsék találhatók ebben a rétegben is, de a felszínükön a mechanikai sérülések nyomai mellett utólagos kémiai hatás is felfedezhető. Mivel a mikroszkóposan vizsgált rétegekben nem találtunk folyó által szállított homokszemcséket, elvethetjük az „elhagyott folyómeder” hipotézisét. Az előző rétegekhez képest a finomabb frakciók aránya jelentősen megnő, de a finomhomok aránya is jelentős marad (16-30%). A szemcseösszetételi diagram (4. kép) elemzése azt mutatja, hogy két üledékképződési folyamat kapcsolódott össze. Az egyik az eolikus, ami a durvább (homok) frakciót akkumulálta, a másik a tavi, amelyben a finomabb üledékek halmozódtak fel. Ez a két folyamat elvileg kizárja egymást, viszont a klimatikus periódusok (arid-humid) váltakozásával egymás után bekövetkezhetnek. Meg kell jegyeznünk, hogy MOLNÁR et al. (1979.) hasonló folyamatokat tapasztalt a Duna-Tisza közén elhelyezkedő lápok vizsgálata során. Ezt az állapotot semlyék állapotnak nevezzük, melyet a kiszáradás és a vízborítottság váltakozása jellemez.

0,3—0,8 m között a felszín felé növekvő szervesanyag tartalmú, feketés-szürke kőzetlisztes agyagréteg húzódik. Ebből a rétegből *Typha*-, *Phragmites*-, *Pteridophyta* növényi maradványok, növényi magvak, és elsősorban vízi Mollusca fajok héjai kerültek elő. Így valószínűleg ez a réteg erős növényzeti borítású tóban képződött. A finomabb frakciók aránya megnőtt, ami arra utal, hogy a semlyék állapotot felváltotta az állandó vízborítottságú tavi állapot. Ki kell emelnünk a 0,3—0,4 m közötti mintát, mert itt a szemcseösszetétel ugrásszerű változása (4. kép) az üledékképző folyamatok megváltozását jelzi. Ebben a szintben a később ismertetésre kerülő kémiai, pollen és mollusca elemzések is jelentős változásokat mutattak ki. A terület limnogeológiai fejlődésében ez a szint igen nagy jelentőségű, hiszen feltehetőleg ekkor kezdődik meg a lápképződés. A durvább anyagok arányának ugrásszerű növekedése mutatja, hogy a vízi üledékképződés mellett más, gyorsabb üledékkumulációs folyamatok is jelentkeztek.

Felszín—0,3 m között rendkívül magas (40-60%) szervesanyag tartalmú, 0,1—0,3 m között vörösbarna, 0—0,1 m között barnásfekete színű tőzegréteg (finomkőzetlisztes agyag) húzódik. A vörösbarna színű mintákban mohamaradványok találhatók, míg a barnásfekete mintákban a mohák mellett igen jelentős a *Salix* levelek aránya is. Az üledékképződés teljes növényzeti borítás mellett *lápi körülmények* között zajlott.

Az üledékrétegek elkülönítésére főkomponens analízist végeztünk. Az analízis során két főkomponenst vettünk figyelembe, melyek az összvariancia 95,4%-át magyarázzák. A varimax rotált főkomponenssúlyok alapján határoztuk meg a mintákra jellemző főkomponens értékeket. A 5. képen látható, hogy a futóhomok, a semlyék, a tavi és a láp állapotban képződött üledékmin-ták elkülönülnek.

5. kép A szediment adatok főkomponens analízise
Fig. 5. Principal component analysis (PCA) of sediment data

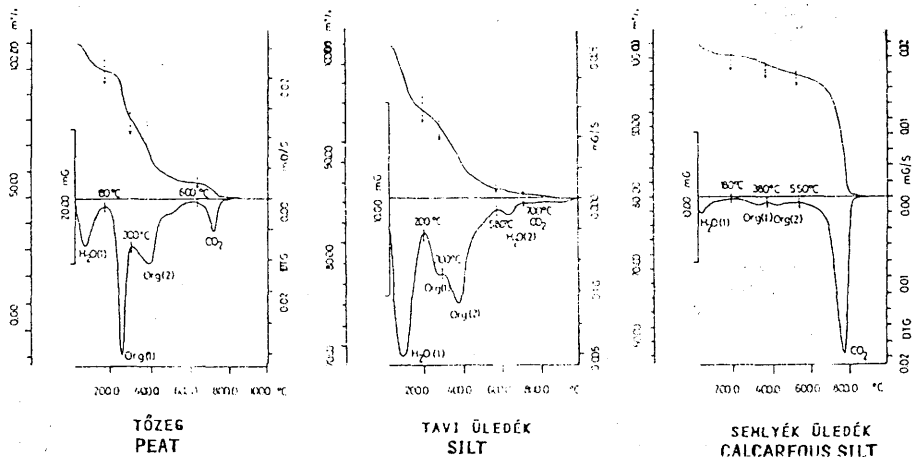
Összefoglalva az üledékföldtani vizsgálatok eredményeit a következő eseménysort rögzítettük:

- (1) **Eolikus üledékképződés** — futóhomok akumulálódás
- (2) **Semlyék állapot** — váltakozó tavi és eolikus üledékképződés
- (3) **Tavi üledékképződés** — limnikus üledék-felhalmozódás
- (4) **Láp állapot** — tőzégképződés

3. 3. A geokémiai vizsgálatok eredményeinek értékelése

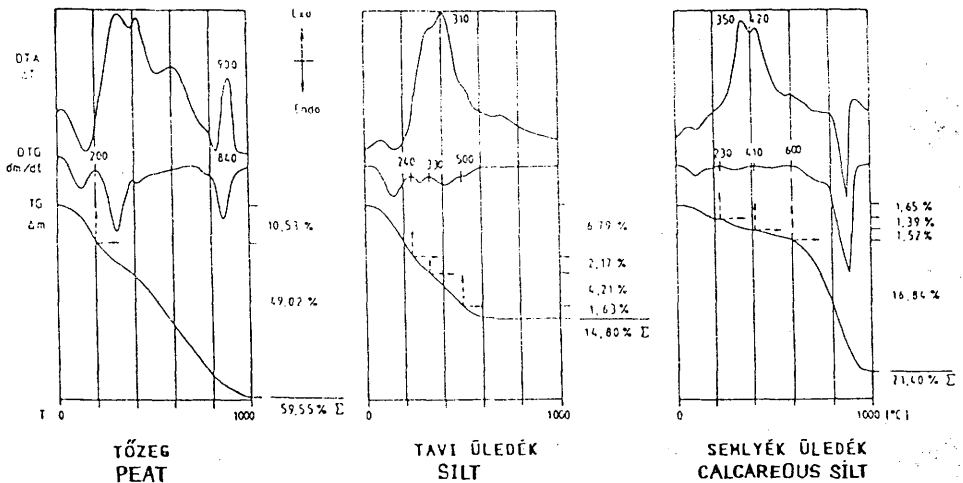
3. 3. 1. A termoanalitikai vizsgálatok eredményei

A derivatográfias és termomikromérleges elemzések során a három vizsgált üledéktípus (tőzeg, tavi és semlyék üledék) különböző sajátosságokat mutatott (6. és 7. kép). Az egyes üledékek összetételét a 1. táblázat mutatja be.

6. kép A termomikromérleges vizsgálatok eredményei. $H_2O_{(1)}$ = a tapadó nedvességtartalom, a szervesanyagokhoz és az agyagásványokhoz rendelhető gyengén kötött víztartalom eltávóozása, $Org_{(1)}$ = a szerves anyag könnyen illó komponensének eltávóozása, $Org_{(2)}$ = a szerves anyag végső kiégése, $H_2O_{(2)}$ = az agyagásványok strukturális víztartalmának leadása, CO_2 = a karbonátok hődisszociációjából eltávóozó szén-dioxid leadása

Fig. 6. Thermoanalytical curves of peat, silt and calcareous silt by Mettler TA 3000 instrument. $H_2O_{(1)}$ = weakly bound water of clay minerals and organic matter, hygroscopic moisture, $Org_{(1)}$ = decomposition (dissociation, cracking) and slow oxidative release of organic matter, $Org_{(2)}$ = burning of organic matter, $H_2O_{(2)}$ = structural water of clay minerals total amount of released matter

7. kép A derivatográfias vizsgálatok eredményei. Σ = izzítási veszteség 25-1000 °C hevítési intervallumban

Fig. 7. Thermoanalytical curves of peat, silt and calcareous silt by Derivatograph (MOM) instrument

1. táblázat: A termoanalitikai mérések eredményei.**Table 1: Results of thermoanalytical measurements**

Minta	TG paraméterek %-ban / TG parameters %							
	H ₂ O ₍₁₎	Org ₍₁₎	Org ₍₂₎	H ₂ O ₍₂₎	CO ₂	Org	CaCO ₃	Σ
tőzeg / peat	10.79	19.75	23.39	–	5.50	43.14	12.49	59.43
tavi üledék / silt	6.77	2.28	5.51	0.52	0.41	7.79	0.93	15.49
semlyék üledék / cal- careous silt	1.64	1.41	1.52	–	17.38	2.93	39.45	21.95

A tőzegrre az igen nagy szervesanyag tartalom (40-50%) jellemző, mely egy alacsony (200-300 °C), és egy magas (300-500 °C) hőmérsékleten bomló frakcióból áll. A karbonát tartalom alacsony.

A tavi üledék szervesanyag tartalma sokkal kisebb (8-10%), itt a nehezen bomló szervesanyag frakció aránya a jelentősebb. Megjelenik az agyagásványok strukturális víztartalmára jellemző csúcs is (580-700 °C), ez összhangban van a szemcseösszetéti vizsgálatokkal, melyek szintén jelzik az agyagfrakció jelenlétét.

A semlyék üledékre az igen alacsony szervesanyag és a magas karbonáttartalom jellemző. A termoanalitikai vizsgálatok alapján a tőzeg, a tavi és a semlyék üledék határozottan elkülönül:

(1) **tőzeg** — igen magas szervesanyag tartalom

(2) **tavi üledék** — alacsony szervesanyag és karbonáttartalom, agyagásványokhoz kötött strukturális víz.

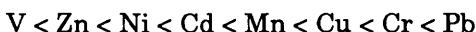
(3) **semlyék üledék** — igen alacsony szervesanyag és magas karbonáttartalom.

3. 3. 2. Az elemtartalom vizsgálatok eredményei

Az eltérő körülmények között lerakódott üledékrétegek kémiai összetétele több-kevesebb eltérést mutat attól függően, hogy a vízgyűjtő területről milyen anyagok mosódtak be a tóba, amit főleg a területen uralkodó talajképződési folyamatok és a lehulló csapadék mennyisége befolyásol. A tó vizébe jutó anyagok oldhatatlan formában az üledékbe kerülhetnek, oldatban maradhatnak, elfolyás révén eltávozhatnak. Az üledék felső rétegének elemtartalmát számos tényező megváltoztathatja. A kutatások középpontjában a foszfor, vas és mangán (eutrofizációval kapcsolatos vizsgálatok), valamint a különböző nehézfémek (környezetszennyezés) állnak (BOSTRÖM et al. 1982., PSENNER-

PUCSKO 1988., HOYER et al. 1982., STUMM 1985.), így ezek viselkedése a legjobban ismert.

Az elemek másodlagos transzportja megnehezítheti az eredmények értékelését. Ez attól függ, hogy milyen formában került az elem az üledékbe (oldhatatlan csapadék, szervesanyaghoz kötve stb.), milyen az üledék adszorpciós kapacitása, milyen redoxi viszonyok uralkodnak a rétegben. Humuszban gazdag üledékben TYLER (1978.) becslése szerint a nehézfémek tartózkodási ideje a következők:

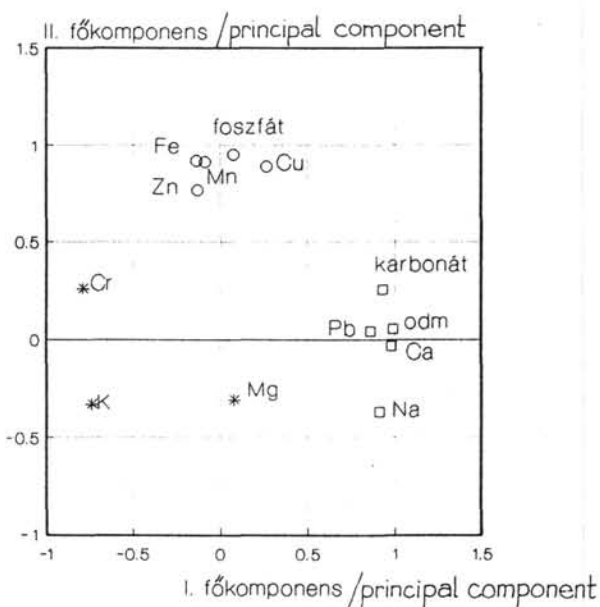
Az üledék kalcium-, magnéziumtartalma oldatba juthat, ha nagy szén-dioxid tartalmú talajvízzel érintkezik, a nátrium- és a káliumtartalmat a vízmozgások szintén megváltoztathatják.

A felsorolt nehézségek ellenére az elemtartalom adatok tájékoztathatnak bennünket az üledékképződés körülményeiről, az eredményeket azonban kellő körültekintéssel kell értelmeznünk. Elsősorban azokra a nyomelemekre kell támaszkodnunk, melyek oldhatatlan vegyületeket alkotnak, nehezen mozdulnak el az üledékből. A kémiai adatokat össze kell vetnünk a szediment és a malakológiai vizsgálatok eredményeivel is, az esetleges ellentmondások másodlagos elemtartalom változást jelezhetnek.

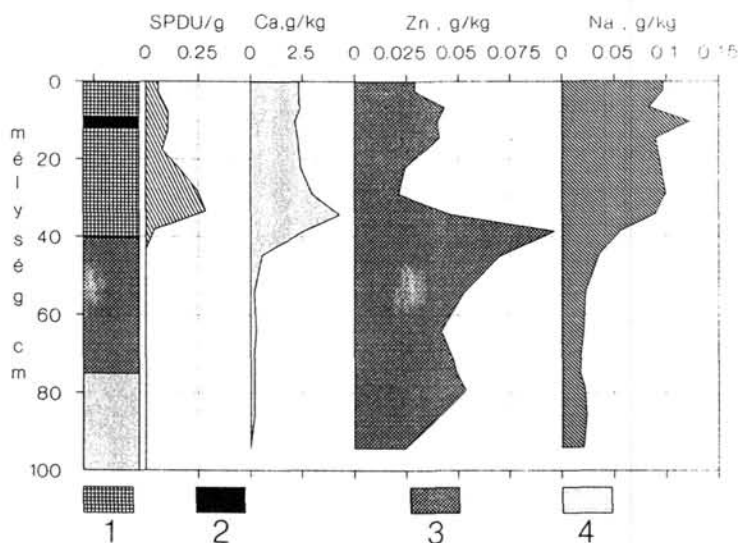
A főkomponens analízis az általunk vizsgált 13 változót három főkomponensbe vonta össze. Azok a változók, melyek egymással páronként, ezáltal közösen, csoportosan korrelálnak, jellegzetes mintázatot alkotnak (8. kép). Az első csoportot a szervesanyag, ólom-, nátrium-, kalcium- és karbonáttartalom alkotja. Ezek közös sajátossága, hogy a tőzegben nagyobb koncentrációban vannak jelen, mint a tavi üledékben (9. kép). A másik csoportba a vas, mangán, foszfát, réz és cink került (10. kép). Ezen elemek a tavi üledékben dúsultak. A magnézium, a króm és a kálium koncentrációk a tavi üledékben és a tőzegben állandónak tekinthetők (11. kép). A kémiai vizsgálatok alapján az egyes üledék-típusok jól elkülöníthetők (12. kép).

0,75—0,95 m között a semlyék üledékre igen alacsony szervesanyag (2-3%), viszonylag magas karbonáttartalom jellemző. A vas, mangán és foszfát koncentrációja igen alacsony. A krómtartalom ebben a rétegben a legnagyobb.

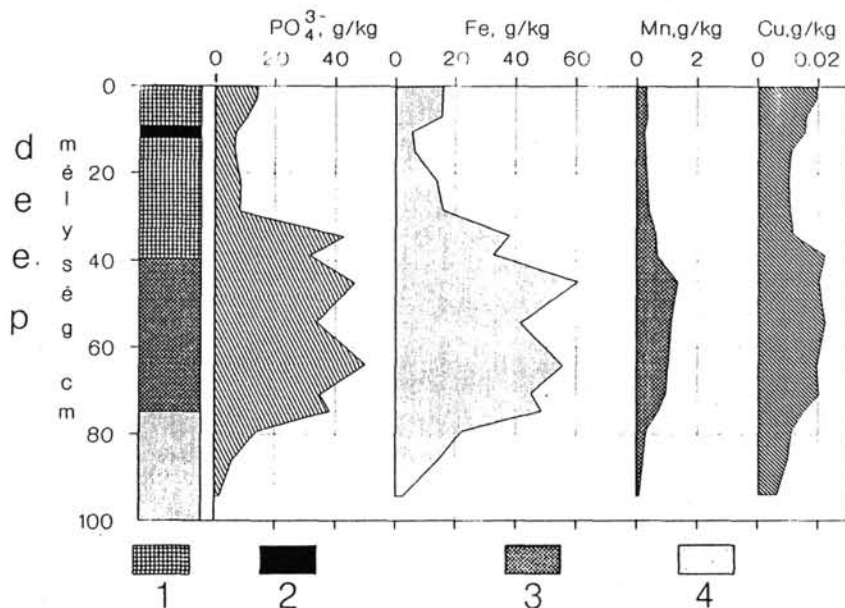
0,36—0,75 m között a tavi üledékben a szervesanyag mennyisége nagyobb (10—20%). A vas-, a mangán- és a foszfáttartalom igen magas. Ezt a következőképpen magyarázhatjuk: a vas természetes vizekben csak anaerob, redukatív viszonyok között van stabilan oldatban, már néhány mg/dm³ oldott oxigéntartalom jelenlétében kicsapódik és az üledékbe kerül. A csapadék általában vas-hidroxid, ill. vas-oxidhidrát formában válik ki, néha a víz zavarosságát okozza (HOYER et al. 1982.). A csapadék felszínén a vízben oldott orto-foszfát adszorbeálódik, egy nem sztöchiometrikus „vas-foszfát” komplex jön létre (BOSTRÖM et al. 1982., PSENNER-PUCSKO 1988.). A mangán szintén redukatív viszonyok között került oldatba. Viselkedése annyiban tér el a vastól, hogy csak magasabb oldott oxigéntartalom mellett válik ki a mangánhidroxid csa-

8. kép Az elemek csoportosítása a főkomponens analízis során
Fig. 8. Clumping of chemical elements in principal component analysis (PCA)

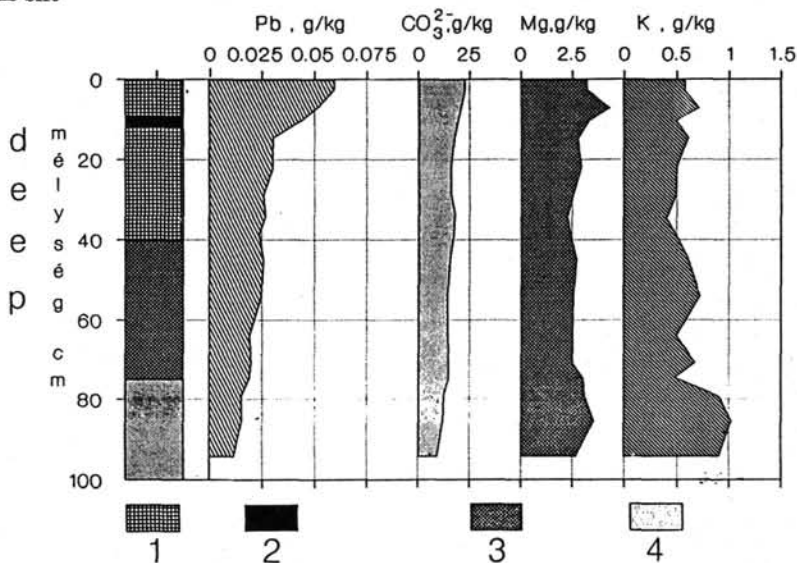

9. kép A tőzegben dúsuló elemek: 1: tőzeg, 2: homok berakódás, 3: tavi üledék, 4: semlyék üledék
Fig. 9. Chemical elements enriched in peat. 1: peat, 2: quicksand, 3: silt, 4: calcareous silt

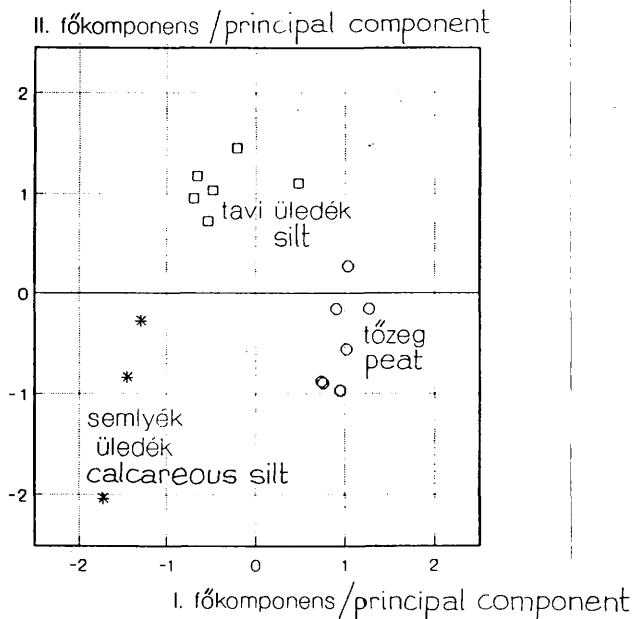
10. kép A tavi üledékben dúsuló elemek. 1 : tőzeg, 2: homok berakódás, 3: tavi üledék, 4: semlyék üledék

Fig. 10. Chemical elements enriched in silt. 1: peat, 2: quicksand, 3: silt, 4: calcareous silt

11. kép Konstans elemek. 1: tőzeg, 2: homok berakódás, 3: tavi üledék, 4: semlyék üledék

Fig. 11. Consistent elements. 1: peat, 2: quicksand, 3: silt, 4: calcareous silt

12. kép Az üledékrétegek elkülönülése a főkomponens analízis során

Fig. 12. Scattergram of PCA scores based chemical analysis of sediments

padék. Ezek szerint a tavi állapotot jó oxigén ellátottság, oxidatív környezet jellemezte.

Felszín–0,36 m között a tőzegben az igen magas szervesanyag tartalom jellemző (60-70%). Az ólomtartalom hirtelen emelkedése mutatja, hogy a tőzeg legfelső része már századunkban keletkezett. A kalcium-, a fosszilis klorofill pigment (SPDU), és a cinktartalom a tavi üledék és a tőzeg határán maximumot mutat. A tavat valamilyen drasztikus hatás érthette, ami igen erős trofitás növekedést okozott. A változásra a következő hipotézist állítottuk fel:

Az SPDU mennyisége akkor növekszik meg, ha a vízben erőteljesen megnő az algák, vagy a hínarak mennyisége. Ha a tóba nagy mennyiségű növényi tápanyag kerül planktonikus vagy bentonikus eutrofizációt okoz (9. kép).

Számos hínárfaj pl. a síma tócsagaz (*Ceratophyllum submersum*), a békatutaj (*Hydrocharis morsus-ranae*), a közönséges rence (*Utricularia vulgaris*) cinket akkumulál (KOVÁCS 1977.) (9. kép).

A vízinövények fotoszintézise csökkenti a vízben oldott szén-dioxid és a hidrogén-karbonát mennyiségét, ez a pH növekedését, és a kalcium kicsapódását okozza (SEBESTYÉN 1963.) (9. kép).

Véleményünk szerint a tavi állapot viszonylag rövid idő alatt változhatott meg. A vízgyűjtő területen valamilyen erőteljes változás ment végbe, ami tápanyag bemosódással járt. Ha a Nagy-Mohost övező erdősávot megbontották, ugrásszerűen megnövekedhetett a víz kalcium-, foszfor- és nitrogéntartalma.

Ez történt 1984-ben is, amikor az északnyugati oldalon levágták az erdőt (TARR 1984.), amelyet a vízkémiai vizsgálatok során a kalcium változása erőteljesen jelzett. Valószínű, hogy hasonló esemény történt a lápképződés kezdetén is. A következő lépés egy erőteljes bentonikus eutrofizáció lehetett. A megnövekedett hínármennyiség felgyorsította a tó feltöltődését, megteremtette a lápképződéshez szükséges feltételeket. Ezt követően a nagy mennyiségű szervesanyag bomlása miatt anaerob, ill. oxigén szegény környezet alakult ki. Ezt jelzi az igen alacsony mangán- és vastartalom, hiszen ilyen viszonyok között ezen elemek nem halmozódnak az üledékben.

Az elemtartalom vizsgálatokat összegezve a következő fejlődési állapotokat különböztethetjük meg:

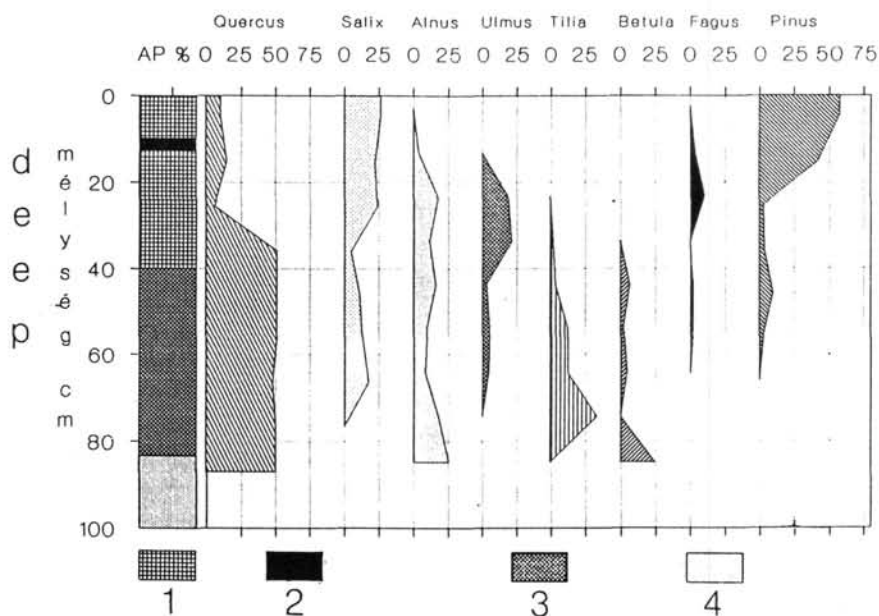
- (1) **Semlyék állapot** — az elemtartalmak alapján statisztikusan elkülönül, de az itt lezajlott kémiai változások a rendelkezésünkre álló adatok alapján nehezen értelmezhetők.
- (2) **Tavi állapot** — sekély, fenéig felkeveredő, így jó oxigén ellátottságú állapot, vas, mangán és foszfor felhalmozódás az üledékben.
- (3) **Erőteljesen eutrofizálódott tavi állapot** — a tavi üledék és a tőzeg határán SPDU, cink- és kalciumtartalom maximum, valamint a fokozott szervesanyag termelés jelzi.
- (4) **Láp állapot** — oxigénszegény viszonyok kialakulása, nagy szervesanyag, alacsony vas-, mangán- és foszfáttartalom. Az ólomtartalom hirtelen megváltozása a környezetszennyezés fokozódását jelzi.

3. 4. A pollenanalitikai vizsgálatok eredményei

A fűrásanyagot ZÓLYOMI (1952.) módszerével dolgoztuk fel. A szelvény a 80 cm-nél magasabban fekvő rétegekben volt kiértékelhető. Ennek okát abban látjuk, hogy a szárazabb klíma (még ha periódikusan jelentkezett is) megakadályozta a pollenanyag fosszilizálódását.

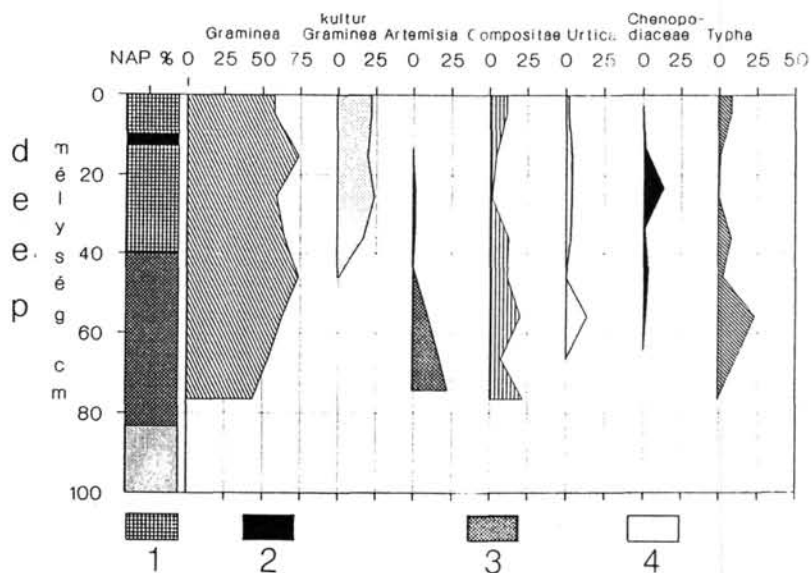
0,6—0,8 m között az összpollenzám alatta marad a statisztikailag értékelhető minimumnak (100 db), ennek ellenére a pollenkép alapján megállapítható, hogy ez a réteg a Boreális végén és az Atlantikum elején képződött. Ezt támasztja alá a semlyék üledékből végzett radiokarbon kormeghatározás is (8010 ± 100 BP.). A koradat 1,0—1,2 m közötti üledékrétegre vonatkozik.

A kapott pollenképet (13-14. kép) összevetve a hazánkban használatos, paleontológiai alapon felállított paleobiológiai szakaszokkal (ZÓLYOMI 1952., JÁRAI-KOMLÓDI 1966., 1969.), jelentős eltéréseket tapasztaltunk. A különbségek ott jelentkeznek, hogy az Atlantikum, a Szubboreális és Szubatantikus fázisok differenciálatlanul jelentkeznek. Meg kell jegyeznünk, hogy az 50-es években a kállósemjéni lápon végzett pollenanalitikai vizsgálat hasonló eredményeket hozott, az értékelés hasonló nehézségekbe ütközött (HOCZEK 1985.). A probléma még bonyolultabbá vált a tavi üledék és a tőzeg határán

13. kép Arbor pollen. 1: tőzeg, 2: homok berakódás, 3: tavi üledék, 4: semlyék üledék

Fig. 13. Arbor pollen. 1: peat, 2: quicksand, 3: silt, 4: calcareous silt

14. kép NonArbor pollen. 1: tőzeg, 2: homok berakódás, 3: tavi üledék, 4: semlyék üledék

Fig. 14. NonArbor pollen. 1: peat, 2: quicksand, 3: silt, 4: calcareous silt

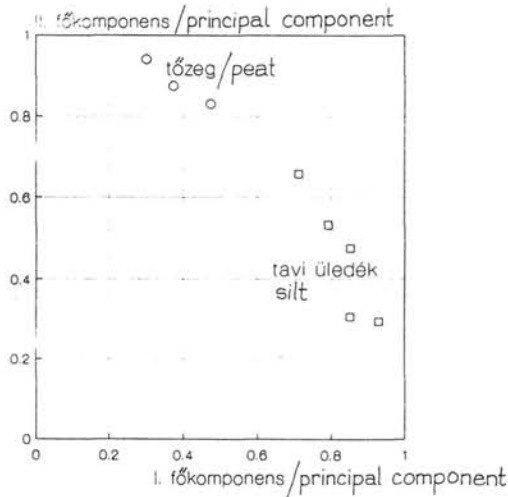
(0,3—0,4 m) végzett C¹⁴ kormeghatározások után. A radiokarbon vizsgálatok szerint a tőzegképződés a XVII. sz. végén - XVIII. sz. elején indult meg. Az adatok alapján arra következtethetünk, hogy a tavi üledék képződése igen lassú volt (1 cm/100 év). Ez arra utal hogy a tavi állapotban igen alacsony lehetett a vízben a biológiai produkció, kevés szervesanyag, kevés üledék képződött. A lassú üledékképződés miatt a 10 cm-es mintavétel nem biztosít kellően finom felbontást. A jövőben szeretnénk 2 cm-es, keveredés mentes mintavétellel a vizsgálatot megismételni. Valószínű, hogy finomabb felbontással árnyaltabb képet kapunk, amely a Magyarországon leírt pollenfázisokkal jobban összevethető lesz.

Az üledékrétegek pollenanyaga egyaránt tükrözi a tó környékének, és a tágabb földrajzi környezet növényzetének változásait (BIRKS 1980.). A lokális elemek elvileg nagyobb dominanciával jelentkeznek. A pollen adatok főkomponens analízisével arra a kérdésre kerestünk választ, hogy mely üledékrétegek rakódtak le hasonló növényzeti borítottság mellett. Az analízis során két főkomponenst vettünk figyelembe, melyek az összvariancia 91,9%-át magyarázzák. A 15. képen látható, hogy a tavi üledékből és a tőzegeből származó minták elkülönült csoportokat alkotnak. Ez azt jelenti, hogy a tó környékének növényzete jelentősen eltért a tavi és a lápi rétegek kialakulásakor.

A tavi üledék képződésekor a vizsgált területet tölgyerdő övezhette (13. kép). A tőlegypollen aránya a tőzegképződés kezdetén erősen lecsökken. Ugyanakkor a Graminea pollen dominanciája megnő és megjelennek a kultúrnövények pollenei (13. kép). A környező falvak lakossága egyre nagyobb területekről irtotta ki az erdőket, hogy helyüket szántóföldek, legelők váltsák fel. Ez a folyamat olyan nagy mértéket öltött, hogy a XVIII. sz. végére - XIX. sz. elejére teljesen átalakult a Nagy-Mohos környéke. Az erdő eltűnt, legelők és szabadon mozgó futóhomokos területek vették körül. Az erdőirtást követő talajerózió miatt nagy mennyiségű növényi tápanyag kerülhetett a tóba, ami eutrofizációt okozott. A szél szabadon hordta a homokot a tóba, ez szintén hozzájárult a feltöltődés fokozódásához.

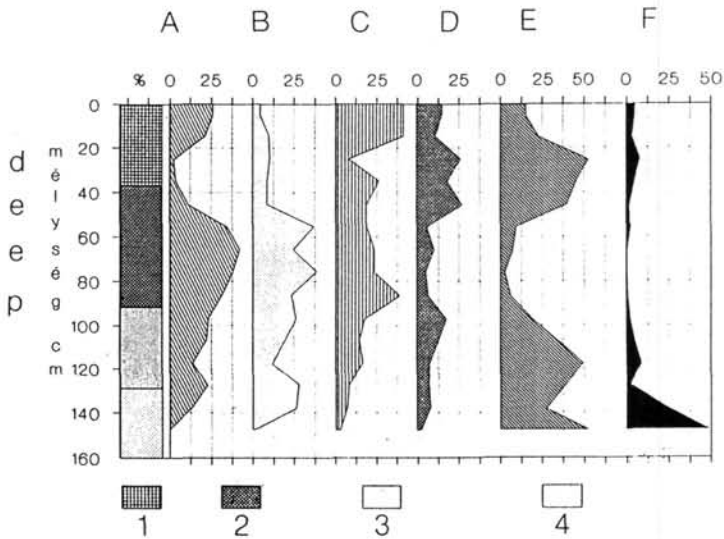
Összefoglalva a pollenanalitikai vizsgálatokat a következő eseménysort rögzítettük:

- (1) 0,8 m alatt **arid viszonyok** miatt a pollenanyag nem fosszilizálódott.
- (2) A **tavi üledékképződés** kezdete az Atlantikum pollenfázis elejére esik. A tó környékén tölgyerdő alakult ki. A lassú üledékképződés miatt nagyobb felbontású vizsgálat szükséges a pollenfázisok pontosabb elkülönítésére.
- (3) Az antropogén hatások a **tavi üledék — tőzeg** határon jelentkeznek. A tölgyerdő irtása a szántóföldi művelés intenzívvé válása (kultúr Graminea), és az ezzel járó talajeróziós folyamatok drasztikus trofitás változást vontak maguk után, az üledékképződési folyamatok felgyorsultak.

15. kép Pollen adatok főkomponens analízise

Fig. 15. Principal component analysis (PCA) of pollen data

16. kép A különböző életforma típusba tartozó csigafajok százalékos megoszlása a szelvény mentén. A: állandó vízborítást igénylő fajok, B: időszakos vízborítást igénylő fajok, C: higrofil vízpartot igénylő fajok, D: szubhigrofil vízpartot igénylő fajok, E: nagy tűrőképességű szárazföldi fajok, F: xeroterm szárazföldi fajok, 1: tőzeg, 2: tavi üledék, 3: semlyék üledék, 4: futóhomok

Fig. 16. Vertical distribution of Mollusca species belonging to different life forms. A: ditch group, B: slum group, C: water bank group, D: woodland open ground group, E: mesic and open group, F: xerotomic group, 1: peat, 2: silt, 3: calcareous silt, 4: quicksand

- (4) A kiiszapolt növényi maradványok alapján (fűzmagvak és levelek, páfrány és moha maradványok) a *láposodott* terület aránya megnőtt, a növényzet záródott.

3. 5. A malakológiai vizsgálatok eredményei

A Mollusca anyag elemzésekor előkerült fauna 34 faj (12 vízi és 22 szárazföldi) 1677 egyedéből állt. A fajokat MOLNÁR et al. (1979.) munkája nyomán csoportosítottuk (2. táblázat). A csoportok arányának változásait vizsgálva az életfeltételek megváltozására következtethetünk (16. kép). A csoportdominanciák alapján a következő malakoszukcessziós változások történhettek az értékelhető szelvénytakaszon (0—1,5 m) belül:

1,3—1,5 m között a xeroterm (*Truncatellina cylindrica*, *Granaria frumentum*) és nagy tűrőképességű (*Pupilla muscorum*) fajok dominálnak. Ez a faunakép jó egyezést mutat az üledékföldtani vizsgálatokkal, ebben a szintben futóhomok jelentkezett. A *Cepaea vindobonensis* héjmaradványok alapján a futóhomok képződése már a Holocénban történt.

1,0—1,3 m között a xeroterm elemek visszaszorulnak, megjelennek a vízi környezetre jellemző, nagy tűrőképességű fajok. A bekoncentrálódó vizeket is elviselő *Anisus spirorbis* dominancia csúcsa ebben a szintben jelentkezik. A szárazföldi fajok közül szintén a nagy tűrőképességű fajok (*Vallonia costata*, *Pupilla muscorum*) aránya a legjelentősebb. A fauna összetétele alapján a vizsgált terület időszakos vízborítású lehetett. Ebben az időszakban a klíma enyhe volt, amit a termofil fajok (*Vertigo antivertigo*, *Vertigo moulinsiana*) jelenléte bizonyít.

1,0 m-től az állandó vízborítást igénylő fajok (*Valvata cristata*, *Bithynia tentaculata*) aránya fokozatosan emelkedik, a dominancia maximum 0,6–0,7 m között jelentkezik. A szárazföldi fajok közül a higrofil, szubhigrofil elemek (*Carychium minimum*, *Succinea oblonga*) aránya a jelentős. A nagy tűrőképességű fajok visszaszorultak. Ez a fauna összetétel azt jelzi, hogy állandó vízborítás, tavi állapot alakult ki a területen.

0,4—0,5 m között a fauna összetétele jelentősen megváltozott. A vízi elemek (mind az állandó, mind az időszakos vízborítást igénylők) teljesen visszaszorulnak. A nagy tűrőképességű (*Pupilla muscorum*, *Vallonia costata*), a szubhigrofil (*Vallonia pulchella*) és a higrofil (*Succinea oblonga*, *Oxyloma elegans*) szárazföldi fajok aránya ugrásszerűen megemelkedik. Ez a változás a tözegképződés kezdetével esik egybe és azt jelzi, hogy a nyíltvízi élettér rövid idő alatt összezsugorodott, a gyorsan feltöltődő, növényzettel borított lápfelszínt a szárazföldi fajok benépesítették. Ez a faunaösszetétel 0,2—0,4 m között volt a legjellemzőbb. Ebben a szintben jelentkezik egy vékony (5–10 cm) futóhomok betelepülés, amiből xeroterm szárazföldi fajok is előkerültek. Ez a faunaszint drasztikus antropogén hatásra (erdőirtás!) alakulhatott ki, a kiszáradás miatt a szárazföldi fajok bevándorolhattak a területre.

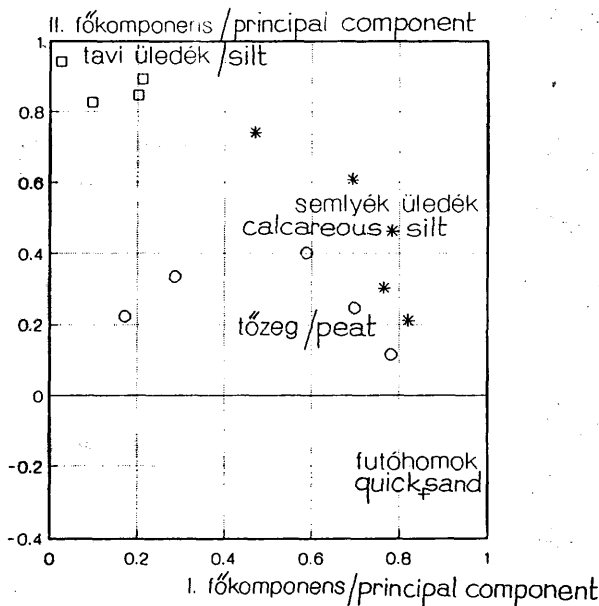
2. táblázat: Mollusca fajok csoportosítása ökológiai igény szerint (MOLNÁR et al. 1979.)

Table 2: Classification of Molluscs according to their ecologies (MOLNÁR et al. 1979.)

ökológiai igény ecological groups	ökológiai csoportba tartozó fajok species belonging to ecological groups
állandó vízborítást igénylő fajok ditch group	<i>Lymnaea palustris</i> (MÜLLER, 1774) <i>Planorbis planorbis</i> (LINNAEUS, 1758) <i>Planorbarius corneus</i> (LINNAEUS, 1758) <i>Bithynia tentaculata</i> (LINNAEUS, 1758) <i>Gyraulus albus</i> (MÜLLER, 1774) <i>Gyraulus laevis</i> (ALDER, 1820)
időszakos vízborítást igénylő fajok slum group	<i>Pisidium</i> sp. <i>Valvata cristata</i> (MÜLLER, 1774) <i>Armiger crista</i> (LINNAEUS, 1758) <i>Segmentina nitida</i> (MÜLLER, 1774) <i>Anisus spirorbis</i> (LINNAEUS, 1758) <i>Lymnaea truncatula</i> (MÜLLER, 1774)
higrofil vízparti elemek water bank group	<i>Succinea oblonga</i> (DRAPARNAUD, 1801) <i>Oxyloma elegans</i> (RISSO, 1826)
szubhigrofil vízparti elemek woodland open ground group	<i>Zonitoides nitidus</i> (MÜLLER, 1774) <i>Vitrea crystallina</i> (MÜLLER, 1774) <i>Perforatella rubiginosa</i> (A. SCHMIDT, 1853) <i>Euconulus fulvus</i> (MÜLLER, 1774) <i>Milacidae</i> sp. <i>Limacidae</i> sp. <i>Vertigo moulinsiana</i> (DUPUY, 1849) <i>Vertigo antivertigo</i> (DRAPARNAUD, 1801) <i>Cochlicopa lubrica</i> (MÜLLER, 1774) <i>Vallonia pulchella</i> (MÜLLER, 1774)
nagy tűrőképességű fajok xerotherm fajok mesic and open group	<i>Pupilla muscorum</i> (LINNAEUS, 1758) <i>Vallonia costata</i> (MÜLLER, 1774) <i>Punctum pygmeum</i> (DRAPARNAUD, 1801) <i>Granaria frumentum</i> (DRAPARNAUD, 1801) <i>Chondrula tridens</i> (MÜLLER, 1774) <i>Cepaea vindobonensis</i> (FERRUSAC, 1821) <i>Truncatellina cyllindrica</i> (FERRUSAC, 1821)

A felszíntől 0,2 m-ig húzódó tőzegrétegben a különböző ökológiai csoportba tartozó fajok aránya kiegyensúlyozott, de a vízparti elemek (különösen az *Oxyloma elegans*) aránya a jelentősebb. Ez a faunaösszetétel azt jelzi, hogy az Alföld más részeihez képest jelentősebb csapadékbevitelű (600-700 mm/év) terület az egyik igen drasztikus emberi beavatkozást sikeresen átvészelte. Jelenleg az eltérő vízborítású biotópok mozaikosan helyezkednek el a területen, ez az élettér leginkább a vízparti, amfibikus életmódot folytató *Succinea* féléknek kedvez, de a különböző tűrőképességű vízi és szárazföldi faunaelemek is fennmaradnak.

A Mollusca adatok főkomponens analízise során három főkomponenst vetünk figyelembe, melyek az összvariancia 84,0%-át magyarázzák (17. kép). Az analízis öt csoportba sorolta a mintákat. A futóhomok és a tavi üledék élesen elkülönül. A tőzegtől és a semlyék üledékből származó minták érdekesen csoportosulnak. A tőzeg legfelső részéből (0—0,2 m) vett minták egyértelműen elkülönülnek. A 0,2—0,5 m mélységből nyert tőzeg és a semlyék üledék minták egymáshoz hasonló tulajdonságot mutatnak. Valószínű, hogy a Molluscák „hasonló problémával” találták szemben magukat a semlyék és a lúp állapotban, mindkét esetben közel azonos arányban fordulnak elő szárazföldi és vízi fajok. Véleményünk szerint a két eltérő élettérben azonos a vízi és a szárazföldi körülmények megléte. A különbség az, hogy a semlyék állapotban a vízzel borított és a száraz terület időben elkülönül, egymást periodikusan váltja; a lúpon egy időben, egymás mellett (mozaikosan) fordul elő.

17. kép Mollusca adatok főkomponens analízise

Fig. 17. Principal component analysis (PCA) of Mollusc data

A Mollusca anyag elemzése alapján a következő eseménysort rögzíthetjük:

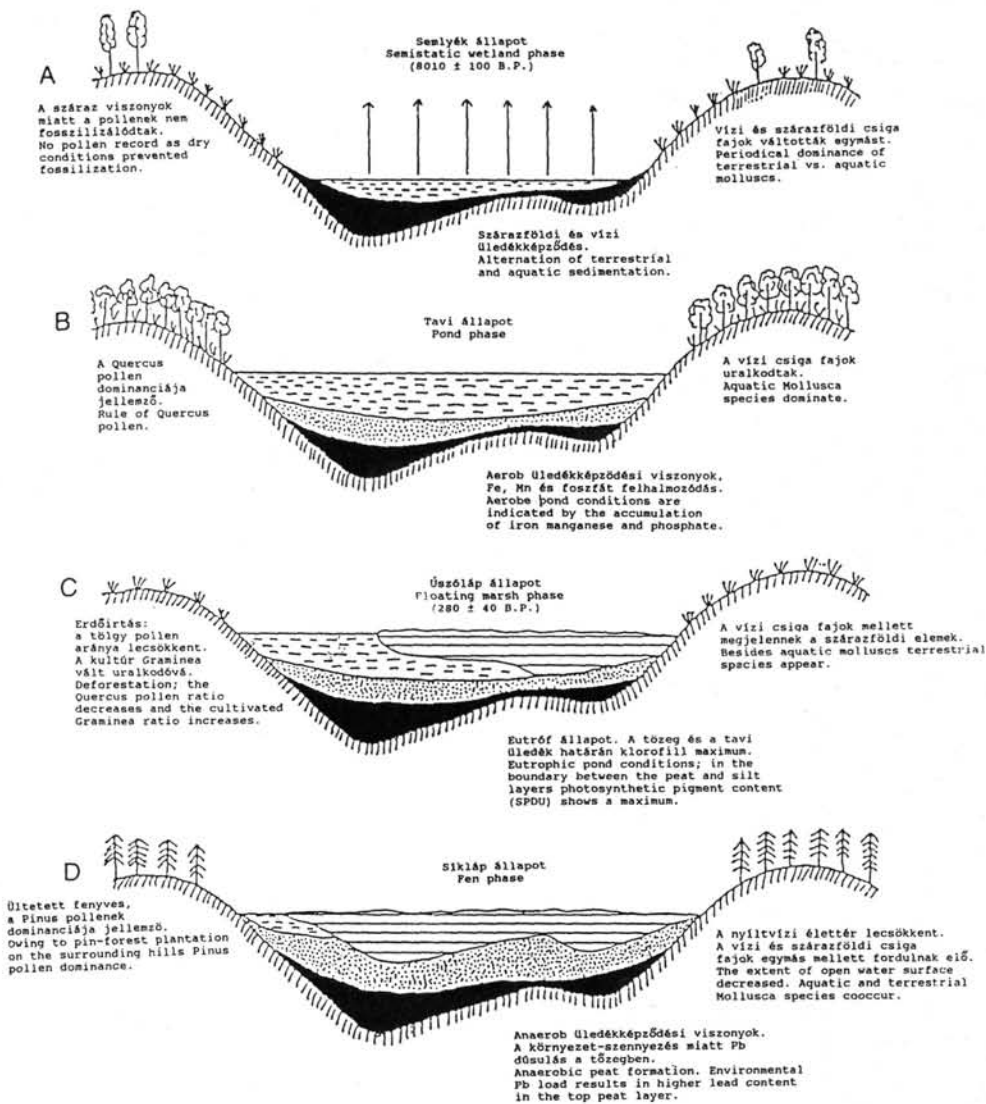
- (1) **Száraz térszíni állapot** — a xeroterm, nagy tűrőképességű fajok uralkodása jelzi a szárazföldi viszonyokat.
- (2) **Periodikusan kiszáradó állapot** — a klíma csapadékosabbá válása miatt időszakos vízborítás jellemezte a területet. A szárazföldi és vízi fajok a vízjárás ingadozásának megfelelően váltották egymást.
- (3) **Bő vízborítású állapot** — a vízi fajok dominanciája fokozatosan megnőtt, kialakult a tavi állapot
- (4) **Láp állapot** — a nyíltvízi élettér rövid idő alatt összezsugorodott, a növényzettel borított lápfelszint a szárazföldi fajok benépesítették. A vízi és a szárazföldi fajok egymás mellett fordulnak elő.

4. A kállósemjéni Nagy-Mohos fejlődéstörténete

Az üledékföldtani vizsgálatok alapján megállapítottuk, hogy a Nagy-Mohos meder nem folyóvízi, hanem eolikus eredetű. Mivel a *Cepaea vindobonensis* megtalálható a futóhomok rétegben, a tómeder a Holocénben keletkezett. A futóhomok feletti semlyék üledékből végzett radiokarbon kormeghatározás 8010 ± 100 Bp. évet adott, a medert a Boreális homokmozgásai alakították ki.

Az Atlantikum és a Boreális határán megváltoztak az üledékképződés feltételei. A terület időszakos vízborításúvá vált. A periodikus vízborítást a szárazföldi és a vízi csigafajok együttes előfordulása mellett a szemcseösszetétel megváltozása is jelzi. Az üledék pollensterilnek bizonyult, száraz körülmények között a pollenszemcsék nem fosszilizálódnak. A rétegnek viszonylag magas a karbonáttartalma, meszes konkréciókat, *Chara oogónium*-okat tartalmaz (18. kép A.). A mederben csak akkor maradhat meg hosszabb ideig a víz, ha a vízfenék valamilyen vizet át nem eresztő kőzetből (pl. agyag) van. A homok könnyen átteresztja a vizet, így a semlyék állapotban a vízborítás a talajvízszint ingadozásától függöt. LÁSZLÓ és EMSZT (1915.) megfigyelései szerint a laza kőzet rossz vízáteresztővé válik, ha a velük érintkező vízből karbonátok, vagy humusz anyagok válnak ki, melyek a kőzetet összecementálják. A medret a futóhomoknál rosszabb vízáteresztő semlyék üledék fedte le, ami azt eredményezte, hogy a mélyedésben összegyűlt víz tovább maradt meg a területen.

A későbbi időkben a csapadék jelentősen megnövekedhetett: az állandó vízborítást igénylő csigafajok aránya megnőtt és a szárazföldi fajok teljesen visszaszorultak. Kialakult a tavi állapot. A pollenanyag megmaradt a tavi üledékben, az eredmények alapján azonban nem lehetett meghatározni az egyes biosztratigráfiai fázisokat. Ennek oka valószínűleg az igen lassú üledékképződésben rejlik. Az arbor pollenek közül a tölgy dominál, így valószínű, hogy a környező homokbuckákat tölgyerdő borította. A kémiai elemzések szerint magas a tavi üledék vas-, mangán- és foszfortartalma. Ezek az elemek oxigénben

18. kép A Nagy-Mohos fejlődéstörténeti vázlata
Fig. 18. Reconstructed development of Nagy-Mohos fen

gazdag viszonyok között kerülnek az üledékbe, eszerint a tó vize sekély, jól átszellőzött lehetett (18. kép B.).

A tavi üledék és a tőzeg határából származó minták érdekes folyamatokról tanúskodnak. Az egyik igen nagy meglepetést a radiokarbon kormeghatározások szolgáltatták, miszerint a láp igen fiatal, kb. 300 éve alakulhatott ki (290 ± 40 BP.).

A tavak elláposodását KADÁR (1965.) a következő módon képzei el: olyan bő csapdékú és nagy légnedvességű tájakon, ahol a szervesanyag termelés mértéke meghaladja a szervesanyagnak a tófenéken történő lebontását, az üledékképződés évről évre növekszik, és előmozdítja a tó feltöltődését. Egyidejűleg a növényzet előnyomul a partok felől a tó irányába, végül az egész víztükröt elborítja: a tóból mocsár lesz. Időközben azonban megváltoznak a víz fizikai, kémiai tulajdonságai is. A szénsav- és a huminsav-képződés a víz esetleges alkalikus jellegét megváltoztatja, a pH értéket csökkenti. Az enyhén savas (pH = 5-6 közötti) kémhatás elérésekor a korábbi növényfajok kivesznek és helyet adnak a lápi életközösségnek. A tőzeg kationcserélő képessége révén megköti a vízből a bázisokat, így a lápba kerülő alkalikus víz tulajdonságát meg tudja változtatni, a lápon élő acidofil növényzet nem károsodik.

A másik elképzelés szerint a tavak feltöltődése úszóláp nemzedékek egymásra temetkezésével megy végbe (DÖMSÖDI 1977.). A lápok sajátos típusát képviseli az úszóláp, holtágakban, tavak felszínén alakulhat ki. A nád vagy a gyékény rizómái a közöttük felhalmozódott törmelékkel együtt szőnyegként lebegnek a víz felszínén (FELFÖLDY 1984.). Kialakulásuknak BALOGH (1986.) szerint két fő stádiuma van:

- (1) A vízre dőlt nád, vagy harmatkása száraz levélhálajaiból kiinduló hajtások, vagy a nád, a gyékény rizómáinak víz fölé növéseivel létrejön a lebegő gyepek.
- (2) A lebegő gyepek által felhalmozott szervesanyag tőzegesedni kezd. Megtelepednek rajta a lápi növények.

A lebegő gyepek kialakulása gyors folyamat, míg az úszóláp fejlődése évezredekig tart. BALOGH (1986.) arra a megállapításra jutott, hogy a tavak feltöltő szukcessziója nem a lebegőhínároktól a gyökerező hínárokon át a parti makrofiton vegetáció felé vezet, hanem ellenkezőleg, a partról, a makrofiton vegetáció megtelepedésével indul, és halad a mély víz felé. A folyamat meredek és lapos part esetén más módon megy végbe. A Mohosra jellemző lapos part esetén először a vízben álló nádas, vagy gyékényes alakul ki, és tölti fel a medret a makrofitonok által meghódítható kb. 2 m vízmélységig, majd úszóláp képződéssel folyik a szukcesszió. JÁRAI-KOMLÓDI (in BALOGH 1986.) vizsgálatai szerint a Velencei-tó úszólápjain kb. 2500 év alatt 25 cm tőzegréteg keletkezett, tehát a feltöltődés igen lassú.

A tőzeg és a tavi üledék határán hirtelen lecsökken a tőzgepollen aránya, a kultúr Graminea pedig megnövekedik. Történelmi források is beszámolnak arról, hogy a tavat körülvevő buckákról az erdőt kiirtották és csak a századforduló után telepítették újra. A vízgyűjtő területről nagy mennyiségű tápanyag

mosódott a tóba, ami eutrofizációt okozott. Ezt a geokémiai vizsgálatok közül legjobban a fosszilis klorofill pigment (SPDU) maximum jelzi. Erőteljes vízmozgások (áramlás, hullámverés) megnehezítik vagy lehetetlenné teszik a lápképződést. Ha a tó elhínarasodik, a hínártömeg pangó vizet eredményez, az elhalt növények fokozzák a tó feltöltődését. Ha ez a stádium válik uralkodóvá, nem tőzeg, hanem szapropél keletkezik, végső soron mocsári állapot jön létre. A Nagy-Mohoson gyékényes úszóláp alakult ki (18. kép C.), valószínűleg a BALOGH (1986.) által vázolthoz hasonló módon. A lápképződés az északi medence déli végében (14., 15. mintavételi helyek) indulhatott meg, és észak felé haladva meghódította az egész tavat. VAS (1982.) megfigyelte, hogy az 1982-ben végrehajtott vízszintemeléskor a nyíltvíz nyugati oldalán nagy kiterjedésű úszóláp keletkezett a gyékényesből. Az igen laza iszapba települt gyékény levegővel telt rizómájának, szárának, levelének idővel olyan nagy a felhajtó ereje, hogy kiszabadul az iszaptól, „úszó sziget” keletkezik. A tőzegréteg megvastagodása és a vízszint csökkenése azt eredményezte, hogy az úszóláp rögzült, „ráfeküdt” a tavi üledékre. A rekettyefűz megtelepedése állandósíthatja ezt az állapotot, kialakul a fűzláp. Vizsgálataink alapján úgy tűnik, hogy a Mohoson nem tartott több ezer éven át a lápképződés, a folyamat néhány emberöltő alatt végbement. Ezt a következő adatok támasztják alá:

- (1) A ^{14}C kormeghatározás szerint 30-40 cm tőzeg képződéséhez mindössze kb. 300 évre volt szükség.
- (2) Az üledék ólomtartalma is jó korjelzőnek bizonyult, mivel az üledékben igen nehezen vándorol. Az ólomkoncentráció a tőzegréteg felső 10-15 cm-es részében mutat erőteljes növekedést, ami az ipar és a közlekedés okozta környezetszennyezés eredménye. Eszerint az utóbbi 80-100 év alatt 10-15 cm tőzeg képződött.
- (3) VAS (1982.) megvizsgálta az úszólápon élő legöregebb rekettyefűzeket. Az évgyűrűk alapján az északi területen a fűzláp kora 25-30 év, a kiszáradt öreg példányok hiányoznak, a nemzedékek nem váltották egymást.

A tó feltöltődése, a növénytakaró záródása viharos gyorsasággal ment végbe (18. kép D.). Úgy tűnik, hogy a láp képződését és pusztulását egyaránt emberi tevékenységnek köszönheti. A lápképződés felgyorsulását a természetes növénytakaró megbontása, a pusztulást pedig a lecsapolásokat, a meliorációs tevékenységet követő talajvízszint csökkenés okozta.

5. Összefoglalás

A kállósejnéni Nagy-Mohos 1954 óta természetvédelmi terület. Az utóbbi tíz évben igen erőteljes változások mentek végbe a lápon. A talajvízszint csökkenése miatt a láp periodikusan kiszáradóvá vált, a vízutánpótlás ezt nem tudta megakadályozni. A lápra vezetett víz nem a megfelelő minőségű volt, megváltoztatta az üledék felső rétegének kémiai összetételét.

A paleoökológiai vizsgálatok célkitűzése a láp fejlődéstörténetének megismerése volt. Ezt az igen bonyolult problémát több szempontból közelítettük meg. Üledéktani, geokémiai, palynológiai és malakológiai vizsgálatokat végeztünk, melyek eredményeit sokváltozós statisztikai módszerekkel is kiértékeljük. A statisztika segítséget nyújtott az eltérő körülmények között lerakódott üledékrétegek (a Nagy-Mohos fejlődési stádiumainak) meghatározásában.

A terület fejlődéstörténeti vázlata a következő:

- (1) Eolikus üledékképződés — futóhomok lerakódás a Boreálisban (szediment és malakológiai vizsgálatok).
 - (2) Semlyék állapot — szárazföldi és tavi üledékképződés váltakozása (8010±100 MP. év), időszakos vízborítás (szediment, malakológiai és kémiai vizsgálatok).
 - (3) Tavi állapot — tavi üledékképződés, a környező homokbuckákat tölgyerdő borította. Ez az állapot több ezer éven át tartott (*).
 - (4) Erőteljesen eutrofizálódott tavi állapot — a környező erdők kivágása miatt a tóba kerülő tápanyag mennyisége megnövekedett. Fokozódott a szervesanyag termelés, az üledékképződés jelentősen felgyorsult (*).
 - (5) Láp állapot — Anaerob vízi környezet alakult ki, a lápképződés igen rövid idő alatt ment végbe (290±40 BP. év) A Nagy-Mohos feltöltődése úszóláp képződéssel történt, melynek legnagyobb része rögzült (*).
 - (6) A nyírségi vízrendezési munkálatok következtében megváltozott a láp vízellátottsága, jelenleg egy „pusztuló láp állapotról” beszélhetünk.
- (*) szediment, geokémiai, pollen és malakológiai vizsgálatok alapján megállapított fejlődési stádium.

Eredményeink közül a legfontosabbnak annak bizonyítását tartjuk, hogy a tavak elláposodásához, ha területük kicsi, vizük sekély nem szükséges több ezer év, a folyamat igen rövid idő alatt végbemegy. Esetünkben a lápképződés emberi tevékenység hatására gyorsult fel, és úgy tűnik, hogy emberi tevékenységnek köszönhetően szűnik meg.¹

1 Köszönetet mondunk Dr. Hertelendi Edének a Debreceni Atommagkutató Intézet munkatársának a radiokarbon kormeghatározásokért, valamint a Magyar Kereskedelmi és Hitelbank „Universitas” alapítványnak a kutatások anyagi támogatásáért.

Irodalom

- AABY-DIGERFELD 1959. = Aaby, B.-Digerfeld, G.: Sampling techniques for lakes and bogs. in: Handbook of holocene paleoecology and paleohydrology. (Ed. B.E. Berglund) 1986. 181-194.
- BALOGH 1986. = Balogh, M.: A lápok élete. Az OPI-OKTH Környezetvédelmi Szabadegyetem előadásai. 1986.
- BENGTSSON-PERSSON 1978. = Bengtsson, L.-Persson, T.: Sediment changes in a lake used sewage reception. *Pol. Arch. Hydrobiol.* 25. 1978. 17-33.
- BENGTSSON-ENELL 1986. = Bengtsson L.-Enell, M.: Chemical analysis. in: Handbook of holocene paleoecology and paleohydrology. (Ed. B.E. Berglund) 1986. 181-194.
- BIRKS 1980. = Birks, H.J.B.-Birks, H. H.: Quaternary paleoecology. Edward Arnold, London 1980.
- BOROS 1932. = Boros, A.: A Nyírség flórája és növényföldrajza. Budapest 1932.
- BORSY 1961. = Borsy, Z.: A Nyírség természeti földrajza. Akadémiai Kiadó, Budapest 1961.
- BOSTRÖM et al. 1982. = Boström, B.-Jansson, M.-Forsberg, L.: Phosphorus release from lake sediment. *Arch. Hydrobiol. Beih. /Ergebn. Limnol.* 18. 1982. 5-59.
- BRAUN-LAKATOS 1990. = Braun, M.-Lakatos, Gy.: A nyírségi vízrendezési munkálatok hatása a kállósejéni Nagy-Mohos vízminőségére. *Carandrella* IV/2. Debrecen 1990. 46-53.
- BRAUN et al. 1991. = Braun, M.-Mészáros, I.-Sümegei, P.-Szűcs, L.-Lakatos, Gy.: Distribution of lead in a peat-bog of NE-Hungary. Proceedings of International Symposium on Ecological Approaches of Environmental Chemicals. Debrecen, Hungary 1991.
- DÉVAI et al. 1981. = Dévai, Gy.-Juhász-Nagy, P.-Dévai, I.: Javaslat a vízminőség fogalomrendszerének egységes értelmezésére. *Acta. Biol. Debrecenina* 18. 1981. 53-81.
- DÖMSÖDI 1977. = Dömsödi, J.: Lápi eredetű szerves anyag tartalékaink mezőgazdasági hasznosítása. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest 1977.
- FELFÖLDY 1984. = Felföldy, L.: Hidrobiológia-szavakban. Vízgazdálkodási Intézet, 1984.
- HOCZEK 1985. = Hoczek, L.: A kállósejéni Nagy-Mohos tó vegetációjának növényföldrajzi elemzése. (Diplomadolgozat), KLTE Debrecen 1985.
- HOYER et al. 1982. = Hoyer, O.-Bernhardt, H.-Clasen, J.-Wilhelms, A.: In situ studies on the exchange between sediment and water using caissons in the Wahnbach reservoir. *Arch. Hydrobiol. Beih. /Ergebn. Limnol.* 18. 1982. 79-100.
- JÁRAI-KOMLÓDI 1966. = Járainé Komlódi, M.: Adatok az Alföld negyedkori klíma- és vegetáció történetéhez I. *Botanikai Közlemények* 53. 1966.
- JÁRAI-KOMLÓDI 1969. = Járainé Komlódi, M.: Adatok az Alföld negyedkori klíma- és vegetáció történetéhez II. *Botanikai Közlemények* 56. 1969.
- KÁDÁR 1965. = Kádár, L.: Biogeográfia. Tankönyvkiadó, Budapest 1965.

- KOVÁCS 1977. = Kovács, M.: A parti zóna a Balaton védelmében. *Természet Világa* 6. 1977. 249-252.
- LAKATOS 1990. = Lakatos, Gy.: Északkeleti-tiszántúli vízterek természetvédelmi kezelését alapozó hidrobiológiai vizsgálatok. *Calandrella*. IV/1. Debrecen 1990.
- LÁSZLÓ-EMSZT 1915. = László, G.-Emszt, K.: Tőzeglápok és előfordulások Magyarországon. *Magyar Királyi Földtani Intézet Kiadványai*, Budapest 1915. 11-16.
- LUNDQVIST 1942. = Lundqvist, G.: Sjösediment och deras bildningsmiljö. *Sver. Geol. Unders. Series C*. 444. 1942. 1-126.
- MOLNÁR et al. 1979. = Molnár, B.-Iványosi Szabó, A.-Fényes, J.: A Kolontó limnogeológiai fejlődése. *Hidrológiai Közöny* 12. 1979. 549-560.
- MOLNÁR 1981. = Molnár, B.: Szedimentológia I. Egyetemi jegyzet 1981.
- MOLNÁR et al. 1988. = Molnár, B.-Fényes, J.-Kuti, L.: A hagyományos és a pásztázó elektronmikroszkópos szemcsealak vizsgálati módszerek eredményeinek összehasonlítása. *Földtani Közöny* T118, No. 4. 1988. 27-48.
- NAGY 1980. = Nagy, M.: Hogyan keletkeztek a lápok? *Búvár* 1980. július 294-298.
- PSENNER-PUCSKO 1988. = Psenner, R.-Pucsko, R.: Phosphorus fractionation: advantages and limits of the method for the study of sediment P origins and interactions. *Arch. Hydrobiol. Beih. /Ergebn. Limnol.* 30. 1988. 43-59.
- SEBESTYÉN 1963. = Sebestyén, O.: Bevezetés a limnológiába. Akadémiai Kiadó, Budapest 1963.
- STUMM 1985. = Stumm, W. ed.: Chemical processes in lakes. A Wiley Interscience Publication, John Wiley & Sons 1985.
- SVÁB 1979. = Sváb, J.: Többváltozós módszerek a biometriában. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest 1979.
- TARR 1984. = Tarr, É.: Nyírségi lápok hidrobiológiai vizsgálata. (Diplomadolgozat) KLTE Debrecen, Ökológiai Tanszék 1984.
- TYLER 1978. = Tyler, G.: *Water, Air, Soil Poll.* 9 (2), 1978. 137.
- VAS 1982. = Vas, M.: Természetvédelmi intézkedések hatásai a kállősemjéni Nagymohoson. *Botanikai Közlemények* 70. 1982. 25-35.
- WETZEL-LIKENS 1979. = Wetzel, R. G.-Likens, G. E.: *Limnological analyses*. W. B. Saunders Company 1979. 305-312.
- ZÓLYOMI 1952. = Zólyomi, B.: Magyarország növénytakarójának fejlődéstörténete az utolsó jégkorszaktól. *MTA Biol. Oszt. Közl.* 1. 1952. 491-530.

The History and Development of the Nagy-Mohos Fen at Kálósemjén (NE Hungary)

Man induced fen formation and the „archaic fen” concept

Protection and management of fens nowadays is of overriding importance in nature conservation as they provide refuge to a number of protected and extremely rare species. In the northeastern part of Hungary several fens have survived in a more or less original condition. In the present paper we describe the history and development of the area.

Abiotic components of the palaeoecosystem were described by the methods of geochemistry, sedimentology and isotope geochemistry, whereas to investigate biotic conditions palynological and malacological approaches were used. Multivariate statistical analysis was applied to determine successive stages of fen development. The following major steps characterize fen formation.

1. Aeolic sediment accumulation, quicksand movement formed the bed in the Boreal period.

2. Semi-static wetland phase, 8010±100 B. P., periodical water inundation.

3. Pond phase: duration several thousand years, aquatic sedimentation. The dominance of *Quercus* pollen and aquatic Mollusca species are typical, aerobic pond conditions are indicated by accumulation of iron, manganese and phosphate.

4. Eutrophic pond conditions: started at 280±40 B. P., deforestation, nutrient input to the pond increased, biomass production and sediment accumulation hastened. The *Quercus* pollen ratio decreases and the cultivated Graminea ratio increases, beyond aquatic Mollusca species terrestrial species appear. In this layer the chlorophyll content (SPDU) shows a maximum.

5. Fen phase: anaerobic milieu developed, intensive peat formation took place, floating marsh partially anchored to the pond bottom, the extent of open water decreased. The *Pinus* pollen dominates (because of pin-forest plantation on the surrounding hills), aquatic and terrestrial Mollusca species are present together, the accumulation of iron, manganese and phosphate is low.

Our results suggest that fen development on small, shallow ponds may not require thousands of years; instead, it takes place in a strikingly short time. Here it accelerated because of human activity and appears to terminate for the same reason (i. e. anthropogenic effects). Fen formation and destruction had been very fast even before human interference, resulting in a constant turnover of development and degradation.

Mihály BRAUN
KLTE Növénytani Tanszék
Debrecen, Egyetem tér 1.
H-4010

Pál SÜMEGI
KLTE Ásvány- és Földtani Tanszék
Debrecen, Egyetem tér 1.
H-4010

László SZŰCS
KLTE Szeretlen és
Analitikai- Kémiai Tanszék
Debrecen, Egyetem tér 1.
H-4010

Gyula SZŐŐR
KLTE Ásvány- és Földtani Tanszék
Debrecen, Egyetem tér 1.
H-4010

A szatmári Erdőhát tíz népességének cephalometriai vizsgálata

SZILÁGYI KATALIN — SZATHMÁRY LÁSZLÓ — TÓTH ILONA

Tanulmányunk annak a humán populációgenetikai vizsgálat-sorozatnak része, amelyet a Kossuth Lajos Tudományegyetem Embertani Csoportja az 1970-es évek elején Túrricseán indított el.

Az a körülmény, hogy a túrricsei népesség relatív endogám jellege az izonímia vizsgálat eredményeiből ítélve nyilvánvalóvá vált (NEMESKÉRI és mtsai 1973.), egy multidiszciplináris kutatási koncepció kialakítását tette lehetővé.

E kutatási terv első fázisaként elkészült a népesség több generációs családszövevény rendszerének rekonstrukciója, melyet az életkor- és környezetstabil jellegek (vércsoportrendszer, dermatoglyphiai jellemzők) generációnkénti változását becsülő elemzések követték (BALOGH 1975/a., 1975/b., SZAKÁLY 1979. és SZILÁGYI 1984.). Mindezen eredmények által és az antropometriai jellegek intrapopulációs összehasonlító vizsgálata (SZILÁGYI 1974.) révén becsülhetővé vált a történeti családszövevényben megkülönböztetett jelentőségű, ún. Garda szubpopuláció karaktere; azé a 14 ágra bontható nagycsaládé, amely a népesség 38,6%-át reprezentálta.

Egy másik megkülönböztetés alapján csak a Garda szubpopulációra terjedt ki elemzésünk, amikor is a pedigreket patrilineáris, matrilineáris és kettős le származású részekre bontva végeztünk többváltozós analízist dermatoglyphiai jellegeken (SZILÁGYI és mtsai 1984., SZATHMÁRY és mtsai 1990.).

Összefoglalva a fent említett kutatások eredményeit, megállapítható, hogy a Túrricse népességére (ezen belül is a Garda szubpopulációra) vonatkozó korábbi feltételezés — miszerint az relatív endogám jellegű — több oldalról is alátámasztást nyert.

Ez a körülmény arra ösztönzött bennünket, hogy figyelmünket a feltételezett párválasztási körzet megismerésére is kiterjesszük, azaz az eddig feltárt ismerveket egy olyan regionális áttekintéssel szembesítsük, amelynek tagoltságát, illetve elhatároltságát tekintve egységes tájtörténeti háttere van.

Ezért jelen tanulmányunkban az Erdőhát tíz településének népességéről, illetve azok egymáshoz való hasonlóságáról, különbözőségéről kívánunk előzetes képet kapni cephalometriai jellegek elemzése révén.

A szatmári Erdőhát elkülönülése elsősorban nem geográfiai hátterű (MAROSI 1990.), hanem inkább a népesség szubetnikai differenciáltságával kapcsolatos. Ilyen aspektusból ítélve a Szamoshát és a Túrhat közé eső területet öleli fel, amely nagyrészt a Túrhat nyugati részével esik egybe (TÖRÖK 1977., KÓSA-FILEP 1983.), azaz népességének történeti fejlődése inkább a Túrhatéhoz hasonló (KÓSA 1977/a.). Míg északi határa a Tiszaháttal jól definiálható (ERDÉSZ 1975.), déli peremterülete a Szamoshát felé kevésbé egyértelműen körülírt (vö.: KÓSA 1977/b., KÓSA-FILEP 1983.). MORVAI és MOLNÁR (1966.) autentikus forrásokra hivatkozva megjegyzi, hogy a századforduló idején a jelenleginél nagyobb területet értettek alatta, így magában foglalta a Paládságot, valamint Felsőalmást, Csedreget, Kökényesdet és Túrterebest is. A terület egységét nyilvánvalóan az első világháborút követő határmódosítás bontotta meg.

Anyag és módszer

Cephalometriai vizsgálatainkat 1978-ban a szatmári Erdőhát következő tíz településén végeztük: Csaholc, Gacsály, Kishódos, Kisnamény, Kisszekeres, Méhtelek, Nagyhódos, Tisztaberek, Túrricse és Vámosoroszi (1. táblázat). Az egyes népességeket az 1970-es népszámlálás szerint számított minimum 5%-os mintáik alapján hasonlítottuk össze (vö.: NÉPSZÁMLÁLÁS 1970.). Mivel elemzésünk csak a felnőtt kori (19-x év) népességet érintette, a minták nagyságát ezen néprész arányában adjuk meg (2. táblázat).

A vizsgált jellegeket a 3. táblázatban ismertetjük.

A népességek összefüggésrendszerére az SPSS PC + 1987-es programcsomagjával elvégzett diszkriminancia analízis eredményei alapján következtettünk.

Eredmények

A diszkriminancia analízis előtt a Wilks féle lambda értékek meghatározása mellett U-statisztika alapján tekintsük át a kilenc fejméret egyváltozós tesztjének eredményeit (4. táblázat). Eszerint a hipotetikus középértéktől $p < 0,05$ szinten a férfiaknál 9 változóból 6 esetben, a nőknél pedig 9 változóból 8 esetben szignifikáns eltérés becsülhető. Feltűnő, hogy a szignifikáns differenciát nem mutató méretek kivétel nélkül magassági méretek. Így a férfiaknál az egész fejmagasság (M. 16), a morfológiai arcmagasság (M. 18) és az orrmagasság (M. 21); a nőknél pedig úgyszintén a morfológiai arcmagasság (M. 18) nem utal a várható értéktől szignifikánsan különböző eloszlás-tulajdonságra.

1. táblázat A vizsgált települések lakosságának száma (NÉPSZÁMLÁLÁS 1970.)

Table 1. Number of inhabitants in the examined settlements (NÉPSZÁMLÁLÁS, Census 1970.)

Települések Settlements	Összlakosság Total number of inhabitants			Felnőtt lakosság (19-x év) Number of adults (19-x years)		
	Férfiak Males	Nők Females	Együtt Together	Férfiak Males	Nők Females	Együtt Together
Csaholc	318	321	639	203	204	407
Gacsály	586	571	1157	395	361	756
Kishódos	190	186	376	120	125	245
Kisnamény	287	311	598	179	207	386
Kisszekeres	341	331	672	205	206	411
Méhtelek	215	240	455	134	146	280
Nagyhódos	243	240	483	142	166	308
Tisztaberek	483	482	965	272	297	569
Túrricse	425	438	863	256	264	520
Vámosoroszi	343	325	668	211	208	419
Összesen Total	3431	3445	6876	2117	2184	4301

Rátérve a diszkriminancia analízissel elért eredmények ismertetésére, elemezzük elsőként a *férfiak* mintáját, amely kilenc diszkriminancia függvényvel írható le (5. táblázat). Az első két függvénynek szignifikáns súlya van. Közülük az első megkülönböztetett jelentőségű, hiszen a teljes variancia 85,55 %-át reprezentálja, míg a második függvény a teljes varianciából mindössze 8,86 %-kal részesedik.

A struktúra-mátrix (6. táblázat) szerint az első függvényvel a járomív-szélesség (M. 6) korrelál a legnagyobb mértékben, míg a második függvényben elsősorban az állkapocs szeglet szélesség (M. 8) korrelatív ereje fejeződik ki. A harmadik függvényben (variancia %=2,18) különböző dimenziók korrelációs összetevői ötvöződnak (M. 3, M. 1, M. 4, M. 16). A morfológiai arcmagasság (M. 18), az orrszélesség (M. 13) és az orrmagasság (M. 21) egyértelműen különböző függvényekkel korrelál (Fn 5, Fn 6, Fn 8).

2. táblázat A vizsgált egyének száma (n), valamint a felnőtt lakosságra (19-x év) számított relatív gyakoriságuk (%) nemenként

Table 2. Number of the examined individuals (n) and their relative frequencies (%) as compared to the adult inhabitants (19-x years) in the cases of the two sexes, respectively

Települések Settlements	Férfiak Males		Nők Females		Együtt Together	
	n	%	n	%	n	%
Csaholc	18	8,9	16	7,8	34	8,4
Gacsály	17	4,3	32	8,9	49	6,5
Kishódos	10	8,3	13	10,4	23	9,4
Kisnamény	16	8,9	20	9,7	36	9,3
Kisszekeres	18	8,8	22	10,7	40	9,7
Méhtelek	18	13,4	25	17,1	43	15,4
Nagyhódos	9	6,3	12	7,2	21	6,8
Tisztaberek	20	7,3	20	6,7	40	7,0
Túrricse	25	9,8	26	9,8	51	9,8
Vámosoroszi	18	8,5	25	12,0	43	10,3
Összesen Total	169	8,0	211	9,7	380	8,8

A csoportosítási eredmények (7. táblázat) átlagosan 53,25 %-ban sikeresek, tehát a vizsgált népségek férfiai — fejméreteik variabilitásából ítélve (az egyváltozós tesztek előrejelzésének megfelelően) — meglehetősen karakterisztikusak lehetnek. Az egyének 46,75 %-a viszont nem jellemző saját (településének) népességére. Ez utóbbi megállapítás elsősorban a kisszekeresi férfiakra érvényes, hiszen Gacsály és Tisztaberek kivételével a további hét településen a kisszekeresinél (5,6 %) nagyobb arányban található olyan férfiak, akik fejméreteinek variabilitása inkább Kisszekeresre jellemző. Ezért mondható el a kisszekeresi férfiokról, hogy igen heterogének, nincs önálló cephalometriai arculatuk.

Ezzel szemben a tisztabereki és túrricsei minták izoláltnak tűnnek (helyesen csoportosított az egyének 90,0 %-a, illetve 88,0 %-a), az átlagos átcsoportosításuk 5 % alatti.

Ezen két ellentétes pozíció közé sorolhatók be a további minták, amelyek között talán a gacsályi érdemel megkülönböztetett figyelmet többfelé (Kisnamény, Méhtelek, Nagyhódos) mutató intenzív asszociációi révén. Ennél kisebb a jelentősége a Vámosoroszi-Kisnamény, illetve a Vámosoroszi-Csaholc relációnak.

3. táblázat A vizsgált fejméretek (MARTIN 1928)**Table 3.** Examined head measurements (MARTIN 1928)

Martin szám Martin No.	Méretek Measurements
M. 1	Legnagyobb fejhossz — Greatest head length
M. 3	Legnagyobb fejszélesség — Greatest head breadth
M. 4	Legkisebb homlokszélesség — Minimal frontal breadth
M. 6	Járomív szélesség — Bizygomatic breadth
M. 8	Állkapocs szeglet szélesség — Bigonial breadth
M. 13	Orrszélesség — Nose breadth
M. 16	Egész fejmagasság — Total head height
M. 18	Morfológiai arcmagasság — Total face height
M. 21	Orrmagasság — Nose height

A nők mintájában szintén kilenc kanonikus diszkriminancia függvényt elemezhetünk (8. táblázat), amelyek közül az első három szignifikáns. Az utóbbiakkal a teljes variancia 92,0 %-át lehet magyarázni. Talán nem véletlen, hogy ez a paraméter a férfiak első két diszkriminancia függvényét reprezentálva is magasabb (94,41 %). Csupán a fenti információkra támaszkodva feltételezhetjük, hogy a nők fejméreteinek kovariancia mátrixa a diszkrimináció kedvezőbb lehetőségeit kínálja, mint azt a férfiaknál tapasztalhattuk. Ezen az alapon olyan gyanúnk is ébredhet, hogy az erdőháti nők struktúrája több generáción keresztül jobban megőrizte az adott településre vonatkozó specifikumokat, mint a férfiaké.

A nők struktúramátrixában (9. táblázat) a járomívszélességet (M. 6) és az állkapocs szeglet szélességet (M. 8) ugyanazon függvényhez rendelhetjük (Fn 1). Ez a megfigyelés alátámasztja a fenti feltételezést, hiszen a férfiaknál ezen méretek különböző függvényekkel korreláltak (vö.: 6. táblázat). A struktúramátrixot általánosan értékelve megállapítható, hogy az eredeti változók a férfiak mintájához képest településenként kiegyenlítettebb korrelációs viszonyokat tükröznek. A közös korrelációs tulajdonságok elsősorban az első két függvény által reprezentált eredeti változókat érintik.

A nők csoportosítási eredményei (10. táblázat) a férfiakétól egyenletesebb megoszlást mutatnak. A kiugróan alacsony és kiugróan magas értékek nem

jellemzőek. A sikeresen csoportosított esetek aránya csak 41,71 %, ami 11,54 %-kal alatta marad a férfiak hasonló paraméterének. Ez a momentum tehát azt feltételezheti, hogy egyes településeknél a férfiak cephalometriai variációi igen heterogének, más településeknél igen homogének, míg a nőknél ilyen jelentős különbség nem mutatható ki. Nem tartható kizártnak, hogy az ilyen jellegű összehasonlítás a két nemet eltérően érintő (valószínűleg az irányított párválasztással is összefüggő) migrációkra is utalhat.

A nőknél a népességen belüli hasonlóság — bár a férfiakétól alacsonyabb mértékben — ismét csak Túrricse (76,9 %) és Tisztaberek (70,0%) esetében magas (vö.: 7. táblázat). Jól elkülönül e paraméter tekintetében Gacsály (18,8 %). A vámosoroszi minta a két leghomogénebb népességgel (Túrricse és Tisztaberek) nem foglal magába variációját tekintve hasonló egyedet. Ugyanakkor jelentősnek kell ítélnünk a Kishódos — Méhtelek, a Kisnamény — Méhtelek, a Méhtelek — Kishódos és a Nagyhódos — Kishódos kapcsolatot is.

A két nemet együtt értékelve (11. és 12. táblázat) megállapítható, hogy a cephalometriai jellegek variabilitása alapján Túrricse és Tisztaberek népessége ítéltető leghomogénebbnek; kapcsolatrendszerük igen behatárolt. A legheterogénebb pedig a kisszekeresi és a gacsályi populáció. A kisszekeresi CsaHolc, Kishódos, Méhtelek és Nagyhódos felé, míg a gacsályi Kishódos, Kisnamény, Kisszekeres, Méhtelek és Nagyhódos felé mutat asszociatív érzékenységet.

Az osztályozási eredmények kétoldalú megközelítési lehetőségének előnyét kihasználva, a köztes tartományba eső hat populáció összefüggésrendszeréből elsősorban a Kishódos— Méhtelek, valamint a Kisnamény — Vámosoroszi relációk emelhetők ki, mint a génmigrációra is utaló folyamatok feltételezett kardinális momentumai. Másodsorban a CsaHolc — Vámosoroszi, a Kisnamény — Nagyhódos, a Nagyhódos — Kishódos, a Nagyhódos — Méhtelek és a Vámosoroszi — Méhtelek közötti cephalometriai kapcsolatok ítéltetők jelentősnek.

Ha az Erdőhát 10 településének vizsgált mintáit aszerint csoportosítjuk, hogy az egyedek a lakóhelyükön születtek-e, a 12. táblázatban összefoglalt eredményeket kapjuk. Eszerint az utóbbi két-három generáció alapján nem magyarázhatók a diszkriminancia analízissel elért eredmények, hiszen az ezúton előállított paraméter értékei egyenlőtlenül kombinálnának a cephalometriai variabilitásra utaló értékkel. Ez azonban nem lehet biztos támpont a felvetett kérdésben, mivel a születési hely mindig függ a pillanatnyi egészségügyi ellátottságtól, a szülőotthoni körzeteiktől.

Úgy tűnik tehát, hogy Túrricséhez hasonlóan az Erdőhát 10 adott településére nézve is csak egy több generációt magában foglaló demogenetikai rekonstrukció adhat választ olyan manifesztációk vizsgálatára, amelyeket több generáció genetikai összetevői határoznak meg.

*

Készült az 1707. számú OTKA támogatásával.

4. táblázat Kilenc fejméret egyváltozós tesztjei az Erdőhát 10 településének összevont mintáján

Table 4. Univariate tests of the nine head measurements in the contracted samples of 10 settlements in Erdőhát region

Méretek Measurements (Martin No.)	Férfiak/Males (DF = 159)			Nők/Females (DF = 201)		
	Lambda (Wilks)	F	Szignifikancia Significance	Lambda (Wilks)	F	Szignifikancia Significance
M. 1	,88813	2,23	,0230	,89773	2,54	,0087
M. 3	,83895	3,39	,0008	,87260	3,26	,0010
M. 4	,80705	4,22	,0001	,81464	5,08	,0000
M. 6	,25814	50,77	,0000	,49543	22,75	,0000
M. 8	,37890	28,96	,0000	,49949	22,38	,0000
M. 13	,89626	2,05	,0372	,90400	2,37	,0144
M. 16	,91491	1,64	,1073	,83981	4,26	,0000
M. 18	,93566	1,22	,2894	,92110	1,91	,0519
M. 21	,95364	0,86	,5634	,91013	2,21	,0231

5. táblázat Kanonikus diszkriminancia-függvények (Fn) a férfiak esetében
Table 5. Canonical discriminant functions (Fn) in the case of males

Fn	Saját érték Eigenvalue	Variancia Variance (%)	Kum. Cum. (%)	Kan. korr. Can. corr.	Fn	Lambda (Wilks)	Chisquare	DF	Szignifikancia Significance
					:0	,0660	430,925	81	,0000
1	5,6965	85,55	85,55	,9223	:1	,4417	129,524	64	,0000
2	,5901	8,86	94,41	,6092	:2	,7023	56,008	49	,2286
3	,1454	2,18	96,60	,3563	:3	,8045	34,489	36	,5405
4	,1227	1,84	98,44	,3306	:4	,9032	16,142	25	,9105
5	,0515	,77	99,22	,2214	:5	,9497	8,175	16	,9435
6	,0326	,49	99,71	,1778	:6	,9807	3,083	9	,9609
7	,0117	,18	99,88	,1076	:7	,9922	1,238	4	,8717
8	,0078	,12	100,00	,0879	:8	1,0000	,008	1	,9294
9	,0000	,00	100,00	,0070	:9				

6. táblázat A férfiak struktúramátrixa, rendezett formában
Table 6. Structure matrix on ordered form in the case of males

Méreték Measurements (Martin No.)	Fn 1	Fn 2	Fn 3	Fn 4	Fn 5	Fn 6	Fn 7	Fn 8	Fn 9
M. 6	,68617	,54095	,19423	,28203	,18948	,24035	-,03204	,12388	-,09611
M. 8	-,49412	,60857	,07364	,44025	,05687	,38225	,16818	-,05676	-,07335
M. 3	,04420	,35865	,67704	,53245	-,02631	-,31570	,07647	,14624	,00107
M. 1	,09270	,13571	,57668	-,03879	-,47008	,40001	,25471	,16340	-,40786
M. 4	,05692	,52949	,57236	,08727	,02339	,32934	-,49972	,11775	,09271
M. 16	,04239	,18575	,51925	-,16329	,48467	,37871	,51447	,07160	,13886
M. 18	,05468	-,13651	,20299	-,18773	,69135	,36731	,07143	,40986	-,34053
M. 13	,09581	-,14210	,17858	,51705	-,14994	,61657	,18334	-,12422	,46873
M. 21	,06920	-,04436	-,21860	,14643	,21822	,24813	,10699	,87683	,18589

7. táblázat A férfiak átlagos csoportosítási eredményei

Table 7. Classification results in the case of males

Tényleges csoport Actual group	N	Számított besorolás Predicted group membership									
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1 Csaholc	18	7 38,9%	2 11,1%	1 5,6%	1 5,6%	-	2 11,1%	2 11,1%	-	-	3 16,5%
2 Gacsály	17	-	6 35,3%	1 5,9%	3 17,6%	1 5,9%	3 17,6%	3 17,6%	-	-	-
3 Kishódos	10	1 10,0%	-	6 60,0%	1 10,0%	-	1 10,0%	-	-	-	1 10,0%
4 Kisnamény	16	1 6,3%	-	2 12,5%	9 56,3%	1 6,3%	-	1 6,3%	-	-	2 12,5%
5 Kisszekeres	18	5 27,8%	-	4 22,2%	1 5,6%	1 5,6%	3 16,7%	3 16,7%	-	1 5,6%	-
6 Méhtelek	18	2 11,1%	2 11,1%	2 11,1%	2 11,1%	1 5,6%	8 44,4%	-	-	-	1 5,6%
7 Nagyhódos	9	-	-	2 22,2%	-	-	2 22,2%	4 44,4%	-	-	1 11,1%
8 Tisztaberek	20	1 5,0%	-	-	-	-	1 5,0%	-	18 90,0%	-	-
9 Túrricse	25	-	-	1 4,0%	-	-	-	1 4,0%	-	22 88,0%	1 4,0%
10 Vámosoroszi	18	-	1 5,6%	-	4 22,2%	1 5,6%	2 11,1%	1 5,6%	-	-	9 50,9%

A „helyesen csoportosított esetek aránya: 53,25%

Percentage „grouped cases correctly classified: 53,25%

8. táblázat Kanonikus diszkriminancia függvények (Fn) a nők esetében
Table 8. Canonical discriminant functions (Fn) in the case of females

Fn	Saját érték Eigenvalue	Variancia Variance (%)	Kum. Cum. (%)	Kan. korr. Can. corr.	Fn	Lambda (Wilks)	Chisquare	DF	Szignifikancia Significance
					:0	,1576	370,483	81	,0000
1	1,6268	60,48	60,48	,7870	:1	,4139	176,846	84	,0000
2	,6829	25,39	85,87	,6370	:2	,6966	72,487	49	,0162
3	,1650	6,13	92,00	,3763	:3	,8115	41,871	36	,2311
4	,0921	3,42	95,42	,2903	:4	,8862	24,214	25	,5070
5	,0548	2,04	97,46	,2280	:5	,9348	13,515	16	,6348
6	,0353	1,31	98,77	,1847	:6	,9678	6,554	9	,6834
7	,0214	,79	99,57	,1446	:7	,9885	2,317	4	,6776
8	,0099	,37	99,94	,0990	:8	,9983	,344	1	,5576
9	,0017	,06	100,00	,0414					

9. táblázat A nők struktúramátrixa, rendezett formában
Table 9. Structure matrix on ordered form in the case of females

Méreték Measurements (Martin No.)	F _{n1}	F _{n2}	F _{n3}	F _{n4}	F _{n5}	F _{n6}	F _{n7}	F _{n8}	F _{n9}
M. 6	-,75966	,30626	,16099	,05521	,40165	,14517	,26302	,18529	,12188
M. 8	,69893	,53776	,13317	-,12075	,30996	,01431	-,05494	,12036	,27607
M. 21	,02332	,04686	,73031	,15454	-,13473	,10286	-,26047	,58111	,75582
M. 16	,03949	,44497	-,28547	,06268	,20117	,05900	-,26494	,47734	,11718
M. 4	-,07615	,48291	,38895	,57213	-,14183	,11606	,27986	-,16464	,37863
M. 3	,00955	,39136	,29976	,28912	,34885	,55624	,17294	-,13153	-,44157
M. 18	,15219	,04709	,26086	,51759	,23681	-,20684	,25315	,68258	-,09906
M. 1	,08289	,34066	-,09763	,16843	-,21259	,54021	,38977	,57255	,14972
M. 13	,07015	-,32196	,18462	,21241	,39425	,48354	,06430	,07060	,64339

10. táblázat A nők csoportosítási eredményei
Table 10. Classification results in the case of females

Tényleges csoport Actual group	N	Számított besorolás Predicted group membership									
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1 Csaholc	16	9 56,3%	-	2 12,5%	1 6,3%	1 6,3%	1 6,3%	1 6,3%	-	-	1 6,3%
2 Gacsály	32	2 6,3%	6 18,8%	5 15,6%	2 6,3%	7 21,9%	3 9,4%	2 6,3%	-	1 3,1%	4 15,6%
3 Kishódos	13	1 7,7%	1 7,7%	4 30,8%	-	1 7,7%	3 23,1%	1 7,7%	-	1 7,7%	1 7,7%
4 Kisnamény	20	-	2 10,0%	1 5,0%	6 30,3%	-	4 20,0%	3 15,0%	-	-	4 20,0%
5 Kisszekeres	22	3 13,6%	4 18,2%	3 13,6%	1 4,5%	7 31,8%	2 9,1%	1 4,5%	-	-	1 4,5%
6 Méhtelek	25	1 4,0%	2 8,0%	4 16,0%	2 8,0%	1 4,0%	11 44,0%	2 8,0%	-	-	2 8,0%
7 Nagyhódos	12	-	1 8,3%	3 25,0%	1 8,3%	-	2 16,7%	4 33,3%	-	-	1 8,3%
8 Tisztaberek	20	-	-	1 5,0%	-	1 5,0%	1 5,0%	2 10,0%	14 70,0%	-	1 5,0%
9 Túrricse	26	-	1 3,8%	3 11,5%	-	-	1 3,8%	1 3,8%	-	20 76,9%	-
10 Vámosoroszi	25	4 16,0%	1 4,0%	1 4,0%	3 12,0%	2 8,0%	4 16,0%	3 12,0%	-	-	7 28,0%

A „helyesen csoportosított esetek aránya: 41,71%
 Percentage „grouped cases correctly classified: 41,71%

11. táblázat A két nem átlagos csoportosítási eredményei (%-ban), a 10 fölötti értékek feltüntetésével
Table 11. Average results of the classification of the two sexes in percents, involving values above 10%

Tényleges csoport Actual group	Számított besorolás Predicted group membership										
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
1 Csaolc	47,6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	11,4
2 Gacsály	-	27,1	10,8	12,0	13,9	13,5	12,0	-	-	-	-
3 Kishódos	-	-	45,4	-	-	16,6	-	-	-	-	-
4 Kisnamény	-	-	-	43,2	-	-	10,7	-	-	-	16,3
5 Kisszekeres	20,7	-	17,9	-	18,7	12,9	10,6	-	-	-	-
6 Méhtelek	-	-	13,6	-	-	44,2	-	-	-	-	-
7 Nagyhódos	-	-	23,6	-	-	19,5	38,9	-	-	-	-
8 Tisztaberek	-	-	-	-	-	-	-	80,0	-	-	-
9 Túrricse	-	-	-	-	-	-	-	-	82,5	-	-
10 Vámosoroszi	-	-	-	17,1	-	13,6	-	-	-	-	39,0

12. táblázat A népességek összevont jellemzői
Table 12. Contracted intrapopulation characteristics

Népességek Populations	A népességen belüli hasonlóság (%) Intrapopulation cohesion (%)	A lakóhelyen születettek (%) Born in the place of residence (%)
Túrricse	82,5	70,6
Tisztaberek	80,0	60,6
Csaholc	47,6	41,2
Kishódos	45,4	73,9
Méhtelek	44,2	51,2
Kisnamény	43,2	61,1
Vámosoroszi	39,0	57,1
Nagyhódos	38,9	48,2
Gacsály	27,1	57,1
Kisszekeres	18,7	65,0

Irodalom

- BALOGH 1975/a.** = Balogh E.: Génfrekvencia változások vizsgálata egy kelet-magyarországi populáció (Túrricse) egy nagy családi ágának (M. Garda) hat nemzedékén. (Examination of the changes in gene frequency in six generations of a line of a family (M. Garda) in a population of eastern Hungary (Túrricse) *Anthropológiai Közlemények* 19. 1975. 31-45.
- BALOGH 1975/b.** = Balogh E.: Erdőhát (Szabolcs-Szatmár megye) relatív endogám település népességének (Túrricse) szeroantropológiai és populációgenetikai vizsgálata. (The seroanthropological and population-genetic investigation of a relatively endogamous settlement (Túrricse) in the Erdőhát region (Szabolcs-Szatmár county)) Egyetemi doktori értekezés, KLTE Debrecen 1975. Kézirat.
- ERDÉSZ 1975.** = Erdész S.: A szatmári Tiszahát. *Élet és Tudomány* 29. 1975. 1379-1383.
- KÓSA 1977/a** = Kósa L.: Túrhát. In: ORTUTAY, Gy. (Főszerk.) Magyar Néprajzi Lexikon, Akadémiai Kiadó, Budapest 1977. 5: 370.
- KÓSA 1977/b** = Kósa L.: Szamoshát. In: ORTUTAY, Gy. (Főszerk.) Magyar Néprajzi Lexikon, Akadémiai Kiadó, Budapest 1977. 4:550.
- KÓSA-FILEP 1983** = Kósa L. — Filep A.: A magyar nép táji- történeti tagolódása. Akadémiai Kiadó, Budapest 1983.
- MAROSI 1990** = Marosi, S. (Szerk.): Magyarország kistájainak katasztere. I. MTA Földrajztudományi Kutató Intézet, Budapest 1990, 157-161.
- MARTIN 1928** = Martin R.: Lehrbuch der Anthropologie I. Gustav Fischer, Jena, 1928.
- MORVAI-MOLNÁR 1966.** = Morvai J. — Molnár M.: Tárgygyűjtés Szatmárban. *Néprajzi Értesítő* 48. 1966. 255-307.
- NEMESKÉRI és mtsai 1973.** = Nemeskéri J. — Szilágyi K. — Balogh E. — Joubert K.: Egy kelet-magyarországi népesség (Túrricse) isonimia vizsgálata a pedigrek különböző rokonsági kapcsolataiban. (Isonomy-examination of a population of eastern Hungary (Túrricse) in the various relationships of pedigrees.) *Anthropológiai Közlemények* 17. 1973. 3-19.
- NÉPSZÁMLÁLÁS (Census) 1970.** = 1970 évi népszámlálás. Szabolcs-Szatmár megye adatai. KSH. Budapest 1972.
- SZAKÁLY 1979.** = K. Szakály M.: Túrricse és az Erdőhát népességének néhány bőrlérendszeri jellegzetessége. (Investigations on some characteristics of the dermatoglyphic system in the population of Túrricse and the Erdőhát.) Egyetemi doktori értekezés. KLTE Debrecen 1979. Kézirat.
- SZATHMÁRY és mtsai 1990.** = Szathmáry L. — Szilágyi K. — Tóth I.: Kvantitatív dermatoglyphiai jelek vizsgálata egy túrricsei család-szövevényben. (Factor analysis of finger ridge counts in a familiar population fragment (Túrricse, NE-Hungary)) *NyJAMÉ* XXVII-XXIX. 1984—86. (1990) 339-357.

- SZILÁGYI 1974.** = Szilágyi K.: Túrricse népességének fontosabb antropometriai jellemzői. (Some anthropologic characteristics of the population in the village Túrricse.) *Anthropologiai Közlemények* 18.1974. 191-197.
- SZILÁGYI 1984.** = Szilágyi K.: Az ujjminták generációnkénti alakulásáról. (Generational Distribution of Finger Patterns) *Anthropologiai Közlemények* 28. 1984. 175-179.
- SZILÁGYI és mtsai 1984.** = Szilágyi K. — Szathmáry L. — Tóth I.: Cluster analysis of the fingers on dermatoglyphic traits. *Zbornik (Proceedings). The Slovak Anthropological Society of the Slovak Academy of Sciences* 1984. 49—53.
- TÖRÖK 1977.** = Török K.: Erdőhát. In: ORTUTAY, Gy. (Főszerk.) *Magyar Néprajzi Lexikon, Akadémiai Kiadó, Budapest 1977. 1:716.*

Cephalometric examinations on ten populations in Erdőhát in Szatmár County

In 1978 the authors carried out cephalometric examinations in ten settlements locating in a region, called Erdőhát, which is a small geographical and ethnohistorical unit in northeastern Hungary, in Szatmár (Table 1.), so that they should obtain a comprehensive view of the similarities and differences of the populations in the settlements.

They retained a minimum 5-percent sample of each adult population (19-x years old ones) according to the census taken in 1970.

In this way they performed a discriminant analysis, on the basis of 9 cephalometric characteristics (Table 3.) on altogether 169 males and 211 females (Table 2.) by applying the program packet from 1987 of the SPSS PC+.

According to the results and on the basis of the U-statistics they could estimate significant differences as compared to the expectable mean values in 6 cases out of 9 variables in the case of males and in 8 cases out of 9 variables in the case of females (Table 4.).

The sample of the males could be described by nine discriminant functions (Table 5.), the first (85.55 percents) and the second (8.86 percents) of which being significant. Table 6. indicates the actual correlations. Classification results (Table 7.) proved to be successful on an average of 53.25 percents.

Similarly, in the sample of the females nine canonic discriminant functions could be interpreted. The first three of them were suitable for explaining the 92.0 percents of the total variance (Table 8.). Their structure matrix can be comprehended in Table 9.

The classification results of the females (Table 10.) showed a more even distribution than that of the males. At the same time the percentage of the individuals classified successfully was only 41.71 which fell short of the males with 11.45 percents.

Evaluating the two sexes together (Table 11.) it could be established that the populations of Túrricse and Tisztaberek could be considered to be the most homogeneous on the basis of the cephalometric characteristics. Consequently, their interpopulation relation structure could be regarded to be the most limited. On the other hand, the most heterogeneous cephalometric structure was represented by the samples of Kisszekeres and Gacsály. On the interrelation structures of the six populations falling between the two extremities the classification results gave an account according to two-sided approximation method.

From this samples of the individuals born in their dwelling places through two or three generations no consequences could be concluded regarding those parameters which could be compared to the results of the discriminant analysis (Table 12.), knowing that the parameters referring to inbreeding were combined with the different values of cephalometric variability almost accidentally.

It seems, therefore, that it is only a demogenetic reconstruction involving more than two generations that can afford an interpretation for the examination of the manifestations constituted by the components of several generations.

Katalin SZILÁGYI
KLTE,
Embertaini Csoport
Debrecen
Pf. 6. H-4010

László SZATHMÁRY
KLTE,
Embertaini Csoport
Debrecen
Pf. 6. H-4010

Ilona TÓTH
KLTE,
Embertaini Csoport
Debrecen
Pf. 6. H-4010

A Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Múzeumok Igazgatósága munkatársainak publikációi 1987-1991 között

Összeállította:
IVÁN RENÁTA és MÉSZÁROS ÁGNES

BALÁZS GUSZTÁV
Sóstói Múzeumfalu, Nyíregyháza
néprajzos

1987.

1. Lakodalmi szokások és táncok a nagyecsed-i oláh cigányoknál . = *Ethn.* XCVIII. 2-4. sz. 1987. 364-384.p.

1989.

1. A nagyecsed-i cigányok táncélete. In: *NyJAMÉ XXIV-XXVI (1981-1983)* Nyíregyháza, 1989. 285-304. p.: ill.
2. Az Igrice az Atlanti óceán partján. = *KMo.* 1989. VIII. 19. 2. p.
3. A porcsalmai botoló nyomában. = *KMo.* 1989. XII. 30. 9. p.

BARANYI FERENC
Jósa András Múzeum, Nyíregyháza
irodalomtörténész

1991.

1. Két forrásgyűjtemény Kölcsey életútjához. (Csorba Sándor: Szatmár vármegyei tisztségviselők levelei Kölcsey Ferenchez és Csorba Sándor: Debreceni kollégisták levelei Kölcsey Ferenchez). = *SzSzSzle* 1991/1. sz. 113-116. p.

BENE JÁNOS
Jósa András Múzeum, Nyíregyháza
történész

1987.

1. Tisztválasztáskori kihágások ...” = *SzSzSzle* 1987/2. sz. 209-216.p.
2. A nyíregyházi „Baloldali Kör” programja.= *SzSzSzle* 1987/3. sz. 320-324.p.
3. Nyíregyháza története a középkortól napjainkig. Nyíregyháza, 1987. 30 p. (A Jósa András Múzeum kiállításvezetői)
4. Halványpiros hajtókás regiment.=*KMo.* 1987. II.17. 8.p.
5. Adalékok Szatmár néprajzához.=*SzSzSzle* 1987/12. sz. 237-239.p. (könyvismertetés)
6. A Szabolcs-Szatmári múzeumok számvetése.=*KMo.* 1987. II. 14. 8-9.p.
7. Helyőrségi tüntetés és katonatemetés.=*KMo.* 1987. III.21. 8-9.p.
8. Vándorúton a kisvasút.= *KMo.* 1987. III. 28. 8-9.p.
9. A nyíregyházi önkéntesek zászlókulcsa.= *Tűzvédelem* 1987/4. sz.
10. A milleneumi versenydíj. = *Tűzvédelem* 1987/5. sz.
11. Apagyai földmunkások levele 1934-ből.= *KMo.* 1987. VI. 20. 8. p.
12. Sztárek Ferenc relikviái.= *Tűzvédelem* 1987/7. sz.
13. A milánói versenydíjak.= *Tűzvédelem* 1987/8. sz.
14. Versenydíjak — verseny nélkül.= *Tűzvédelem* 1987/3. sz.
15. Honvédereklyék Szabolcsból.= *Igaz Szó* 1987/9. sz. 24-25. p.
16. Iskola és múzeum.= *Ped. Műhely* 1987/3. sz. 86-89. p.
17. Szent Flórián Nyíregyházán.= *Tűzvédelem* 1987/11. sz.
18. Kettős jubileum.= *Tűzvédelem* 1987/12. sz.

1988.

1. Első világháborús emlékek a Jósa András Múzeumban.= *AAPNy* Tom. II/b. 85-93. p.
2. Pecsét és címerleírások. In: Csermely Tibor—Takács Péter: Pecsétnyomatok és címerek Bereg, Szabolcs és Szatmár megye településeiből. Nyíregyháza, 1988. 41-155. p.
3. Pattantyús Á. Miklós: Exploration of hidden Silver treasures by Means of geophysics. In: Archeometrical research in Hungary National Centre of Museums, Bp. 1988. 61-68. p.

4. Nyíregyháza története. Megjelent a szabad kiváltságolt városi rang elnyerésének 150. évfordulóján. Nyíregyháza, 1987. (Nyíregyházi kiskönyvtár).= *SzSzSzle* 1988/1. sz. 95-98. p. (könyvismertetés)
5. Kunszabó Ferenc: Bátor. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1987.= *SzSzSzle* 1988/1. sz. 95-98.p. (könyvismertetés)
6. Nagy Ferenc: Ibrány. Egy rétközi falu társadalomtörténete a XX. századig. Nyíregyháza, 1987.= *SzSzSzle* 1988/4. sz. 468-470. p. (könyvismertetés)
7. Agrárnépesség, agrártársadalom.= *Ped. Műhely* 1988/4. sz. 125-127. p. (könyvismertetés)
8. Centenárium ünnepségek Szabolcsban.= *KMo.* 1988. III. 12. 8-9. p.
9. Nagykállótól Komáromig.= *MHSZ Élet* 1988. III. 15. 3. p.
10. Nyíregyháza a századelőn.= *KMo.* 1988. VIII. 6. 8-9. p.
11. Tűzoltóünnepség Szegeden.= *Délmagyarország* 1988. VIII. 20.
12. Inségmunka a Sóstón.= *KMo.* 1988. IX. 10. 7. p.
13. Nyíregyházi pecsétek a múzeumban.= *KMo.* 1988. X. 1. 7. p.
14. „Messze van a nyíregyházi kaszárnya!”= *MHSZ Élet* 1988. X.1. 27. p.
15. Bereg vármegye aranypecsétje.= *KMo.* 1988. X. 22. 7. p.
16. Az őszirózsás forradalom Nyíregyházán.= *KMo.* 1988. X. 29. 7. p.
17. Nyíregyházi városképek.= *KEMÉV Éptők Lapja* 1988. XII. 2. p.
18. Fejedelmek kardjai Nyírbátorban.= *KMo.* 1988. XII. 10. 7. p.

1989.

1. Források Vasvári Pál életéhez. Tiszavasvári, 1989. 181. p. (A Vasvári Pál Társaság füzetei I.) Társ szerző: Takács Péter
2. Végrendeletek és hagyatéki leltárak Nyírbátorból. Nyírbátor, 1989. 72. p. (Nyírbátori füzetek I.)
3. Nagykállói képeslapok. Nagykálló, 1989. 30. p.
4. A Nagykállói Kaszinó 1847-49-ben. Nagykálló, 1989. 30. p.
5. Szociáldemokrata pártszervezés Szabolcsban 1932-ben.= *SzSzSzle* 1989/1. sz. 84-87. p.
6. Három levél Vasvári Pálhoz.= *SzSzSzle* 1989/2. sz. 170-174. p. Társ szerző: Takács Péter
7. Vitam et sanguinem! Adatok az utolsó nemesi felkelés Szabolcs megyei történetéhez.= *SzSzSzle* 1989/3. sz. 256-263. p.: ill.
8. Kölyök (K)Arcok és Diákkadémia. Közművelődés a múzeumban.= *Ped. Műhely* 1989/1. sz. 77-80. p.

9. Aranyleltár. Rejtett kincsek az ország múzeumaiból. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában 1989. május 18. — augusztus 20. Bp.: MNG, 1989. A JAM anyagából válogatott tárgyak leírása 75-78. p.
10. Vasvári Pál emlékezete.= *KMo.* 1989. III. 15. 3. p.
11. Hidak Szabolcs-Szatmárban.= *KEMÉV Építők Lapja* 1989. I. 4. p.
12. A hősök szobra Nyíregyházán.= *Határszél* 1989. X. 20. 3. p.
13. Tiszalök évtizedei.= *KMo.* 1989. V. 6. 9. p.
14. Huszárünnep Nyíregyházán.= *Határszél* 1989. XI. 17. 9. p.

1990.

1. A nemzetőrség és a honvédelem szervezése a kisvárdai járásban 1848-49-ben. Kisvárda, 1990. 96. p. (A Rétközi Múzeum füzetek 9.)
2. Az őszirózsás forradalom emlékanyaga a Jósa András Múzeumban = Gedenkgegenstände der „Herbstroserevolution“ Ungarns im Museum „Jósa András“ in Nyíregyháza. *NyJAMÉ XXVII-XXIX* (1984-1986) Nyíregyháza, 1990. 327-338. p.
3. Vasvári a honvédelemért. In.: *Emlékezés Vasvári Pál halálának 140. évfordulóján.* Tiszavasvári, 1990. 29-35. p. (A Vasvári Pál Társaság Füzetek 2.)
4. Az osztrák hadseregbe kényszerrel besorozott honvédtiszt levele.= *SzSzSze* 1990/2. sz. 189-201. p.
5. Képviselőválasztás Szatmár vármegyében 1848-ban.= *SzSzSze* 1990/4. sz. 381-384. p.
6. „Messze van a nyíregyházi kaszárnya” I. Lovarda, börtön, vívóterem a huszároknak.= *Határszél* 1990. II. 23. 7. p.
7. „Messze van a nyíregyházi kaszárnya” II. Huszárok, tűzerek, páncélosok.= *Határszél* 1990. III. 2. 7. p.
8. A Jósa András Múzeum pecsétnyomói. In.: *Történeti Múzeumi Közlemények* 1987-88. Bp. 1990. 53-62. p.
9. Közbátorsági Választmány 1848-ban. Nemzetőrség Szabolcs vármegyében.= *Határszél* 1990. III. 15. 15. p.
10. Régi nyíregyházi pecsétek a múzeumban.= *Határszél* 1990. III. 23. 15. p.
11. Vármegyei pecsétek= *Határszél* 1990. V. 11. 15. p.
12. Teleki József zászlója.= *Határszél* 1990. V. 11. 15. p.
13. A világháború jelvényeken.= *Határszél* 1990. V. 18. 15. p.
14. A zsidók Mátészalka társadalmában= *SzSzSze* 1990/2. sz. 234-237. p. (könyvismertetés)
15. Hadtörténet mindenkinek.= *Ped. Műhely* 1990/2. sz. 69-71. p.

1991.

1. A nyíregyházi huszárok. Nyíregyháza, 1991. 152. p. (A Jósa András Múzeum kiadványai 31. sz.)
2. A nemzetőrség szervezése Szatmár vármegyében 1848. In.: *Történelem, régészet, néprajz*. Tanulmányok Farkas József tiszteletére. Debrecen: *Ethnica*, 1991. 71-81. p.
3. Zászlók a Jósa András Múzeumból.= *SzSzSzte* 1991/4. sz. 486-492. p.
4. A huszár huszár maradt. = *KMo*. 1991. IX. 14. 8. p.
5. A nyíregyházi huszárok.= *Múzeumi Hírlevél* 1991. október 7-8. p.
6. Száz éve épült a huszárlaktanya.= *KEMÉV Építők Lapja* 1991. IX. Sztl.

BODNÁR ZSUZSANNA

Sóstói Múzeumfalú, Nyíregyháza
néprajzos

1987.

1. Szoba, pitvar, lakóház: Tiszadobi porta a Sóstói Múzeumfaluban.= *KMo*. 1987. X. 24. 7. p.

1988.

1. A burgonya szerepe Tímár népi táplálkozásában. *NyJAMÉ XXI-XXIII* (1978-1980) Nyíregyháza, 1988. 101-109. p.
2. A népművészeti stúdió C" kategóriás szakkörvezetőinek képzéséről. 15 éves a Megyei Népművészeti Stúdió. Nyíregyháza, 1988.

1989.

1. A házhoz kapcsolódó szokások, hiedelmek Szabolcs-Szatmárban. *NyJAMÉ XXI-XXVI* (1981-1983) Nyíregyháza, 1989. 135-145. p.: ill.
2. A különönc földbirtokos. Száz éve született Nyárády Mihály néprajzkutató.= *KMo*. 1989. IX. 30. 8. p.

1991.

1. Feliratos textilek. Időszaki kiállítás a Sóstói Múzeumfaluban 1991. április-július. (A Sóstói Múzeumfalú Időszaki Kiállításának vezetői 1.)
2. Népelet és vallásosság. Időszaki kiállítás a Sóstói Múzeumfaluban 1991. augusztus-október. (A Sóstói Múzeumfalú Időszaki Kiállításainak vezetői 2.)
3. Szatócsbolt és kocsmá. Nyíregyháza, 1991. 21 p.: ill. (A Sóstói Múzeumfalú Állandó Kiállításának vezetői 1.)

4. Mesél a falvédő. Kiállítás a Múzeumfaluban.= *KMo.* 1991. V. 11. 7. p.

BÚR GÁBOR

Sóstói Múzeumfalú, Nyíregyháza
múzeumpedagógus

1988.

1. Közművelődés a Múzeumfaluban.= *Ped. Műhely* 1988/4. sz. 76-78. p.

CSERVENYÁK LÁSZLÓ

Szatmári Múzeum, Mátészalka
néprajzos

1989.

1. A napraforgó termesztése, feldolgozása és olajos ételek Nyírcsaholyban.
NyJAMÉ XXIV-XXVI (1981-1983) Nyíregyháza, 1989. 333-337. p.

1991

1. Betlehemes játékok Nyírcsaholyban. In.: *Történelem, régészet, néprajz.*
Tanulmányok Farkas József tiszteletére. Debrecen: *Ethnica*, 1991. 339-345. p.
2. Adatok a vállaji svábok táplálkozási szokásaihoz. In.: *Régió és Kultúra.*
Tanulmányok Szatmár néprajzáról Gunda Béla tiszteletére. Debrecen:
Ethnica, 1991. 159-163. p.
3. A bölcsőtől a koporsóig, az emberi élet sorsfordulói Nyírcsaholyban.=
SzSzSze 1991/3. sz. 305-310. p.

CSISZÁR ÁRPÁD

Beregi Múzeum, Vásárosnamény
néprajzos

1989.

1. A szatmári és beregi aprófalvak zsidósága és a falu kapcsolata a századfordulótól az 1940-es évekig. *NyJAMÉ XXIV-XXVI* (1981-1983) Nyíregyháza, 1989. 283-295. p.

1990.

1. Szatmár-beregi kismesterségek.= Handwerker im Bezirk Szatmár-Bereg. *NyJAMÉ XXVII-XXIX* (1984-1986) Nyíregyháza, 1990. 261-282. p.: ill.

CSISZÁR SAROLTA, Felhősné
Beregi Múzeum, Vásárosnamény
néprajzos

1989.

1. A népi mosás Szatmárban és Beregben. *NyJAMÉ XXIV-XXVI* (1981-1983) Nyíregyháza, 1989. 379-399. p.

1990.

1. Adalékok a beregi elemi népiskolák 13. század eleji történetéhez= Volksgrundschulen im Komitat Bereg am Anfang des 19. Jhs. *NyJAMÉ XXVII-XXIX* (1984-1986) Nyíregyháza, 1990. 283-295. p.

DÁM LÁSZLÓ
Báthori István Múzeum, Nyírbátor
néprajzos

1987.

1. A lakóház díszítményei Dél-Gömörben.= *Agria XXIII*. Eger, 1987. 91-110. p.: ill.
2. Nyírbátor. Báthori István Múzeum. Bp.: TKM Baráti Köre, 1987. 10. p.: ill. (TKM kiskönyvtára 61.)

1988.

1. Építészeti régiók az Alföldön. In.: Emléklapok Tóth Ferencsel. Makó, 1988. 64-70. p. (A Makói Múzeum Füzetei 60.)
2. Nyírbátor egy szociográfus szemével.= *KMo*. 1988. I. 9. 10. p. (könyvismertetés)

1989.

1. Adatok Nyírbátor néphitéhez. *NyJAMÉ XXIV-XXVI* (1981-1983) Nyíregyháza, 1989. 127-133. p. Társszerző: Rácz Magdolna, Dámné
2. Banner János és Békés népi építészete. In.: *Banner János emlékezete*. (szerk.: Szabó Ferenc) Békéscsaba, 1989. 25-29. p.

3. Adatok az Alföld népi építészetének morfológiai változásához. In.: *Építészet az Alföldön.* (szerk.: Novák László — Kovács Attila) Nagykőrös, 1989. 135-148. p.: ill. (Az Arany János Múzeum Közleményei VI.)
4. Fenerstätten in der Wonnkosern dur Grossen Ungarischen Tiefebene. In.: *Ideen, Objekt und Lebusfruen.* Gedenkschrift für Zsigmond Bátky. (szerk.: Gunda Béla, Lukács László, Paládi-Kovács Attila) Székesfehérvár, 1989. 115-123. p. (Az István Király Múzeum Közleményei 29.)
5. Építészet. In.: *Hajdú-Bihar népművészete.* Bp.: Európa, 1989. 95-131. p. (Népművészeti örökségünk)
6. Építészeti régiók a Kárpát-medence északkeleti térségében. In.: *Népi építészet a Kárpát-medence északkeleti térségében.* (A Miskolcon 1989. május 15-16-án megrendezett konferencia anyaga) Miskolc, 1989. 93-107. p.: ill.

1990.

1. Bakonszeg települése és népi építésze. In.: *Bakonszeg története és néprajza.* (szerk.: Ujváry Zoltán) Bakonszeg, 1990. 239-288. p.
2. Kis ünnepi kalendárium 1-12.= *Bátor* 1990. január-december
3. Kié a Múzeum?= *KMo.* 1990. VI. 23. 7. p.

1991.

1. Adatok egy szabolcsi falu népi gazdálkodásához (Balkány). In.: *Történelem, régészet, néprajz.* Tanulmányok Farkas József tiszteletére. Debrecen: Ethnica, 1991. 181-188. p.

ERDÉSZ SÁNDOR

Sóstói Múzeumfalú, Nyíregyháza
néprajzos

1987.

1. A Rétköz néprajzáról.= *SzSzSze* 1987/4. sz. 438-441. p.
2. Hegyaljai bodnarcéhek és bodnártáncok.= *Borsodi Művelődés* 1987/3. sz. 60-63. p.
3. Sóstói Múzeumfalú, Nyíregyháza. In.: *Szabadtéri néprajzi múzeumok Magyarországon.* Bp.: Corvina, 1987. 129-135. p.
4. Ortutay Gyula nyírségi folklórkutatásai. In.: *Folklór és Tradíció III.* Irányzatok a kortársi folklorisztikában. (Emlékezés Ortutay Gyula születésének 75. évfordulóján. Nyíregyháza, 1985. május 28-30.) Bp.: MTA Néprajzi Kutató Csoport, 1987. 26-31. p.

5. 69 település „jellegé”-nek és „Népi építészeté”-nek leírása. In.: *Szabolcs-Szatmár megye műemlékei I-II.* Bp.: Akadémiai Kiadó, 1986-1987. (szét-szórta)
6. Bukovinai székely népmesék.= *Alföld* 1987/7. sz. 91-92. p. (könyvismertetés)
7. Fehérlófia, Szépmezőszárnya és társai.= *KMo.* 1987. I. 10. 7. p.

1988.

1. Szüreti népszokások kialakulása a hegyaljai mezővárosokban. In.: *A hegyaljai mezővárosok történeti néprajza.* Miskolc, 1988. 86-93. p. (HOM Néprajzi Kiadványai XX.)
2. Utószó. In.: *Kissházy József: Nevetős fejfák.* (Repro-kiadás) Bp. 1989. 73-76. p.
3. A mese- és hiedelemvilág kapcsolata. In.: *Magyar Néprajz V. Népköltészet.* Bp.: Akadémiai Kiadó, 1988. 79-101. p. (Magyar Néprajz)
4. Németh Zoltán: „Tirpák” végrendeletek a XVIII. századból.= *SzSzSze* 1988/1. sz. 99-101. p. (könyvismertetés)
5. Szabolcs-Szatmár megye népi építészeti hagyományai II. In.: *Tiszántúli építészeti konferencia.* Nyíregyháza, 1988. 10-11. p.
6. Mesék az aranyhajú testvérekről.= *KMo.* Nyári Magazin 1988. 36-38. p.

1989.

1. Felső-Tisza-vidéki települések párhuzamos főutcái. In.: *Emlékkönyv Hársfalvi Péter születésének 60. évfordulójára.* (szerk.: Cservenyák László) Nyíregyháza, 1989. 330-337. p.: ill.
2. A Sóstói Múzeumfalu. Nyíregyháza: Stádium-Grafik, 1989. (Szabolcs-Szatmári látnivalók)
3. Csapófát az öreg alá. Karácsonyi történetek.= *KMo.* 1989. XII. 23. 8. p.

1991.

1. ...és odaszálltak a pócsi templom eresze alá. Méhek a néphagyományban.= *KMo.* 1991. VII. 24. 10. p.
2. János pap országa.= *KMo.* 1991. VII. 25. 8. p.
3. Turi Sándor néprajzi munkássága.= *Ped. Műhely* 1991/5. sz. 64-67. p.
4. Folklórkutatás Szatmárban. In.: *Történelem, régészet, néprajz.* Tanulmányok Farkas József tiszteletére. Debrecen: Ethnica, 1991. 527-542. p.

FARKAS JÓZSEF

Szatmári Múzeum, Mátészalka
néprajzos

1987–1990

Tudományos és publicisztikai írásai 1954-től 1990-ig. In.: *Történelem, régészet, néprajz*. Tanulmányok Farkas József tiszteletére. Debrecen: Ethnica, 1990. 543-554. p. (összeáll.: Tőkés Szilárdné, Városi Könyvtár, Mátészalka)

1991.

1. Gunda Béla és a Szatmár-kutatás. In.: *Régió és kultúra*. Tanulmányok Gunda Béla tiszteletére. (szerk.: Ujváry Zoltán) Debrecen: Ethnica, 1991. 9-32. p.
2. Jarabi Sándor lakodalmas könyve. In.: *Régió és kultúra*. Tanulmányok Gunda Béla tiszteletére. (szerk.: Ujváry Zoltán) Debrecen: Ethnica, 1991. 257-301. p.
3. Szatmár néprajzi kutatásához. = *SzSzSze* 1991/3. sz. 311-314. p.

FEHÉRVÁRI BÉLA

Rétközi Múzeum, Kisvárdra
helytörténész

1988.

1. Pecsét- és címerrajzok. In.: *Pecsétnyomók és címerek Szabolcs és Szatmár megye településeiből*. (szerk.: Cservényák T. — Takács P.) Nyíregyháza, 1988. 155-260. p. Társszerző: Páll István

ISTVÁNOVITS ESZTER

Jósa András Múzeum, Nyíregyháza
régész

1987.

1. Sipos Ferenc: Vallanak a tárgyak. Régészeti leletek Újfehértó környékéről. (Lektori vélemény) Társszerző: Kurucz Katalin, Pappné

1988.

1. A Tisza-Szamos közének története a kezdetektől az Árpád-kor végéig. In.: *Szamosközi tanulmányok*. Fehérgyarmat, 1988. (1990) 23-62. p.: ill. Társszerzők Kurucz Katalin, Pappné; Lőrinczy Gábor

2. Dénes Gabler — Andrea H. Vaday: Terra sigillata in Barbaricum zwischen Pannonien und Dazien, *Fontes Archaeologici Hungariae*. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1986.= *AÉ* 1987-1988. 1. sz. 131-132. p. (recenzió)
3. Egy helytörténeti kiadványról. (Sipos Ferenc: Vallanak a tárgyak).= *SzSzSzle*. 1988/2. sz. 205-207. p. Társszerző: Kurucz Katalin, Pappné
4. Ijtegez vagy tarsolyveret? Régészeti konferencia Nyíregyházán. = *KMo*. 1988. X. 22. 7. p. Társszerző: Kurucz Katalin, Pappné
5. Régészeti ásatások és leletek Szabolcs-Szatmár megyében 1984/86-ban. In.: *Folia Historica et Ethnographica II*. Nyírbátor, 1988. 5-60. p. Társszerző: Kurucz Katalin, Pappné

1989.

1. Sarmatian Costume in the Carpathian Basin.= *Klio* 71' 1989/1. sz. 107-114. p. Társszerzők: Vaday A. - Kulcsár V.
2. Válasz helyett... (Vita. Sipos Ferenc: Vallanak a tárgyak. Újfehértói füzetek 1.) = *SzSzSzle* 1989/3. sz. 306-308. p. Társszerző: Kurucz Katalin, Pappné
3. Honfoglaláskori leletek Ibrányból. = *Határszél* 1989. IX. 22. 10. p.
4. Régi sírok nyomában Ibrányban. = *Éva Magazin* 1989/6. sz. 6. p.

1990.

1. Régészeti ásatások és leletek Szabolcs-Szatmár megyében 1987/88-ban. *NyJAMÉ* XXVII-XXIX (1984-1986) Nyíregyháza, 1990. 13-82. p.: ill. Társszerző Kurucz Katalin, Pappné
2. A Felső-Tisza-vidék legkorábbi szarmata leletei — 2-3. századi sírok Tiszavasváriból. = The earliest Sarmatian finds of the Upper Tisza region -2nd -3rd century burials in Tiszavasvári. *NyJAMÉ* XXVII-XXIX (1984-1986) Nyíregyháza, 1990. 83-133. p.: ill.
3. Some Data on the Presarmatian Period of the Upper Tisza region. In.: *Symposia Thracologica* 8. Satu Mare, 1990. 160-161. p.

1991.

1. Adatok a Felső-Tisza-vidék 4-5. századi történetéhez a tiszadobi temető alapján.= Beiträge zur Geschichte des oberen Theißgebiets in dem 4-5. Jahrhundert. *MFME* (A népvándorláskor fiatal kutatóinak szentesi találkozásán elhangzott előadások.) 1984/85-2. Szeged, 1991. 29-54. p.: ill.

KAJATI ELEONÓRA

Jósa András Múzeum, Nyíregyháza
könyvtáros

1990.

1. A Szabolcs-Szatmár megyei Múzeumok Igazgatósága tudományos munkatársainak szakirodalmi tevékenysége 1984-1986-ban. *NyJAMÉ XXVII-XXIX* (1984-86) Nyíregyháza, 1990. 359-371. p. Társszerző: Mésszáros Ágnes

KURUCZ KATALIN, Pappné

Jósa András Múzeum, Nyíregyháza
régész

1987.

1. Sipos Ferenc: Vallanak a tárgyak. Régészeti leletek Újfehértó környékéről. (Lektori vélemény) Társszerző: Istvánovits Eszter
2. Együttműködést kínál a régész. Kincsek a helytörténeti gyűjteményekben. = *KMo.* 1987. IV. 12. 7. p.

1988.

1. A Tisza-Szamos közének története a kezdetektől az Árpád-kor végéig. In.: *Szamosközi tanulmányok.* Fehérgyarmat, 1988. (1990.) 23-63. p.: ill. Társszerző: Istvánovits Eszter, Lőrinczy Gábor
2. Egy helytörténeti kiadványról. (Sipos Ferenc: Vallanak a tárgyak). = *SzSzSze* 1988/2. sz. 205-207. p. Társszerző: Istvánovits Eszter
3. Ijtegez vagy tarsolyveret? Régészeti konferencia Nyíregyházán. = *KMo.* 1988. X. 22. 7. p. Társszerző: Istvánovits Eszter
4. Régészeti ásatások és leletek Szabolcs-Szatmár megyében 1984/86-ban. In.: *Folia Historica et Ethnographica II.* Nyírbátor, 1988. 5-60. p. Társszerző: Istvánovits Eszter

1989.

1. A nyíri Mezőség neolitikuma. Nyíregyháza, 1989. 170 p.: LXXXV tábla (A Jósa András Múzeum Kiadványai 28.)
2. Aranyleltár. Rejtett kincsek az ország múzeumaiból. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában 1989. május 18 – augusztus 20. Bp.: MNG, 1989. 49-50. p. (A JAM anyagából kölcsönzött tárgyak leírása)

3. Válasz helyett ... (Vita. Sipos Ferenc: Vallanak a tárgyak. Újfehértói füzetek. 1.)= *SzSzSzle* 1989/3. sz. 306-308. p. Társszerző: Istvánovits Eszter

1991.

1. Каменный век. Древняя история верхнего Потисья. Львов, изд. Свнт. 1991. 23-51. p. Társszerző: E. A. Балагури

MÉSZÁROS ÁGNES

Jósa András Múzeum, Nyíregyháza
könyvtáros

1990.

1. Kéziratok a Jósa András Múzeum Néprajzi és Történelmi Adattárából. (789 tétel szórton). In.: *Kéziratok megyénkről*. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye közgyűjteményeiben őrzött kéziratok lelőhely katalógusa. Nyíregyháza, 1990.
2. A Szabolcs-Szatmár megyei Múzeumok Igazgatósága tudományos munkatársainak szakirodalmi tevékenysége. *NyJAMÉ XXVII-XXIX* (1984-1986) Nyíregyháza, 1990. 359-371. p. Társszerző: Kajati Eleonóra

MURAKÖZI ÁGOTA

Jósa András Múzeum, Nyíregyháza
művészettörténész

1987.

1. Dédanyáink otthona és öltözete. Nyíregyháza, 1987. (JAM kiállítási katalógusai 50.)
2. Művésztanárok a régi Nyíregyházán.= *SzSzSzle* 1987/3. sz. 347-356. p.
3. Sonkajjas ruha főkötővel. = *KMo*. 1987. VII. 4. 8-9. p.
4. Holló László emlékkiállítás. = *KMo*. 1987. X. 17. 8. p.
5. A XX. század első felének grafikái. Vendégkiállítás a Jósa András Múzeumban.= *KMo*. 1987. V. 23. 9. p.

1988.

1. Nemzetközi művésztelep Mátészalkán. Mátészalka, 1988. (A Szatmári Múzeum kiállításvezetői)
2. Bakó Ilona textilművész. Nyíregyháza, 1988. (A JAM képzőművészeti katalógusai 50.)

3. Petky Sándor ungvári festőművész. Nyíregyháza, 1988. (A JAM képzőművészeti katalógusai 51.)
4. Népi textilek és történeti előzményeik. In.: *Szamosközi tanulmányok*. Fehérgyarmat, 1988. 263-285. p.: ill.
5. Kortárművészet.= *KMo*. 1988. III. 26. 8. p.
6. Mátyás király lovas szobra. 130 éve született Fadrusz János.= *KMo*. 1988. V. 28. 9. p.
7. Emlékezés Óvári László festőművészre.= *KMo*. 1988. VI. 11. 8-9. p.

1990.

1. Barzó Endre és a régi miskolci művésztelep. *HOMÉ XXVII* (1989) Miskolc, 1990. 99-108. p.
2. Adalékok a 17. századi harangok kérdéséhez a Felső-Tisza-vidéken. = Neuere Angaben zur Frage der Glocken des 17. Jhs. auf das Obertheißgebiet. *NyJAMÉ XXVII-XXIX* (1984-1986) Nyíregyháza, 1990. 189-200. p.
3. Kurucz D. István. Nyíregyháza, 1990. (A JAM kiállításvezetői)

1991.

1. Bényi Árpád festőművész. Nyíregyháza, 1991. (A JAM kiállításvezetői)

NAGY FERENC

Jósa András Múzeum, Nyíregyháza
történész

1987.

1. Ibrány. Egy rétközi település társadalomtörténete a XX. századig. Nyíregyháza, 1987. 127 p.: ill.
2. Tidrenczel Sándor: Böszörményi László (a „Kis-Kossuth”). = *Ped. Műhely* 1987. 1987/2. sz. 123-124. p. (könyvismertetés)
3. Közművelődés a múzeumban.= *Ped. Műhely* 1987. 3. sz. 89-90. p.
4. „Ide lőjön csendőr úr, itt az igazság!” = *KMo*. 1987. II. 28. 7. p.
5. A boszorkány berepült az ablakon. = *KMo*. 1987. VII. 4. 8-9. p.

1988.

1. Madárfej-adó, arányosítás, többletföld — Ibrányi Gábor naplója 1914-ből.= *SzSzSze* 1988/1. sz. 48-56. p.
2. Gondolatok a közművelődés megújulásáról. = *Ped. Műhely* 1988. 4. sz. 72-76. p.

NÉMETH PÉTER

Jósa András Múzeum, Nyíregyháza
régész

1987.

1. Szabolcs-Szatmár megye története. XI-XIII. század. In.: *Szabolcs-Szatmár megye műemlékei I.* Bp.: Akadémiai Kiadó, 1986. 115-130. p.
2. A Jósa András Múzeum története és gyűjteményei. In.: *Szabolcs-Szatmár megye műemlékei II.* Bp.: Akadémiai Kiadó, 1987. 179-180. p.
3. Nyíregyháza a középkorban. In.: *Nyíregyháza története.* (szerk.: Cservényák L. — Mező A.) Nyíregyháza, 1987. 19-33. p. (Nyíregyházi kiskönyvtár 15.)
4. Természetvédelem, műemlékvédelem, idegenforgalom. In.: *Szabolcs-Szatmár megye.* 2. kiad. Bp.: Kossuth, 1987.
5. Királyok, ispánok, jobbágyok. Megyei olvasókönyv a feudalizmus történetéhez.= *SzSzSzle* 1987/1. sz. 122-125. p.
6. Szabolcs-Szatmár megyei utikönyv. H.n., 1987.; 55-81. p.; 85-93. p.; 177-191. p.; 191-228. p.
7. Dr. Saáry Sándor (1862-1926). In.: *Megyéink nagy orvosai.* Nyíregyháza, 1987. 42-47. p. (Historica Medica 2.)
8. Utikalauz Tiszavasváritól Záhonyig. Nyíregyháza, 1987. 35. p.
9. Egy rétközi falu: Nagyhalász a középkorban.= *SzSzSzle* 1987/4. sz. 413-421. p. (könyvismertetés)
10. Szabolcs-Szatmár kincsei. (6 lapos falinaptár magyar, német, orosz, angol nyelven)
11. Bessenyei — Arany János — Nyíregyháza.= *KMo.* 1987. II. 10. 8. p.
12. 1437 – történész szemmel.: *KMo.* 1987. X. 10. 9. p.

1988.

1. Frühgepidische Gräberfunde zu der Oberen Theiss. In.: *Germanen, Hunnen, Avarn.* Schätze der Völkerwanderungszeit. Nürnberg, 1987. 203-204. p.; 218. p.; 219-222. p.
2. Királyok, ispánok, jobbágyok. Vázlatok a magyar középkor történetéhez. Debrecen, 1988. 170 p. (*Folklór es Ethnographia* 48.)
3. Ein Region das Tiefebene, das Gebiet Nyír(ség) in den historischen Quellen des Mittelalters. In.: *Ethno. et Folc.* C. I. 5-6. Debrecen, 1988. 333-340.p.
4. Adatok Fehérgyarmat XVII. századi történetéhez. In.: *Szamosközi tanulmányok.* Fehérgyarmat, 1988. (1990.) 63-65.p.

5. Újabb adatok Nyíregyháza történetéhez. = *SzSzSzle* 1988/1.sz. 29-32.p.
6. Tanulmányok Erdély történetéről. = *SzSzSzle* 1988/3.sz. 323-324.p.
7. Egy könyvről — II. Rákóczi Ferenc születése 312. évfordulójának ürügyén. = *Ped. Műhely* 1988/2. sz. 104-108. p.

1989.

1. Jósa András Múzeum. In.: *Mitteilungen und Materialien der Arbeitsgruppe Pädagogischen Museum*. West-Berlin, e.V. Heft 28/1989. 142. p.
2. Erdész Sándor 60 éves. *NyJAMÉ XXIV-XXVI* (1981-1983) Nyíregyháza, 1989. 9-12. p.
3. A nagygyéci református templom. In.: *A múlt emlékei Szabolcs-Szatmár megyéből*. H. n., 1989. 35-42.
4. Szabolcs helység birtokosai a kései középkorban. In.: *Emlékkönyv Hársfalvi Péter születésének 60. évfordulójára*. (szerk.: Cservényák László) Nyíregyháza, 1989. 5-26. p.
5. Csiszár Árpád emlékezete. = *KMo*. 1989. II. 22. 5. p.
6. A rakamazi aranyszablyás férfisír. = *Pesti Műsor* 1989/32. sz. 26. p.
7. A nyírbátori templomtól a krakkói Wawelig. = *KMo*. *Nyári Magazin* 1989. 2-3. p.
8. Ki menti meg a nagygyéci templomot? = *KMo*. 1989. VI. 3. 8. p.
9. Rázom-csárda. = *KMo*. 1989. VIII. 1: 2. p.
10. Petőfi sírja Barguzinban — avagy Álmosé Zemplénben? = *KMo*. 1989. IX. 16. 9. p.

1990.

1. A szabolcsi főesperesség a középkorban. Nyíregyháza, 1990. 22 p. (Szabolcs-Szatmár-Beregi Múzeumi füzetek 7. sz.)
2. A szabolcsi főesperesség a középkorban. = *SzSzSzle* 1990/2. sz. 133-149. p.
3. Szabolcs-Szatmár-Bereg és Borsod-Abaúj-Zemplén megyék. In.: *Magyarország*. Bp.: Panoráma, 1990. 728. p.
4. „Közös kincsünk”. Németh Péter interjúja P. Dudás Bertalan (OSBM) tatományfőnökkel. = *Gör. kat. Szle Kalendárium* az 1991. esztendőre Nyíregyháza, 1990. 123-138. p.
5. „Közös kincsünk”. Németh Péter interjúja P. Dudás Bertalan (OSBM) tatományfőnökkel. = *SzSzSzle* 1990/4. sz. 407-428. p.
6. Kell-e a „kozák lovas”? = *KMo*. 1990. V. 19. 8. p.
7. Németh Péter. In.: *Magyar ki kicsoda?* Bp.: Lang Kiadó, 1990. 428. p.

1991.

1. Szabolcs-Szatmár-Bereg a kései középkorban. In.: *Történelem, régészet, néprajz*. Tanulmányok Farkas József tiszteletére. Debrecen: Ethnica, 1991. 43-70. p.
2. Farkas József 60 éves. In.: *Történelem, régészet, néprajz*. Tanulmányok Farkas József tiszteletére. Debrecen: Ethnica, 1991. 5-8. p.
3. A szatmári tudományos élet egyik műhelyéről. = *SzSzSze* 1991/3. sz. 354-357. p. Társszerző: Nagy László
4. „Főespány” Szatmár vármegyében. Beszélgetés dr. Balogh István nyugalmazott levéltárigazgatóval. = *SzSzSze* 1991/4. sz. 403-411. p.
5. Turi Sándor és a Jósa András Múzeum. = *Ped. Műhely* 1991/5. sz. 67-70. p.
6. Szabolcs vezér alakja középkori kútfőinkben és a történeti irodalomban. = *Agria XXV-XXVI* (1989-1990) Eger, 1989-1990. 311-316. p.
7. Выводы. Древняя история верхнего Потисья. изд. Свит, Львов, 1991. 199-205. п.
8. Németh Péter. In.: *Nemzetközi és magyar ki kicsoda 1992*. Bp. 1991.

NÉMETH PÉTERNÉ

Jósa András Múzeum, Nyíregyháza
helytörténész

1989.

1. 1956 októbere Szabolcs-Szatmár megyében. Dokumentumok. (A kötet anyagát gyűjt., vál. és a jegyz. készítette: Németh Péterné) szerk. és előszó: Vida István, Nyíregyháza, 1989. 372. p.
2. A Rákosi diktatúra első éve. Dokumentumok. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye 1948-1953. (szerk.: Botár József) Nyíregyháza, 1989. (szétszór-tan)

1990.

1. Az 1947. augusztus 31-i választások és a Szociáldemokrata Párt Szabolcs és Szatmár-Bereg megyében. In.: *Szabolcs-Szatmár megyei Helytörténetírás VIII.* (szerk.: Gyarmathy Zsigmond) Nyíregyháza, 1990. 50-144. p.

NYÉKI KÁROLY
Szatmári Múzeum, Mátészalka
teremőr

1991.

1. A tisztaberki klostrom legendája. In.: *Történelem, régészet, néprajz. Tanulmányok Farkas József tiszteletére.* Debrecen: Ethnica, 1991. 449-453. p.
2. „Károly mellett van egy erdő, a Somos”. Adatok egy elfelejtett diákkör-ről.= *SzSzSzle* 1991/3. 344-346. p.
3. Adatok és adalékok a mátészalkai polgári iskola első éveinek történetéhez. In.: *1906-1991. A nyolcvanöt éves I. sz. Ált. Iskola Évkönyve.* Mátészalka, 1991. 4-15. p.
4. Emlék a holocaust korából.= *KMo.* 1991. VI. 1. 8. p.
5. Háborús veszteséglista Mátészalkáról.= *Szalkai Újság* 1991. 2. sz.
6. „Valahol Oroszországban”.= *Szalkai Újság* 1991. 3. sz.
7. Régi szalkai épületek. A Székház.= *KMo.* 1991. IV. 20. 8. p.
8. Egykori asztalosok. 80 éve alakult a Mátészalkai Iparosok köre.= *KMo.* 1991. X. 19.
9. Ötven éve történt. Szatmárban — felhangokkal.= *KMo.* 1991. IV. 1. 3. p.
10. Az éjszaka.= *KMo.* 1991. IV. 6. 10. p. (recenzió)
11. Néprajzi emlékek. Túrricsei találós.= *KMo.* 1991. VI. 1. 10. p.
12. Áldozatok emléke.= *KMo.* 1991. IX. 7. 3. p.
13. Lekvár.= *KMo.* 1991. IX. 6. 2. p.

PÁLL ISTVÁN
Sóstói Múzeumfalú, Nyíregyháza
néprajzos

1987.

1. Tájházak. Szabolcs-Szatmár megye. In.: *Szabadtéri néprajzi múzeumok Magyarországon.* (szerk.: Kurucz A. — Balassa M. I. — Kecskés P.) Bp. 1987. 162-163. p. Társszerző: Balassa M. Iván
2. Árucsera a Tisza két partja között. In.: *Árucsera és migráció.* Miskolc, 1987. 155-164. p. (A miskolci Hermann Ottó Múzeum néprajzi kiadványai 18.)
3. Szabolcs megye népi építkezése a XIX. század közepén. Szentendre, 1987. 147. p. (Magyar Népi Építészeti Archívum kiadványai 2.)

4. Szabolcs megye építkezést szabályozó rendeletei a 19. században. In.: *Ház és Ember*. Szentendre, 1987. 55-62. p. (A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Közleményei 4.)
5. Történeti adatok a kukorica nevének és tárolóépítményeinek északkelet-magyarországi elterjedéséhez. In.: *Arator*. Dolgozatok Balassa Iván 70. születésnapja tiszteletére. (szerk.: Balázs G. — Voigt V.) Bp. 1987. 75-85. p.
6. A barabási iskola a Sóstói Múzeumfaluban.= *Ped. Műhely* 1987/1. s. 73-77. p.
7. Gyermekjáték-gyűjtések Szabolcs-Szatmárban és a nyíregyházi Jósa András Múzeum gyermekjáték-gyűjteménye.= *Ped. Műhely* 1987/3. sz. 79-85. p.
8. A hegyaljai városok szabolcsi vonzáskörzete a XVIII. század második felében.= *Borsodi Művelődés* 1987/3. sz. 48-54. p.
9. Egy új múzeumi évkönyv első kötetéről.= *Ped. Műhely* 1987/4. sz. 108-112. p.
10. Viga Gyula: Tevékenységi formák és a javak cseréje a Bükk-vidék népi kultúrájában.= *SzSzSzle* 1987/4. sz. 520-522. p. (könyvismertetés)
11. Hol a gyökerek mélyre nőnek. Barangolások Szabolcs-Szatmár néprajzi tájain.= *Magyar Ifjúság* 1987/35. sz. 29-31. p.

1988.

1. Német elemek és hatások a népi építkezésben Északkelet-Magyarországon. In.: *Folica Historica et Ethnographica II*. Nyírbátor, 1988. 159-167. p.
2. Méhesek Szabolcs megyében a XIX. század derekán. *HOMÉ XXV*. Miskolc, 1988. 537-543. p.
3. A községi pecsétek néprajzi vonatkozásai. In.: *Pecsétnyomók és címerek Bereg, Szabolcs és Szatmár megye településeiből*. (szerk.: Csermely T. — Takács P.) Nyíregyháza, 1988. 31-41. p.: 300 pecsét rajza
4. Menschen — und Tierdarstellungen in der ungarischen völkertümlichen Architektur. In.: *Ethno. et Folc. C*. 5-6. Debrecen, 1988. 133-140. p.
5. „In situ” múzeumok Szabolcs-Szatmár megyében.= *Ped. Műhely* 1988/1. sz. 58-64. p.
6. Slovenski osadnici v Satmárskej zupe. In.: *Národopis Slovákov v Madarsku* 7. Bp. 1988. 211-220. p.
7. A nemzetiségek kutatása Szabolcs-Szatmár megyében. In.: *Nemzetiségi ismeretterjesztés* 2. Bp. 1988. 46-56. p.
8. Szabolcs megye és a hegyaljai mezővárosok kapcsolata a 18-19. században. In.: *A hegyaljai mezővárosok történeti néprajza*. (Az 1987. október

19-én Mádron rendezett tájkonferencia anyaga) Miskolc, 1988. 62-67. p.
(HOM kiadványai 22. Néprajzi vidékek BAZ megyében 6.)

9. Az Észak-Nyírség népi építészete kutatásának eredményei. *NyJAMÉ XXI-XXIII* (1978-1980) Nyíregyháza, 1988. 43-95. p.: ill.
10. Szeghalom protestáns közössége a XVIII-XIX. század fordulóján. = *SzSzSze* 1988/1. sz. 11. 112. p.

1989.

1. Északkelet-Magyarország építészeti sajátossága és változásai. In.: *Építészet az Alföldön I-II*. Nagykőrös, 1989. 161-171. p.: ill. (Az Arany János Múzeum Közleményei VI.)
2. Ember- és állatábrázolás a magyar népi építészetben. In.: *NyJAMÉ XXIV-XXVI* (1981-1983) Nyíregyháza, 1989. 339-351. p.
3. Utószó. In.: *Szabó Gyula: Történeti és néprajzi dolgozatok Tarpáról*. Nyíregyháza, 1989. 159-162. p. (JAM kiadványai 29.)
4. A táji jellegzetességek keveredése Északkelet-Magyarország népi építkezésében a 18-19. században. In.: *Népi építészet a Kárpát-medence északkeleti térségében*. (A Miskolcon 1989. május 15-16-án megrendezett konferencia anyaga) Miskolc, 1989. 197-209. p.
5. Hodinka Antal kárpátukrán népi építészetre vonatkozó jegyzetei. In.: *Népi építészet a Kárpát-medence északkeleti térségében*. (A Miskolcon 1989. május 15-16-án megrendezett konferencia anyaga.) Miskolc, 1989. 181-189. p.: ill. Társ szerző: Udvari István.

1990.

1. Szárazmalmok Északkelet-Magyarországon a 18-19. században. = *Trockenmühlen (Zugmühlen) im Nordostungarn in dem 18. Jh. und in dem 19. Jh.* *NyJAMÉ XXVII-XXIX* (1984-1986) Nyíregyháza, 1990. 201-220. p.: ill.
2. Nyíregyháza, Sóstói Múzeumfalú. Bp.: TKM Baráti Köre, 1990. 16. p.: ill. (TKM Kiskönyvtára 26.)
3. Tanulmányút Litvániában. = *NH* 1990/3-4. sz. 29-30. p.
4. „Népművészet a nevelésben — oktatásban”. Szaktábor a Sóstói Múzeumfaluban. = *NH* 1990/3-4. sz. 50-51. p.

1991.

1. Idegen hatások Északkelet-Magyarország magyar népi kultúrájában. In.: *Congressus Septimus Internationalis Fenno-Ugristarum 4. Sessiones Seetionum, Dissertationes ethnologica et folklorica*. Debrecen, 1991. 96-101. p.

2. Ház- és lakáskultúra az Észak-Tiszántúlon a XIX-XX. század fordulóján. In.: *A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében II. Kapcsolatok és kölcsönhatások a 19-20. század fordulóján.* Bp.-Wien, 1991. 885-895. p.
3. Kárpátalja műemlékei. = *Ped. Műhely* 1991/2-3. sz. 116-119. p.
4. Szatócsbolt és Kocsma. Nyíregyháza, 1991. 21. p.: ill. (A Sóstói Múzeumfalú Állandó Kiállításának vezetői 1.) Társszerző: Bodnár Zsuzsanna
5. Kárpátalja műemlékei. = *KMo.* 1991. III. 15. 10. p.

PETKES JÓZSEF

Sóstói Múzeumfalú, Nyíregyháza
népművelő

1987.

1. Katalógus „Sárai Gáborné gyűjteményéből, romániai magyar művészek alkotásaiból” rendezett kiállításához. Nyíregyháza, 1987. 4. p.

RÁCZ MAGDOLNA, Dámné

Báthori István Múzeum, Nyírbátor
néprajzos

1988.

1. Egy néprajztudós vallomása Szatmárról. = *KMo.* 1988. X. 22. 8. p.

1989.

1. Adatok Nyírbátor néphitéhez. *NyJAMÉ XXIV-XXVI (1981-1983)* Nyíregyháza, 1989. 127-133. p. Társszerző: Dám László

1990.

1. Textíliák a nyírbátori paraszti háztartásban. Nyírbátor, 1990. 60. p. (Nyírbátori füzetek 2.)

1991.

1. Adatok Nyírbátor népművészetéhez. In.: *Történelem, régészet, néprajz. Tanulmányok Farkas József tiszteletére.* Debrecen: Ethnica, 1991. 393-403. p.: ill.

RATKÓ LUJZA

Sóstói Múzeumfalva, Nyíregyháza
néprajzos

1987.

1. Mesék, mondák Biriből. Nyíregyháza, 1987. 235. p. (A Jósa András Múzeum kiadványai 24.)

1988.

1. A nagykállói csizmadiamesterség története. In.: *Folia Historica et Ethnographica II.* Nyírbátor, 1988. 169-204. p.

1989.

1. Énekes-táncos böjti játékok Érpatakon. *NyJAMÉ XXIV-XXVII* (1981-1983) Nyíregyháza, 1989. 281-284. p.

RICZU ZOLTÁN

Jósa András Múzeum, Nyíregyháza
történész

1987.

1. A csúcsos sisak.= *É. T.* 1987. I. 7.
2. Zarándokút a New-York-i Kossuth szoborhoz.= *KMo.* 1987. V. 16. 7. p.
3. Egy étrend a múltból. = *KMo.* 1987. VI. 20. 7. p.
4. Nyár — 1936.= *KMo.* 1987. VII. 18. 7. p.
5. Nagypapánk „lemezjátékosja”= *KMo.* 1987. VIII. 15. 7. p.
6. Október 6. krónikája= *KMo.* 1987. X. 3. 8. p.

1988.

1. A Nagy Tél. 1942: A magyar hidegrekord.= *KMo.* 1988. II. 8. 4. p.
2. „Meg kell őrizmünk a dicső hősök emlékét”. = *KMo.* 1988. IV. 9. 7. p.
3. Leiningen Westerburg Károly.= *KMo.* 1988. X. 6. 4. p.

1989.

1. A nemzetőrség segédtisztjei. Böszörményi Lászlóról.= *KMo.* 1989. III. 13. 9. p.

1990.

1. Zsidó építészeti emlékek Nyíregyházán. = Jüdische Baudenkmäler in der Stadt Nyíregyháza. *NyJAMÉ XXVII-XXIX* (1984-1986) Nyíregyháza, 1990. 297-326. p.: ill.

1991.

1. Zsidó temetők Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. = *SzSzSze* 1991/1. sz. 58-62. p.

SZABÓ SAROLTA

Jósa András Múzeum, Nyíregyháza
néprajzos

1987.

1. Eszkimók Nyíregyházán. = *KMo.* 1987. I. 19. 4. p.
2. Húsvéti locsolkodás. = *KMo.* 1987. IV. 18. 9. p.

1988.

1. Kenderfeldolgozás és vászonfelhasználás egy szamosmenti faluban. *NyJAMÉ XXI-XXIII* (1978-1980) Nyíregyháza, 1988. 77-99. p.: ill.
2. Adatok Fehérgyarmat XIX-XX. századi kézművesiparának történetéhez. In.: *Szamosközi tanulmányok.* Fehérgyarmat, 1988. (1990.) 77-99. p.: ill.
3. A csekei Kölcsey-kúria egy hagyatéki leltár tükrében. = *SzSzSze* 1988/3. sz. 287-291. p.
4. A Jósa András Múzeum néprajzi gyűjteményéből 9 db fotó illusztrációs anyag. = *SzSzSze* 1988/1. sz. (szétszórta)

1989.

1. A Szabolcs megyei céhes életből (XVII-XIX. sz.). *NyJAMÉ XXIV-XXVI* (1981-1983) Nyíregyháza, 1989. 317-324. p.
2. A Jósa András Múzeum Kozák-gyűjteménye. = *SzSzSze* 1989/4. sz. 446-456. p.: ill.
3. Újjáéleszthető hagyományok. Az Országos Népművészeti Kiállításról. = *KMo.* 1989. IX. 2. 9. p.

1990.

1. Céhes emlékek a Jósa András Múzeumban. = Zunftandenken in dem Museum Jósa András. In.: *NyJAMÉ XXVII-XXIX* (1984-1986) Nyíregyháza, 1990. 221-260. p.: ill.
2. A Nyírség népművészete. = *Szentesi Élet* 1990/6. sz. 6. p.

SZATHMÁRY LÁSZLÓ

Vasvári Pál Múzeum, Tiszavasvári
antropológus

1987.

1. An Attempt at the Allowance for Human Genetic Aspects at the Quantitative Comparison of Craniological Samples. (The Segregation of a Central European Mesolithic-Early Neolithic Sample. = Egy kísérlet humángenetikai szempontok figyelembevételére kraniológiai minták kvantitatív összehasonlításakor. (Egy közép-európai mezolitikori neolitikori minta szegregációja.) *DMÉ* 1986. Debrecen, 1987. 73-86. p.
2. A párizsi divat (1860-1890). Tiszavasvári, 1987. (A Vasvári Pál Múzeum kiállításvezetői)
3. Szövés-fonás. Tiszavasvári, 1987. (A Vasvári Pál Múzeum kiállításvezetői)
4. Halál a fűzőben. = *KMo.* 1987. V. 9.

1988.

1. A combined method in approaching European Upper Palaeolithic. = *Actas* 1988. 31-38. p.
2. Embertani vizsgálatok a bátyui (Bratovo) 1. kurgán hamvasztott csontvázletein. *NyJAMÉ XXI-XXIII* (1978-1980) Nyíregyháza, 1988. 19-24. p.
3. Antropoligischer Abriss der Bronzezeit der Grossen Ungarischen Tiefebene. = Az Alföld bronzkorának embertani vázlata. *DMÉ* 1987. Debrecen, 1988. 55-68. p.
4. Prehistoric Ecology of the Ancient Man. XVIII. th Congress of the Hungarian Biol. Soc. Keszthely, 1988. 88. p.
5. The Early Neolithic Carpatien Basin. 12th ICAES Zagreb, Abstracts. = *Coll. Anthropol.* 12:118
6. Ecology of Prehistoric Population of Man 12th ICAES Zagreb, Abstracts. = *Coll. Anthropol.* 12:118
7. The Mesolithic — Neolithic Transition in the Jugoslavian Iron Gate. (Sixth Congress of the EAA, Budapest Programme and Abstracts 22.)

8. Anthropological evaluation of the Indo-European problem, the anthropological and demographical transition in the Danube Basin. = SKOMAL, S. N., POLOMÉ, E. C. (eds.) In.: *Proto-Indo-European: The Archeology of a Linguistic Problem. Studies in Honor of Marija Gimbutas. Inst. for the Study of Man, Washington, D. C.*, 88-121. p. Társszerző: Nemeskéri János
9. Népi vasművesség. Tiszavasvári, 1988. (A Vasvári Pál Múzeum kiállításvezetői)
10. Büdi és szentmihályi pásztoresmlékek. Tiszavasvári, 1988. (A Vasvári Pál Múzeum kiállításvezetői)

1989.

1. The Boreal (Mesolithic) peopling in the Carpathian Basin: The vole peripheries. In.: *Fol. His. Mus. Nat. Matr.* 13. 47-60. p.
2. Old Europeans or Old Indo-Europeans: early Holocene, Neolithic and Chalcolithic survival of the Ancient Upper Palaeolithic and Mesolithic population, in which the problem of Indo-Europeanization. Dublin, 1989. 1-4. p. (summary)
3. Mesolithic-early Neolithic population movements in the Carpathian Basin. (21. Tagung der Gesellschaft für Anthropologie und Humangenetik. Bremen) Abstracts 62. p.
4. Neolitikus csontvázletek a nyíri Mezőségről. In.: *Kurucz Katalin: A Nyíri Mezőség neolitikuma.* Nyíregyháza, 1989. 162-168. p. (A Jósa András Múzeum kiadványai 28.)

1990.

1. Anthropologischer Abriss der Bronzezeit der Grossen Ungarischen Tiefebene. *DME* 1987. Debrecen, 1990. 55-68. p.
2. A tiszavasvári emberi csontvázletek vizsgálatának előzetes eredményei. = Previous results of examination of human skeleton finds from Tiszavasvári. *NyJAMÉ XXVII-XXIX (1984-1986)* Nyíregyháza, 1990. 135-149. p.
3. A tiszadob-ókenézi mesterségesen torzított koponya embertani vizsgálata. = An artificially deformed skull from Tiszadob-Ókenéz. *NyJAMÉ XXVII-XXIX (1984-1986)* Nyíregyháza, 1990. 151-163. p. Társszerző: Nemeskéri János
4. Kvantitatív dermatoglyphiai jelek vizsgálata egy túrriecsei családsvévényben. = Factor analysis of finger ridge counts in a familiar population fragment (Túrriecse, NE-Hungary). *NyJAMÉ XXVII-XXIX (1984-1986)* Nyíregyháza, 1990. 339-357. p. Társszerzők: Szilágyi Katalin — Tóth Ilona

5. A Complex Way of the Reconstruction of Stature. = A testmagasság rekonstrukciójának komplex módszere. *DMÉ* 1988. Debrecen, 1990. 81-86. p.
6. Boreal-Atlantic change in the Carpathian Basin populations. In.: *Papers of the Scientific Session in Szeged (Hungary) 1990*. Szeged-Ulm, 1991. 293-300. p.
7. Klimatikus hatások a Homo genus pleisztocén kori differenciálódására. In.: *II. Magyar Ökológus Kongresszus (poszterek összefoglalói)* Keszthely, 1990. 134. p.
8. Dohányzás, immunitás, rák.= *KMo*. 1990. III. 24. 12. p.

A kötetben előforduló rövidítések jegyzéke

AE	Archaeologiai Értesítő, Budapest
Antaeus	Antaeus Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
AntTan	Antik Tanulmányok, Budapest
ArchHung	Archaeologia Hungarica, Budapest
DissPann	Dissertationes Pannonicae, Budapest
DMÉ	A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, Debrecen
Dolg	Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiség-tárából, Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiség-tudományi Intézetéből
EMÉ	Az Egri Múzeum Évkönyve, Eger
Ethn.	Ethnographia, Budapest
Ethno.	
et. Folc. C.	Ethnographica et Folcloristica Carpatica
É. T.	Élet és Tudomány, Budapest
FA	Folia Archaeologica, Budapest
FFC	Folklore Fellows Communications, Helsinki
Gör. kat. Szle.	Görögkatolikus Szemle
HOMÉ	A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, Miskolc
KMo.	Kelet-Magyarország, Nyíregyháza
MFME	A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged
NÉ	Néprajzi Értesítő, Budapest
NH	Néprajzi Hírek, Budapest
NyJAMÉ	A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve, Nyíregyháza
Ped. Műhely	Pedagógiai Műhely
Sla	Slovenská Archeológia, Nitra
SzMMÉ	Szolnok megyei Múzeumi Évkönyv, Szolnok
SzSzBMLt.	Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár, Nyíregyháza
SzSzle	Szabolcs-Szatmári Szemle, Nyíregyháza

